

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф.КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№3 (558)
травень—червень 2021

Головний науковий редактор:

академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Боряк (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціози* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патриляк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Ясв*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №5 від 27.05.2021 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України,
категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:

В'ячеслав Григор'єв

Редактори:

В'ячеслав Григор'єв
Ольга Донік

Макет і верстка:

Аліна Михайлова-Зінченко

Електронна версія:

🌐 uhj.history.org.ua/uk
🌐 history.org.ua/uk

«УДЖ» індексується в міжнародних науко-
метричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of
Science Core Collection), Google Scholar, Slavic
Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. EB Garamond
Папір офсет. №1. Друк офсет. Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 300 прим. Зам. №397. Підписано до друку 29.06.2021 р.
Свідчення про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації серія КВ №24263-14103ПП
видане Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

Віддруковано з оригінал-макета у ТОВ «ДІА»
Свідчення ДК №1149 від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957.
Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501,
Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УДЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Сохацький Я. (Слупськ, Польща).** Відносини між Східно-Франкською державою та Київською Руссю в X–XI ст. 4
- Посохова Л. (Харків).** Статус давньогрецької мови в «латинських школах» Гетьманщини та Слобідської України (XVIII – початок XIX ст.) 16
- Мельничук К. (Київ).** Селянське самоврядування на Правобережжі України у другій половині XIX – на початку XX ст.: формування кадрового складу 28
- Кошель О. (Чернівці), Ніколаєва Т. (Київ).** Православне духовництво й національна інтелігенція Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.: внесок у розвиток культури та просвітництва 41
- Гай-Нижник П. (Київ), Фурман І. (Київ).** Державна жандармерія ЗУНР–ЗО УНР: зародження та інституціалізація (1918–1919 рр.) 49
- Грицюк В. (Київ), Лисенко О. (Київ), Кидонь В. (Київ).** Пролог німецько-радянської війни: політичні та військово-стратегічні аспекти 56
- Погорєлов А. (Миколаїв).** Невідомі історії українських остарбайтерок: досвід праці жінок із Південної України в орденсбургу Крессінзее (1943–1945 рр.) 80
- Данилиха Н. (Львів).** Політичні мотиви та наслідки переселення українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. (на матеріалах західноукраїнських областей) 103
- Антонюк Я. (Київ), Трофимович В. (Острог).** Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ (1960-ті – початок 1990-х рр.) 114
- Bevziuk Ye. (Uzhhorod).** S.Uvarov's Imperial Ideology as a Principle of Modernization of the Educational Environment 126

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Жванко Л. (Харків), Коляда І. (Київ).** Дипломатичні представництва Польської Республіки у Харкові (1921–1937 рр.): огляд проблематики та авторських рефлексій сучасної польської історіографії 137
- Ковальчук Г. (Київ).** Дослідження стародруків та рідкісних видань: з історії атрибутів книжкових пам'яток 148
- Казьмирчук М. (Київ), Мех Н. (Київ).** Маєткова культура України у сучасних гуманітарних та природничих дослідженнях 157

ПЕРСОНАЛІЇ

Даниленко О. (Київ), Даниленко С. (Київ). Нарком фінансів УСРР М.Полоз: політико-економічні пріоритети діяльності (1920-ті рр.) 170

MISCELLANEA

Якимович Б. (Львів). Апологія деяких сучасних краєзнавців про початки українського друкарства 182

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Заторський Н. «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу (*О.Русина, Київ; С.Костилєва, Київ*) 191

Білоус Н. За крок до Вічності: Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть (*М.Капраль, Львів*) 196

Добржанський С. Міське управління Правобережної України, Галичини і Буковини: порівняльний аналіз функціонування органів влади (друга половина XIX – початок XX ст.) (*В.Шандра, Київ; Б.Янишин, Київ*) 201

Razyhrayev O. Policja Państwowa w województwie wołyńskim w okresie międzywojennym (*В.Скальський, Київ*) 207

Віднянський С., Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення (*В.Гудзь, Мелітополь; О.Ситник, Мелітополь*) 212

Zychowicz P. Wołyń zdradzony, czyli jak dowództwo AK porzuciło Polaków na pastwę UPA (*О.Калишук, Луцьк; Л.Стрільчук, Луцьк*) 219

ХРОНІКА

Ващук Д. (Київ), Калуцький С. (Кам'янець-Подільський). Круглий стіл «Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви» 222

Латиш Ю. (Київ). Міжнародна наукова конференція «Алкоголь і тверезість: минуле та сучасність» 225

ЮВІЛЕЇ

Корольов Г. (Київ). До 80-річчя доктора історичних наук, професора Р.Пирога 228

Любовець О. (Київ). До 75-річчя доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України В.Солдатенка 234

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ 2020 р. 238

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Ярослав СОХАЦЬКИЙ

габілітований доктор,
професор кафедри середньовічної історії,
Поморська академія
(Слупськ, Польща), jaroslaw.sochacki@apsl.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2421-4495>

Відносини між Східно-Франкською державою та Київською Руссю в X–XI ст.*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.004>

УДК: 94(477)«X–XI»

Анотація. Мета статті полягає у з'ясуванні характеру політичних відносин між Східно-Франкською державою та Київською Руссю в X–XI ст. **Методологія дослідження.** Для розв'язання поставленої мети всі контакти між правителями майбутньої німецької та руської держав представлено у хронологічному порядку, із використанням наявних джерел та сучасних історичних інтерпретацій. **Наукова новизна.** У результаті проведеного дослідження встановлено, що впродовж означеного періоду постійні та безперервні відносини між двома політичними організаціями не склалися. Це стосувалося також окремих східно-франкських монархів, які не були зацікавлені у встановленні постійних контактів із Руссю, чії володарі вважалися суверенними, але номінально нижчими за рангом від імператора. Загалом, спільною характерною рисою східнофранксько-руських відносин, особливо в XI ст., була політика щодо польської держави. **Висновки.** Контакти Східно-Франкської держави (періодів правління Саксонської та Салічної династій) із Руссю встановилися лише за Оттона I, зокрема на ґрунті релігійної політики. Після тривалої паузи ці стосунки відновилися за Генріха II у зв'язку з його намірами щодо Болеслава Хороброго. По суті відтоді й до кінця XI ст. спільним знаменником у взаєминах між імперією та Руссю стане польський чинник. За Генріха II, Конрада II контакти з Київською Руссю зосереджувалися на союзах проти Болеслава Хороброго та його спадкоємця Мешка II. З іншого боку, у часи Генріха III було укладено союз з Ярославом Мудрим, метою якого була реституція правління Казимира Відновителя в Польщі. Можна стверджувати, що за Генріха IV відновився традиційний політичний напрям у політиці імперії, котрий полягав у використанні відносин із Руссю супроти Польщі, який, однак, у тогочасних умовах не мав значних шансів на успіх і був фактично заблокований дипломатичними заходами Болеслава II Сміливого (Щедрого). У цьому контексті дивує надзвичайна пасивність східнофранкських правителів щодо Русі, оскільки лише Генріх II, імовірно, чи не єдиний виступив із пропозицією укласти союз.

Ключові слова: Східно-Франкська держава, Київська Русь, Польща, Оттон I, Генріх II, Генріх III, Генріх IV, Конрад II, Болеслав Хоробрий, Мешко II, Казимир Відновитель, Болеслав II Сміливий (Щедрий), Ярослав Мудрий.

* Переклад із польської мови – проф. Володимир Комар (Івано-Франківськ)

Відносини Київської Русі та Східно-Франкської держави знайшли своє відображення як у джерелах, так і у сучасній літературі, хоча, на жаль, цей матеріал не вражає якимось особливим обсягом. Що стосується джерельних видань, то це переважно хроніки й літописи, здебільшого з території майбутньої німецької держави, найчастіше написані майже одночасно з обговорюваними в них подіями. Цінна праця, котра містить основну інформацію про них – це текст В.Ваттенбаха та Р.Гольцмана, цитований нижче. Щодо сучасної літератури, як впливає із заголовку статті, основний акцент робиться на студіях німецьких істориків. Окрім монографій, присвячених певним монархам, і публікацій з історії середньовічної Німеччини (наприклад Г.Альтгоффа, Г.Келлера, Г.Боймана, Е.Босгофа та Й.Лаудаге), слід згадати Т.Едігера й Б.Відера, які всебічно обговорювали питання русько-німецьких відносин. Серед авторів, котрі займаються окремими питаннями, варто згадати З.Епперляйна (Русь, Польща, Німеччина, папство під час боротьби за інвеституру), Ф.Тіннефельда (княгиня Ольга), М.Геллмана (шлюбна політика Ярослава Мудрого). Оскільки відносини між Київською Руссю та Східно-Франкською державою в XI ст. розгорталися на тлі їхніх взаємин із Польщею, до наших міркувань було залучено й польську літературу. Тут особливої уваги заслуговують праці К.Коллінгера, що обговорює східну політику Болеслава Хороброго, та А.Кіаса, який пише про Київську Русь з урахуванням найновіших публікацій. Інша література у цій галузі має загальний характер, тобто вона присвячена або правителям Польщі (наприклад, студії Н.Делестовича, К.Дружджа, А.Ф.Грabsького, Г.Лябуди, Т.Грудзінського), або ж історії Німеччини (Є.Стшельчик, Я.Сохацький).

У результаті договору, укладеного 843 р. у Вердені, окремі наділи отримали всі живі нащадки Людовика Благочестивого. На північ від Альп західна частина країни дісталася Карлові II Лисому, східна – Людовикові, а довга смуга між двома цими територіями від Північного моря до Італії – Лотарові. Невдовзі ситуація змінилася, оскільки було ліквідовано останній наділ, лєвова частка якого потрапила під владу Людовика та його синів¹. У східній половині колишньої монархії Каролінгів, відомої у сучасній історіографії як *Francia orientalis*, Людовикові нащадки правили до початку X ст. Людовик Дитя помер 911 р., на престолі його змінив Конрад I, якому, однак, не вдалося забезпечити наступність влади для власних спадкоємців. Засновником нової династії став Генріх I, обраний у 919 р. Незважаючи на спроби саксонських історіографів обґрунтувати нову політичну реальність, він і його син свідомо посилалися на франкську традицію, висловлюючи тим самим владні претензії на території, що належали Людовику та його спадкоємцям². Про силу цієї традиції свідчить повідомлення єпископа Оттона Фрайзінзького, датоване серединою XII ст., в якому зазначалося, що королівство франків продовжило своє існування в королівстві тевтонів, а держава Карла Великого протривала до середини XII ст. Він також зауважував, що панування Генріха I означало лише зміну правлячої династії³.

Відносини між Східно-Франкською державою та Київською Руссю були започатковані за Оттона I – у 959 р. до нього прибули посланці княгині Ольги (Олени), яка на той час уже прийняла християнство в Константинополі⁴. У ході зустрічі остання звернулася з проханням про висвячення єпископа та священників для її народу.

¹ Щодо Верденського трактату див.: *Sochacki J.* Formowanie się wczesnośredniowiecznego państwa niemieckiego w latach 919–962. – Słupsk, 2014. – S.41–42, 55–58, 71–72.

² *Ibid.* – S.178–179.

³ *Sochacki J.* Początki państw: Niemcy. – Poznań, 2016. – S.9–10.

⁴ Відносно часу прибуття княгині Ольги до Константинополя в історіографії не склалося єдиного погляду (див.: *Ediger T.* Russlands älteste Beziehungen zu Deutschland, Frankreich und der römischen Kurie. – Halle, 1911. – S.11; *Tinnefeld F.* Die russische Fürstin Olga bei Konstantin VII. und das Problem der «purpurborenen Kinder» // *Russia Mediaevalis.* – VI, 1. – 1987. – P.30–35).

Уже на початку наступного року гамбурзько-бременський архієпископ Адальдаг висвятив Лібуція на єпископа Русі. Однак приготування до далекої подорожі тривали так довго, що той помер 15 лютого 961 р. На його місце за рекомендацією архієпископа Майнца Вільгельма був призначений позашлюбний син Оттона I – Адальберт⁵. Причому сам він навіть нарікав, що, мовляв, нічого такого супроти свого зверхника не вчинив, щоб його за це відправили за кордон. Утім, отримавши від короля належне забезпечення, вирушив виконувати доручену місію. Успіху вона не мала, тож Адальберт, побачивши, що його зусилля марні, вирішив повернутися на Батьківщину в 962 р.⁶ Це було пов'язано з величезними труднощами, свідченням чого стало вбивство русичами деяких його людей. Незважаючи на невдачу, Оттон I люб'язно прийняв Адальберта, а від архієпископа Вільгельма він отримав винагороду⁷.

Налагоджені княгинею Ольгою контакти з Візантійською імперією не вповні відповідали її очікуванням, тому вона і звернулася до Оттона I з проханням прислати місіонерів (імовірно, аби уникнути політичного та релігійного впливу Константинополя)⁸. Невдачу своєї місії Адальберт пояснював тим, що в 959 р. син Ольги Святослав⁹ успадкував владу й рішуче відкинув пропозицію матері про прийняття християнства¹⁰. Для Оттона I, правління якого на той час поступово набирало імперського характеру («імперське королівство»), це означало, що до фактичної імператорської коронації він сприймався як політичний гегемон у масштабі всієї каролінзької спадщини¹¹. А пропозиція руської княгині створювала можливість місіонерського, церковно-політичного оточення угорців і західних слов'ян¹². Тож не дивно, що на прохання Ольги було дано позитивну відповідь. Однак справи, пов'язані з руською місією, ускладнили плани Оттона I щодо створення Магдебурзького архієпископства. Чернець із майнцького монастиря Св. Альбана Лібуцій підпорядковувався архієпископові Вільгельму, котрий повинен був висвятити його на єпископа-місіонера. Але оскільки той виступив проти наміру створення нової метрополії, то така честь випала Адальдагові. Угода між королем та архієпископом Майнца відбулася лише після смерті Лібуція, від'їзд якого ймовірно затримав Вільгельм. Новий

⁵ Адальберт, майбутній перший магдебурзький архієпископ, продовжив хроніку Регіона Прюмського. Із цієї праці взято послання княгині Ольги, датоване 907–967 рр. Див. докл.: *Wattenbach W., Holtzmann R.* Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter: Die Zeit der Sachsen und Salier. – T.I.1: Das Zeitalter des Ottonischen Staates (900–1050). – Darmstadt, 1967. – S.166–170, *Hauck K.* Erzbischof Adalbert von Magdeburg als Geschichtsschreiber // *Festschrift für Walther Schlesinger.* – Bd.II / Hrsg. v. H.Beumann. – Köln; Wien, 1974. – S.276–344.

⁶ Під час повернення додому Адальберт з'явився у Славника – батька св. Войцеха (див.: *Sancti Adalberi Pragensis episcopi et martyris vita altera* // MPH SN IV, 2 / Ed. J.Karwasińska. – Warszawa, 1969. – P.4–5; *Piśmiennictwo czasów Bolesława Chrobrego / K.Abgarowicz, J.Karwasińska.* – Warszawa, 1966. – S.93; *Lübke Ch.* Regesten zur Geschichte der Slaven an Elbe und Oder (vom Jahr 900 an). – T.I.II: Regesten 900–983. – Berlin, 1985. – №120a, S.166.

⁷ *Adalberti continuatio Reginonis* // *ScRG L / Ed. F.Kurze.* – Hannover, 1890. – P.624–625; *Kontynuator Reginona // Sochacki J.* Szkice źródłoznawcze do dziejów Niemiec we wczesnym średniowieczu (Kontynuator Reginona, Żywot starszy i młodszy królowej Matyldy) // *Analecta Medievalia.* – T.I. – Słupsk, 2014. – P.33–35.

⁸ *Ediger T.* Russlands... – S.12; *Powieść minionych lat / F.Sielicki.* – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1999. – S.50; *Beumann H.* Die Ottonen. – Köln, 2000. – S.87; *Lübke Ch.* Das östliche Europa. – München, 2004. – S.169.

⁹ *Bartlett R.* Historia Rosji. – Warszawa, 2010. – S.27; *Kijas A.* Początki państw: Ruś. – Poznań, 2014. – S.38.

¹⁰ Див.: *Powieść...* – S.50–51; *Ediger T.* Russlands... – S.15; *Beumann H.* Die Ottonen. – S.87; *Hellmann M.* Westeuropäische Kontakte der alten Ruś // *Millenium Russiae Christianae: Tausend Jahre christlichen Rußland 988–1988* / Hrsg. v. G.Birkfellner. – Köln; Weimar; Wien, 1993. – S.87–88. Тут висловлено думку, що якби Оттон I відправив місію відразу після того, як Ольга направила до нього посланника, то вона була б успішною. Натомість А.Кіяс (див.: *Kijas A.* Początki... – S.38) заперечив, адже в 960 р. в Києві відбувся поганський заколот, гору в якому взяли сили, опозиційні княгині Ользі, та відсторонили її від влади.

¹¹ Щодо цієї «імперського» королівства див. докл.: *Althoff G., Keller H.* Heinrich I. und Otto der Grosse: Neubeginn auf karolingischem Erbe. – Göttingen; Zürich, 1985. – S.158–161; *Bosch E.* Königtum und Königsherrschaft im 10. und 11. Jahrhundert. – München, 1993. – S.105–107; *Laudage J.* Otto der Grosse (912–973): Eine Biographie. – Regensburg, 2001. – S.158–170; *Althoff G.* Die Ottonen: Königsherrschaft ohne Staat. – Stuttgart, 2013. – S.111–112; *Sochacki J.* Formowanie... – S.291; *Strzelczyk J.* Otton I Wielki. – Poznań, 2018. – S.169–184.

¹² *Beumann H.* Die Ottonen. – S.87.

кандидат – Адальберт – із монастиря Св. Максиміана у Трірі, як відомо, був висвячений за згодою батька та сина в 961 р.¹³ Це означало, що його діяльність у Русі відбувалася за дещо інших політичних обставин, і це не давало великих шансів на успіх.

Питання східнофранксько-руських відносин за Оттона I знову виникло вже наприкінці його правління під час зібрання у Кведлінбургу 973 р. Про цю подію повідомляється у хроніках Відукінда (висловлюювався загальними фразами, без подробиць)¹⁴, Титмара (перераховував у делегаціях Мешка I й Болеслава – причому невідомо, чи це син Мешка I, чи то чеський правитель Болеслав II, – посланців із Греції, Беневенто, Угорщини, Болгарії, Данії, а також від слов'ян)¹⁵ та у Кведлінбурзьких, Гільдесгаймських, Альтайхських і Ламберта з Герсфельда анналах. Усі ці джерела походять з XI ст., із них перші два – це копії зі втрачених оригіналів XI ст., а у випадку з Альтайхськими анналами доступна лише копія історика XVI ст. Авентина. Проте всі вони залежні від втрачених для нас герсфельдських записів, які були продовжені до 984 р.¹⁶ Із даними, поданими Титмаром, збігаються повідомлення Альтайхських, Гільдесгаймських та анналів Ламберта з Герсфельда щодо посольств із Греції, Беневенто, Данії, Угорщини й Болгарії, так що їх можна вважати абсолютно достовірними¹⁷. Хоча лише в Альтайхських анналах підтверджується прибуття слов'янського князя Болеслава – імовірно чеського правителя Болеслава II Благочестивого. Але й цього достатньо, щоб уважати його участь у з'їзді достовірною, як і русичів, що було засвідчено лише Ламбертом, котрий у загальних рисах згадував якихось слов'ян. Це збігається з відомостями, поданими в інших джерелах, за винятком Альтайхських анналів¹⁸.

З'ясувати, спираючись на наявну джерельну базу, які ж саме питання обговорювала руська делегація з Оттоном I, складно. У фаховій літературі з'явилася твердження про співпрацю Святослава зі східнофранкським володарем. Це відбулося під час походів князя на Болгарію та Візантійську імперію в 967–971 рр. Тоді ж Оттон I розпочав воєнні дії на півдні Італії¹⁹. Синхронне ведення війни проти одного й того самого супротивника, а також поява у Кведлінбургу посольств із Русі, Греції та Болгарії підтверджують правдоподібність цієї гіпотези. Можна припустити, що під час цієї асамблеї було усталено позиції сторін, розмежовано сфери впливу, підтверджено мирні угоди, укладені Святославом й Оттоном I із Візантійською імперією. Цьому твердженню не суперечить той факт, що Святослав загинув у 972 р., а владу успадкували його сини, старший з яких Ярополк осів у Києві та, скоріш за все, міг продовжувати політику свого батька у цьому напрямі. Однак це лише припущення, настільки ж правдоподібне, як і те, що посланці Ярополка прибули до Кведлінбурга з аналогічною метою, як колись посланці його бабусі до Оттона I в 959 р.²⁰

¹³ *Beumann H.* Die Ottonen. – S.87; *Strzelczyk J.* Otton I... – S.159–160; *Kretschmar G.* Der Kaiser tauft: Otto der Grosse und die Slawenmission // *Bleibendes im Wandel der Kirchengeschichte.* – Tübingen, 1973. – S.129–130.

¹⁴ *Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres* // ScRG LX / Ed. P.Hirsch. – Hannover, 1935. – II, 75. – P.152.

¹⁵ *Thietmari Merseburgensis episcopi chronicon* // ScRG NS IX / Ed. R.Holtzmann. – Berlin, 1935. – II, 31. – P.76.

¹⁶ Див.: *Sochacki J.* Stosunki publicznoprawne między państwem polskim a Cesarstwem Rzymskim w latach 963–1102. – Słupsk; Gdańsk, 2003. – S.13–14; *Lorenz H.* Jahrbücher von Hersfeld nach ihren Ableitungen und Quellen untersucht und wiederhergestellt. – Leipzig, 1885 (повідомлення мало б звучати так: «Illuc venerunt legati Gracorum, Beneventorum [cum muneribus 12 primates] Ungariorum, Bulgariorum [duo] cum regiis muneribus; [etiam legati ducis Haroldi]», S.103).

¹⁷ Кведлінбурзькі аннали за 973 р. містять неточності. Однак Титмар використовував перепис, датований 998 р. Він отримав їх у ході написання праці й тому в перших трьох книгах використовував у вигляді пізніших вставок. Див. докл.: *Wattembach W., Holtzmann R.* Deutschlands Geschichtsquellen... – S.55.

¹⁸ Див.: *Annales Hildesheimenses* // ScRG VIII / Ed. G.Waitz. – Hannover, 1878. – P.23; *Annales Altahenses maiores* // MGH SS XX / Ed. L.B. ab Oefele. – Hannover, 1989. – P.787; *Lamberti annales* // MGH SS III / Ed. G.Pertz. – Hannover, 1839. – P.63.

¹⁹ *Lübke Ch.* Das östliche... – S.170.

²⁰ *Kijas A.* Początki... – S.50.

Новий етап у налагодженні відносин між Східно-Франкською державою та Руссю настав лише за правління Генріха II на тлі його політики щодо Польщі. Тому для кращого розуміння слід коротко охарактеризувати заходи Болеслава Хороброго щодо Києва до початку XI ст. Згідно з даними Гільдесгаймських анналів, у 992 р. старший син Мешка I не міг особисто брати участь в організованому Оттоном III поході проти полабських слов'ян, адже йому загрожувала війна з Руссю²¹. У фаховій літературі на цю тему, як правило, вважається, що Болеслав Хоробрий лише виправдовувався, оскільки діяльність східнофранкського короля в 992 р. зосереджувалася на Бренні/Бранденбургу й велася в інтересах сім'ї його мачухи Оди. Більше того, є серйозні сумніви, чи дані з Гільдесгаймських анналів слід пов'язувати з Руссю, що здається вірогідним, чи їх слід віднести до пруссів? К.Коллінгер, котрий усебічно дослідив східну політику Болеслава, дійшов висновку, що Володимир, імовірно, хотів скористатися поділом полянської держави після смерті Мешка I. Але мотиви його невідомі, оскільки важко поєднати його похід проти білих хорватів із Польщею. До того ж це припущення позбавлене будь-якого джерельного підтвердження. Незабаром відбулося польсько-руське порозуміння, свідченням чого стало одруження невідомої на ім'я дочки Болеслава Хороброго із сином Володимира Святополком (до 1006 р.)²². Відносини між Генріхом II, Болеславом Хоробрим і Володимиром також пов'язані з особою Бруно з Кверфурта²³, який отримав омофор від папи Сильвестра II, що означало згоду на єпископське освячення та використання титулу архієпископа. У цьому випадку йшлося про особливу пастирську місію Бруно до печенігів і в Русь, датовану 1007–1008 рр., про яку ми знаємо лише з його листа до Генріха II²⁴. Про його зв'язки зі східнофранкським монархом свідчить той факт, що він був висвячений на архієпископа за дорученням короля 21 серпня 1004 р. Обряд здійснив новообраний магдебурзький архієпископ Таїнон, омофор якому особисто вручив Генріх II²⁵. Про його зв'язки з Болеславом Хоробрим свідчить надзвичайно доброзичливий тон, про що він згадував у своєму листі до Генріха, а також його перебування при дворі польського правителя. Незважаючи на це, видається, що на сході Бруно представляв політичні інтереси польського князя, адже внаслідок польсько-німецького конфлікту він втратив його підтримку для своєї місіонерської діяльності, а також що Володимира слід сприймати як покровителя його місії серед печенігів²⁶. Те саме можна сказати і про Генріха II, котрий розгнівався на Бруно за те, що той, покинувши його, займався світськими справами, занедбавши духовні²⁷.

²¹ An. Hild. – P.25. Див. також: *Lübke Ch.* Regesten zur Geschichte der Slaven an Elbe und Oder (vom Jahr 900 an). – T.III. Regesten 983–1013. – Berlin, 1986. – №272. – S.92–94; *Zakrzewski S.* Bolesław Chrobry Wielki. – Kraków, 2000. – S.90; *Grabski A.F.* Bolesław Chrobry: Zarys dziejów politycznych i wojskowych. – Warszawa, 1964. – S.64–65; *Strzelczyk J.* Bolesław Chrobry. – Poznań, 1999. – S.162–163.

²² *Kollinger K.* Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025). – Wrocław, 2014. – S.13–58.

²³ Див. про нього, напр.: *Voigt H.G.* Brun von Querfurt: Mönch, Eremit, Erzbischof der Heiden und Märtyrer. Lebenslauf, Anschauungen und Schriften eines deutschen Missionars und Märtyrers und die Wende des zehnten und elften Jahrhunderts, ein Beitrag zur Geschichte Deutschlands und Italiens im Zeitalter Ottos III. und zur ältesten Kirchengeschichte Ungarns, Rußlands, Polens, Schwedens und Preußens. – Stuttgart, 1907; *Idem.* Brun von Querfurt als Missionar des römischen Ostens. – Prag, 1908; *Idem.* Brun von Querfurt und seine Zeit. – Halle, 1909; *Widajewicz J.* Bruno z Kwerfurtu // *Polski Słownik Biograficzny.* – T.III. – Kraków, 1937. – S.25–26; *Mikoletzky H.L.* Brun von Querfurt // *Neue deutsche Biographie.* – Bd II. – Berlin, 1955. – S.674–675; *Wenskus R.* Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt. – Münster; Köln, 1956; *Meysztowicz W.* Szkice o świętym Brunonie-Bonifacym // *Sacrum Poloniae Millennium.* – 5, 1958. – S.445–501; *Modrzewska H.* Bruno z Querfurtu // *Słownik starożytności słowiańskich.* – T.I. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961. – S.166; *Gustaw o. R.* Bruno // *Hagiografia polska: Słownik bio-bibliograficzny.* – T.I. – Poznań; Warszawa; Lublin, 1971. – S.219–226; *Karolewicz G.* Brunon z Querfurtu // *Encyklopedia katolicka.* – T.II. – Lublin, 1995. – S.1110; *Strzelczyk J.* Apostołowie Europy. – Warszawa, 1997. – S.211–233.

²⁴ *Epistola Brunonis ad Henricum regem* // *MPH SN IV. 3* / Ed. J.Karwasińska. – Warszawa, 1973. – P.97–106.

²⁵ Thietmari... – VI, 94. – P.386.

²⁶ *Kollinger K.* Polityka wschodnia... – S.61–85.

²⁷ *Epistola Brunonis*... – P.101.

Руське питання у відносинах Болеслава Хороброго й Генріха вперше з'явилося під час укладеного мирного договору в Мерзебургу 1013 р. Після опису церемоній, що супроводжували цю подію, Титмар додає, що польський правитель вирушив на Русь за підтримки «наших військ»²⁸. Ці повідомлення доповнюють Кведлінбурзькі аннали, вносячи інформацію про прибуття багатьох слов'янських делегацій до Мерзебурга, зокрема Удальрика з Чехії²⁹. Титмар також подав додаткові відомості. Він, зокрема, писав, що 1 жовтня 1017 р. імператор прибув у Мерзебург, де зустрів, серед інших, посла від Болеслава Хороброго, який прагнув миру. Після чого імператор дізнався, що Ярослав Мудрий, згідно з попередньою обіцянкою, напав на польського правителя, але не зміг захопити обложений замок та, імовірно, повернувся на Батьківщину³⁰. Із подальшого перебігу подій в анналах довідуємося, що один із синів Володимира Великого одружився з дочкою Болеслава Хороброго й що їх незабаром було заарештовано. Святополкові вдалося звільнитися з полону лише після смерті батька, а потім він утік до свого тестя³¹. Наслідком цих подій стало вторгнення Болеслава Хороброго у Русь 1018 р. Як зазначено в Титмара, «він за нашим підбурюванням наробив там великої шкоди» та, заручившись підтримкою 300 східнофранкських воїнів, «узаяв в облогу Святополка на київському престолі»³².

Повідомлення Титмара, хоча й доволі розлогі, не містять усіх подробиць щодо формування союзу проти Болеслава Хороброго між Генріхом II та Ярославом Мудрим. По-перше, невідомо, коли саме його зять Святополк прибув до польського правителя, але можна припустити, що це сталося після поразки останнього під Любечем наприкінці 1016 р. Залишається таємницею, коли було укладено згаданий альянс і хто виступав його ініціатором? Оскільки Генріх II дізнався про напад Ярослава Мудрого на Болеслава Хороброго у жовтні 1017 р., то укладення союзу мало відбутися напередодні цього походу. Також можливо, що це відбулося після лютого того ж року, коли імператор вирішив організувати виправу проти Польщі, ініціюючи одночасно з цим переговори з правителем Русі³³. В історіографії проблеми дискусійним є питання про те, чи Генріх II, переслідуючи власні вигоди, надихнув Болеслава Хороброго здійснити похід на Русь³⁴. Тим більше, що «наші» з хроніки Титмара, котрі його підтримували, не були формальним військовим підрозділом, а загоном найманців³⁵. Будь-які плани Генріха щодо Русі фактично виглядають дуже сумнівними. Однак правдоподібним здається, що, зважившись на мирну угоду з Болеславом Хоробрим, він тим самим розривав союз із Руссю. Можливо, це відбулося вже у жовтні 1017 р., коли він дізнався про невдалий похід Ярослава Мудрого³⁶. Після смерті Генріха II східнофранкським правителем став Конрад II. На рубежі 1020–1030-х рр. він активно провадив політику у східному напрямку, воюючи проти Мешка II³⁷.

²⁸ Thietmari... – VI, 91. – P.382. Про військову допомогу Болеслави Хороброму згадується також у: *Annales Magdeburgenses // MGH SS XVI / Ed. G.H.Pertz. – Hannover, 1994. – P.165 («nostris ad hoc auxiliantibus petit»); Annalista Saxo // MGH SS VI / Ed. G.Waitz. – Hannover, 1980. – P.665 («Teutonicis auxiliantibus»).*

²⁹ *Annales Quedlinburgenses // MGH SS III / Ed. G.H.Pertz. – Hannover, 1839. – P.82.*

³⁰ Thietmari... – VII, 65. – P.478.

³¹ Ibid. – VII, 72-73. – P.486-488.

³² Ibid. – VIII, 31-32. – P.528-530.

³³ *Widera B. Die politischen Beziehungen der Kiever Rus' zu Deutschland in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts // Jahrbuch für die Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. – 5, 1961. – S.237 (автор припускає, що укладення союзу Генріха II з Ярославом Мудрим відбулося 1017 р.).*

³⁴ *Grabski A.F. Bolesław Chrobry... – S.259-260.*

³⁵ *Ап. Qued. ... – 1019. – P.84. Див. також: Kollinger K. Polityka wschodnia... – S.198.*

³⁶ *Kollinger K. Polityka wschodnia... – S.159-184.*

³⁷ Про тогочасні відносини Польщі з імперією див.: *Labuda G. Mieszko II król Polski (1025-1034): Czasy przełomu w dziejach państwa polskiego. – Kraków, 1992. – S.62-84 [Poznań 2008. – S.51-63]; Sochacki J. Kontakty Mieszka II z opozycją lotaryńską // Komturzy, rący, żupani: Studia z Dziejów Średniowiecza. – 11, 2005. – S.373-390; Idem. Okoliczności jedynej wyprawy Mieszka II na Saksonię w 1028 r. // Krzyżacy, szpitalnicy, kondotierzy: Studia z Dziejów Średniowiecza. – 12, 2006. – S.267-281.*

У цьому контексті викликають інтерес відомості про Польщу Конрадового біографа – Віпона, котрий писав, що Болеслав Хоробрий залишив після себе двох синів Мешка II й Оттона, якого брат прогнав на Русь за його сприяння Конрадові II. Оттон, опинившись там у незвичних умовах, просив милосердя в імператора, щоби через його заступництво та допомогу повернутися на Батьківщину. Конрад погодився на це й вирішив, що вони разом атакують Мешка II одночасно зі сходу та заходу³⁸. Відомості з Гільдесгаймських анналів дещо по-іншому відображають ці події. А саме станом на 1031 р. у цьому джерелі була зафіксована інформація про напад зі сходу Безприма³⁹, що змусило Мешка II втекти до Чехії, а в повідомленні, датованому 1032 р., згадується про вбивство старшого сина Болеслава Хороброго, до якого були причетні його брати⁴⁰. Тому постало питання про те, скільки братів було у другого польського короля? Цю проблему намагалися вирішити німецькі історики, об'єднавши обидвох братів Мешка II в одну особу – Оттона-Безприма, або згадавши тільки одного з них. Лише С. фон Галко⁴¹, посилаючись на дослідження А. Левицького, відповідні записки Титмара та Гільдесгаймських анналів, висловив думку, що Безприм й Оттон – це дві різні особи⁴².

Спираючись на ці дані, було прийнято вважати, що брати після вигнання на Русь «поділилися ролями». Поки Безприм шукав підтримки руського князя, Оттон робив те саме в імперії⁴³. Щодо ролі Безприма в укладенні союзу Конрада II з Ярославом Мудрим, то, за словами Віпона, йому, а не руським князям, належить основна заслуга в перемозі над польським правителем. Це відбулося завдяки домовленості з імператором, який погодився йому допомогти. Проте Безприм не спирався на власні війська, а тому справжніми партнерами Конрада II були Ярослав Мудрий і його брат Мстислав. Ця угода могла бути вже укладена в 1030 р., коли Ярослав захопив Белз⁴⁴. З іншого боку, похід руських князів на Мешка II завершився оволодінням червенськими градами та спустошенням Польщі⁴⁵. Це сталося 1031 р., через місяць після укладення мирного договору між Мешком II і Конрадом II в Лужицях⁴⁶. Тому, цілком можливо, що напад Ярослава Мудрого та Мстислава в 1031 р. відбувся незалежно від тодішньої кампанії Конрада II, але він не був узгоджений з імператором. Однак, також цілком імовірно, що Безприм вів переговори з Конрадом II, про які знав руський князь. Метою було обговорення спільного нападу на Польщу з двох сторін⁴⁷. Незалежно від того, чи було укладено офіційний союз між Руссю та Східно-Франкською державою чи ні, слід зазначити, що Конрад II, уклавши мир із Мешком II у 1031 р., визнав його суверенним правителем Польщі в ранзі короля⁴⁸. Водночас це означало, що він не лише поривав зі своїми братами, але й розірвав контакти з Ярославом Мудрим, установлені завдяки їхньому посередництву.

Лише за правління Генріха III було відновлено контакти між Східно-Франкською державою та Руссю. А саме 30 листопада 1040 р. посольство з дарами від Ярослава Мудрого прибуло в Альтштедт⁴⁹. Ця ситуація повторилася через два роки, коли

³⁸ Gesta Chuonradi imperatoris // Wiponis opera // ScRG LXI / Ed. H. Bresslau. – Hannover; Leipzig, 1915. – С. IX. – P. 32 I, С. XXIX. – P. 48.

³⁹ Про цього нащадка Болеслава Хороброго див.: *Śliwiński B. Bezprym: Pierworodny syn pierwszego króla Polski (986 – zima/wiosna 1032)*. – Kraków, 2014.

⁴⁰ An. Hild. ... – 1031–1032. – P. 36–37.

⁴¹ *Halko S. von. Richeza Königin von Polen, Gemahlin Mieczyslavs II.* – Freiburg, 1914. – S. 47.

⁴² Див.: *Sochacki J. Stosunki...* – S. 79–80.

⁴³ Див., напр.: *Labuda G. Mieszko II...* – S. 81 (1992).

⁴⁴ *Powieść...* – 6538 [1030]. – S. 117.

⁴⁵ *Ibid.* – 6539 [1031]. – S. 117.

⁴⁶ An. Hild. ... – 1031. – P. 36.

⁴⁷ *Widera B. Die politischen Beziehungen der Kiever Ruß zu Deutschland...* – S. 240. Про незалежну поведінку Конрада II та Ярослава Мудрого разом із його братом див.: *Boschhof E. Die Salier.* – Stuttgart, 2008. – S. 71.

⁴⁸ Див.: *Sochacki J. Stosunki...* – S. 76–77.

⁴⁹ An. Saxo... – 1040. – P. 684.

Генріх на рубежі 1042–1043 рр. перебував у Госларі. Тоді руська делегація запропонувала йому багаті подарунки, за що отримала більш цінніші дари для свого володаря⁵⁰. Цього разу у джерелах можна знайти інформацію про мету цієї місії. Напередодні її приїзду овдовілому Генріхові запропонували одружитися з однією з дочок Ярослава Мудрого, але пропозиція була відхилена. Засмучені відмовою руські послы повернулися на Батьківщину⁵¹.

На основі згаданої вище джерельної бази можна припустити, що метою обох посольств було намагання переконати Генріха III взяти за дружину одну з дочок київського князя⁵². Допускаємо участь у цьому Казимира Відновителя⁵³, одруженого з Добронігою (Марією) – сестрою Ярослава Мудрого. У цьому контексті відмова східнофранкського короля сприймалася як дошкульна дипломатична поразка польського князя, котрий прагнув зміцнення свої позиції щодо Бржетислава I⁵⁴. Можливо, що здійснення цієї мети могло стати реальністю лише для другого руського посольства, а в 1040 р. йшлося про узгодженість взаємних позицій у справах війни. Наступ Генріха III на Чехію мав створити умови для Казимира та Ярослава Мудрого для вільного ведення воєнних дій на Мазовії супроти Мечислава⁵⁵. Таке припущення передбачає існування від 1040 р. офіційного русько-східнофранкського союзу. Якщо це було так, то до його розпуску, імовірно, дійшло б у 1042 р., після відмови Генріха III одружитися з дочкою Ярослава Мудрого⁵⁶. Оскільки всі дискусії про подальше існування союзу, хоча б у вигляді конгрегації, організованої Генріхом III у Мерзебургу – Майсені в 1046 р.⁵⁷, а також завершальний похід Казимира та Ярослава Мудрого проти Мечислава, який відбувся через рік, не підтверджені джерелами.

Утвердившись при владі Генріх IV зробив спробу встановити контакти з Руссю, про що згадується у джерелах від 1068 р. Він вирядив свого довіреного посланника до «короля» Русі з таємною проською про його вбивство або ув'язнення. Коли ця справа стала явною, посланник знищив лист свого правителя і продовжив місію. Прибувши до місця призначення, він із честю виконав завдання. За деякий час повернувся на Батьківщину й передав своєму панові отримані ним дари⁵⁸. Хоча це повідомлення має анекдотичний характер⁵⁹, однак у спеціальній літературі воно назагал вважається свідченням раннього інтересу Генріха IV до руського питання. На жаль, не лише мета цього посольства невідома, але й також до кого воно їздило. У цьому випадку загалом припускають, що йшлося про Ізяслава⁶⁰, хоча Святослав також згадувався, і у цьому

⁵⁰ An. Alt. ... – 1043. – P.798.

⁵¹ Lamberti Hersfeldensis annales // MGH SS V / Ed. C.L.F.Hesse. – Hannover, 1985. – 1043. – P.153.

⁵² Steindorff E. Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich III. – Bd I. – Leipzig, 1874. – S.164; Ediger T. Russlands... – S.36–37; Ochmański J. Dzieje Rosji do roku 1861. – Warszawa; Poznań, 1986. – S.36; Widera B. Die politischen Beziehungen der Kiever Ruß zu Deutschland... – S.243–244; Hellmann M. Die Heiratspolitik Jarolavs des Weisen // Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte. – 8, 1962. – S.20. Мету цього шлюбу вбачаємо в політиці Ярослава Мудрого супроти Візантії.

⁵³ Lowmiański H. Początki Polski. – T.VI, 1. – Warszawa, 1985. – S.86–87.

⁵⁴ Kętrzyński S. Kazimierz Odnowiciel 1034–1056 // Polska X–XI wieku. – Warszawa, 1961. – S.478–479.

⁵⁵ Drodźdz K. Kazimierz Odnowiciel: Polska w okresie upadku i odbudowy. – Wodzisław Śląski, 2009. – S.95; Widera B. Die politischen Beziehungen der Kiever Ruß zu Deutschland... – S.241. Це передбачає, що метою спільних воєнних акцій Генріха III та Ярослава Мудрого було також надання можливості Казимирові повернутися до Польщі. Докл. про це також див.: Boshof E. Die Salier. – S.116.

⁵⁶ На той час Генріх збирався взяти шлюб з Агнешкою з Пойту (див., напр.: Boshof E. Die Salier. – S.114).

⁵⁷ Про переговори, які там проводилися, див.: Sochacki J. Relacja roczników altajskich o księciu pomorskim Zemuzile // Średniowiecze Polskie i Powszechnie. – 4, 2007. – S.74–92.

⁵⁸ Brunonis liber de bello saxonico // MGH SS V / Ed. G.H.Pertz. – Hannover, 1985. – C. 13. – P.333; An. Saxo... – P.696. Тут подавалася інформація про те, що цим послом був Фридерик.

⁵⁹ Див.: Ediger T. Russlands... – S.38.

⁶⁰ Див., напр.: Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. – T.I. – Lwów, 1904. – S.18; Epperlein S., Widera B. Die Beziehungen der Kiever Ruß und Polens zu Papst und Kaiser während des Investiturstreites // Jahrbuch für

випадку переговори, що відбулися 1069–1070 рр., могли стосуватися його шлюбу з Одою⁶¹. На особливу увагу у цьому повідомленні заслуговує факт, що «король» Русі прихильно прийняв прибулого посла, що може свідчити про попередні контакти та навіть про готовність укласти офіційну політичну угоду.

Відновлення інтересу до руського питання, знову ж таки в контексті відносин із Польщею, відбулося після вигнання Ізяслава з Києва його братами Святославом та Всеволодом у 1073 р. Руський князь деякий час перебував у Болеслава II Сміливого (Щедрого), проте, не дочекавшись допомоги, він подався у Східно-Франкську державу⁶². На початку 1075 р. зустрівся у Майнці з Генріхом IV, якому приніс багаті дари, а згодом попросив підтримки для свого брата. Король відреагував негайно й направив посольство до Святослава на чолі з Бурхардом, який був парафіяльним священиком у м. Трір. Останній передав вимогу про добровільне зречення незаконно захопленого престолу і про загрозу збройної інтервенції у випадку відмови. Посла було обрано свідомо, оскільки це був брат Оди, дружини Святослава. Тому Бурхард широко просив володаря суворо не карати свого швагра. Наприкінці зустрічі Генріх IV доручив Ізяслава опіці лужицького маркграфа Деді, з яким він прибув до Майнца, щоб там дочекатися повернення посольської делегації⁶³. Повернення Бурхарда відбулося влітку або восени 1075 р. Від Святослава він привіз надзвичайно багаті дари, щоб підкупити Генріха IV та відмовити його від підтримки Ізяслава⁶⁴. Повідомлення Ламберта з Герсфельда доповнив Нестор, котрий писав про прибуття німецьких послів до Святослава, яких той щедро обдарував, на що вони відповіли: «Селяни кращі за це, бо чоловіки здобудуть більше»⁶⁵.

У фаховій літературі було звернено увагу на важке становище, в якому опинився Генріх IV у 1075 р., що зробило неможливим його втручання в руські справи, а також поставило питання про мету й ультимативні вимоги його посольської делегації⁶⁶. Група дослідників вважає це намаганням розірвати польсько-руський союз, укладений між Болеславом II Сміливим (Щедрим) і Святославом у 1074 р., а також спробою залучення останнього на бік Генріха IV супроти польського правителя⁶⁷. Якщо це так, то східнофранкський король не досяг своєї мети, оскільки союз між Руссю та Польщею тривав і далі. Тому видається слушним розглядати набагато скромніші плани посольської делегації, що прибула до Києва. По-перше, Генріх IV, котрий опинився у скрутному матеріальному становищі, отримав щедрі дари з обох сторін, завдяки яким, як зазначав Ламберт, він міг розплатитися зі своїм військом. По-друге, позиція Святослава не була такою невблаганною, адже надіслані ним подарунки могли означати готовність до порозуміння, як це раніше було з Болеславом II Сміливим (Щедрим) Але видається занадто

die Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas. – 8, 1964. – S.272–273; Widera B. Die politischen Beziehungen zwischen Deutschland und Rußland in der Zeit der Salier und Staufer // Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution / Hrsg. v. H.Lenke, B.Widera. – Berlin, 1976. – S.26; *Lübke Ch.* Ottonen, Rjurikiden, Piasten: Ergänzende Bemerkungen zum Verwandtenkreis Kunos «von Ohningen» // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 37, 1989. – H.1. – S.13.

⁶¹ Див.: *Delestowicz N.* Bolesław II Szczodry: Tragiczne losy wielkiego wojownika 1040/1042 – 2/3 IV 1081 albo 1082. – Kraków, 2016. – S.190–191.

⁶² Про втечу Ізяслава та ставлення до нього польського двору див.: *Ibid.* – S.189–207.

⁶³ *Lamberti Hersfeldensis...* – 1075. – P.219.

⁶⁴ *Ibid.* – P.230.

⁶⁵ Повідомлення датовано 6583 [1075] pp. (див.: *Powieść...* – S.154).

⁶⁶ Якщо можна вірити даним: *Chronica Sigeberti Gemblacensis* // MGH SS VI / Ed. G.H.Pertz. – Hannover, 1844. – 1073. – P.362 щодо обіцянки Ізяслава визнати суверенітет Генріха IV над Руссю, то це, без сумніву, могло б стати переконливим аргументом щодо невблаганної позиції східнофранкського короля.

⁶⁷ *Grudziński T.* Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy środkowej i wschodniej (1073–1080) // *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu.* – 62, 1957. – Z.1. – S.79–80; *Idem.* Bolesław Śmiały-Szczodry i biskup Stanisław: Dzieje konfliktu. – Warszawa, 1986. – S.52; *Powierski J.* Kryzys rządów Bolesława Śmiałego: Polityka i jej odzwierciedlenie w literaturze średniowiecznej. – Gdańsk, 1992. – S.84.

надуманим твердження, що він та його брат Всеволод зобов'язалися не втручатися у внутрішні справи Генріха IV, оскільки й не мав жодної можливості це зробити⁶⁸.

У 1089 р. Генріх IV одружився з Аделаїдою (Пракседою) – удовою Генріха, який був маркграфом саксонської Північної марки. Вона від народження відома як Євпраксія – дочка київського князя Всеволода⁶⁹. Чимало істориків убачають тут політичні мотиви⁷⁰ для укладення салічно-руського союзу, який сприяв би візантійсько-папському зближенню⁷¹. З огляду на сучасний стан джерельних даних, відкрите широке поле для дискусій, однак через нетривке подружнє життя Генріха IV та Аделаїди, а також неминучу смерть її батька (13 квітня 1093 р.), небагато можна сказати про їх достовірність. Те саме стосується й останнього сліду контактів між Руссю та Східно-Франкською державою. Видається більш правдоподібним, що не стільки ідея створення салічно-руського союзу, а врода обраниці тогочасного імператора стала причиною цього шлюбу⁷².

Зі сказаного випливає, що в політиці східнофранкських правителів щодо Русі не спостерігалось спадкоємності, і не лише у зазначений період, але також у політиці окремих правителів, за винятком Оттона II й Оттона III, стосовно яких не знайдено жодних відомостей про їхні контакти зі східним сусідом Польщі. Це також продемонструвало виняткову пасивність імперії, оскільки саме з боку Русі були спроби налагодження стосунків. Зокрема Оттон I прийняв пропозицію посольства княгині Ольги. Але про попередні спроби налагодження стосунків нічого невідомо, і тому, мабуть, це стало для Оттона I великою несподіванкою. Конрад II, якщо він узагалі укладав союз з Ярославом Мудрим, зробив це за посередництвом братів Мешка II – Безприма й Оттона. Для Генріха III послі від київського правителя стали радше несподіванкою. Він їх прийняв, але відхилив пропозицію про шлюб і до кінця невідомо, якою у цьому була роль Казимира. Лише щодо Генріха II можна припустити, хоча це не безсумнівно, що він уклав союз з Ярославом Мудрим проти Болеслава Хороброго та Генріха IV, чие ймовірне посольство в 1068 р. могло б засвідчити поглиблення контактів із Руссю та прагнення налагодити офіційні відносини. Щодо цього останнього правителя слід зазначити, що справа Ізяслава також свідчить про пасивність у його політиці стосовно Русі, оскільки він би не взявся за це, якби той не прибув до нього. Однак, слід зауважити, що шлюб Аделаїди з Генріхом IV, який з усіх королів та імператорів саксонської й салічної династій у X–XI ст. найактивніше провадив руську політику⁷³, не відображав цілісної поступальної стратегії, але відзначався характерною заангажованістю в реалізації власних потреб.

Таким чином, починаючи від Генріха II, відносини Східно-Франкської держави з Руссю відбувалися на виразному тлі стосунків із Польщею. Слід підкреслити високий ранг київських правителів, які брали участь у переговорах у зазначений період. Незважаючи на те, що у джерелах вони нерідко наділялися королівськими титулами, їх уважали суверенними правителями, лише номінально нижчими за статусом від імператорів Західної Європи, котрі претендували на зверхність над усім християнським світом.

⁶⁸ Grekow B. Ruś Kijowska. – Warszawa, 1955. – S.517; Epperlein S., Widera B. Die Beziehungen der Kiever Ruś... – S.283; Delestowicz N. Boleslaw II... – S.197–200.

⁶⁹ Ekkehardi chronicon universale // MGH SS VI / Ed. G.H.Pertz. – Hannover, 1980. – 1089. – P.207; Annales Augustani // MGH SS III / Ed. G.H.Pertz. – Hannover, 1839. – 1089. – P.133.

⁷⁰ Ediger T. Russlands... – S.59; Hellmann M. Westeuropäische... – S.93.

⁷¹ Epperlein S., Widera B. Die Beziehungen der Kiever Ruś... – S.285.

⁷² Wies E.W. Cesarz Henryk IV. – Warszawa, 2000. – S.208.

⁷³ Посилаючись на В.Татищева, Т.Едіреп (Ediger T. Russlands... – S.44–45) згадує про посольство Генріха 1082 р. до Всеволода з проханням про допомогу проти Ієйзи. Однак, ураховуючи, що той помер 1077 р., дослідник скептично ставиться до цієї інформації. Я.Повєрський (Powierski J. Kryzys... – S.129) вважає, що Генріх звернувся до Всеволода в 1078 р. з пропозицією військової співпраці проти Владислава.

REFERENCES

1. Abgarowicz, K., Karwasińska, I. (Ed.). (1966). *Pismienictwo czasów Bolesława Chrobrego*. Warszawa. [in Polish].
2. Althoff, G. (2013). *Die Ottonen. Königsherrschaft ohne Staat*. Stuttgart: Verlag W.Kohlhammer. [in German].
3. Althoff, G., Keller, H. (1985). *Heinrich I. und Otto der Grosse. Neubeginn auf karolingischem Erbe*. Göttingen/Zürich: Muster-Schmidt Verlag. [in German].
4. Bartlett, R. (2010). *Historia Rosji*. Warszawa: Bellona. [in Polish].
5. Beumann, H. (2000). *Die Ottonen*. Köln: Verlag W.Kohlhammer. [in German].
6. Boshof, E. (1993). *Königtum und Königsherrschaft im 10. und 11. Jahrhundert*. München: R.Oldenbourg Verlag. [in German].
7. Boshof, E. (2008). *Die Salier*. Stuttgart: Verlag W.Kohlhammer. [in German].
8. Delestowicz, N. (2016). *Bolesław II Szczodry: Tragiczne losy wielkiego wojownika 1040/1042 – 2/3 IV 1081 albo 1082*. Kraków: Avalon. [in Polish].
9. Drózd, K. (2009). *Kazimierz Odnowiciel: Polska w okresie upadku i odbudowy*. Wodzisław Śląski: Templum Wydawnictwo. [in Polish].
10. Epperlein, S., Widera, B. (1964). Die Beziehungen der Kiever Rus' und Polens zu Papst und Kaiser während des Investiturstreites. *Jahrbuch für die Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas*, 8, 271–287. [in German].
11. Grabski, A.F. (1964). *Bolesław Chrobry: Zarys dziejów politycznych i wojskowych*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. [in Polish].
12. Grekow, B. (1955). *Rus' Kijowska*. Warszawa: Książka i Wiedza. [in Polish].
13. Grudziński, T. (1957). Polityka papieża Grzegorza VII wobec państw Europy środkowej i wschodniej (1073–1080). *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, 62, 15–127. [in Polish].
14. Grudziński, T. (1986). *Bolesław Śmiały-Szczodry i biskup Stanisław: Dzieje konfliktu*. Warszawa: Interpress. [in Polish].
15. Gustaw o., R. (1971). Bruno. *Hagiografia polska: Słownik bio-bibliograficzny*, 219–226. Poznań; Warszawa; Lublin: Księgarnia św. Wojciecha. [in Polish].
16. Hauck, K. (1974). *Erzbischof Adalbert von Magdeburg als Geschichtsschreiber. Festschrift für Walther Schlesinger*, II. Hrsg. v. H.Beumann, 276–353. Köln; Wien: Böhlau Verlag. [in German].
17. Hellmann, M. (1962). Die Heiratspolitik Jarolavs des Weisen. *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*, 8, 7–25. [in German].
18. Hellmann, M. (1993). *Westeuropäische Kontakte der alten Rus'. Millennium Russiae Christianae. Tausend Jahre christlichen Rußland 988–1988*. Hrsg. v. G.Birkfellner, 81–94. Köln; Weimar; Wien: Böhlau Verlag. [in German].
19. Hesse, C.L.F. (Ed.). (1985). Lamberti Hersfeldensis annals. *MGH SS V*. Hannover. [in Latin].
20. Karolewicz, G. (1995). Brunon z Querfurtu. *Encyklopedia katolicka*, II, 1110. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. [in Polish].
21. Karwasińska, J. (Ed.). (1969). Sancti Adalberi Pragensis episcopi et martyris vita altera. *MPH SN IV*, 2. Warszawa. [in Latin].
22. Karwasińska, J. (Ed.). (1973). Epistola Brunonis ad Henricum regem. *MPH SN IV*, 3. Warszawa. [in Latin].
23. Kętrzyński, S. (1961). Kazimierz Odnowiciel 1034–1056. *Polska X–XI wieku*, 353–592. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. [in Polish].
24. Kijas, A. (2014). *Początki państw: Rus'*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. [in Polish].
25. Kollinger, K. (2014). *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego (992–1025)*. Wrocław: Chronicon Wydawnictwo. [in Polish].
26. Kretschmar, G. (1973). *Der Kaiser tauf. Otto der Grosse und die Slawenmission. Bleibendes im Wandel der Kirchengeschichte*, 101–150. Tübingen: J.C.B. Mohr. [in German].
27. Labuda, G. (1992–2008). *Mieszko II król Polski (1025–1034). Czasy przełomu w dziejach państwa polskiego*. Kraków; Poznań: Wydawnictwo i Drukarnia «Secesja» / Wydawnictwo Poznańskie. [in Polish].
28. Laudage, J. (2001). *Otto der Grosse (912–973): Eine Biographie*. Regensburg: Friedrich Pustet Verlag. [in German].
29. Lomniński, H. (1985). *Początki Polski, VI*, 1. Warszawa; Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [in Polish].
30. Lübke, Ch. (1985). *Regesten zur Geschichte der Slaven an Elbe und Oder (vom Jahr 900 an)*, Tl. II: *Regesten 900–983*. Berlin: Duncker und Humbold. [in German].
31. Lübke, Ch. (1986). *Regesten zur Geschichte der Slaven an Elbe und Oder (vom Jahr 900 an)*, Tl. III: *Regesten 983–1013*. Berlin: Duncker und Humbold. [in German].
32. Lübke, Ch. (1989). Ottonen, Rjurikiden, Piasten. Ergänzennde Bemerkungen zum Verwandtenkreis Kunos «von Öhningen». *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 37, H.1, 1–20. [in German].
33. Lübke, Ch. (2004). *Das östliche Europa*. München: Siedler. [in German].
34. Meysztolew, W. (1958). Szkice o świętym Brunonie-Bonifacym. *Sacrum Poloniae Millennium*, 5, 445–501. [in Polish].
35. Mikoletzky, H.L. (1961). Brun von Querfurt. *Neue deutsche Biographie*, II, 674–675. Berlin: Duncker und Humbold. [in German].
36. Modrzewska, H. (1961). Brun von Querfurt. *Słownik starożytności słowiańskich*, I, 166. Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. [in Polish].
37. Ochmański, J. (1986). *Dzieje Rosji do roku 1861*. Warszawa; Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. [in Polish].
38. Oefele, L.B. ab. (Ed.). (1989). *Annales Altahenses maiores. MGH SS XX*. Hannover. [in Latin].
39. Pertz, G.H. (Ed.). (1980). Ekkehardi chronicon universale. *MGH SS VI*. Hannover. [in Latin].
40. Pertz, G.H. (Ed.). (1985). Brunonis liber de bello saxonico. *MGH SS V*. Hannover. [in Latin].
41. Pertz, G.H. (Ed.). (1994). *Annales Magdeburgenses. MGH SS XVI*. Hannover. [in Latin].
42. Powierski, J. (1992). *Kryzys rządów Bolesława Śmiałego: Polityka i jej odzwierciedlenie w literaturze średniowiecznej*. Gdańsk: Marpress. [in Polish].
43. Sielicki, F. (ed.). (1999). *Powieści minionych lat*. Wrocław; Warszawa; Kraków. [in Polish].
44. Śliwiński, B. (2014). *Bezprym: Pierworodny syn pierwszego króla Polski (986 – zima/wiosna 1032)*. Kraków: Avalon. [in Polish].
45. Sochacki, J. (2003). *Stosunki publicznoprawne między państwem polskim a Cesarstwem Rzymskim w latach 963–1102*. Słupsk; Gdańsk. Pomorska Akademia Pedagogiczna w Słupsku, Oficyna Ferberiana [in Polish].
46. Sochacki, J. (2005). Kontakty Mieszka II z opozycją lotaryńską. *Kontury, rajcy, żupani: Studia z Dziejów Średniowiecza*, 11, 373–390. [in Polish].
47. Sochacki, J. (2006). Okoliczności jedynej wyprawy Mieszka II na Saksonię w 1028 r. *Krzyżacy, szpitalnicy, kondotierzy: Studia z Dziejów Średniowiecza*, 12, 267–281. [in Polish].
48. Sochacki, J. (2007). Relacja roczników altajskich o księciu pomorskim Zemuzile. *Średniowiecze Polskie i Powszechne*, 4, 74–92. [in Polish].
49. Sochacki, J. (2014). *Formowanie się wczesnośredniowiecznego państwa niemieckiego w latach 919–962*. Słupsk: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku. [in Polish].
50. Sochacki, J. (2014). Kontynuator Regiona: Szkice źródłoznawcze do dziejów Niemiec we wczesnym średniowieczu (Kontynuator Regiona, Żywot starszy i młodszy królowej Matyldy). *Analecta Mediaevalia*, I, 19–41. Słupsk. [in Polish and Latin].

51. Sochacki, J. (2016). *Początki państw: Niemcy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. [in Polish].
52. Strzelczyk, J. (1997). *Apostolowie Europy*. Warszawa: Wydawnictwo Poznańskie. [in Polish].
53. Strzelczyk, J. (1999). *Bolesław Chrobry*. Poznań: Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej. [in Polish].
54. Strzelczyk, J. (2018). *Otto I Wielki*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. [in Polish].
55. Tinnefeld, F. (1987). Die russische Fürstin Olga bei Konstantin VII. und das Problem der «purpurborenen Kinder». *Russia Mediaevalis*, VI, 1, 30–35. [in German].
56. Waitz, G. (Ed.). (1980). *Annalista Saxo. MGH.SS VI*. Hannover. [in Latin].
57. Wattenbach, W., Holtzmann, R. (1967). *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Die Zeit der Sachsen und Salier*, Tl. 1: *Das Zeitalter des Ottonischen Staates (900–1050)*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. [in German].
58. Wenskus, R. (1956). *Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt*. Münster; Köln: Böhlau Verlag. [in German].
59. Widera, B. (1961). Die politischen Beziehungen der Kiever Rus' zu Deutschland in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts. *Jahrbuch für die Geschichte der UdSSR und der volksdemokratischen Länder Europas*, 5, 235–245. [in German].
60. Widera, B. (1976). *Die politischen Beziehungen zwischen Deutschland und Rußland in der Zeit der Salier und Stauffer. Russisch-deutsche Beziehungen von der Kiever Rus' bis zur Oktoberrevolution*, 23–58. Hrsg. v. H.Lenke, B.Widera. Berlin: Akademie Verlag in Berlin. [in German].
61. Wies, W. (2000). *Cesarz Henryk IV*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. [in Polish].
62. Zakrzewski, S. (2000). *Bolesław Chrobry Wielki*. Kraków: Universitas. [in Polish].

Jarosław SOCHACKI

Habilitated Doctor,
 Professor at Department of Medieval History,
 Pomeranian University
 (Ślupsk, Poland), jaroslaw.sochacki@apsl.edu.pl
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2421-4495>

Relations Between the East Frankish State and Kyivan Rus in the Tenth – Eleventh Centuries

Abstract. **The research goal.** The aim of this article is to study the nature of political relations between the East Frankish state and Kyivan Rus throughout the 10th and 11th centuries. **The research methodology.** For this purpose, all connections of the rulers of the future German state with Rus rulers were presented in chronological order using all existing sources and historical interpretations. **Scientific novelty.** The research has concluded that that during the period under consideration, there can be no question of continuous and uninterrupted relations between these political entities. This also applies to individual East Frankish monarchs who were uninterested in establishing lasting relations with Rus whose rulers were treated both as being fully independent and as having only nominally lower rank than the emperor. In the few cases where East Frankish – Rus contacts did take place, it was typical for both of the partners, especially in the 11th century, to initiate the contacts with each other over matters related to their policy towards the Polish state. **Conclusion.** During the reign of the Saxon and the Salian dynasties in the East Frankish state, relations with Rus were not established until the period of Otto I which occurred for religious reasons. These relations were re-established after a fairly long break only during the reign of Henry II in connection with his policy towards Boleslaw the Brave. From that moment the topic of Poland's relations both with the Empire and Rus would appear in their bilateral relations until the end of the 11th century. During the rule of Henry II and Konrad II their relations with Kyivan Rus were focused on alliances formed against Boleslaw the Brave and his successor Mieszko II. However, during his reign Henry III formed an alliance with Yaroslav the Wise with the aim of bringing back Casimir to the Polish throne. It can be said that during the reign of Henry IV the previous policy of using relations with Rus against Poland was resumed, which under the circumstances existing at the time, stood little chance of success, and besides this policy was efficiently thwarted by diplomatic efforts of Boleslaw II the Generous. In this context, what is most striking is the exceptional passivity on the part of East Frankish rulers towards Rus as it was probably just Henry II that came up with the proposal of entering into some alliance.

Keywords: East Frankish state, Kyivan Rus, Poland, Otto I, Henry II, Henry III, Henry IV, Konrad II, Boleslaw the Brave, Mieszko II, Kazimierz the Restorer, Boleslaw II the Generous, Yaroslav the Wise.

Людмила ПОСОХОВА

докторка історичних наук,
професорка кафедри історії України,
Харківський національний університет ім. В.Каразіна
(Харків, Україна), lposokhova@karazin.ua
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

Статус давньогрецької мови в «латинських школах» Гетьманщини та Слобідської України (XVIII – початок XIX ст.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.016>

УДК: 373.5.016:811.14'02](477.5/.62)(091)«17/181»

Анотація. Мета дослідження полягає у встановленні ролі та місця давньогрецької мови в навчальному курсі Києво-Могилянської академії, Чернігівського, Харківського, Переяславського колегіумів у XVIII – на початку XIX ст. З'ясовуються методи викладання, кількісні, станові й інші характеристики учителів та учнів, мотиви вивчення мови духовництвом, представниками інших станів. Використано **методологічні принципи** інтелектуальної й культурної історії, історії повсякденності, просопографії (при створенні колективного портрета викладача). Акцент зроблено на виявленні та аналізі діловодної документації, на підставі якої реконструюються навчальні практики. **Висновки.** У православному церковному дискурсі підкреслювалася зацікавленість давньогрецькою мовою, утім вона мала неоднакові прояви в різні часи. У Києво-Братському колегіумі викладання розпочалося ще у XVII ст., і саме на цей досвід орієнтувались у Чернігівському, Харківському, Переяславському колегіумах. У 1730–1760-х рр. викладання згаданої мови у цих школах набуло системності та дисциплінарного статусу. Такі досягнення були пов'язані з використанням напрацювань нових європейських центрів орієнталістики, практик університетів, єзуїтських колегіумів. В останній третині XVIII ст. давньогрецька мова в «латинських школах» стала повноцінною академічною дисципліною, відповідаючи вимогам, які висувалися до світських і духовних закладів модерної доби. Розв'язання ключових питань (як, що, кому, на якій стадії та навіщо викладати) було поєднано з ширшими дискусіями, релігійними, ідеологічними й культурними пошуками епохи. Києво-Могилянська академія та колегіуми сформулювали свою відповідь на ці виклики, вдало поєднавши інерцію традицій із прагненнями до новачій.

Ключові слова: історія освіти, давньогрецька мова, Києво-Могилянська академія, Чернігівський колегіум, Харківський колегіум, Переяславський колегіум.

Одним із важливих здобутків історіографії кількох останніх десятиліть стало визначення місця української культури XVII–XVIII ст. як посередника між Заходом і Сходом Європи, відзначення її відкритості щодо західноєвропейської культурної спадщини¹. Дослідники дійшли висновку, що українська культура сприймала, убирала та переосмислювала різні культурні явища, у тому числі й освітні форми. «Поліморфізм» вітчизняного культурного простору називають стрижневим елементом культурного коду². І виявлявся він у багаточаровості, мінливості, податливості

¹ Див., напр.: *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. – Л., 2001; *Яковенко Н.* Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002.

² *Яковенко Н.* Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII ст. – К., 2012. – С.10, 43.

на зовнішні впливи, у мовно-конфесійному плюралізмі. Ще у XVI ст. засновники Острозької академії зробили крок до реального компромісу між східнослов'янськими просвітницькими традиціями й «латинською» наукою», а вибір трьох мов (церковнослов'янської, давньогрецької, латини) відображав тенденцію до поєднання «східної» та «західної» традицій. У XVII ст. на українських землях змагання між «візантійно-слов'янською» й «латинською» орієнтаціями «завершилося витворенням стійкої моделі, яка передбачала поєднання або й синтез обох елементів»³. Останнє твердження стосується Києво-Могилянської колегії/академії, котра за змістом і формами навчання була закладом цілком західним, гармонійно сполучала здобутки європейської освіти на ґрунті православно-руської культурної традиції⁴.

Дослідження діалогу західноєвропейської і греко-слов'янської культур на українських теренах у XVII–XVIII ст. передбачає увагу до тих ділянок та явищ, котрими пролягав кордон взаємодії. Одним із важливих маркерів взаємин між західною і східною цивілізаціями виступала давньогрецька мова, тож ця розвідка присвячена проблемі ролі та місця її в навчальних курсах Києво-Могилянської академії, Чернігівського, Харківського, Переяславського колегіумів. Своєрідність культурно-освітньої форми православного колегіуму⁵, котра, базуючись на «латинській ученості», була сплавом західноєвропейської та східнослов'янської культурних традицій, дозволяє навіть загострити дослідницьке питання про становище давньогрецької мови. Оскільки у цих школах впровадження «греки» було успішним, саме їхні професори й випускники викладали її в інших закладах Російської імперії. Нижче розглянемо статус згаданої мови в навчальному курсі, методи її викладання, число учителів та учнів, мотиви опанування нею духовними особами і представниками інших станів. Останнє завдання традиційно спонукає до роздумів про зв'язки вивчення давньогрецької мови з низкою релігійних, ідеологічних, культурних проблем того часу.

До сьогодні не вщухає дискусія навколо потужних ідейних течій, котрі в літературі традиційно називають «еллінофільством» («грекофільством») і «латинством», у «програмах» яких містилася й освітня компонента. Дослідники підкреслюють, що, говорячи про два типи європейської культури – західноєвропейський та греко-слов'янський, їх не варто аналізувати в категоріях «вищий» і «нижчий», адже вони взаємодоповнювалися, взаємозбагачувалися⁶. Хоча фахівці називають давньогрецьку мову важливим елементом шкільних програм у Російській імперії, спеціальних студій на цю тему фактично немає. Відповідно, бракує ясності в питаннях організації процесу навчання, переліку посібників, методів викладання та змін, які відбувалися впродовж XVIII ст. Це призводить до суперечностей і непевних оцінок співвідношення давньогрецької й латинської мов. Наведемо кілька прикладів. Відомо, що навіть греки Йоанікій та Софроній Ліхуди у створеній ними Московській школі не змогли дотримуватися грецької мови викладання, перейшовши на латину⁷. Не випадково наступний період історії закладу називається «латинським»⁸. К.Кислова зазначає, що в 1720-х рр. у деяких семінаріях Російської імперії викладали грецьку, а в 1730-х рр. її

³ Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом: Матеріали I-го українсько-італійського симпозиуму, 13–16 вересня 1994 р. – К., 1996. – С.118, 131.

⁴ Огляд історіографії академії див.: Яременко М. «Академіки» та Академія: Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. – Х., 2014. – С.18–27.

⁵ Про модель колегіуму докл. див.: Посахова Л.Ю. На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст. – Х., 2011.

⁶ Кнабе Г.С. Русская античность: Содержание, роль и судьба античного наследия в культуре России. – Москва, 2000. – С.92–94.

⁷ Каптерев Н.Ф. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII ст. – Москва, 1885. – С.497; Верховский П.В. Учреждение Духовной коллегии и Духовный регламент: К вопросу об отношении церкви и государства в России: Исследование в области истории русского церковного права. – Т.1. – Ростов-на Дону, 1916. – С.99.

⁸ Смирнов С.К. История Московской славяно-греко-латинской академии. – Москва, 1855. – С.17, 78, 114.

було вилучено з програм⁹. М.Окенфусс стверджує, що в 1780-х рр. у духовних школах Росії класична давньогрецька мова стала основною, а латина – факультативним курсом¹⁰. Натомість із досліджень навчальної програми Києво-Могилянської академії та колегіумів випливає, що латина панувала до кінця XVIII ст., а давньогрецька не мала обов'язкового характеру¹¹. Хоча деякі аспекти викладання останньої присутні в біографіях відомих лінгвістів¹², у цих працях акцент зроблено на формуванні професійних рис і на кар'єрі, натомість питання викладання мови в «латинських школах» залишається дещо осторонь.

Достатньо лаконічні, водночас суперечливі відомості про цей курс, викладачів та учнів, які містяться в дослідженнях, разом із наголосом на значенні мови, свідчать про те, що існує потреба у вивченні цих питань. Контраверсійні оцінки місця давньогрецької в духовних школах Російської імперії XVIII ст. зумовлені обмеженою кількістю джерел, їх розпорошеністю. Діловодну документацію шкіл, котра залишалася на місцях та частково надсилалася до Синоду, вивчено вкрай недостатньо. Нерідко точкою відліку викладання давньогрецької мови дослідники називають синодальні укази про її впровадження. Утім навчальна практика шкіл у XVIII ст. суттєво відрізнялася від приписів. Плутанину в оцінках спричиняє й те, що статус цієї мови не був однаковим на різних рівнях навчальної програми. Задля встановлення реальної картини її викладання акцент у цій статті зроблено на діловодній документації. Оскільки Києво-Могилянська академія та колегіуми мали особливості в організації й навчальних практиках, пов'язані з політичними, церковними, культурно-освітніми традиціями Гетьманщини і Слобідської України, на викладання в них давньогрецької мови варто подивитись окремо від семінарій Російської імперії. Київська академія в багатьох аспектах була зразком для власне російських семінарій¹³, тому слід з'ясувати практики викладання мови, які закріпилися в ній та колегіумах, щоб у подальшому зробити коректні порівняння з іншими школами Росії. Оскільки реформа 1808 р. суттєво змінила та уніфікувала всі аспекти життя духовних навчальних закладів держави, у цій статті проблеми вивчення давньогрецької мови розглядаються до початку XIX ст.

Початок викладання давньогрецької мови: вимога чи результат місцевої ініціативи?

З'ясувати момент запровадження навчальних предметів інколи буває досить не просто. У жалуваній грамоті Києво-Могилянському колегіуму від 11 січня 1694 р. записано: «Славеноросійским, и еллиногреческим, и латинским языком преподавать»¹⁴. В аналогічному документі Харківському колегіуму від 16 березня 1731 р. читаємо, що юнаків мають навчати «славено-греческим и латинским языки»¹⁵. Однак чи дійсно давньогрецька мова була у школах на момент отримання цих грамот? Відомо, що проблема мов навчання в Київській школі стала предметом полеміки. Митрополит

⁹ *Kislova E.I.* «Latin» and «Slavonic» Education in the Primary Classes of Russian Seminaries in the 18th Century // *Slovēne = Словѣне: International Journal of Slavic Studies.* – 2015. – Vol.4(2). – P.76–77.

¹⁰ *Okenfuss M.J.* The Rise and Fall of Latin Humanism in Early-modern Russia: Pagan Authors, Ukrainians, and the Resiliency of Muscovy. – Leiden; New York; Köln, 1995. – P.219.

¹¹ *Титов Ф.И.* Императорская Киевская духовная академия в её трёхвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.): Историческая записка. – К., 2003. – С.268; *Посохова Л.Ю.* На перехресті культур... – С.55–63.

¹² Див.: *Winter E.* Der aufgeklärte Bibliist Simon Todorskyj (1700–1754) // *Ketzerschicksale: Christliche Denker aus neun Jahrhynderten.* – Berlin, 1979. – S.243–251.

¹³ *Знаменский П.* Духовные школы в России до реформы 1808 г. – Казань, 1881. – С.148.

¹⁴ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т.2. – К., 1846. – С.320–321.

¹⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Т.VIII. – Санкт-Петербург, 1830. – №5716.

Петро (Могила) та його сподвижники вважали, що повноцінне життя православного населення в Речі Посполитій і збереження віри вимагає знання не тільки слов'янської чи давньогрецької, але й латини¹⁶. Важливість викладання грецької мови у середовищі православного духовництва не підлягала сумніву, пов'язувалась із належністю до цього віросповідання, необхідністю подальшої роботи над перекладами священних текстів. У XVII ст. в академії викладали давньогрецьку мову, долаючи труднощі, спричинені бурхливими політичними подіями, браком учителів, книжок тощо¹⁷. Не слід забувати, що засновники академії багато у чому орієнтувалися на програму «Ratio Studiorum», за якою студіювання давньогрецької мови в єзуїтських школах мало починатися з граматичних класів¹⁸. Відомо також, що у XVIII ст. в єзуїтських закладах вивчення грецької пошавилося¹⁹. Зацікавлення давніми мовами, античними ідеалами виховання стало характерним для новогуманістичної європейської освіти XVIII ст., призвело до появи кількох потужних університетських центрів вивчення східних мов.

Очільники Києво-Могилянської академії виявили інтерес до здобутків цих нових осередків орієнталістики. Початок систематичного викладання давньогрецької мови в Могилянці 1738 р. пов'язують з іменем лінгвіста Симона (Тодорського)²⁰, котрий навчався в Галле у філолога та сходознавця Йоганна Гайнріха Міхаеліса. Естафету підхопив учень Симона – Варлаам (Лящевський; Лящевський), якого відрядили для студіювання давніх мов у Галле. У 1730–1740-х рр. керівництво Києво-Могилянської академії здійснило кілька важливих кроків, спрямованих на якісні зміни у викладанні давніх мов, урахування здобутків лінгвістики.

Діловодна документація дозволяє встановити ініціаторів запровадження викладання «греки» у Харківському колегіумі. Із рапорту ректора Гедеона (Антонського) дізнаємося, що з метою вивчення давньогрецької та давньоєврейської мов у вересні 1746 р. до Києво-Могилянської академії (до Варлаама (Лящевського)) був направлений викладач колегіуму Йоакимф (Карпинський)²¹. Повернувшись до Харкова в 1749 р. він став першим учителем давньогрецької мови²². Її введення у Чернігівському колегіумі на початку 1780-х рр. також відбулося з ініціативи місцевого керівництва²³.

Аналізуючи стан упровадження давньогрецької мови в духовних школах Російської імперії XVIII ст. П.Знаменський дійшов висновку, що вона була у занепаді всюди, окрім Київської, Московської академії, Харківського колегіуму та ще кількох шкіл²⁴. Серед останніх і Тверська семінарія, фундатор якої єпископ Митрофан (Слотвинський; вихованець Київської академії й Львівського єзуїтського колегіуму, ректор Харківського колегіуму) особисто переймався викладанням мови, попри відсутність посібників та вчителів²⁵. У XVIII ст. Синод не надавав допомоги, але й не застосовував адміністративних стягнень до неквапливого єпархіального керівництва. Саме тому архієреї розглядали давньогрецьку мову як корисну, утім не обов'язкову дисципліну²⁶. Водночас

¹⁶ Титов Ф.И. Императорская Киевская духовная академия... – С.114–115.

¹⁷ Там же. – С.116, 119.

¹⁸ Ratio Studiorum: Уклад студій Товариства Ісусового: Система єзуїтської освіти. – Л., 2008. – С.178.

¹⁹ Piechnik L. Przemiany w szkolnictwie jezuitckim w Polsce XVIII w. // Z dziejów szkolnictwa jezuitckiego w Polsce. – Kraków, 1994. – S.202.

²⁰ Нічик В.М. Києво-Могилянська академія і німецька культура. – К., 2001. – С.111.

²¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.2009. – Оп.1. – Спр.696. – Арк.2–3, 5–6, 9.

²² Документы и дела, относящиеся к жизни и деятельности св. Иоасафа (Горленко), епископа белгородского и обоянского. – Вып.1. – Курск, 1911. – С.52.

²³ Державний архів Чернігівської обл. – Ф.679. – Оп.1. – Спр.1253. – Арк.70.

²⁴ Знаменский П. Духовные школы... – С.456.

²⁵ Колосов В.И. История Тверской духовной семинарии ко дню 150-летнего юбилея семинарии. – Тверь, 1889. – С.31, 42–43.

²⁶ Знаменский П. Духовные школы... – С.198, 768.

архіпастирі, котрі опікувалися Києво-Могилянською академією та колегіумами, успішно втілювали свої ініціативи зі впровадження мови. Цьому сприяла сама модель колегіуму, що синтезувала культурні традиції заходу і сходу Європи. На реалізацію задуманого впливали й інші фактори, у тому числі культурно-історичні традиції.

27 серпня 1784 р. в Російській імперії з'явився іменний указ Катерини II про обов'язкове вивчення давньогрецької мови в духовних семінаріях, про необхідність розпочати підготовку до її викладання²⁷. Наскільки це можна було швидко реалізувати демонструє прийнятий невдовзі акт Синоду щодо збирання відомостей про вчителів та учнів, які студіюють цю мову, із зазначенням ступеня володіння нею²⁸. Наприклад, при призначенні Йова (Базилевича) на єпископство підкреслювалося знання ним давніх мов²⁹.

Увага вищої світської влади до грецької мови на початку 1780-х рр. вочевидь збілася з великим геополітичним «грецьким проектом» Катерини II, який викликав пожвавлення інтересу громадськості до різних аспектів історії та культури Давньої Греції³⁰. Дослідники не проводили паралелі між указами щодо вивчення грецької мови й цими політичними намірами, однак зв'язок між ними існував, беручи до уваги настрої, які існували у вищих владних колах.

У подальші роки далеко не в усіх духовних школах імперії змогли організувати викладання давньогрецької мови³¹, але майже відразу такий клас з'явився в Переяславському колегіумі. Причому з документації випливає, що керівництво почало підготовку ще в 1770-х рр., купуючи прописи та посібники³². На момент відкриття класу в колегіумі було чимало граматик і лексиконів (у тому числі з особистої книгозбірні переяславського єпископа Йова (Базилевича)). Отже в даному випадку місцева ініціатива випередила укази уряду й Синоду.

У 1798 р. з'явився черговий синодський указ про обов'язковість давньогрецької мови для духовних семінарій та академій Російської імперії³³. У новому статуті духовних академій і семінарій (1798 р.) підкреслювалась її неодмінність для духовництва, але не містилося рекомендацій щодо викладання³⁴. За оцінкою комісії з підготовки реформи, на початку XIX ст. давньогрецька мова в більшості закладів перебувала у занепаді³⁵.

Аналізуючи зусилля керівництва «латинських шкіл» Гетьманщини та Слобожанщини, важливо з'ясувати, кого з учнівського середовища вони закликали/спонукали/зобов'язували вчити давньогрецьку мову. Нерідко із загальних зауважень про важливість цієї справи незрозуміло, хто ж саме мав її студіювати. Наведемо епізод з історії Києво-Могилянської академії, який дозволяє зробити уточнення. У 1760 р. ректор Давид (Нащинський) у зверненні до київського митрополита Арсенія (Могилянського) писав, що давньогрецька та давньоєврейська мови необхідні майбутнім священикам і ченцям для читання Священного Писання та книг святих отців в оригіналі³⁶. Цьому передувала заява вчителя, котрий пояснював нехіть студентів до давніх мов тим, що їх ніколи не запрошують «на

²⁷ ПСЗ РИ. – Т.ХХІІ. – Санкт-Петербург, 1830. – №16047.

²⁸ Там же. – №16061.

²⁹ *Войтков А.Н.* Йов Базилевич, єпископ переяславський, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771–1776) // *Труды Киевской духовной академии.* – 1903. – №6. – С.327.

³⁰ *Стегний П.В.* Ещё раз о греческом проекте Екатерины II: Новые документы из АВПРИ МИД России // *Новая и новейшая история.* – 2002. – №4. – С.52–78; *Ари Г.Л.* Россия и борьба Греции за освобождение: от Екатерины II до Николая I: Очерки. – Москва, 2013. – С.35–52.

³¹ *Знаменский П.* Духовные школы... – С.768.

³² ЦДІАК України. – Ф.990. – Спр.848. – Арк.6.

³³ ПСЗ РИ. – Т.ХХV. – Санкт-Петербург, 1830. – №18726.

³⁴ *Титов Ф.* Императорская Киевская духовная академия... – С.270.

³⁵ Доклад Комитета о усовершенствовании духовных училищ, и начертание правил о образовании сих училищ и содержании духовенства, при церквах служащего. – Санкт-Петербург, 1809. – С.9–10.

³⁶ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд. II (1721–1795). – Т.2 (1751–1762 гг.). – К., 1905. – С.357.

кондиції», на відміну від тих, хто вивчав німецьку чи французьку³⁷. Невдовзі з'явився указ про обов'язковість студіювання давніх мов дітьми духовництва Київської єпархії, і визначено, що особи, які їх опанують, отримують «більший успіх» при розподілі парафій³⁸. Отже знавцям давньогрецької визначалися преференції в духовній кар'єрі. Вихідців з інших станів керівництво академії мало заохочувати до давніх мов. Документи фіксують початок великої дискусії у суспільстві щодо необхідності давніх мов у духовних і світських школах, про зміст «класичної» світської освіти. Наприклад, у 1809 р. у Чернігівському колеґіумі відбувся диспут про потрібність таких мов для священників. За словами студентів, вони потрібні юнакам, «які готують себе до високих ступенів»³⁹. Дискусія між «грекофілами» та «латинянами» поступово перетікала з релігійного дискурсу у світський, щоб згодом реформуватись у баталії «західників» і «слов'янофілів», із тією ж наскрізною темою пошуку самотності та її утвердження вже через світську освіту.

Організація викладання

У спеціальній літературі факт наявності давньогрецької мови у школах XVIII ст. не супроводжувався аналізом прийомів її викладання⁴⁰. Труднощі встановлення методів викладання почасти пояснюються тим, що тривалий час не існувало інструкцій для вчителів «греки», адже ця дисципліна відносилася до екстраординарних. Тому важливо придивитися до практик окремих наставників. Методи викладання давньогрецької мови, які застосовував Симон (Тодорський) у Київській академії, можна частково реконструювати за рукописними записами його курсу та студентськими вправами⁴¹. Про прийоми викладання свідчить і посібник із граматики, котрий підготував Варлаам (Лящевський)⁴², використовуючи записи курсу свого вчителя⁴³.

На сьогодні найбільш раннім відомим джерелом дидактичного характеру з викладання давньогрецької мови є інструкція єпископа Самуїла (Миславського) 1769 р. для Харківського колеґіуму⁴⁴. Схожа за змістом його ж інструкція для Києво-Могилянської академії (1764 р.) була менш докладною⁴⁵. У настанові 1769 р. визначено, що студіювання потрібно розпочинати не з синтаксичного (як інші мови), а з риторичного класу. Оскільки посібники із давньогрецької мови написані для європейських шкіл латиною, учні спочатку мали добре оволодіти нею⁴⁶. Документація свідчить, що викладати мову починали з риторичного класу⁴⁷, наприкінці століття – із вищого граматичного⁴⁸. У Київській академії до 1758 р. цю мову опановували три

³⁷ Сребренников В. Киевская академия с половины XVIII в. до преобразования её в 1819 г. – К., 1897. – С.152.

³⁸ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд. II (1721–1795). – Т.2 (1751–1762 гг.). – С.358.

³⁹ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.310. – Спр.55. – Арк.48–49.

⁴⁰ Див., напр.: Смирнов С.К. История Московской славяно-греко-латинской академии... – С.308–310.

⁴¹ Лилеев М.И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. – Санкт-Петербург, 1880. – С.211–212; Петров Н.И. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – Вып.1. – К., 1875. – С.29–30; Его же. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Москва, 1892. – Вып.1. – С.292–293; Вып.2. – С.110.

⁴² Łaszczewski W. Institutionum Linguae Graecae Liber. – Wratislaviae, 1746. – 462 p.

⁴³ Вишневский Д. Киевская академия в первой половине XVIII ст. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). – К., 1903. – С.271 (прим.3).

⁴⁴ Публікацію див.: Лебедев А.С. Харьковский коллегиум как просветительский центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета. – Москва, 1886. – С.60–79.

⁴⁵ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд. II (1721–1795). – Т.3: Царствование Екатерины II (1762–1796 гг.). – К., 1906. – С.54–55.

⁴⁶ Лебедев А.С. Харьковский коллегиум... – С.79.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.1973. – Оп.1. – Спр.2161. – Арк.1.

⁴⁸ Там само. – Спр.1265. – Арк.1–1зв.; Спр.2195. – Арк.5; Спр.2271. – Арк.1зв.

роки, потім два⁴⁹, як і у колегіумах. Після цього студент міг удосконалювати знання у філософському та богословському класах. Примітно, що Самуїл (Миславський) не наполягав на обов'язковості вивчення давньогрецької мови.

В інструкції 1769 р. розписано всі стадії навчання, починаючи з написання літер⁵⁰. Учитель мав спиратися на посібник Варлаама (Лящевського). До Харківського колегіуму цю книгу привіз перший наставник – Іакинф (Карпінський). Згідно з інструкцією, після опанування двох частин посібника (відміни та дієвідміни) вчитель читав Євангеліє або апостольські послання, роблячи їх граматичний розбір. Ці тексти учні мали відразу використовувати для підготовки невеликих промов і при виконанні вправ із перекладу. У наступному році проходили синтаксис та прислівники. На цій стадії вихованці заучували короткі сентенції з лексики Корнелія Схревеліуса⁵¹. Ясна річ, ця книга була в бібліотеках академії й Харківського колегіуму. На заняттях читали уривки з творів грецьких авторів, робили вправи на переклад із текстів Езопа, Єфрема Сиріна, Іоанна Золотоустого. Свідченням досягнень студентів, котрі студювали мову третій і четвертий рік, ставали богословські диспути, що відбувалися й давньогрецькою⁵². Самуїл (Миславський) рекомендував учням вивчати також новогрецьку мову, вважаючи, що завдяки цьому покращиться розуміння давньогрецької. Відомо, що у згаданих школах сучасній грецькій приділяли велику увагу⁵³.

Важлива характеристика реальних практик викладання мови полягає у забезпеченні навчального процесу посібниками. Відомо, що Симон (Тодорський) привіз із Німеччини чимало латино-грецьких лексиконів і граматик (Іоанна Скапула, Корнелія Схревеліуса, Георга Пасора)⁵⁴. Подібні книги були в особистій бібліотеці Варлаама (Лящевського), яку він заповів академії (також пожертвував гроші на придбання посібників)⁵⁵. Викладачі давніх мов нерідко передавали свої книжкові колекції академічній книгозбірні, завдяки чому в ній сформувався потужний «відділ східних мов»⁵⁶. Каталог бібліотеки Харківського колегіуму 1753 р.⁵⁷ дозволяє встановити палітру латино-грецьких лексиконів і граматик, доступних уже першому вчителю мови⁵⁸. Книжки сюди передали єпископи Епіфаній (Тихорський), Досифей (Богданович-Любимський). Із другої половини 1760-х рр. і в подальшому керівництвом академії та колегіуму кілька разів заповувало граматики, словники, лексикони європейських авторів (Григорія Кнапського, Якоба Гретсера й ін.). У 1770 р. значну кількість посібників і книжок грецькою мовою із зібрання чернігівського архієрея Кирила (Ляшевецького) після його смерті на прохання вчителів було передано до Чернігівського колегіуму.

⁴⁹ *Серебреников В.* Киевская академия... – С.151.

⁵⁰ *Лебедев А.С.* Харьковский коллегіум... – С.77.

⁵¹ [*Schrevelius C.*] Corn[elii] Schrevelii Lexicon manuale Graeco-Latinum et Latino-Graecum, utrumque hac quinta editione multo auctius ... adjecta sunt, Sententiae Graeco-Latinae. – [Leiden] 1670. – 888 p.

⁵² *Посохова Л.Ю.* На перехресті культур... – С.163.

⁵³ Там само. – С.117–118.

⁵⁴ Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. – Т.34 (1754 г.). – Санкт-Петербург, 1912. – Стб.677–689.

⁵⁵ Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд. II (1721–1795). – Т.4 (1762–1795 гг.). – К., 1907. – С.206.

⁵⁶ Каталог бібліотеки Києво-Могилянської академії див.: Там же. – Отд. II (1721–1795). – Т.5 (1762–1995 гг.). – К., 1907. – С.300–470.

⁵⁷ Відділ книжкових пам'яток, цінних видань і рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Збір. рукописів. – Спр.1817/с 895. – Арк.5, 8зв., 13, 19зв.

⁵⁸ У каталозі зафіксовано такі видання: [*Poselius J.*] Syntaxis ... Graeca Iohannis Posselii. – Witebergae, 1586. – 285 p.; [*Scapula J.*] Lexicon graecolatium novum. – Basileae, 1594. – 185 p.; [*Rbenius J.*] M. Iohannis Rhenii Aurea clavis graecae linguae. – Lipsiae, 1625. – 688 p.; [*Garthe B.*] M. Balthasari Garthii ... Lexicon Latinograecum. – Erphordiae, 1625. – 870 p.; [*Knapski G.*] Thesauri Polono-Latino-Graeci Gregorii Snapii... – Т.1–4. – Cracoviae, 1668; *Поликарпов-Орлов Ф.П.* Лексикон трезычный, сиречь речений славенских, еллиногреческих и латинских сокровище. – Москва, 1704. – 403 л.; [*Gretser/Gretschel J.*] Rudimenta Linguae Graecae, ex primo libro institutionum Jacobi Gretseri. – Wratislaviae, 1726. – 145 p.; *Laeschtscheuskij W.* Institutionum Linguae Graecae Liber. – Wratislaviae, 1746. – 462 p. та ін.

У 1780–1790-х рр. викладачі давньогрецької мови у звітах докладно описували хід занять, посібники та додаткові книги⁵⁹. Із цих документів видно, що наставники дотримувалися правил, визначених у 1760-х рр. Мову викладали два роки по 12 год. на тиждень⁶⁰. У цей час у Київській академії та Харківському колегіумі «греку» викладали двоє вчителів, відповідно до етапів навчання. У 1790-х рр. спиралися на посібник Варлаама (Лящевського) та його версію з хрестоматією⁶¹, а також лексикони Беняміна Гедеріха, Корнелія Схрелелюса, Григорія Кнапського. Завдяки діловодній документації можна реконструювати набір книжок, якими користувались учителі – це переважно латиномовні твори європейських філологів. Ці видання були підготовлені як для світських, так і духовних закладів (застосовувалися у школах різної конфесійної належності).

У рукописних збірках збереглося кілька зразків промов, котрі учні виголошували різними мовами (в тому числі давньогрецькою) під час святкових подій, зустрічей знатних осіб тощо. Без загального контексту вивчення грецької ці промови можна трактувати лише як елемент святкових акцій. Між тим підготовка ораторських текстів була одним із прийомів навчання⁶². Набір мов і порядок виголошення привітань фіксували усталене місце давньогрецької мови серед інших.

Викладачі

У нарисах з історії «латинських шкіл» фігурують кілька імен знаних учителів давньогрецької – Симон (Тодорський), Варлаам (Лящевський), Григорій Сковорода. Сьогодні історики освіти мають з'ясувати прізвища всіх викладачів, їх соціальне походження, місце навчання, його тривалість. Згодом ці результати можна буде порівняти з даними масиву відомостей про викладачів мов у Російській імперії XVIII ст.⁶³ Нині маємо підтверджені джерелами відомості про 33 наставників: 14 – із Київської академії⁶⁴, 19 – із трьох колегіумів⁶⁵. Інформацію про них можна зіставити з аналізом бази даних викладачів колегіумів (255 осіб)⁶⁶. Почнемо з соціального походження: вихідці з козацтва (Г.Сковорода, Симон (Тодорський)), міщанства (Дмитро Устинович, Іван Смеловецький), шляхти (Михайло Шванський, Інокентій Ставицький), решта – із родин духівництва. Такі характеристики близькі до загальної картини вчителів академії та колегіумів.

Понад 90% цієї групи вчителів почали викладати мову відразу зі студентської лави. За винятком кількох осіб, про всіх інших відомо, що вони завершили навчання богословським класом. Симон (Тодорський) і Варлаам (Лящевський) вивчали давньогрецьку в Галле, усі інші студювали її в Київській академії, або після колегіуму ще кілька років поглиблювали свої знання в академії (Василь Снісарев, Епіфаній (Канівецький) та ін.). Більше 90% учителів давньогрецької мови на момент їх роботи у цих школах були ченцями, декілька – священниками (Стефан Семяновський, В.Снісарев, М.Шванський та ін.) і світськими особами (Г.Сковорода). Ці характеристики відрізняються від загальних даних усіх викладачів.

⁵⁹ ЦДДАК України. – Ф.1973. – Оп.1. – Спр.1246. – Арк.4; Спр.1265. – Арк.1зв, 8зв.

⁶⁰ Державний архів Харківської обл. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.217. – Арк.18.

⁶¹ *Laeschtschewskij W.* Grammatica graeca sive institutionum linguae graecae liber, utilissimis regulis ex variis auctoribus collectis, usibus rossiacae juventutis in Academia Kiioviensi adornatus. – Lipsiae, 1785. – 482 p.

⁶² *Лебедєв А.С.* Феоктист Мочульський, архієпископ белгородський (1787–1799) и курский (1799–1818). – Х., 1896. – С.21–22; ЦДДАК України. – Ф.1973. – Оп.1. – Спр.1256. – Арк.1–1зв.

⁶³ Їх збір відбувся в рамках здійснюваного за підтримки Німецького історичного інституту в Москві міжнародного проекту «Мови в освіті та вихованні в Російській імперії у XVIII ст.», в якому авторка цієї статті брала участь.

⁶⁴ Дані з різних джерел, зокрема: Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отд. II (1721–1795). – Т.1–5; Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедія / За ред. В.С.Брюховецького. – К., 2001 та ін.

⁶⁵ Базу даних викладачів колегіумів див.: *Посохова Л.Ю.* На перехресті культур... – С.358–380.

⁶⁶ Там само. – С.236–241.

У другій половині XVIII ст. чисельність учителів-ченців у колегіумах зменшилася з 41% до 22% (від загального числа викладачів), натомість зросло число білого духівництва (з 22% до 25%) та світських осіб – із 36% до 53%⁶⁷. У мікрогрупі вчителів «греки» яскраво виражена протилежна тенденція – на збереження чернечого стану. Основною причиною таких соціальних характеристик мікрогрупи були переваги у церковній кар'єрі, які отримували знавці мови. На користь цього висновку свідчить і таке: на підставі порівняння біографій учителів давньогрецької з усіма викладачами виявилось, що особи цієї групи мали й відмінні траєкторії подальшої кар'єри. Більше половини викладачів продовжили церковну діяльність настоятелями монастирів, очолили семінарії, тобто поповнили прошарок вищого духівництва. Для більшості вчителів викладання цієї мови було першою фазою вдалого просування церковними щаблями. Майже половину всіх викладачів можна також назвати «професійними», адже вони кілька десятиліть присвятили вчителюванню в різних закладах. Однак у цій мікрогрупі не виявилось представників численної групи викладачів, котрі репрезентували окремий тип кар'єри, а саме молодих людей, які працювали один – два роки та отримували священницьке місце. Хоча число таких осіб серед загалу викладачів стрімко зросло в останній третині століття, ми не бачимо їх серед викладачів давньогрецької мови.

У середньому тривалість перебування на посаді вчителя грецької мови становила 4–6 років. Деякі дослідники зазначали, що 4–5 років недостатньо для того, щоб цю роботу трактувати як фах⁶⁸. Утім слід зробити уточнення. Хоча кілька наставників викладали давньогрецьку 4–5 років (Симон (Тодорський), Антон (Злотковський), Антон (Пекалицький), Яків Веселовський), понад десять із них присвятили цій справі набагато більше часу: Йоаким (Корбелецький) – 7, Варлаам (Лящевський) – 9, Ієракс (Ємельянов) – 13, С.Семьяновський – більше 20 років. Спеціалізація тут була більш вираженою, ніж у викладачів інших дисциплін. Уважаємо, що фахові навички вдосконалювалися ще й у тих учителів, котрі викладали обидві «священні мови», нерідко вкупі з «ноювою», частіше німецькою (Симон (Тодорський), М.Шванський та ін.). Однак із середини 1780-х рр. в академії та Харківському колегіумі учитель зазвичай викладав тільки давньогрецьку⁶⁹. Це потребувало додаткового фінансування, і таку розкіш могли дозволити не всі школи.

«Спеціалізацію» та зацікавлення викладачів унаочнює склад їхніх особистих бібліотек, де була значна кількість посібників і книжок грецькою мовою. Про джерела інтелектуальної поживи пересічних учителів збереглося обмаль інформації. Наприклад, викладач давньогрецької в Переяславському колегіумі Захарій Піючевський робив виписки з Анакреонта в оригіналі⁷⁰.

Характеризуючи подальшу кар'єру викладачів давньогрецької мови не слід забувати про часті запрошення їх для виконання різних спеціальних завдань. Відомо, що як Симон (Тодорський), так і Варлаам (Лящевський) за дорученням Синоду працювали над слов'янським перекладом Біблії.

Мандрівного філософа Г.Сковороду з колегами-викладачами зближувало те, що у своїй творчості він неодноразово звертався до давньогрецької мови, написав «грекою» кілька праць та лист до свого учня Михайла Ковалинського⁷¹.

Маємо підстави стверджувати, що вже в 1780-х рр. учителі давньогрецької мови сформувались як специфічна мікрогрупа серед загалу викладачів. Перевагу їм надавали їхні знання, котрі високо цінувалися та були затребувані православною церквою.

⁶⁷ Там само. – С.239.

⁶⁸ Знаменский П. Духовные школы... – С.414–415, 692.

⁶⁹ Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург (далі – РГИА). – Ф.796. – Оп.66. – Д.154. – Л.47.

⁷⁰ Перетц В.Н. Отчёт об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав. – К., 1910. – С.21–26.

⁷¹ Ушкалов Л. Григорій Сковорода // Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За ред. Л.Ушкалова. – Х.; Едмонтон; Торонто, 2011. – С.9, 14, 17, 32.

Хто вивчав давньогрецьку мову

Розмова про аудиторію класу давньогрецької мови у спеціальній літературі тривалий час обмежувалася питанням про чисельність учнів⁷². Відомо, що в перші десятиліття в Київській академії та у Харківському колегіумі її вивчали всього п'ятеро – шестеро осіб⁷³, у 1770–1780-х рр. – близько десяти, у 1790-х рр. у середньому їх було двадцятьоро (більшість із класу риторики, кілька – з філософії та богослов'я). На початку XIX ст. число учнів коливалося в межах трьох – п'яти десятків, іноді більше⁷⁴. Хоча вивчення мови було обов'язковим для учнів із духовного стану, на практиці її студіювали далеко не всі.

Окрім виявлення чисельності класу, назріла потреба у з'ясуванні соціальних характеристик учнів. Визначення мотивів навчання людей різних станів у ранньомодерну добу видається важливою проблемою. М.Яременко дослідив чисельність представників різних верств суспільства в Києво-Могилянській академії та мотиви їх навчання⁷⁵. У нашому випадку з'ясування соціальних параметрів аудиторії цього класу стає важливим маркером суспільного зацікавлення давньогрецькою мовою. Звітна документація академії та колегіумів дозволяє побачити, що серед учнів обов'язково були представники різних станів, котрі студіювали її за власним бажанням. Звісно, на соціальне представництво слухачів вплинула всестановість «латинських шкіл». Важливо підкреслити, що після завершення навчання у цих закладах світські посади могли обіймати й вихідці з духовництва. Такі риси упродовж XVIII ст. відрізняли «латинські школи» Гетьманщини та Слобожанщини від власне російських академії і семінарії.

Наведемо кілька імен, щоб продемонструвати типовий соціальний зріз та кар'єрні траєкторії тих, хто опановував давньогрецьку мову. Син священика Василь Джунковський після навчання в колегіумі викладав її в Петербурзькому медико-хірургічному училищі, згодом став професором грецької словесності Харківського університету. Виходець із козацького роду Микола Гнедич, відомий як перекладач Гомерової «Іліади», відповідні знання здобув у Харківському колегіумі та Полтавській семінарії. Г.Сковорода писав грецькою до свого учня з Харківського колегіуму дворянина М.Ковалинського, згодом куратора Московського університету. Син священика Іван Мартинов, майбутній перекладач, який навчався в Полтавській семінарії, згадував, що володіння давньогрецькою мовою відкривало перспективи духовної або світської кар'єри⁷⁶.

Серед учнів Симона (Тодорського), які 1742 р. писали до нього листи давньогрецькою мовою, були майбутній церковний діяч Георгій (Кониський; із старшинського козацького роду), Григорій (Гиновський; згодом викладач академії та Переяславського колегіуму), Данило Галяховський (викладач Київської академії), Григорій Стринжа (священик дипломатичної місії) та ін.⁷⁷ Учень Симона (Тодорського) був і Яків (Блоницький), запрошений викладачем давньогрецької мови в Московську академію, який також долучився до перекладу Біблії.

⁷² *Водолаженко О.* З історії Харківського колегіуму в XVIII в. // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. – Вип.6. – X, 1927. – С.113.

⁷³ *Вишне夫斯基 Д.* Киевская академия... – С.269–270.

⁷⁴ РГИА. – Ф.802. – Оп.1. – Д.106. – Л.18–60; Д.277. – Л.19–58; Д.443. – Л.21–65; *Литинский В.* Картинки из прошлого Черниговской духовной семинарии // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям: Часть неофициальная. – 1899. – №2. – С.85.

⁷⁵ *Яременко М.* «Академіки» та Академія... – С.51–126, 173–207, 368–377.

⁷⁶ *Записки Мартынова // Заря.* – 1871. – №6. – С.70–88.

⁷⁷ *Вишне夫斯基 Д.* Киевская академия ... – С.270 (прим.2).

Розуміння виняткового значення давньогрецької мови, якою написані сакральні тексти, повсякчас було присутнє у православному церковному дискурсі. «Для віри корисно вивчати грецьку», – стверджував митрополит Петро (Могила) зі сподвижниками⁷⁸. При цьому в кожному епоху зацікавлення мовою мало різні прояви. На українських землях у складі Речі Посполитої вже у XVI–XVII ст. було нагромаджено досвід упровадження давньогрецької до програм навчальних закладів. Утвердження православної школи, намагання зберегти свою ідентичність привели місцевих церковних діячів до активного використання надбань «латинської» культури й освіти. Так народився феномен Києво-Братського колегіуму, а за його зразком у XVIII ст. постали Чернігівський, Харківський, Переяславський. У 1730–1760-х рр. викладання давньогрецької мови у цих школах набуло системності та дисциплінарного статусу: встановлено обсяг навчального курсу, структуровано відповідний матеріал, сформульовано прийоми вишколу учнів, підготовлено посібники. Утім ці досягнення були пов'язані також з успішним використанням напрацювань нових європейських центрів орієнталістики й досвіду викладання давньогрецької в різних університетах, єзуїтських колегіумах. В останній третині XVIII ст. вона стала у цих школах повноцінною академічною дисципліною, відповідаючи запитам, які висувалися до світських і духовних закладів модерної доби. Зацікавлення виявлялося й у підтримці вчителів, сприянні поглибленню професіоналізації, стимулювалося кар'єрними перспективами.

Упродовж XVIII ст. стан справ із викладанням давньогрецької мови кілька разів ставав предметом уваги світської влади, підживлюючись деякими політичними ідеями, зокрема «грецьким проектом» імператриці Катерини II. Водночас слід звернути увагу на те, що новогуманістичний ідейний рух надав іншого значення грецькій мові, яка тепер була покликана стати засобом переосмислення культурного спадку античності. Біографії М.Гнедича, В.Джунковського й інших колишніх студентів стають аргументом на користь того, що в академії та колегіумах, у тому числі у процесі вивчення давньогрецької мови, відбувалося формування нової інтелектуальної еліти. Згодом її представники візьмуть активну участь у літературно-громадському житті, у створенні інституцій модерної світської й формуванні нового погляду на зміст «класичної» освіти.

Таким чином, проблеми викладання давньогрецької мови не залишались у суто дидактичній площині. Історично склалося так, що розв'язання ключових питань (як, що, кому, на якій стадії та навіщо викладати) було поєднано з ширшими дискусіями, релігійними, ідеологічними й культурними пошуками епохи. Києво-Могилянська академія та колегіуми сформулювали свою відповідь на зазначені питання, при цьому вдало поєднавши інерцію традицій зі прагненнями до новацій.

REFERENCES

1. Arsh, G.L. (2013). *Rossiya i borba Gretsi za osvobodzhenie: ot Ekateriny II do Nikolaya I: Ocherki*. Moskva: Indrik. [in Russian].
2. Briukhovetskyi, V.S. (Ed.). (2001). *Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh, XVII–XVIII st.* Kyiv: KM Akademiia. [in Ukrainian].
3. Isaievych, Ya. (1996). Osvitnii rukh v Ukraini XVII st.: skhidna tradytsiia i zachidni vplyvy. Abstracts of Papers: *Ukraina XVII st. mizh Zakbodom ta Skhodom: materialy I-bo ukraïnsko-italiiskoho sympoziumu, 13–16 veresnia 1994 r.*, 114–135. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kislova, E.I. (2015). “Latin” and “Slavonic” Education in the Primary Classes of Russian Seminaries in the 18th Century. *Slověne = Словѣне: International Journal of Slavic Studies*, 4(2), 72–91.
5. Knabe, G.S. (2000). *Russkaya antichnost: Soderzhanie, rol i sudba antichnogo naslediya v kulture Rossii*. Moskva: RGGU. [in Russian].
6. Nychyk, V.M. (2001). *Kyievo-Mohylianska akademiia i nimetska kultura*. Kyiv: Ukr. tsentr dukhovnoi kul'tury. [in Ukrainian].

⁷⁸ Див.: *Титов Ф.И.* Императорская Киевская духовная академия... – С.114.

7. Okenfuss, M.J. (1995). *The Rise and Fall of Latin Humanism in Early-modern Russia: Pagan Authors, Ukrainians, and the Resiliency of Muscovy*. Leiden; New York; Köln.
8. Piechnik, L. (1994). Przemiany w szkolnictwie jezuitskim w Polsce XVIII w. J.Paszenda (Ed.). *Z dziejów szkolnictwa jezuitskiego w Polsce*. Kraków. [in Polish].
9. Posokhova, L.Yu. (2011). *Na perekhrestii kultur, tradytsii, epokh: pravoslavni kolehiumy Ukrainy naprykintsy XVII – na pochatku XIX st.* Kharkiv: KhNU im. V.N.Karazina. [in Ukrainian].
10. Shevchenko, I. (2001). *Ukraina mizh Skhodom i Zakhodom: Narysy z istorii kultury do pochatku XVIII st.* Lviv: Instytut istorii tserkvy Lvivskoi bohoslavskoi akademii. [in Ukrainian].
11. Stegnij, P.V. (2002). Eshche raz o Grecheskom proekte Ekateriny II: Novye dokumenty iz AVPRI MID Rossii. *Novaya i novejschaya istoriya*, 4, 52–78. [in Russian].
12. Titov, F.I. (2003). *Imperatorskaya Kievskaya dukhovnaya akademiya v ee trekhvekovoj zbizni i deyatelnosti (1615–1915 gg.): Istoricheskaya zapiska*. Kiev. [in Russian].
13. Ushkalov, L. (2011). Hryhorii Skovoroda. *H.Skovoroda. Povna akademichna zbirka tvoriv*. Kharkiv; Edmonton; Toronto: Maidan. [in Ukrainian].
14. Winter, E. (1979). Der aufgeklärte Bibliozist Simon Todorskyj (1700–1754). *Ketzersobicksale: Christliche Denker aus nein Jahrhynderten*. Berlin. [in German].
15. Yakovenko, N. (2012). *Dzerkala identychnosti: Doslidzhennia z istorii uiaulen ta idei v Ukraini XVI – pochatku XVIII st.* Kyiv: Laurus. [in Ukrainian].
16. Yakovenko, N. (2002). *Paralelnyi sviit: Doslidzhennia z istorii uiaulen ta idei v Ukraini XVI–XVII st.* Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
17. Yaremenko, M. (2014). «Akademiki» ta Akademiia: Sotsialna istoriia osvity i osvichenosti v Ukraini XVIII st. Kharkiv: Akta. [in Ukrainian].

Liudmyla POSOKHOVA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
 Professor at Department of the History of Ukraine,
 V.Karazin Kharkiv National University
 (Kharkiv, Ukraine), lposokhova@karazin.ua
 ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3338-1949>

The Status of the Ancient Greek Language in the “Latin Schools” in Hetmanshchyna and Sloboda Ukraine (Eighteenth – Early Nineteenth Centuries)

Abstract. The aim of the study is to establish the role and place of the ancient Greek language in the curriculum of the Kyiv-Mohyla Academy, Chernihiv, Kharkiv and Pereiaslav collegiums in the 18th – early 19th centuries. The article explains the methods of teaching this language; quantitative, class and other characteristics of teachers and students; motives for learning the language by the clergy and representatives of other classes. The methodological principles of intellectual and cultural history, history of everyday life and prosopography are used in the work (when creating a collective portrait of a language teacher). The study focuses on the identification and analysis of record keeping, on the basis of which training practices are reconstructed. **Conclusions.** Interest in the ancient Greek language has always been emphasized in the Orthodox Church discourse, and it has had different manifestations at different times. The teaching of the Greek language in the Kyiv-Bratsk Collegium began in the 17th century, and the Chernihiv, Kharkiv, Pereiaslav collegiums focused on this experience. In the 1730s and 1760s, the teaching of Greek in these schools acquired a systematic and disciplinary status. Such achievements were associated with the use of new European centers of Oriental studies and practices of various educational institutions (universities, Jesuit collegiums). In the last third of the 18th century, the ancient Greek language became in these “Latin schools” a full-fledged academic discipline, meeting the requirements of secular and spiritual institutions of the modern era. Addressing key issues related to the Greek language (how to teach what, to whom, at what stage of education, why) was combined with broader discussions, religious, ideological and cultural pursuits of the era. The Kyiv-Mohyla Academy and collegiums have formulated their response to these challenges, successfully combining the inertia of traditions with the desire for innovation.

Keywords: history of education, ancient Greek language, Kyiv-Mohyla Academy, Chernihiv Collegium, Kharkiv Collegium, Pereiaslav Collegium.

Катерина МЕЛЬНИЧУК

аспірантка,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), katernamelnychuk92@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

Селянське самоврядування на Правобережжі України у другій половині XIX – на початку XX ст.: формування кадрового складу

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.028>

УДК: 94(477)«18/19»

Анотація. Мета дослідження – розкрити процес формування кадрового складу волосних правлінь та сільських управ у губерніях Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст., простежити характерні особливості у виборі чи призначенні на службу осіб на різні посади в органи селянського самоврядування, створити типологічні портрети основних керівних і найманих посадовців селянських управ. **Методологія дослідження** включає низку методів пізнання, а саме історизму (дозволив побачити поступ у формуванні та функціонуванні селянського самоврядування зі врахуванням соціально-культурних і політичних змін у Російській імперії впродовж XIX – початку XX ст.), факторного аналізу (посприяв простеженню локальних питомих рис та особливостей при створенні й діяльності селянських адміністрацій). **Наукова новизна.** На основі різноманітних джерел і напрацювань фахівців створено колективні портрети працівників органів селянського самоврядування. Завдяки комплексному аналізу джерел встановлено закономірності та специфіку формування волосних управ і сільських правлінь упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. **Висновки.** Селянське самоврядування, запроваджене «Положенням про вихід селян із кріпацької залежності» 1861 р., відбувалося на двох рівнях – волосному та сільському. Структура селянського управління створювалася з урахуванням адміністративного поділу: волость і «сільська община». Новостворені селянські адміністрації: волосні та сільські правління, суд, сходи (ради) формувалися з членів селянських громад, здебільшого в адміністраціях працювали селяни (рідше зустрічалися міщани), українці, православного віросповідання. Перевагу при виборі кадрів надавали особам грамотним, із пристойною репутацією, господарським достатком. Подекуди на посадах опинялися постаті, що конфліктували з громадою, однак перебування яких на посадах задовольняло інтереси вищого керівництва (мирового посередника).

Ключові слова: селянське самоврядування, селянська реформа, волость, сільська громада, «селянська община», мировий посередник, Правобережна Україна.

На шляху реформування адміністративно-територіально устрою та самоуправління громад, який сьогодні долає суспільство і влада, вагоме місце посідає вивчення проблеми історичного досвіду діяльності органів самоврядування на теренах України. У вітчизняній історії знайдеться велика кількість прикладів самоврядного управління, однак найцікавішим, у контексті перетворень у нашої державі, видається досвід створення та функціонування селянських органів самоврядування другої половини XIX – початку XX ст. Простежуємо паралель в устрої сільських адміністрацій, запровадженим «Загальним положенням про вихід селян із кріпацької залежності»¹ 1861 р.

¹ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – Санкт-Петербург, 1861. – С.141.

із новоствореними² об'єднаними тергромадами, адже найнижча адміністративна одиниця в Російській імперії («сільська община») структурно та функціонально подібна до сучасних ОТГ. Тому тема реформування самоврядування хліборобів залишається актуальною не лише для сучасної історичної науки, а й для адміністративно-управлінського апарату держави.

Селянська реформа другої половини XIX ст. викликала інтерес у сучасників, який відображений у спогадах, аналітичних записках, посланнях та звітах дворянських зібрань і «підготовчих комісій» стосовно розгляду проекту селянської реформи³. Зокрема предметом дискусії ставали положення, що стосувалися створення нового адміністративного поділу, запровадження «селянської общини» та волості, їх чисельності⁴, самостійності селянських установ в їхніх адміністративних справах⁵. Окремим предметом розгляду ставали проблема корупції й кумівства у середовищі селянських установ⁶. Ґрунтовний аналіз селянського самоврядування пореформеного періоду провели Ф.Преображенський, А.Кошелев, С.Дедюлін⁷.

Тематика селянського управління в радянській історіографії представлена в працях Н.Дружиніна, котрий розглядав реформу устрою й управління державних селян, яка в подальшому стане основою при запровадженні селянської реформи 1861 р.⁸ П.Зайончковський звертав увагу на труднощі, пов'язані з опором хліборобів започаткуванню селянського самоврядування⁹. П.Зиринов зазначав, що останнє не відбулось як громадське об'єднання, а перетворилося на адміністративну одиницю¹⁰. У монографії, присвяченій волосному управлінню на Правобережжі України, С.Боднарєвський проаналізував кадровий склад селянських адміністрацій, їхні бюджети, розміри заробітних плат¹¹.

Сучасна вітчизняна історіографія проблеми селянського самоврядування XIX – початку XX ст. розглядається в контексті селянознавчих студій. Теми управління у громадах хліборобів частково торкнулись О.Михайлюк (досліджуючи соціокультурні аспекти у середовищі селянської громади, звернув увагу на діяльність волостей та волосних сходів, явища корупції в їх установах)¹², Ю.Присяжнюк (наголошував на проблемі бюрократизації селянського самоврядування, надто повільних змінах у культурі, світогляді

² Див.: Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 №157-VIII [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>

³ Колесник В. Мемуари Тадеуша Бобровського (1829–1894) як джерело з історії Правобережної України // Подільська старовина. – Вип. VI. – Вінниця, 2008. – С. 206–242; Ахсаков К. Замечание на новое административное устройство крестьян в России. – Лейпциг, 1861. – С. 76–77; Огарёв Н. Разбор нового крепостного права, обнародованного 19 февраля 1861 года в положениях о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. – Лондон, 1861. – С. 82–83; Полюш В. Дворянство Поділля під час проведення реформи 1861 р. // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Вип. 19. – К., 2014. – С. 38–43; Семёнов Н. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. – Санкт-Петербург, 1889. – 848 с.

⁴ Семёнов Н. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. – С. 211–213.

⁵ Ахсаков К. Замечание на новое административное устройство крестьян в России. – С. 76–77, Огарёв Н. Разбор нового крепостного права, обнародованного 19 февраля 1861 года... – С. 82–83.

⁶ Астырев Н. В волостных писарях: Очерки крестьянского самоуправления. – Москва, 1886; Якубович А. Крестьянское самоуправление. – Санкт-Петербург, 1883. – С. 14.

⁷ Преображенский Ф. Вопросы крестьянского самоуправления: Сельские учреждения и должностные лица. – Москва, 1893. – 87 с.; Кошелев А. О крестьянском самоуправлении и о присутствиях по крестьянским делам. – Москва, 1881. – 19 с.; Дедюлин С. Крестьянское самоуправление в связи с дворянским вопросом: К вопросу о пересмотре законоположений о крестьянах: Ответы на вопросы 1–47. – Санкт-Петербург, 1902. – 192 с.

⁸ Дружинин Н. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. – Москва; Ленинград, 1946. – С. 557–563.

⁹ Зайончковский П. Отмена крепостного права в России. – Москва, 1968. – С. 190.

¹⁰ Зиринов П. Социальная структура местного управления капиталистической России (1861–1914) // Исторические записки. – Т. 107. – Москва, 1982. – С. 247–248.

¹¹ Боднарєвський А. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – К., 1961. – С. 72–73.

¹² Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 166; Його ж. Корупція в селянському середовищі кінця XIX – початку XX ст. // Питання аграрної історії України. – Дніпро, 2018. – С. 35–36.

консервативних діячів у структурі селянського управління, політичній інертності селянства взагалі)¹³, О.Реєнт (аналізував труднощі, з якими зіштовхувалися органи селянського самоврядування, зокрема низький рівень освіти управлінців, зростання випадків свавілля керівництва волосних і сільських управ)¹⁴. Питання нерівномірного чисельного складу волостей, підбору кадрів у волосні правління та суд порушували Ю.Присяжнюк та А.Касян¹⁵. Ґрунтовне студіювання селянського самоврядування здійснила І.Верховцева в дисертаційному дослідженні¹⁶ та монографії¹⁷. Історикиня охарактеризувала основні регіональні моделі селянського самоврядування в Російській імперії, висвітлила становище селянських функціонерів, описала фіскальну, поліцейську та судову діяльність волосних і сільських правлінь¹⁸. У зазначених напрацюваннях фахівці торкалися питання формування сільських адміністрацій, однак колективні портрети селянських управлінців у волосних та сільських структурах самоврядування, як окремий аспект проблеми формування кадрового складу, не стали об'єктом дослідження.

Структура волосного правління

Селянське самоврядування відбувалося на двох рівнях – волосному (вищому) та сільському (нижчому)¹⁹. Волосне управління здійснювалося трьома інстанціями: волосним сходом, судом і правлінням. Волосний сход – представницький орган, що складався з сільських, волосних посадовців та із селян-домовласників (по 1 представникові від 10 господарств), від населеного пункту із кількістю менше ніж 10 дворів також обирався 1 представник, головуючим призначався старшина²⁰. На сході розглядалися питання про вибори волосних посадовців і суддів, затверджувалися «приговори», що стосувалися господарських та громадських справ волості, здійснювалася розкладка мирських зборів, натуральних повинностей, затверджувалися рекрутські списки²¹ (з 1874 р. призовні)²². Рішення ухвалювалися більшістю голосів, за умови присутності 2/3 учасників, а також волосного старшини або його заступника²³.

Із числа хліборобів, що брали участь у волосному сході, щорічно обиралися судді²⁴ від 4 до 12 кандидатів. Суд відбувався за присутності щонайменше 3 суддів²⁵, збирався він раз у два тижні²⁶. Суддями ставали особи не молодше 25 років, котрі не

¹³ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007. – С.348–355.

¹⁴ Реєнт О. Історія українського селянства // Історія українського селянства: нарис в 2-х т. – Т.2. – К., 2006. – С.372–375.

¹⁵ Присяжнюк Ю., Касян А. Волосний устрій Правобережної України в пореформений період (на матеріалах статистики та описів 1880–1890-х рр.) // Наукові записки ЦДПУ ім. В.Винниченка. – Вип.19. – К., 2014. – С.191; Касян А. Волосне управління на Правобережній Україні (1861–1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2017. – С.95–106.

¹⁶ Верховцева І. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... д-ра. іст. наук. – Черкаси, 2018. – С.701.

¹⁷ Верховцева І. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). – Черкаси, 2018. – 397 с.

¹⁸ Там само. – С.11.

¹⁹ Боднарєвський А. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – С.34; Верховцева І. Самоврядування селян у Російській імперії як чинник селянської революції початку XX ст. // Український селянин. – Вип.18. – Черкаси, 2017. – С.8; Іванова Н., Желтова В. Сословное общество Российской империи. – Санкт-Петербург, 2010. – С.638.

²⁰ ПСЗ РИ – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.152.

²¹ Там же. – С.153.

²² Там же. – Т.49, ч.1. – Санкт-Петербург, 1874. – С.2.

²³ Там же. – Т.36, ч.1. – С.153.

²⁴ Там же. – С.152.

²⁵ Там же. – С.155.

²⁶ Там же. – С.156.

перебували під слідством та не зазнавали тілесних покарань, перевага надавалася селянам-домовласникам²⁷. Волосні суди розглядали близько 95% селянських позовів, оскільки встановлена у 100 руб., у рамках якої розглядалися майнові претензії селян, не перевищувала вартості одного селянського господарства²⁸. Тож посада судді передбачала значне навантаження (в Київській губернії наприкінці 1880-х рр. через волосний суд проходило від 60 до 400 справ на рік)²⁹, при цьому здебільшого не оплачувалася (служба зараховувалась як натуральна повинність)³⁰. Не прибуткова, а навпаки збиткова для селянина-господаря суддівська праця зовсім не була привабливою, мала характер примусової служби. Тому на посадах опинялися переважно особи, не надто зацікавлені у здійсненні судочинства³¹, малограмотні³² тощо.

Виконавчі функції у волості реалізовувало правління, яке формувалося зі старшини, його помічника, збирачів податків, усіх сільських старост³³. Кандидати обиралися з селян волості, що володіли земельним наділом, віком не молодше 25 років, щодо яких не застосовувалися тілесні покарання за вироком суду, і котрі не перебували під слідством. Ротація виборних відбувалась один раз у три роки, окрім збирача податків (щорічно). Повторне переобрання посадовців не заборонялося, за умови їхньої на те згоди, право на сумісництво мали всі виборні, окрім волосного старшини. Відмовитися від запропонованої громадою посади кандидат міг лише у трьох випадках: 1) коли йому було понад 60 років; 2) якщо він уже відслужив установлений трирічний термін; 3) у зв'язку з поганим станом здоров'я³⁴.

До найманих працівників волосних правлінь належали писар, його помічник, завідувач запасного магазину, сторожі, наглядачі громадських закладів³⁵.

Очільник волості – старшина, обирався на сході³⁶, він же очолював сход: скликав його, уносив пропозиції, роз'яснював положення та закони, циркуляри, контролював належне виконання службових обов'язків працівниками, завідував мирськими й податковими коштами³⁷. Фактично, безпосереднім очільником старшини був мировий посередник³⁸, який приймав у нього присягу на службу, мав повноваження покарати чи відсторонити його від посади. Окрім цього, волосний старшина зобов'язувався виконувати законні вимоги всіх губернських начальників³⁹. Старшина наділявся поліцейськими повноваженнями, що подекуди призводило до перетворення його на свого роду «державного наглядача», котрий дбав про забезпечення вимог керівництва.

Аналіз досліджуваних матеріалів уможливило сформувати образ двох основних типів волосних старшин: авторитетного управлінця та безініціативного виконавця. Перший був керівником волості, що дійсно тримав під контролем справи, мав

²⁷ Там же. – С.158.

²⁸ *Верховцева І.* «Волосні суди у нас усяди не вдались»: селянське правосуддя в Росії пореформеної доби // Гуржівські історичні читання. – Вип.7. – Черкаси, 2014. – С.257.

²⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.442. – Оп.618. – Спр.7. – Арк.6.

³⁰ *Безгин В.* Волостной суд сельской России (вторая половина XIX – начало XX в.) // Современные исследования социальных проблем: Электронный научный журнал. – 2012. – №12(20). – С.5 [Электронный ресурс] <https://cyberleninka.ru/article/n/volostnoy-sud-selskoy-rossii/viewer>

³¹ *Верховцева І.* «Краще суд панський ніж селянський»: волосний суд в Росії в умовах модернізації села пореформеної доби // Інтелігенція і влада. – Вип.3. – Одеса, 2014. – С.75.

³² *Степанова С.* Развитие волостного суда в Российской империи в пореформенный период // Труды Института государства и права Российской академии наук. – 2013. – №2. – С.69.

³³ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.154.

³⁴ Там же. – С.158.

³⁵ Там же.

³⁶ Там же. – С.152–158.

³⁷ Там же. – С.154.

³⁸ *Мацузато К.* Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917 гг.) // Український гуманітарний огляд. – Вип.9. – К., 2003. – С.75.

³⁹ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.154.

авторитет між селянами, або перед начальством, переобирався на посаду; другий – слабкий посадовець, при якому часто справами волості керував писар, сам же старшина відбував службу наче важку повинність, через що він піддавався штрафам та арешту.

При виборах на посади волосних старшин громада намагалася висунути кращих зі своїх представників, грамотних, відносно заможніших селян, що не пиячили та користувалися повагою у селі. Не останнє значення мали статки кандидата як підтвердження наявності у селянина хазяйського хисту, що могло посприяти господарюванню у всій волості. Власне, володіння земельним наділом, господарством, і постійне проживання у волості, за циркуляром міністерства внутрішніх справ від 18 квітня 1906 р., було важливою вимогою до кандидатів у волосні старшини⁴⁰.

Керівниками волості подекуди ставали колишні солдати. Селяни поважали відставних військових чинів, котрі відрізнялися своїм значно ширшим кругозором, досвідом і грамотністю. До того ж такі старшини, знайомі з армійською дисципліною, переважно задовольняли й керівництво⁴¹.

Показником впливовості старшини у волості була тривалість служби. Так, у Мало-Половецькій волості Васильківського повіту Київської губернії волосний старшина І.Чернишенко пробув на посаді 19 років. Серед його заслуг перед волостю: будівництво церковнопарафіяльної школи, контроль за якістю освіти, участь у судових засіданнях і справедливе правосуддя (хоча останнє не входило до його прямих посадових обов'язків, однак указує на ініціативність керівника)⁴². Характерним явищем при тривалому перебуванні старшин на своїх посадах ставало формування сільських кланів, про місце яких у селянському управлінні зазначали історики А.Боднарєвський⁴³, Ю.Присяжнюк⁴⁴, І.Верховцева⁴⁵, описувала у художніх творах письменниця початку ХХ ст. Л.Яновська⁴⁶. Очевидно, що спокуса утримувати владу на селі спонукала старшин оточувати себе «надійними людьми», розставляючи на підконтрольних посадах своїх протеже. Водночас заможна верства селян, піклуючись про власні інтереси, намагалася підтримувати дружні, а інколи й родинні стосунки з начальством, що розуміло їхні потреби⁴⁷. У кланових утвореннях громада вбачала несправедливість, обурення подеколи переростало у відкрите протистояння з волосним правлінням і провладними односельцями. Така запекла боротьба проти родів волосного старшини та писаря розгорнулася 1909 р. в Терешпільській волості Літинського повіту Подільської губернії. Качанівська сільська громада виступила проти селян Коровецьких, Парсяків, Лук'янчуків, Сенявських (котрі перебували у дружніх та родинних стосунках із волосними посадовцями, зокрема К.Лук'янчук – близький родич терешпільського волосного старшини, а К.Коровецький – батько писаря Синявського волосного правління П.Коровецького), склавши приговор на їх виселення. Представлених осіб звинувачували у крадіжці, підпалах, побоях і навіть в убивстві, однак мировий посередник такі закиди, спираючись на результати проведеного розслідування, не підтвердив. Селяни скаржилися на залякування й тиск із боку проволосних селян, через що боялися підписувати приговор. Резонансна справа привернула увагу генерал-губернатора краю Ф.Трепова та вирішувалася на рівні губернського присутствія⁴⁸.

⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.706. – Спр.198. – Арк.2.

⁴¹ Там само. – Оп.705. – Спр.87. – Арк.4; Оп.711. – Спр.38. – Арк.116.

⁴² Там само. – Оп.616. – Спр.169. – Арк.2.

⁴³ *Боднарєвський А.* Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. – С.55.

⁴⁴ *Присяжнюк Ю.* Українське селянство Наддніпрянської України... – С.345–346.

⁴⁵ *Верховцева І.* Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – С.95, 277.

⁴⁶ *Яновська Л.* За високим тиним // Киевская старина. – Т.79. – №11. – К., 1902. – С.304.

⁴⁷ Див.: Громадська думка. – 1906. – 26 липня. – №171. – С.4.

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.708. – Спр.603. – Арк.2–3.

І врешті, владним волосним старшиною в очах начальства ставав той, чия волость вчасно справлялась із податковими зобов'язаннями. Цей фактор визнавався одним із найперших, за який старшину мировий посередник рекомендував до нагородження, адже наявність безнедоїмочних діляниць для останнього теж ставало показником його належного господарювання⁴⁹.

Волосним старшинам часто доводилося вдаватися до непопулярних методів в управлінні волостью. Збір податків, контроль за виконанням селянами натуральних повинностей і приговорів суду, стягування з боржників недоїмок подекуди вимагало застосування силових методів. Та, маючи поліцейську владу, старшини інколи зловживали нею. Так, про побої старшиною селян зустрічаємо низку справ⁵⁰, серед них трапляються випадки з летальним завершенням⁵¹. У Волинській губернії на проблему з побиттям селян старшиною звернув увагу губернатор, який у 1901 р. направив циркуляр мировим посередникам із вимогою роз'яснити зазначеним посадовцям, в яких випадках їм слід застосовувати силу⁵².

Волосному старшині було складно догодити водночас і своєму керівництву, і громаді, що їх обрала⁵³. Так, старшина, котрий волів не застосовувати жорсткі заходи у справі вилучення майна за несплату податків чи збору недоїмок, ставав неугодним для керівництва. Такого волосного очільника карали, саджали до в'язниці, накладали штраф⁵⁴ або відсторонювали від посади⁵⁵.

Важливою статтю у селянському самоврядуванні вважався писар. Він займався діловодними справами установи⁵⁶, підпорядковувався старшині, однак фактично ставав керівником у тих структурах, де обрані посадовці були малограмотними. Тож інколи в уявленнях хліборобів волосний писар поставав важливішою від старшини фігурою в ієрархії селянського управління. Так, у Новочарторійській волості Новоград-Волинського повіту Волинської губернії в 1912 р. волосний сход відмовився піднімати плату старшині та іншим працівникам волосної управи, заявивши, що селяни не вбачають користі в їхній службі, окрім писаря, котрий виконував усю необхідну для громади роботу⁵⁷. Зважаючи на свій вплив, писарі подекуди користувалися з безграмотності волосних посадовців⁵⁸. У 1887 р. в Київській губернії розголошу набула справа романівського волосного писаря (Сквирський повіт) Л.Суського який, скориставшись із неосвіченості збирачів податків, підробив звітність, а виявлені недостачі змусив їх покрити власним коштом. Також Л.Суський шляхом сфальсифікованих угод та мовчазної згоди старшини заволодів двома селянськими наділами⁵⁹.

Аби селянське самоврядування дійсно залишалось у руках громади, селянам потрібно було призначати «свого» писаря, особу, якій вони довіряли. Основний критерій у виборі таких – незаплямована репутація, зокрема неперебування під судом чи слідством, або відсутність службових порушень на попередньому місці роботи⁶⁰.

Спеціалізованої освітньої підготовки до писарської служби у волосному чи сільському правлінні не існувало. Тож, умовно кажучи, на ці посади міг потрапити кожен,

⁴⁹ Там само. – Оп.616. – Спр.169. – Арк.3.

⁵⁰ Там само. – Оп.704. – Спр.222. – Арк.4, 7; Оп.37. – Спр.1085. – Арк.3; Оп.706. – Спр.70. – Арк.2.

⁵¹ Там само. – Оп.712. – Спр.129. – Арк.1–2.

⁵² Там само. – Оп.706. – Спр.196. – Арк.34.

⁵³ *Иванова Н., Желтова В.* Сословное общество Российской империи. – Санкт-Петербург, 2010. – С.651.

⁵⁴ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.159.

⁵⁵ ЦДДАК України. – Ф.442. – Оп.618. – Спр.1. – Арк.100.

⁵⁶ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.155.

⁵⁷ ЦДДАК України. – Ф.442. – Оп.711. – Спр.148. – Арк.1–2.

⁵⁸ Там само. – Оп.704. – Спр.199. – Арк.2.

⁵⁹ Там само. – Оп.617. – Спр.170. – Арк.1–7.

⁶⁰ ПСЗ РИ. – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.158.

хто вмів читати й писати. Фахову кваліфікацію писарі отримували безпосередньо на місці служби, тобто здобували досвід самотужки, або переймали від своїх попередників. Переважно писарі мали домашню освіту, чи то проходили навчання у церковнопарафіяльних школах (рідше в міністерських). Доброчесні писарі, що виконували службу на користь громади, ставали справжньою сільською елітою. Так, суспільно-активними представниками серед писарів вважаємо тих шістьох депутатів, яких обрали до Державних дум від селян Київської, Подільської, Волинської губерній⁶¹. Зокрема привертає увагу біографія волосного писаря Ямпільського повіту на Поділлі Василя Карповича Пахальчака. Він здобув освіту в Мурафському сільському міністерському училищі, відбув військову повинність, звільнився у запас у чині прапорщика, прослужив волосним писарем 17 років (1890–1907 рр.) і 1907 р. був обраний депутатом до III Держдуми. Будучи депутатом проявляв активність у роботі різних комісій, підписав низку законопроектів, входив до складу фракції правих⁶².

Практикувалося винаймання на писарську службу колишніх військовослужбовців. У Київській губернії наприкінці 1880-х рр. більшість волосних писарів були відставними солдатами або запасними нижніми військовими чинами⁶³. Очевидно, через «комунікаційний» досвід поводження з начальством і певний рівень грамотності, який солдати отримували під час служби, вони користувалися повагою серед селян та їх обирали на службу до самоврядування. Як влучно зазначає В.Лапін: «Армія виконувала освітню функцію у широкому сенсі, а солдатів селяни сприймали як людей із ширшим від їхнього кругозором, через що навіть побутувала приказка “розумний як солдат”»⁶⁴. Отже колишні військовослужбовці становили так званий «писарський кадровий фонд» для селянських адміністрацій.

На Правобережжі на писарську службу поступали селяни (рідше міщани)⁶⁵, тому етнічно й конфесійно серед них переважали українці та православні. Однак на посадах писарів траплялися також іновірці, представники інших національностей. Так, у Південно-Західному краї станом на другу половину XIX ст. після українців ішли євреї⁶⁶, чіми писарськими послугами селяни користувалися, коли потрібно було скласти звернення, прохання чи скаргу без відома сільських адміністрацій. Подібну додаткову роботу 1895 р. мав учитель єврейських дітей в містечку Паволоч Сквирського повіту Київської губернії Ф.Ровинський – на прохання селян він допомагав писати скарги й доноси на волосне начальство. Популярність «нештатного» писаря зростає настільки, що на нього губернському керівництву скаржився навіть мировий посередник⁶⁷. У 1901 р. в Маньківському волосному правлінні Уманського повіту на Київщині функції писаря неофіційно виконував єврей Хаїм Капітанський. Власне, як потім пояснював волосний старшина, його взяли на посаду тимчасово, допоки шукали кандидата для роботи на постійній основі. Громада й губернське начальство не схвалили такого кадрового рішення та наполягли на відстороненні Хаїма від справ⁶⁸. Незважаючи на те, що закон не забороняв наймати іновірців на

⁶¹ Глушковецький А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.288, 291, 311–312, 352; Государственная дума Российской империи: 1906–1917 гг.: Энциклопедия. – Москва, 2008. – С.566, 569–570.

⁶² Глушковецький А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії... – С.352.

⁶³ ЦДІАК України – Ф.442. – Оп.618. – Спр.7. – Арк.6–7.

⁶⁴ Лапін В. Армия России как имперский интеграционный механизм // Петербургский исторический журнал. – 2019. – №1. – С.308.

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.711. – Спр.38. – Арк.178–181.

⁶⁶ Поліщук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2012. – С.122.

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.615. – Спр.194. – Арк.2.

⁶⁸ Там само. – Оп.700. – Спр.56. – Арк.1–8.

писарську службу, керівництво губернії втручалось у справу призначення писарів, обмежуючи доступ до селянських адміністрацій євреям і навіть «вихрестам»⁶⁹.

Наступну після євреїв за чисельністю етнічну групу становили поляки, котрі обіймали посади селянських управлінців ще до реформи 1861 р. За даними ревізії 1839 р. в Київській і Подільській губерніях відомо, що більша частина повітових та волосних начальників, які управляли селянами, були польського походження⁷⁰. За матеріалами видання «Вестник Юго-Западной и Западной России», у 1863 р. роботу органів селянського самоврядування на Правобережжі України «узурпували» поляки⁷¹, у замітці у журналі «Основа» за 1862 р., в описі Сквирщини, автор зазначав: «За писарів у волостях тут, у нашому кутку, все ляхи»⁷². Польську присутність у волосних правліннях у перші пореформені роки К.Мацузато пояснював тим, що мирові посередники «першого призову» (1861–1863 рр.), які в Південно-Західному краї переважно були поляками, призначали на посади писарів осіб римо-католицького віросповідання⁷³, що, найімовірніше, також належали до польського етносу. Однак наприкінці XIX ст. говорити про переважаючий польський елемент у волосних правліннях не доводиться. Адже посилена після повстання 1863 р. антипольська політика поступово витіснила поляків із фінансового та управлінського центрів краю⁷⁴. У контексті обмежувальних заходів щодо допущення поляків на службу в державні органи влади, київський губернатор 24 квітня 1893 р. видав циркуляр, яким забороняв особам, одруженим із католичками, займати державну службу⁷⁵. Оскільки селянські адміністрації фактично були найнижчою ланкою органів державної влади, то цей циркуляр стосувався і їх. Проведена 1898 р. перевірка на присутність польського та католицького «елементу» у волосних правліннях у губерніях Південно-Західного краю, із метою подальшого їх звільнення, показала невеликий відсоток таких. Зокрема в Київській нараховувалося 30 волосних писарів – поляків за національністю, однак православного віросповідання; у Подільській – 9 писарів етнічних поляків, що прийняли православ'я, однак їх дружини залишилися в католицизмі; у Волинській писарів польського походження не було, проте з них 18 перебували у шлюбі з польками-католичками⁷⁶. Отже кількість волосних писарів із польським корінням чи сімейними зв'язками з поляками на 1898 р. була незначною, а саме 57 осіб на 562 волості⁷⁷ Південно-Західного краю, що становило близько 10%, і тих надалі звільнили зі служби.

Структура та склад сільського правління

Сільське правління складалося з сільського старости та збирача податків, які водночас відносилися до складу волосної управи. Також до сільського правління входили наймані працівники: писар, сторож, наглядач громадських закладів⁷⁸.

⁶⁹ Там само. – Оп.693. – Спр.368. – Арк.39.

⁷⁰ Горизонтов Л. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше. – Москва, 1999. – С.45.

⁷¹ Из Житомира (От корреспондента Киевского телеграфа) // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1863. – Т.1. – Июль. – С.103–108; Интересный мировой посредник // Там же. – Август. – С.202–209.

⁷² Попович. Из Сквирского повіту (Київська губ.) // Основа. – 1862. – Червень. – С.96.

⁷³ Мацузато К. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни... – С.76.

⁷⁴ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – Москва, 2011. – С.570; Полищук Ю. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії... – С.158–159.

⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.631. – Спр.217. – Арк.62.

⁷⁶ Там само. – Оп.694. – Сп.34. – Арк.27–28; Оп.697. – Спр.306. – Арк.6–9.

⁷⁷ Верховцева І. Між корпоративністю і бюрократизмом: самоврядування селян у Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). – Черкаси, 2018. – С.313–315.

⁷⁸ ПСЗ РИ – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.147.

Управління сільською громадою здійснювалося сільським сходом та правлінням. До компетенції першого належало призначення виборних на волосний сход, обрання сільських посадовців, виселення і прийом селян до сільської громади, нагляд за громадськими закладами (господарськими, освітніми, медичними, релігійними), розкладка державних та мирських зборів, натуральних повинностей, призначення допомоги й позик із запасних сільських магазинів, низка інших питань, стосовно яких закон вимагав згоди сільського сходу⁷⁹. У ньому брали участь селяни-домовласники, переважно чоловіки, старші представники сімейств, із розрахунку і представник від господарства, або 2 – від багатотяглою (наділеного польовою землею вдвічі більше від «пішого двору»)»⁸⁰. До участі у сході не допускалися особи засуджені, ті, що піддавалися тілесним покаранням, або перебували під слідством. Сход відбувався в неділю або у святкові дні, коли скликав староста, мировий посередник чи поміщик. Головував на ньому староста⁸¹. На практиці до порядку формування сільських сходів вносилися деякі корективи. Так, у Волинській губернії при зборі сільських сходів дотримувалися правила участі лише і представника навіть від багатотяглою двору, аби зберігати рівноправ'я між заможними та біднішими селянами. Жінки не брали активної участі у громадських справах⁸², однак в окремих випадках їх допускали на сільський сход, якщо вони самі керували господарством⁸³. Визнання селянки головою господарства, навіть за наявності у сім'ї чоловіка, знайшло відображення в літературі. Так, в одному з оповідань Лесі Українки 1905 р. селянку, дружину чоловіка-пияка, волосний суд визнав головою сімейства, яка мала повне право розпоряджатися майном, вести господарство та представляти його інтереси⁸⁴.

У пореформену добу при формуванні сільського сходу спостерігалася проблема невірною трактування ст. 47 «Положення про вихід селян із кріпацької залежності...»⁸⁵, згідно з якою участь у сході мали брати лише селяни-домовласники. У правобережних губерніях домовласників визначали відповідно до уставних грамот, що укладалися з поміщиком при отриманні земельного наділу. Однак у результаті приросту населення та дроблення землі, що з часом відбулося, кількість самостійних господарів зростає щонайменше вдвічі⁸⁶. І все ж у багатьох випадках сільський сход продовжував скликатися згідно з кількістю уставних грамот. У 1882 р. уряд надав роз'яснення, що кожного селянина, який мав дім та власну сім'ю, слід уважати домовласником і визнати за ним право голосу на сільському сході⁸⁷. Таким чином вони ставали масовими утвореннями, особливо там, де громади нараховували 1500, подекуди 1700 осіб⁸⁸.

Головним у сільському правлінні був староста, якого обирали сільський сход, а мировий посередник затверджував⁸⁹. Також сільський сход призначав кандидатів (тобто

⁷⁹ Там же. – С.148–149.

⁸⁰ Пойда Д. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). – Днепропетровск, 1960. – С.22.

⁸¹ ПСЗ РИ – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.148.

⁸² Присяжнюк Ю., Касян А. Волосний устрій Правобережної України в пореформенний період... – С.191.

⁸³ ЦДДАК України. – Ф.442. – Оп.693. – Спр.368. – С.37, 46.

⁸⁴ *Лесь Українка*. Приязнь // Киевская старина. – Т.91. – №10. – К., 1905. – С.11–12.

⁸⁵ ПСЗ РИ – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.147.

⁸⁶ Ковальова Н. Селяни, поміщики і держава: конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902–1922 рр. – Дніпропетровськ, 2016. – С.98–99; Реєнт О. Україна в умовах трансформації XIX – початку XX ст. // Гуржівські історичні читання – Вип.4. – Черкаси, 2011. – С.207–208; Федьков О., Магась В. «Селянству – владу і землю!»: Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2011. – С.48.

⁸⁷ ЦДДАК України. – Ф.442. – Оп.694. – Спр.182. – Арк.2–3.

⁸⁸ Мельничук О. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX ст. – Вінниця, 2001. – С.75–76.

⁸⁹ ПСЗ РИ – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.159.

заступників) у сільські старости, котрі мали замінити керівника «сільської общини» у випадку хвороби чи смерті⁹⁰.

У старости потрапляли різні особи. Подеколи обирали поважного селянина, якому довіряв срод, а інколи – постать, неприємну громаді, але котру схвалював волосний старшина чи мировий посередник⁹¹. Староста підпорядковувався волосному старшині, мировому посередникові, судовому слідчому, земській поліції й усім відомствам, що мали відношення до сільського управління та господарства⁹². Тож кожен державний посадовець по відношенню до сільського старости відчував себе начальником, що проявлялось у зухвалій поведінці, цькуванні, рукоприкладстві⁹³. Офіційно за службові порушення сільського керівника міг карати волосний старшина, а також мировий посередник: накласти штраф у розмірі до 5 руб., заарештувати терміном до 7 днів чи відсторонити від посади⁹⁴. Основними чинниками, що призводили до покарання сільських старост, ставали нездатність дати раду з податковими зборами та непогашування недоїмок громад⁹⁵.

Старости, що справно виконували вимоги начальства, користувалися його підтримкою, однак автоматично ставали «ворогами громади». Типовим зразком «слухняного» сільського посадовця в очах начальства став староста с. Земля Новоград-Волинського повіту Волинської губернії Т.Врублевський. Що характерно для селянського самоврядування, він був відставним солдатом, який по поверненні додому в 1903 р. відразу обійняв посаду. Службу старости мировий посередник описував позитивно, відзначаючи його як особу відповідальну, добросовісну, наполегливу, що ставився «до своїх обов'язків як солдат»⁹⁶. Саме остання ознака посприяла наведенню «армійської дисципліни» у с. Земля, за громадою якого не рахувалося недоїмок, грошова повинність сплачувалася вчасно, а призовники у війську вирізнялися з-поміж інших новобранців дисциплінованістю. Однак не всіх односельців задовольняла «сумлінна праця» старости – декотрі, за попередніми підозрами мирового посередника, підпалили хату та господарські будівлі Т.Врублевського⁹⁷. Отже головний сільський посадовець – староста, як і керівник волості, опинявся в неоднозначній ситуації, коли доводилось обирати, із ким підтримувати дружні стосунки: із сільським товариством, чи з начальством.

Подекуди до сільських правлінь обирали писаря, який вів документацію, зокрема податкову: зошит, платіжні книжечки (персональні книжечки платників податків). Оскільки писарська посада була низькооплачуваною, вона не розглядалась як повноцінна робота, а радше як додатковий підзаробіток, до якого не завжди знаходилися охочі. З адаптуванням селянства до нової форми управління на посадах сільських старост і збирачів податків дедалі частіше підбирали грамотних осіб, тож потреба у сільських писарях поступово скорочувалася. На Волині в 1895 р. губернське у селянських справах присутствіє звітувало, що сільські громади губернії переважно обходилися без писарів, а їх документація велася волосними писарями та перебувала у задовільному стані. Така сама ситуація спостерігалася й на Поділлі⁹⁸. Наприкінці XIX ст. в Київській губернії майже всюди посади сільських писарів скасували. Однак, якщо громада хотіла утримувати сільського писаря, то вище керівництво не заперечувало⁹⁹.

⁹⁰ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.310. – Арк.1–2.

⁹¹ Там само. – Оп.702. – Спр.16. – Арк.7.

⁹² ПСЗ РИ – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.151.

⁹³ Сокол І. Наші чиновники // Громадська думка. – 1906. – №176. – С.4; Дописи // Там само. – №189. – С.4.

⁹⁴ ПСЗ РИ – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.159; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.703. – Спр.189. – Арк.6.

⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.706. – Спр.1. – Арк.19; Оп.708. – Спр.325. – Арк.8; Оп.692. – Спр.133. – Арк.14.

⁹⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.705. – Спр.87. – Арк.1.

⁹⁷ Там само. – Арк.2.

⁹⁸ Там само. – Оп.693. – Спр.368. – Арк.38–39, 92.

⁹⁹ Там само. – Оп.618. – Спр.7. – Арк.9.

До сільських правлінь обирали збирача податків, до обов'язків якого входили збір та облік податкових і мирських сум, недоїмочних платежів, зберігання й передача коштів у волость чи повітове казначейство, отримання і зберігання відповідних квитанцій, видача селянам окладних книжок, бирок чи інших знаків, що засвідчували сплату податків та зборів. Збирач податків передусім був підзвітний сільському сходу, повідомляв про збір коштів, число боржників¹⁰⁰. Кількість збирачів у волості чи сільській громаді залежала від чисельності населення, у не надто залюднених волостях збирач податків міг утримуватися лише при волосному правлінні, як касир, а кошти йому надходили від сільських старост, котрі виконували функції збирачів у громадах¹⁰¹. Подекуди при волостях запроваджувалися посади декількох збирачів податків, що самостійно вели збір та облік коштів, без залучення до справи сільських старост¹⁰².

Попри високий рівень відповідальності, на посади збирачів подекуди потрапляли малограмотні та недоброчесні представники громади. Неграмотний збирач податку міг розраховувати на підтримку сільського писаря, який вів звітність, однак відповідальність за достовірність обліку залишалася на збирачеві. Тому у випадку недбалства під час обліку фінансів виявлені недостачі збирачі покривали зі власної кишені¹⁰³. Інколи причинами нестач ставали крадіжки та фальсифікації збирачів, що наважувалися використати казенні чи громадські кошти для власних потреб. Так, збирача податків із с. Христинівка Уманського повіту Київської губернії 1894 р. звинуватили в розтраті громадських коштів у розмірі 46 руб., які він використав для покриття картярського боргу¹⁰⁴. Причетним до пограбування в 1908 р. сільського правління с. Сегединці Звенигородського повіту на Київщині виявився збирач податків Ісаак Шевченко¹⁰⁵. А безпосередньо крадіжку зібраних на страхування мирських коштів у розмірі 351 руб. 40 коп. здійснив збирач податків Підберезького сільського товариства Володимир-Волинського повіту Волинської губернії М.Гончарук¹⁰⁶. Аби не допустити неблагонадійних осіб на відповідальні за збір та облік казенних і мирських коштів посади, губернські у селянських справах присутствія ініціювали передачу контролю за призначеннями на посади збирачів податків, сторожів й інших найманих працівників мировим посередником¹⁰⁷.

Кадровий склад органів селянського самоврядування формували виборні посадовці: волосний старшина, сільський староста, збирач податків, судді, члени сільського та волосного сходів і наймані працівники (писарі волосні й сільські, охоронці). На посади виборні потрапляли переважно селяни, рідше міщани, які входили до складу селянської громади. Перевага при виборах надавалася селянам із пристойною репутацією, грамотним і хазяйновитим господарям, проте при високому відсотку малограмотності селян у сільських адміністраціях в основному працювали особи, що не вміли читати та писати. Важливе місце в керуванні селянськими адміністраціями займав писар, що був чи не єдиним грамотним посадовцем, який

¹⁰⁰ ПСЗ РИ – Собр. 2-е. – Т.36, ч.1. – С.151.

¹⁰¹ ЦДДАК України. – Ф.442. – Оп.693. – Спр.3. – Арк.1.

¹⁰² Там само. – Оп.700. – Спр.56. – Арк.3.

¹⁰³ Там само. – Оп.617. – Спр.170. – Арк.3.

¹⁰⁴ Там само. – Оп.693. – Спр.150. – Арк.3.

¹⁰⁵ Там само. – Ф.316. – Оп.1. – Спр.614. – Арк.2–3.

¹⁰⁶ Там само. – Ф.442. – Оп.709. – Спр.77. – Арк.9.

¹⁰⁷ Там само. – Оп.631. – Сп.217. – Арк.111.

за умови добросовісної служби ставав справжнім представником селянської еліти. Збирачі податків відали справами збору, фіксації та передачі податкових, мирських коштів, недоїмочних платежів. У зв'язку з малограмотністю, цю сферу діяльності забезпечували не завжди писемні особи, що призводило до помилок, розтрат, а подекуди і зловживань із боку збирачів та їхнього керівництва. В органах селянського самоврядування переважали селяни, православного віросповідання, українці, хоча інколи до найманих посад допускались іновірці та представники інших національностей. В основному працівники селянських адміністрацій були малограмотними, освіту здобували переважно у церковнопарафіяльних школах або міністерських училищах, фахову підготовку опановували на місці служби, якість якої залежала від особистих здібностей і сумлінності працівника. Будучи особами підневільними (адже законодавчо зобов'язувалися виконувати накази чи не всіх державних службовців), члени селянського самоврядування ставали найнижчими чиновниками в управлінській ієрархії Російської імперії. Тож вихідці з хліборобів, занурившись у бюрократичний простір державного управління, самі часто перетворювалися на типових бюрократів, гублячи авторитет в очах власної громади.

REFERENCES

1. Bezgin, V. (2012). Volostnoj sud selskoj Rossii (vtoraya polovina XIX – nachalo XX v.). *Sovremennye issledovaniya sotsialnykh problem*, 12(20). [in Russian].
2. Bodnarevskiy, A. (1961). *Volosne upravlinnia ta stanovysbohe selian na Ukraini pislia reformy 1861 r.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Bovua, D. (2011). *Gordiev uzel Rossijskoj imperii: Vlast, sbylykhta i narod na Pravoberezhnoj Ukraine (1793–1914)*. Moskva. [in Russian].
4. Druzhinin, N. (1946). *Gosudarstvennye krestyane i reforma P.D.Kiseleva*. Moskva; Leningrad. [in Russian].
5. Fedkov, O., Mahas, V. (2011). *“Selianstvu – vladu i zemliu!”: Vserosijskiy selianskiy soizv v Ukraini (1905–1907 rr.)*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
6. Gorizontov, L. (1999). *Paradoxy imperskoj politiki: polyaki v Rossii i russkie v Polshe*. Moskva. [in Russian].
7. Hlushkovetskiy, A. (2010). *Demokratia v provintsii: vybory ta diialnist deputativ Podilskoi gubernii u Derzhavnykh Dumakh Rosiiskoi imperii*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
8. Ivanova, N., Zheltova, V. (2010). *Soslovnoe obschestvo Rossijskoj imperii*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
9. Kasian, A. (2016). Status ta povnovazhennia volosnykh posadovtsiv na Pravoberezhzhi (druga polovyna XX st.). *Hrani*, 4, 119–123. [in Ukrainian].
10. Kasian, A. (2018). *Volosne upravlinnia na Pravoberezhnii Ukraini (1861–1917) (Candidate's thesis)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
11. Kolesnyk, V. (2008). *Memuary Tadeusha Bobrovskoho (1829–1894) yak dzhherelo z istorii Pravoberezhnoi Ukrainy. Podilska starovyna*, 4, 206–242. [in Ukrainian].
12. Kovalova, N. (2016). *Seliany, pomishechyky i derzhava: konflikti interesiv. «Ahrarna revoliutsiia» v Ukraini 1902–1922 rr.* Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
13. Lapin, V. (2019). *Armiya Rossii kak imperskoj integratsionnyj mekhanizm. Peterburgskij istoricheskiy zhurnal*, 1, 302–313. [in Russian].
14. Matsuzato, K. (2003). Iz komissarov antipolonizma v prosvetiteli derevni: mirovye posredniki na Pravoberezhnoj Ukraine (1861–1917 gg.). *Ukrainskiy humanitarniy obliad*, 9, 62–121. [in Russian].
15. Melnychuk, O. (2001). *Administrativnyi aparat ta orhany mistsevoho samovriaduvannia na Podilli u drugii polovini XIX st.* Vinnytsia. [in Ukrainian].
16. Mykhailiuk, O. (2007). *Selianstvo Ukrainy v persbi desiatylittia XIX st.: Sotsiokulturni protsesy*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
17. Mykhailiuk, O. (2018). Koruptsiia v selianskomu seredovyshchi kintsia XIX – pochatku XX st. *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy: Mat. duanadtsiatykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiaty D.P.Poidy*, 30–39. [in Ukrainian].
18. Pojda, D. (1960). *Krestyanskoie dvizhenie na Pravoberezhnoj Ukraine v poreformennyj period (1866–1900 gg.)*. Dnepropetrovsk. [in Russian].
19. Polish, V. (2011). Dvorianstvo Podillia pid chas provedennia reformy 1861 r. *Visnyk Kyivskoho natsionalno linivistsychnoho universytetu. Seriya “Psykholohiia ta pedahohika”*, 19, 38–43. [in Ukrainian].
20. Polishchuk, Yu. (2012). *Natsionalni menshyny Pravoberezhzha Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rosiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Prysiazhniuk, Yu. (2007). *Ukrainske selianstvo Naddniproiskoi Ukrainy: sotsiomenalna istoriia drugoi polovyny XIX – pochatku XX st.* Cherkasy. [in Ukrainian].
22. Prysiazhniuk, Yu., Kasian, A. (2014). Volosny ustrij Pravoberezhnoi Ukrainy v poreformenyi period (na materialakh statystyky ta opysiv 1880–1890-kh rr.). *Naukovi zapysky. Seriya: Pedahohichni nauky*, 19, 187–193. [in Ukrainian].
23. Reient, O. (2011). *Ukraina v umovakh transformatsii XIX – pochatku XX st. Hurzhiivski istorichni chytannia*, 4, 207–208. [in Ukrainian].
24. Stepanova, S. (2013). *Razvitie volostnogo suda v Rossijskoj imperii v poreformennyj period. Trudy Instituta gosudarstva i prava RAN*, 2, 58–70. [in Russian].
25. Verkhovtseva, I. (2014). “Krashe sud panskiy nizh selianskiy”: volosny sud v Rossii v umovakh modernizatsii sela poreformenoj doby. *Intelidentsiia i vlada. Seriya: Istorični nauky*, 3, 70–82. [in Ukrainian].

26. Verkhovtseva, I. (2014). "Volosni sudy u nas usiudy ne vdalys": selianske pravosuddia v Rosii poreformenoi doby. *Hurzhtivski istorychni chytannia*, 7, 256–259. [in Ukrainian].
27. Verkhovtseva, I. (2017). Samovriaduvannia selian u Rosiiskii imperii yak chynnyk selianskoi revoliutsii pochatku XX st. *Ukrainskyi selianyn*, 18, 8–19. [in Ukrainian].
28. Verkhovtseva, I. (2018). *Mizh korporativnistiu i biurokratyzmom: samovriaduvannia selian u Rosiiskii imperii (druga polovyna XIX – pochatok XX st.)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
29. Verkhovtseva, I. (2018). Selianske samovriaduvannia v Rosiiskii imperii (druga polovyna XIX – pochatok XX st.). (*Candidate's thesis*). Cherkasy. [in Ukrainian].
30. Zajonchkovskij, P. (1968). *Otmena krepostnogo prava v Rossii*. Moskva. [in Russian].
31. Zyryanov, P. (1982). Sotsialnaya struktura mestnogo upravleniya kapitalisticheskoi Rossii (1861–1914). *Istoricheskie zapiski*, 107, 247–248. [in Russian].

Kateryna MELNYCHUK

Postgraduate Student,
 Department of History of Ukraine 19th – Early 20th Centuries,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), katerynamelnychuk92@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4732-6695>

Peasant Self-Government in the Right-Bank Ukraine in the Second Half of the Nineteenth – Early Twentieth Centuries: the Personnel Formation

Abstract. The purpose of the study is to reveal the process of formation of personnel of peasant administrations in the provinces of the Right-Bank Ukraine in the second half of the 19th – early 20th centuries, to trace the characteristic features of the selection of persons for various positions in the peasant self-government, to create typological portraits of the main leading and hired officials of the peasant administrations. **The research methodology** includes a number of methods of cognition, namely the method of history (allowed to trace the progress in the formation and functioning of peasant self-government to protect socio-cultural and political changes in the empire of the 19th – early 20th centuries), method of factor analysis (contributed to the tracing of local specific features in the establishment and operation of peasant administrations). **Scientific novelty.** Collective portraits of employees of peasant self-government bodies were created on the basis of various sources and historiographical research. Due to a comprehensive analysis of sources, generalized patterns and specifics of peasant self-government. **Conclusions.** Peasant self-government, introduced by the “Regulations on the Exodus of Peasants from Serfdom” in 1861, worked on two levels – volosty (association of several peasant communities, or one large village) and rural (peasant communities, consisting of several villages or one large village). The newly created peasant administrations: volosty and villages authorities, courts and assemblies (councils) were formed from members of peasant communities. Mostly of the administrations were occupied by peasants (rarely burghers), Ukrainians of the Orthodox faith. Preference in the selection of personnel to give persons literate, with a decent reputation, personal economic prosperity.

Keywords: peasant self-government, peasant reform, volost, rural community, peasant community, conciliator (myrovyi poserednyk), Right-Bank Ukraine.

Олексій КОШЕЛЬ

кандидат історичних наук, докторант,
Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича
(Чернівці, Україна), koshel@cvu.kiev.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0347-328X>

Тетяна НІКОЛАЄВА

кандидатка історичних наук, доцентка,
Київський національний економічний університет ім. В.Гетьмана
(Київ, Україна), n_t_m@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6772-5928>

Православне духівництво й національна інтелігенція Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: внесок у розвиток культури та просвітництва

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.041>

УДК: 94(477)+322<18/19>

Анотація. Мета статті полягає у висвітленні та узагальненні культурницької і просвітницької діяльності православного духівництва й тісно пов'язаної з ним національної інтелігенції Правобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., з'ясуванні їхньої ролі у збереженні та популяризації надбань української культури, стримуванні процесу російщення. Під час дослідження здійснювалося комплексне використання методів порівняння, логічного аналізу, синтезу та узагальнення. **Наукова новизна.** У науковий обіг уведено маловідомі архівні джерела, які розкривають діяльність православного духівництва спільно з представниками національної інтелігенції в розбудові бібліотечної справи та поширенні українофільської літератури, а також провадження фольклорно-етнографічних студій. Аналізується співпраця представників духівництва з діячами українського національного руху в питаннях організації фольклорно-етнографічних експедицій, роботи бібліотек і давньосховищ. У висновках констатується, що важливим здобутком культурницької діяльності національно свідомого православного духівництва за сприяння діячів українського руху було створення церковною владою й церковно-історичними товариствами давньосховищ, становлення музейної справи. Упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. проводилася системна робота зі збирання, вивчення народних звичаїв і традиційних обрядів, заснування бібліотек, загалом розвитку бібліотечної справи. У Київській духовній академії та Подільській духовній семінарії діяли таємні книгозбірні, в яких поширювалися видання народницького й соціалістичного спрямування, твори Т.Шевченка, С.Руданського, інших українських авторів. Діяльність патріотично налаштованих представників духівництва й інтелігенції Правобережжя у цих та інших культурницько-освітніх напрямках значною мірою впливала на розвиток національної культури.

Ключові слова: православ'я, духівництво, інтелігенція, давньосховища, фольклорно-етнографічні дослідження, бібліотеки, національне відродження, українська культура.

Попри наявність значної кількості літератури та публікацій про роль православного духівництва в українському національному й духовному відродженні ХІХ – початку ХХ ст. тема культурницької діяльності залишається найменш висвітленою в історіографії. Зокрема потребують наукового вивчення питання місця та ролі пасторства в розвитку вітчизняної музейно-бібліотечної справи, проведенні етнографічних

досліджень, пам'яткоохоронної діяльності, а також їх значення у формуванні релігійного світогляду українського суспільства, збереженні народних обрядів і традицій.

Питання культурницької діяльності духовництва розглядали у своїх працях представники української діаспори 1920–1980-х рр., які перебували поза тиском радянської атеїстичної ідеології й мали змогу об'єктивно висвітлювати історію православної церкви та започаткування в ній процесів українізації. Важливе значення для вивчення цієї тематики мають праці І.Огієнка, І.Власовського, Н.Полонської-Василенко та ін.¹ Окремі аспекти культурницької діяльності православного духовництва досліджують сучасні вітчизняні історики².

Низка фактичних матеріалів про культурницьку діяльність православного духовництва Правобережної України міститься в мемуарних матеріалах. При підготовці дослідження було використано спогади випускника Подільської духовної семінарії В.Приходька³ та Київської духовної академії О.Лотоцького⁴, які пізніше стали відомими діячами національного відродження. Залучено матеріали Центрального державного історичного архіву України й Держархіву Хмельницької обл., зокрема циркуляри департаментів поліції про збір відомостей про народні читальні та бібліотеки, їх політичну «благонадійність», листування з подільським губернатором про закриття читалень, які містили «українофільські» публікації тощо.

У першій половині XIX ст. Священний синод реалізував низку заходів, спрямованих на створення привілейованого становища Російської православної церкви. Такі дії також мали на меті послабити вплив на Правобережжі України римо-католицизму й більш ефективно протидіяти польській історичній науці, котра розглядала Київщину, Волинь, Поділля як «східні провінції» історичної Польщі. Із цієї метою РПЦ реалізувала низку досліджень і видань історій епархій, описів церков, парафій, монастирів, створення епархіальних історико-статистичних комітетів, архівних комісій, інших наукових товариств під своїм контролем і цензурою. Ці інституції, у супереччя вимогам синодальної цензури, значно розширили межі студіювань та видавали не лише церковні описи, але й історії губерній, міст, містечок, сіл, археологічні карти регіонів, історичні монографії, збірки документів, проводили фольклорно-етнографічні розвідки.

Прикладом подібної культурницької діяльності духовництва може слугувати робота з народознавчого дослідження Поділля, що проводилася в Подільській духовній семінарії. Для того, аби полегшити збір джерел до написання першої узагальнюючої праці «Історико-статистичний опис Подільської епархії» викладач і бібліотекар закладу П.Гліщинський, який приступив до роботи в 1852 р., залучив до збирання матеріалів для створення цієї праці окремих своїх колег і здібних учнів старших класів.

¹ *Гларіон, митр.* Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви / За ред. прот. С.Ярмуса. – Т.1–2. – Вінніпег, 1982. – 363 с.; *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви: У 4 т., 5 кн. – Т.3: Православна церква українського народу в складі російської православної церкви. – К., 1998. – 389 с. [репринт 1957 р.]; *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ. – Мюнхен, 1964. – 126 с.

² *Гладкий С.О.* Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних епархій України початку XX ст. – Запоріжжя, 1995. – 50 с.; *Герасименко О.* Православна культура Поділля. – Вінниця, 2004. – 206 с.; *Блажєвич Ю.І., Блажєвич О.І.* Подільська епархіальна бібліотека (кінець XIX – початок XX ст.) // Хмельницькі краєзнавчі студії. – Вип.6. – Хмельницький, 2015. – С.39–44; *Степаненко Г.В.* Національно-культурницька діяльність вихованців духовних семінарій в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історія релігій в Україні: Праці XII міжнар. наук. конф. – Кн.1. – Л., 2002. – С.404–411; *Фарина С.Я.* Духовенство в національно-культурницькому русі на початку XX ст. // Релігійна традиція в духовному відродженні України. – Полтава, 1992. – С.92–200; *Старенький І.О.* Діяльність подільського духовенства з охорони пам'яток архітектури у другій половині XIX – на початку XX ст. // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип.20. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С.32–50; *Його ж.* Діяльність подільського духовенства зі збереження архівної спадщини на території Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. // Краєзнавство. – 2013. – №1. – С.95–102.

³ *Приходько В.* Під сонцем Поділля: Спомини. – Ч.1. – Варшава, 1931. – 184 с.; *Його ж.* Під сонцем Поділля: Спогади. – Ч.2. – Вінниця, 2011. – 416 с. [репринт 1967 р.].

⁴ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.1. – Варшава, 1932. – 286 с.; *Його ж.* Сторінки минулого. – Ч.2. – Варшава, 1933. – 486 с.

Він заснував своєрідний фольклорно-етнографічний гурток та започаткував народознавче вивчення Поділля, яке тривало у семінарії до початку ХХ ст.⁵

Активними подвижниками цього осередку виступили семінаристи, зокрема майбутні відомі письменники та вчені С.Руданський, А.Свидницький, К.Шейковський. Члени гуртка, спираючись на опубліковану 1852 р. в «Подольских губернских ведомостях» «Програму для збирання зразків народної мови» й на власні методологічні розробки, упродовж 1852–1855 рр. обстежили низку сіл і містечок Кам'янецького, Проскурівського, Вінницького, Летичівського, інших повітів Подільської губернії. Вони зібрали та систематизували значний фольклорно-етнологічний, історичний матеріал, який П.Гліщинський узагальнив в «Историко-статистическом описании Подольской епархии», а члени гуртка використовували у своїй літературній творчості.

С.Руданський упорядкував двотомний збірник «Народные малороссийские песни, собранные в Подольской губернии С.В.Р.», до якого було включено 156 українських пісень родинно-побутового й соціально-ужиткового характеру. У 1862 р. в Ялті він видав ще один збірник під назвою «Копа пісень», опублікувавши тут понад 30 пісень із попереднього двотомника, 20 нових записів і 7 авторських творів. Ці зібрання до сьогодні є фольклорною скарбницею, використовуються у творчості композиторів та у студіях народознавців. Найбільш цінний матеріал для дослідників українського побуту становить етнографічний нарис С.Руданського, присвячений подільському весіллю, де подається докладний опис селянських обрядів і 134 обрядові пісні⁶.

Важливі етнографічні дослідження здійснив випускник Подільської духовної семінарії, згодом відомий учений і педагог К.Шейковський. За матеріалами етнологічних зібрань під час навчання у семінарії 1860 р. він видрукував народознавчу працю з побуту подолян⁷. Автор задумував її як своєрідну енциклопедію народної творчості, однак роботу над нею не було завершено. Цю працю доповнив його колега А.Свидницький у статті 1861 р., яка завдяки П.Кулішу побачила світ у журналі української громади в Петербурзі «Основа»⁸.

Значна творча спадщина народознавчого гуртка Подільської духовної семінарії та його представників П.Гліщинського, С.Руданського, А.Свидницького, К.Шейковського й інших семінаристів дає підстави розглядати його як головний центр із започаткування фольклорно-етнологічного вивчення краю. Після смерті П.Гліщинського народознавчий гурток на деякий час розпався, а його члени, закінчивши семінарію, продовжували здобувати вищу освіту у світських навчальних закладах Петербурга, Москви, Києва, повністю присвятили себе розвитку української культури, опублікували численні фольклорно-етнографічні твори, стали діячами національного відродження.

Із середини 1860-х рр. і до початку ХХ ст. у Подільській духовній семінарії збереглася традиція народознавчого вивчення краю, діяльності фольклорно-етнографічних гуртків викладачів та учнів, тут виросла плеяда талановитих послідовників цієї справи. Одним із прикладів слугує народознавча діяльність у 1870 – середині 1880-х рр. ректора семінарії М.Симашкевича, автора ґрунтовної історико-етнографічної праці⁹. Він залучав до студій як викладачів, так й учнів, зокрема під його науковим наставництвом випускник семінарії Ю.Сіцінський опублікував 1881 р. свою першу етнографічну розвідку «Переказ про полоза»¹⁰, а пізніше став відомим істориком, археологом, культурно-громадським діячем.

⁵ Кошель О.М. Подільська православна духовна семінарія – осередок народознавчого вивчення Правобережної України (XIX – початок ХХ ст.) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. – Вип.2. – Тернопіль, 2003. – С.170–174.

⁶ Руданський С. Подольское весілля. – Ялта, 1862. – 61 с.

⁷ Шейковський К.В. Быт подолян. – Вип.1. – К., 1859. – 72 с.; Вип.2. – К., 1860. – 74 с.

⁸ Свидницький А.П. Пасха у подолян: По поводу «Быта подолян» Шейковского // Основа. – 1861. – №10. – С.43–44; №11/12. – С.26–71.

⁹ Симашкевич М.В. Историко-этнографический очерк Подолии. – Ч.1–3. – Каменец-Подольск, 1875–1876.

¹⁰ Державний архів Хмельницької обл. (далі – ДАХМ). – Ф.3333. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.11.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. фольклорно-етнографічне вивчення Поділля було пов'язане з діяльністю вихованця Подільської духовної семінарії та композитора М.Леонтовича. Під час навчання впродовж 1896–1898 рр. він був диригентом учнівського хору. Окрім суто релігійних творів семінарський хор виконував поширені у краї народні пісні¹¹. Йдеться, зокрема, про «Ой чия ж то причина, що я бідная дівчина» в обробці М.Леонтовича, а також «Заповіт», «Реве та стогне Дніпр широкий» на слова Т.Шевченка. Після завершення навчання у семінарії М.Леонтович упорядкував і видав два збірники пісень з Поділля (1901, 1903 рр.), які стали основою опрацьованих ним народних творів.

Серед представників православного духівництва, які зробили великий внесок у розвиток культури, варто відзначити священика Свято-Миколаївської церкви у с. Глядки Подільської губернії М.Орловського. Він був власником однієї з найбільших приватних бібліотек (понад 2 тис. книжок), співпрацював із П.Кулішем, котрому 1861 р. передав до 2 тис. зразків приказок і прислів'їв із Поділля, зібраних серед місцевого населення. Окрім цього в 1884 р. редакції часопису «Киевская старина» М.Орловський передав 1,3 тис. зразків народної творчості, а 1876 р. – Подільській духовній семінарії 130 стародруків і рукописів¹².

Частину своєї народознавчої колекції М.Орловський оприлюднював у часописах. Так, у «Подольских губернских ведомостях» наприкінці 1860 – у середині 1880-х рр. він опублікував «Малоросійські прислів'я (числом 844), розташовані в алфавітному порядку», «Народні казки, повір'я, перекази і пісні про старовину», «Народні перекази кам'янецьких жителів про ікону св. Анни», «Подільські колядки і пісні», «Подільські коломийки» та ін.¹³ У 1872 р. у кількох числах того ж видання М.Орловський надрукував історичну повість про українку з Поділля, котра стала дружиною турецького султана Сулеймана I Пишного¹⁴. У своєму творі він стверджував, що А.Лісовська з'явилася на світ у священицькій сім'ї у містечку Чемерівцях Кам'янецького повіту, започаткувавши тривалу дискусію про місце її народження.

Етнографічними й фольклорними дослідженнями на Волині активно займався протоієрей А.Сендульський. Свою релігійно-духовну працю поєднував із краєзнавством і народознавством та опублікував понад 40 історичних нарисів про міста та села краю. Його діяльність як дослідника історії й народної культури було високо оцінено в публікації «Киевской старины»¹⁵.

На Київщині народознавчі студії активно провадив випускник місцевої духовної семінарії Л.Льницький. Він відмовився від священицької кар'єри й реалізував себе як співробітник Київського архіву давніх актів та згодом як видавець. Л.Льницький активно збирав фольклор Київщини, Волині, був членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, брав активну участь у роботі етнографічно-статистичної експедиції під керівництвом П.Чубинського (1869–1872 рр.), був активним діячем українських громад, власником книгарні.

Важливою стороною освітньо-культурного життя православної церкви на Правобережжі України у другій половині XIX – на початку XX ст. була участь духівництва в розбудові бібліотечної справи. Найбільш активні представники священства започатковували власні книгозбірні, які налічували тисячі книжок, журналів, вітчизняних і зарубіжних видань церковної та світської літератури. Часто такі зібрання ставали культурно-освітніми

¹¹ Гордійчук М. Микола Леонтович. – К., 1974. – С.10–11.

¹² Баженов Л.В., Кошель О.М. Протоієрей Михайло Орловський – визначний дослідник історії Поділля другої половини XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. – Т.17. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.363–371.

¹³ Михайло Якимович Орловський (1807–1887): Вибрані твори / Упор. А.М.Трембіцький, С.М.Єсюнін. – Хмельницький, 2007. – 276 с.

¹⁴ Орловский М.А. Роксолана или Анастасия Лисовская: Историческая повесть // Подольские епархиальные ведомости. – 1872. – №42–53.

¹⁵ Тарнавский А. Отец Аполлоний Сендульский, священник села Сивок Острожского уезда // Киевская старина. – 1882. – Т.IV (№10). – С.166–170.

й науковими центрами, гуртуючи навколо себе краєзнавців, педагогів, котрі мали можливість опрацьовували літературу, якої бракувало в публічних книгарнях і бібліотеках. Власниками великих приватних книгозбірень на Поділлі були протоіереї В.Гречулевич, М.Орловський, П.Вікул, М.Доронович, С.Лобатинський, І.Шипович, Ю.Сіцінський, М.Яворовський, на Волині – викладач духовної семінарії у Кременці М.Теодорович, протоіереї С.Барановський, А.Сендульський, архієпископ волинський і житомирський Модест (Д.Стрельбицький), на Київщині – випускник Київської духовної семінарії Л.Льницький, протоіереї П.Лебединцев, Л.Похилевич та багато інших. За нашими підрахунками, понад 150 священницьких сімей на Правобережжі мали приватні бібліотеки загальною кількістю літератури від 1 тис. до 3–5 тис. примірників¹⁶.

Інший рівень становили книгозбірні Київської духовної академії, Київської, Волинської, Подільської духовних семінарій та окремих духовних училищ, які забезпечували навчальний процес, сприяли науково-дослідній праці професорсько-викладацького складу і студентів. Такі бібліотеки перебували під наглядом урядової й синодальної цензури, яка не допускала появи недозволених нею революційних, політичних, українознавчих, публіцистичних видань.

Література революційного, реформаторського, опозиційного до самодержавства змісту поширювалася насамперед у створюваних учнівською молоддю таємних бібліотеках земляцтв, конспіративних гуртках, осередках народницького, соціалістичного, українофільського напрямку, які формувалися в духовно-освітніх закладах у 1860-х рр. – на початку ХХ ст. Місцеві поліція, жандармерія, інспектура встановлювали нагляд за такими книгозбірнями, вилучаючи заборонені публікації.

Під час розгрому жандармами учнівського гуртка партії «Народна воля» (1881–1882 рр.), що діяв у Подільській духовній семінарії, було вилучено таємну бібліотеку революційної літератури, якою завідував один із керівників організації учень Стиранкевич. Серед народницьких і соціалістичних видань були твори Т.Шевченка, С.Руданського, інші українські книжки¹⁷. Ще один приклад – бібліотека Київської семінарської громади, що розташовувалася у приміщенні садиби Йорданської церкви. За словами члена громади О.Лотоцького, «у бібліотеці було зібрано майже все, що можна було дістати в той час в українській справі». Бібліотечний фонд постійно поповнювався книжками, виданими в Російській імперії, та галицькими публікаціями, які переважно отримували за допомогою письменника й перекладача О.Кониського¹⁸.

Особливо багато таких нелегальних книжкових зібрань у духовно-освітніх закладах охоронні відомства виявили напередодні та під час революції 1905–1907 рр. Про це свідчать матеріали поліції¹⁹, жандармерії²⁰, прокурорів Київської судової палати²¹, подільського губернатора²².

¹⁶ *Адамський В.Р.* Юхим Сіцінський: доля інтелігентів у радянську добу // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.156–160; *Баженов Л.В.* Історичне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький, 1995. – 255 с.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.301. – Оп.1. – Спр.100. – Арк.198–452; Спр.115. – Арк.1–3.

¹⁸ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч.1. – С.58.

¹⁹ ЦДАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.316. – Арк.1–30; Ф.275. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1–94; Спр.2. – Арк.1–423; Спр.291. – Арк.1–231; Спр.648. – Арк.1–512; Спр.650. – Арк.1–255.

²⁰ Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1894 г. – Санкт-Петербург, 1895. – 222 с.; Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1895 и 1896 гг. – Санкт-Петербург, 1898. – 380 с.; Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительственного Синода: В 50 т. – Санкт-Петербург, 1868–1914; Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1897 г. – Санкт-Петербург, 1902. – 315 с.; Обзоры важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям в 1898 и 1899 гг. – Санкт-Петербург, 1902. – 365 с.; Обзор важнейших дознаний, производившихся в жандармских управлениях по государственным преступлениям за 1900 г. – Санкт-Петербург, 1902. – 230 с.

²¹ ЦДАК України. – Ф.317. – Оп.1. – Спр.1897. – 578 арк.

²² ДАХмО. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7241. – 340 арк.

Зростання потреб у розвитку наукових знань, необхідність розширення джерел і літератури з історії православної церкви, для створення історико-статистичних описів Київської, Волинської, Подільської єпархій, парафій, церков та монастирів з прив'язкою до історії міст, містечок, сіл призвели до того, що бібліотеки вищих і середніх закладів духовної освіти Правобережжя стали масово поповнюватися світськими виданнями. Уже станом на 1901 р. кількість світської наукової, науково-популярної, педагогічної літератури зросла в Київській духовній академії у загальній масі на 60%, у Подільській духовній семінарії – на понад 50%, у Волинській – до 50%, а в 1913 р. питома вага її значно збільшилася²³.

Православне духовництво, єпархіальні історико-статистичні комітети й товариства також відіграли особливо відчутну роль у створенні давньосховищ, музеїв, організації пам'яткоохоронної справи. Зокрема у створенні 1872 р. Церковно-археологічного музею в Київській духовній академії за ініціативою історика, професора цього закладу та незмінного керівника музею до 1919 р. М.Петрова. За понад 40 років функціонування музей став значним центром зберігання й дослідження предметів української старовини, пам'яток мистецтва, стародруків, середньовічних актів, рукописів, колекцій. Якщо 1889 р. тут зберігалось 15,9 тис. предметів старовини, то 1898 р. їх налічувалося вже понад 30 тис., а в 1913 р. – майже 40 тис.²⁴ У фондах та експозиції працювали знані українські археологи, етнографи, мистецтвознавці М.Біляшівський, Ф.Вовк, С.Гамченко, а також науковці з Петербурга, Москви, Будапешта, Варшави, Парижа²⁵. Водночас цей музей був науково-методичним центром для створення єпархіальних давньосховищ, передусім на Волині й Поділлі. З установою тісно співпрацювали такі відомі крає- та музеєзнавці цих регіонів, як протоієрей М.Яворовський, М.Сімашкевич, Ю.Сіцінський, М.Трипольський, Я.Яроцький.

У 1890 р. було відкрито перший на Поділлі історико-археологічний музей, який функціонував у складі єпархіального історико-статистичного комітету. Заклад розбудовувався згідно із затвердженням 1894 р. Синодом статутом «для збирання і збереження старожитностей, які причетні до історії Подільської єпархії та для допомоги членам комітету в їхній праці». Він складався з бібліотеки, архіву й відділу речових пам'яток церковної старовини²⁶. За відомостями Ю.Сіцінського, на 1904 і 1909 рр. у фондах установи налічувалося 7684 одиниці зберігання²⁷. За кілька років діяльності давньосховище стало значним музейним і науковим осередком, де працювали М.Грушевський, В.Антонович, І.Каманін, інші дослідники. Зусиллями Ю.Сіцінського та його соратників було налагоджено зв'язки з відповідними установами й головними бібліотеками Російської імперії, інтенсифіковано краєзнавчі, етнографічні студії, музейне будівництво в регіоні. Історико-культурна спадщина українського Поділля у старожитностях музею стала вагомим чинником, який сприяв розвитку національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Перше у Волинській губернії давньосховище було засноване при утвореному 1877 р. у Володимирі-Волинському Свято-Володимирському братстві. Основу його фондів становили предмети й речі різниці Успенського собору (ікони, стародруки, рукописи, літописи, акти тощо), а бібліотеки цього музею – книжки, передані Київською археографічною

²³ Дениско Д.М. Бібліотека українського гуртка при Київській духовній академії // Вісник Книжкової палати. – Вип.10. – К., 2002. – С.27.

²⁴ Отчёты Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии за 1872/3 год (все, кроме 1876 г.) до 1915 г. / Сост. Н.И.Петров. – К., 1873–1916.

²⁵ Баженов Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України ХІХ – на початку ХХ ст. ... – С.95.

²⁶ ДАХмО. – Ф.832. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.1–10.

²⁷ Сецинский Е.И. Музей Подольского церковного историко-археологического общества: 1.Опись старинных книг // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Вип.10. – Каменец-Подольск, 1904. – С.1–107; Его же. Музей Подольского церковного историко-археологического общества: 2.Опись предметов старины // Там же. – Вип.11. – Каменец-Подольск, 1909. – С.1–105.

комісією, архієпископом Модестом, багатьма приватними особами²⁸. Давньосховище відіграло значну роль у розвитку краєзнавства та музейної справи на Волині. У 1899 р. воно представило власну експозицію на виставці XI Археологічного з'їзду в Києві (16 рукописів, 9 стародруків, 34 ікони, гравюри)²⁹. При бібліотеці музею постійно проводилися народні читання, діяв лекторій з історико-краєзнавчої тематики³⁰.

У 1893 р. у Житомирі було засновано єпархіальне давньосховище Волині, при якому наступного року почало діяти Волинське церковно-археологічне товариство. Його заслугою стала успішна розбудова фондів музею, в яких особливо цінною була колекція церковно-парафіяльних літописів Волинської єпархії, а також допомога та участь своїх членів у проведенні в 1896–1898 рр. археологічних експедицій на Волині під керівництвом В.Антоновича, М.Біляшівського, С.Гамченка для створення археологічної карти губернії. Волинське церковно-археологічне товариство також значною мірою сприяло накопиченню предметів старовини у фондах музею при Товаристві дослідників Волині, який у 1913 р. було перетворено на Волинський центральний музей.

Таким чином у досліджуваній період представники православного кліру Правобережної України здійснили значний внесок у розвиток світської та духовної культури України. Духівництво, учнівська молодь і випускники духовних навчальних закладів сприяли створенню єпархіальних давньосховищ, розвитку музейної справи (М.Петров, О.Фотинський, Ю.Сіцінський, М.Яворовський), музичного мистецтва (М.Лисенко), фольклорно-етнографічному вивченню обрядів, традицій, побуту регіонів (М.Орловський, С.Руданський, А.Свидницький, М.Сімашкевич, Ю.Сіцінський), заснуванню єпархіальних бібліотек і бібліотечної справи загалом (О.Фотинський, Ю.Сіцінський). Саме така діяльність національно-свідомого духовництва значною мірою зберігала та популяризувала надбання української культури, стримувала процес російщення, сприяла розвитку національного й духовного відродження.

REFERENCES

1. Adamskyi, V. (2010). Yukhym Sitsynskyi: dolia intelihentiv u radiansku dobu. *Podillia v zhytti, diialnosti i tvorchosti Yukhyma Sitsynskoho ta Volodymyra Sichynskoho*, 156–160. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
2. Bazhenov, L. (1995). *Istorychne kraieznauvstvo Pravoberezhnoi Ukrainy XIX – na pochatku XX st.: Stanovlennia. Istoriografii. Bibliobibliografii*. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
3. Bazhenov, L. (2016). Podillia v zhytti ta tvorchosti Mykhaila Hrushevskoho. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, 23, 33–34. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
4. Bazhenov, L., Koshel, O. (2007). Protoierei Mykhailo Orlovskiy – vyznachnyi doslidnyk istorii Podillia druhoi polovyny XX st. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho derzhavnogo universytetu*, 17, 363–371. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
5. Blazhevych, Yu. (2017). *Narysy istorii pravoslavia Podillia-Khmelnytskbyrnyy*. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
6. Blazhevych, Yu., Blazhevych, O. (2015). Podilska ieparkhialna biblioteka (kinets XIX – pochatok XX st.). *Khmelnytski kraieznauvchi studii*, 6, 39–44. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
7. Denysko, D. (2002). Biblioteka ukrainskoho hurtka pry Kyivskii dukhovnii akademii. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*, 10, 26–27. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Faryna, S. (1992). Dukhovenstvo v natsionalno-kulturnytskomu rusi na pochatku XX st. *Relihiina tradytsiia i dukhovnomu vidrodzhenni Ukrainy*, 192–200. Poltava. [in Ukrainian].
9. Herasymenko, O. (2004). *Pravoslava kultura Podillia*. Vinnytsia. [in Ukrainian].
10. Hladkyi, S. (1995). *Kulturnytska diialnist parafialnogo dukhovenstva pravoslavnykh ieparkhii Ukrainy pochatku XX st. Zaporizhzhia*. [in Ukrainian].
11. Hordiichuk, M. (1974). *Mykola Leontovych*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Koshel, O. (2003). Podilska pravoslava dukhovna seminarii – osередok narodoznavchoho vyvchennia Pravoberezhnoi Ukrainy (XIX – pochatok XX st.). *Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnogo pedabohichnogo universytetu im. V.Hnatiuka*, 2, 170–174. Ternopil. [in Ukrainian].
13. Polonska-Vasylenko, N. (1964). *Istorychni pidvalyny UAPT*s. Miunkhen. [in Ukrainian].
14. Starenkyi, I. (2011). Diialnist podilskoho dukhovenstva z okhorony pamiatok arkhitektury u druhoi polovyni XIX – na pochatku XX st. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva*, 20, 32–50. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Starenkyi, I. (2013). Diialnist podilskoho dukhovenstva zi zberezhennia arkhivnoi spadshchyny na terytorii Podillia u druhoi polovyni XIX – na pochatku XX st. *Kraieznauvstvo*, 1, 95–102. [in Ukrainian].

²⁸ Василевська С.І. З історії Володимир-Волинського древньосховища // Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.409.

²⁹ Фотинський О.А. Вольні на XI Археологічному съезде в г. Києве // Волинські єпархіальні ведомості. – 1899. – №34–36.

³⁰ Василевська С.І. З історії Володимир-Волинського древньосховища. – С.409.

16. Stepanenko, H. (2002). Natsionalno-kulturnytska diialnist vykhovantsiv dukhovnykh seminarii v Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX st.). *Istoriia religii v Ukraini: Pratsi XII mizhnar. nauk. konferentsii*, 404–411. Lviv. [in Ukrainian].
17. Vasylevska, S. (1993). Z istorii Volodymyr-Volynskoho drevnoskhovyscha. *Shosta vseukr. nauk. konferentsiia z istoriichnoho kraieznavstva*, 408–409. Lutsk. [in Ukrainian].

Oleksii KOSHEL

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Doctoral Student,
Yu.Fedkovych Chernivtsi National University
(Chernivtsi, Ukraine), koshel@cvu.kiev.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0347-328X>

Tetiana NIKOLAIEVA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
V.Hetman Kyiv National Economic University
(Kyiv, Ukraine), n_t_m@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6772-5928>

Orthodox Clergy and National Intelligentsia of the Right-Bank Ukraine in the Second Half of the Nineteenth – Early Twentieth Centuries: Contribution to the Development of Culture and Enlightenment

Abstract. The purpose of the article is to elucidate and generalize the cultural and educational activity of the Orthodox clergy and national intelligentsia of the Right-Bank Ukraine in the second half of the nineteenth – the early of the twentieth centuries, find out its role in the preservation and popularization of the Ukrainian national cultural acquisitions, and restrain the process of Russification. During the study, the complex use of the **methods** of comparison, logical analysis, synthesis, and generalization were used. The **scientific novelty** consists in the fact that little known archive sources that disclose the activity of the Orthodox clergy and national intelligentsia in creating libraries and spreading the Ukrainian literature, as well as conducting folklore and ethnographic studies by them were introduced in scientific circulation. The cooperation of the clergy representatives with the political figures of the Ukrainian national movement in questions dealing with the organization of folklore and ethnographic expeditions, work of libraries and repositories of antiquities has been analyzed. It has been stated in the **conclusions** that creating repositories of antiquities and developing museum studies by the church authorities and clerical and historical associations were the important acquisition in cultural activity of the Orthodox clergy and national intelligentsia. During the second half of the nineteenth – the early of the twentieth centuries conducted systemic work to collect, study, and publish the Ukrainian customs and traditional ceremonies, found and develop libraries as a whole. In Kyiv Theological Academy and Podillia Theological Seminary, secret libraries functioned, in which narodniks (populist) and socialist publications, the works by T.Shevchenko, S.Rudanskyi, and other Ukrainian authors were spread. The activity of patriotic clergy representatives and national intelligentsia in these and other cultural and educational fields affected considerably the development of the national culture.

Keywords: Orthodoxy, clergy, intelligentsia, ancient repositories, folklore and ethnographic studies, libraries, national revival, Ukrainian culture.

Павло Гай-Нижник

доктор історичних наук,
заступник директора,
Науково-дослідний інститут українознавства МОН України
(Київ, Україна), hai-nyzhnyk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8912-8398>

Ігор Фурман

доктор історичних наук, доцент,
начальник кафедри історії війн і воєнного мистецтва,
Національний університет оборони України ім. І.Черняховського
(Київ, Україна), fi.2005@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3594-5499>

Державна жандармерія ЗУНР–ЗО УНР: зародження та інституціоналізація (1918–1919 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.049>

УДК: 94:338.43(=4п.16)(477)«18/19»

Анотація. Мета статті полягає у висвітленні процесу формування державної жандармерії Західноукраїнської Народної Республіки впродовж 1918–1919 рр. **Методологія** дослідження побудована на принципах історизму, об'єктивності, багатофакторності й усебічного аналізу, а також на сучасному термінологічному апараті. Використано системний і структурний методи. **Наукова новизна.** На підставі архівних, частина яких уперше вводиться в науковий обіг, та опублікованих джерел проаналізовано організаційно-правові засади встановлення інституту та структур державної жандармерії у ЗУНР–ЗО УНР. Наведено статистичні дані стосовно кількісного й територіального складів служби. Указано місця дислокації жандармерії, її кількісний склад, керівні органи, функції, обов'язки, завдання. Зауважено на тому, хто саме міг служити в лавах державної жандармерії та які вимоги висувалися до кандидатів. Окрему увагу звернено на утримання жандармів, їхню заробітну платню, пільги, доплати, рівень харчового забезпечення тощо. Наголошено на ролі жандармерії як за умов мирного часу, так і під час воєнних дій. **У висновках** зазначено про незавершеність процесу становлення державної жандармерії, її переформатування й перепідпорядкування в період воєнних невдач та, зрештою, ліквідацію внаслідок краху західноукраїнської державності.

Ключові слова: ЗУНР, ЗО УНР, державна жандармерія, польова сторожа, народна сторожа.

Відновлення державності на західноукраїнських землях було проголошено 19 жовтня 1918 р. Українською Національною Радою. Фактично ж її встановлено після розвалу Австро-Угорської імперії у наслідок силового (революційного) захоплення влади у Львові Українською генеральною командою на чолі з Д.Вітовським 1 листопада 1918 р. Початково було проголошено Українську Державу, натомість назву Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) визначено на засіданні УНРади 9 листопада 1918 р. До складу ЗУНР, окрім Східної Галичини, входили також Північна Буковина й Закарпаття. Конституцією закріплювалося верховенство та суверенітет народу, який здійснював їх через представницькі органи, обрані на підставі загального,

рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні за пропорційною системою¹.

Для забезпечення внутрішнього порядку замість розпущеної колишньої австрійської жандармерії, в якій в основному служили поляки, частково австрійці та в незначній кількості українці, було утворено українську жандармерію. Оскільки в Австрії, на відміну від Росії, жандармерія була не політичною, а загальною поліцією, замість неї місцеві комісари з перших днів існування ЗУНР формували так звану народну міліцію. Часто вона обиралася на зборах, вічах. Зазначимо принагідно, що у Чернівцях буковинські делегати УНРади скликали 25 жовтня 1918 р. нараду своїх членів, які брали участь у львівських зборах, представників українських партій і товариств. На цьому зібранні було створено Український крайовий комітет Буковини (голова О.Попович) – Буковинську делегатуру УНРади. Також було започатковано й низку комісій із завданням підготувати всі сфери майбутнього державного життя на Буковині, зокрема Комісію народної оборони (голова О.Безпалко), котра мала зайнятися організацією міліції у Чернівцях та у краї загалом².

Проте це все було місцевою самодіяльністю, а держава потребувала організованих і дисциплінованих органів охорони громадського порядку. Тому вже 6 листопада 1918 р. УНРада ухвалила рішення про створення Корпусу української державної жандармерії³. На цю воєнізовану структуру покладалися функції охорони порядку, боротьби зі злочинністю й контрабандою, запобігання правопорушенням, протидії шпигунству та дезертирству, охорони тилу армії, майна, комунікацій, проведення реквізицій в інтересах війська тощо. Присягу жандармів приймав державний секретар Л.Цегельський, а першим їх командиром став сотник (згодом отаман) М.Федитник. У системі державної жандармерії діяли школа вищих офіцерів, школи командирів станиць (при окружних і повітових командах), пробних жандармів.

Уже 10 листопада 1918 р. у своєму першому наказі («приказ ч. 1») командант Л.Індишевський указував, що жандармерія й надалі несе службу на основі дотеперішніх приписів. Також зазначалося, що на той момент ще не функціонували деякі відділи жандармерії, а тому кожен повітовий командант мав самостійно «провадити» свій повіт. При цьому додавалося, що командантами можуть бути й німці (натомість представники інших національностей – ні), якщо вони прихильно ставляться до української державницької справи та за умови, що проти них не заперечує повітова національна рада. Л.Індишевський закликав усі команди жандармерії до негайного зорганізування й надіслання точних звітів про свою роботу й розміщення (відомості про політичне становище і про перебіг організації мали надсилатися щотижня). За браку службовців кожен повітовий командант мав повноваження дообрати так званих «пробних жандармів». При цьому «побори» для всіх жандармів залишалися такими самими, як і за австрійського правління. Окремо наголошувалося на відстежуванні більшовицького руху⁴.

Начальна команда жандармерії (керівники – Л.Індишевський, а з лютого 1919 р. О.Красіцький) розміщувалася у Львові, згодом її переведено до Тернополя, а відтак до

¹ Докл. див.: Гай-Нижник П. ЗУНР–ЗО УНР: становлення органів влади і державного управління (1918–1919 рр.). – К., 2018. – 146 с.

² Новосітський І.М. Українська державна влада на Буковині в 1918 р. – Нью Йорк, 1964. – С.10–11.

³ Державний архів Львівської обл. (далі – ДАЛО). – Ф.257. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.63; Ф.1259. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2.

⁴ Там само. – Ф.1259. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2.

Станіславова (нині Івано-Франківськ). Офіційною мовою була українська. Невдовзі на засновану посаду інспектора жандармерії було призначено полковника колишньої австрійської жандармерії О.Гаванського⁵. Підрозділи міліції підпорядковувалися державній жандармерії як допоміжні формування⁶. Згідно із законом «Про тимчасову адміністрацію областей Західноукраїнської Народної Республіки», повітові військові команди й команди жандармерії підлягали повітовим комісарам винятково в питаннях громадської безпеки⁷.

14 листопада 1918 р. товариш (заступник) державного секретаря внутрішніх справ Р.Перфецький своїм наказом оголосив рескрипт Державного секретаріату внутрішніх справ №8, в якому наказувалося всім українським повітовим комісарам та всім іншим політичним властям ЗУНР «дати негайно повну поміч Команді української жандармерії в зорганізованню публічної служби безпеченства. Всім зарядженням (розпорядженням – *Авт.*) команданта української державної жандармерії безумовно підчинитись»⁸. Подібний наказ усім українським військовим командам того ж дня видав і державний секретар військових справ Д.Вітовський⁹.

У грудні 1918 р. було створено також польову сторожу (жандармерію), якою командував О.Красіцький. Вона діяла при штабах армійських бригад (відділи по 30–50 осіб), корпусів (сотні по 100–110 вояків). Головні завдання польової сторожі полягали у збереженні ладу в місцях дислокації й пересування військ, у зборі та охороні військового майна, особливо зброї, боєприпасів, у запобіганні диверсійним акціям на залізничних шляхах, мостах, лініях зв'язку, у протидії дезертирству, супроводженні конвоїв і кур'єрів тощо (у місцях, де ще не було державної жандармерії, підрозділи сторожі іноді виконували також її обов'язки). Правовою базою діяльності нової структури стали «Організаційні постанови для польової жандармерії Галицької армії» та службова інструкція, оголошені наказом командування УГА від 12 березня 1919 р.

Українська державна жандармерія підпорядковувалася Державному секретаріату військових справ ЗУНР. На місцях створювалися військово-територіальні області, окружні та повітові команди жандармерії, а також сільські й міські станиці. Загалом жандармерія мала 23 відділи (в містах крайової дислокації: Львів, Перемишль, Ярослав, Сянок, Самбір, Сокаль, Рава-Руська, Городок, Дрогобич, Тернопіль, Теревовля, Чортків, Бучач, Броди, Золочів, Бережани, Стрий, Калуш, Станіславів, Городисько, Коломия, Чернівці, Сторожинець)¹⁰. На місцях продовжувала діяти також і народна міліція, що формувалася на громадських засадах шляхом виборів. Державна жандармерія не підпорядковувалася цивільним та військовим установам чи громадським організаціям, проте вони мали право звертатися до неї з проханнями про допомогу в межах її компетенції. Крім того, з огляду на розвиток оперативної ситуації повітовим державним комісарам, судовим органам, прокуратурі, поліції дозволялося задіювати жандармські підрозділи¹¹. Натомість жандарме-

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф.581. – Оп.1. – Спр.163. – Арк.44.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1092. – Оп.3. – Спр.107. – Арк.1, 6; *Козак І.* Дещо про державну жандармерію ЗУНР // Український скиталець. – 1923. – Ч.16. – С.25.

⁷ Діло. – 1918. – 18 падолиста.

⁸ ДАЛО. – Ф.1259. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.5.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. – Спр.33. – Арк.113.

¹¹ *Гай-Нижник П.* Інститут державних повітових комісарів, повітових національних рад та жандармерії у ЗУНР // Становлення і розвиток української державності. – Вип.7: Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Державне управління та місцеве самоврядування в Україні в контексті європейської інтеграції», м. Київ, МАУП. – К., 2012. – С.17–31.

рія мала повноваження вимагати в поліції, цивільної, військової влади сприяння у вирішенні поставлених перед нею завдань, запрошувати громадян на бесіди у службових питаннях¹².

Законом від 15 лютого 1919 р. УНРада здійснила реорганізацію жандармерії. За основу було взято відповідний австрійський закон від 25 грудня 1894 р. Відтепер регламентувався правовий статус, окреслювалася структура, термін служби (не менше 4 років), вимоги до кандидатів на службу та її відбуття (відповідно до ухваленого таблицю про ранги), порядок використання зброї, критерії до службовців, соціальні гарантії для них тощо. Так, жандарм мав право застосувати зброю під час несення служби в разі «конечної оборони» (при відбитті нападу на нього особисто чи на інших осіб, який загрожує життю, за умови вчинення опору затримуваною особою, при спробі втечи небезпечного злочинця).

Кандидат на службу в державній жандармерії мав бути громадянином ЗУНР віком від 20 до 40 років із бездоганим способом життя, добрими моральними рисами, меткою вдачею, неодруженим чи бездітним удівцем, високим на зріст, фізично здоровим і розвинутим, грамотним (уміти читати, писати, рахувати), зі знанням державної та мови тієї частини неукраїнського населення, яке проживає на території, де нестиметься його служба (винятки щодо вікових чи сімейних обмежень кожній окремій особі міг надати лише державний секретар внутрішніх справ або, за його вказівкою, командант державної жандармерії). Що стосувалося одруження, то старшина в ранзі полковника мав отримати на це дозвіл в очільника держави, підполковник і нижчі чини (до десятника включно) – у державного секретаря внутрішніх справ. Служба в державній жандармерії зараховувалася як військова. У питаннях громадської безпеки жандармерія підпорядковувалася державним повітовим комісарам, а у військових, господарсько-адміністративних, підготовки кадрів та контролю служби – повітовим командантам. При Державному секретаріаті внутрішніх справ було створено VI відділ жандармерії й поліції на чолі з майором Ю.Волощуком (замість скасованої посади інспектора жандармерії). Воєнізація структури посилювалася й тим, що на службовців відтепер поширювалися армійські дисциплінарні статuti¹³.

У повітах також створювалися команди жандармерії на чолі з повітовими командирами (командантами) – останнім підлягали сільські й міські станиці жандармерії. Для рядових службовців зауважувалося: «З населенням треба поводити ся як найкраще, щоби не давати причин до негодовань і заворушень. На большевицький рух звертати пильну увагу, а про всі прояви його повідомляти нечайно команду»¹⁴. Станом на лютий 1919 р. було сформовано 18 місцевих органів державної жандармерії.

Як зазначалося в наказі Начальної команди Української державної жандармерії №2, повітовим командиром міг бути призначений «бувший повітовий командант, о скільки він є українцем або німцем»¹⁵, а за відсутності таких – найближчий старший за рангом українець чи німець, «о скільки вони прихильні нашій справі та проти них повітова Українська Національна Рада нічого б не мала»¹⁶.

Для жовнірів жандармерії визначалася платня (щоденно): стрілець – 50 сотників («заслуження») і 1 крона («воєнний додаток»); старший стрілець – 70 сот. та

¹² *Стечишин А.В.* Кость Левицький – творець національного інституту жандармерії ЗУНР // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права ім. короля Данила Галицького: Серія «Право». – Вип.3. – Івано-Франківськ, 2017. – С.118.

¹³ ЦДДАЛ України. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.163. – Арк.17–20, 47.

¹⁴ ДАЛО. – Ф.1259. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2.

¹⁵ Там само. – Арк.5.

¹⁶ Там само. – Арк.2.

1 кр. 30 сот.; вістун – 1 кр. і 2 кр.; десятник – 1 кр. 20 сот. та 2 кр. 80 сот.; старший десятник – 2 кр. і 4 кр.; булавний десятник – 2 кр. 50 сот. та 4 кр. 50 сот. Офіцери мали отримувати: хорунжий – 200 кр. («місячно») і 5 кр. («бойовий додаток денно»), 40 кр. квартирних на місяць («для I кляси») або 20 кр. («для II кляси»); четар – 250 кр. («місячно») і 6 кр. («бойовий додаток денно»), 80 кр. квартирних на місяць («для I кляси») або 40 кр. («для II кляси»); поручник – 300 кр. («місячно») і 7 кр. («бойовий додаток денно»), 160 кр. квартирних на місяць («для I кляси») або 80 кр. («для II кляси»); сотник – 350 кр. («місячно») та 10 кр. («бойовий додаток денно»), 40 кр. квартирних на місяць («для I кляси») або 20 кр. («для II кляси»). Усі жандарми отримували харчові пайки, а в разі відмови від них – 5 кр. 20 сот. щоденно. Крім того, існував також жандармський додаток для старшин, а саме для булавного офіцера – 100 кр., для сотника – 80 кр., для поручника й четаря – по 50 кр., для хорунжого – 20 крон¹⁷.

Жандарми отримували не лише платню, але й подорожні кошти (на день): булавний офіцер – 40, офіцер – 25, повітовий вахмістр – 6 крон. Із військових складів виділялося харчування (на 1 особу): сніданок – 1 пайка консервованої каші; обід – 300 г м'яса, 1 кг картоплі або 200 г круп, гороху, квасолі, 300 г капусти, 30 г солі, 5 г цибулі/часнику, 2 мл оцту та 20 г борошна; вечеря – 500 г картоплі або 100 г круп, гороху, квасолі і 150 г капусти. До цього щоденно додавалося 500 г хліба або 300 г сухарів. Для прокорму коней виділялося на день: 3 кг вівса, 5 кг сіна, 1 кг соломи¹⁸.

Для несення служби на залізниці рішенням Державного секретаріату військових справ від 24 березня 1919 р. було створено залізничну жандармерію (командант Ю.Буцманюк, згодом М.Яворський)¹⁹. До її функцій належали перевірка документів у військових і цивільних пасажирів, виявлення й затримання підозрілих осіб із підробленими документами, шпигунів, провокаторів, крадіїв, гарантування порядку в поїздах, охорона державного майна, що перевозилося залізницею. Залізнична жандармерія користувалася правами державної жандармерії ЗУНР. Лінійні осередки у складі 8–20 осіб на кожний відділок діяли у 14 населених пунктах (Станіславів, Ходорів, Тернопіль, Стрий, Самбір, Чортків, Коломия, Красне, Броди, Підволочиськ, Гусятин, Лавочне, Ворохта, Бережани)²⁰.

4 квітня 1919 р. Державний секретаріат внутрішніх справ своїм розпорядженням «В справі підвищення поборів жандармів і мужви без рангів при державній жандармерії» впорядкував роль і повноваження жандармських службовців. При Команді державної жандармерії існував «доповняючий відділ», що займався організацією теоретичного навчання (вишколу) пробних жандармів і підготовкою станичних командантів²¹. Наприкінці 1918 р. у Станіславові було відкрито жандармську школу для «здібних, інтелігентних та ідейних хлопців з війська, що заявили охоту стало служити при жандармерії»²². За пропозицією І.Макуха при Державному секретаріаті внутрішніх справ було засновано школу державної жандармерії, метою якої була підготовка керівного складу. Тут також працювали курси для поліцейських підстаршин.

¹⁷ Там само. – Спр.33. – Арк.114.

¹⁸ Там само. – Арк.113–115.

¹⁹ Сідак В.С., Степанков В.С. З історії української розвідки та контррозвідки (нарис). – К., 1994. – С.195.

²⁰ Див.: [Електронний ресурс] <http://exlibris.org.ua/sidak/r5-p2.html>

²¹ ЦДДАЛ України. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.163. – Арк.44.

²² Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка. – Коломия, 1993. – С.84.

Із ліквідацією у червні 1919 р. Державного секретаріату внутрішніх справ жандармерію було перепідпорядковано спочатку Начальній команді УГА, відтак – команді запілля НК УГА, а згодом – військовій канцелярії диктатора ЗО УНР Є.Петрушевича. Після того, як бойові дії перейшли на терени УНР, що раніше перебували під владою Російської імперії, у липні 1919 р. державну жандармерію перейменували в «народну сторожу» (аби уникнути небажаних асоціацій у місцевому населенні). На літо того року в її складі нараховувалося до 1 тис. (у липні – понад 1,5 тис.) «заводових» (кваліфікованих), 400 «пробних» жандармів, 4 тис. стажистів, 6 булавних старшин, 25 (30) сотенних старшин і хорунжих²³. До органів охорони громадського порядку входили також майже 3 тис. народних міліціонерів. Референтом (запроваджена посада) державної жандармерії став майор І.Дичка²⁴.

24 червня 1919 р. відповідним наказом було оголошено про видання нового статуту для польової жандармерії (тоді нею командував сотник М.Яворський), яким передбачалися певні зміни в організаційному устрої, у тому числі змінено назву на «польова сторожа».

Після переходу у другій половині літа 1919 р. уряду ЗО УНР і командування УГА через р. Збруч та прибуття до Кам'янця-Подільського у складі державної жандармерії нараховувалося (за неточними відомостями) 25 старшин, 900 «заводових», 250 «пробних» жандармів і 2 тис. міліціонерів. Щоправда останніх чи не відразу ж було переведено в підпорядкування команди запілля НК УГА для відправки на фронт, а із «заводових» жандармів сформували 8 відділів державної жандармерії (забезпечували загальний порядок, несли допоміжну військову службу в районі дій УГА, а відділ сотника Ващука здійснював охорону диктатора ЗО УНР). Після ж переходу частини галицької армії на бік більшовиків народну сторожу було розпущено, старшин і жандармів розподілили по бригадах, а певна кількість службовців влилася до лав Дієвої армії та органів безпеки УНР. Інша частина колишніх жандармів з окремими підрозділами УГА перейшла через Карпати до Чехословаччини²⁵. На початок 1920 р. державна жандармерія припинила своє існування.

REFERENCES

1. Havrylenko, O., Lytvyn, M., Yarmysh, O. (2005). Zhandarmeriia Zakhidnoukrainskoi Narodnoi Respubliky. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, 3, 139. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Hai-Nyzhnyk, P. (2018). *ZUNR–ZO UNR: stanovlennia orbaniv vlady i derzhavnobno upravlinnia (1918–1919 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Hai-Nyzhnyk, P. (2012). Instytut derzhavnykh povitovykh komisariiv, povitovykh natsionalnykh rad ta zhandarmerii u ZUNR. *Stanovlennia i rozvytok ukrainskoi derzhavnosti*, 7, 17–31. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Hutsal, P. (2008). Derzhavna zhandarmeriia ZUNR. *Ternopilskyi entsyklopedychnyi slownyk*, 3, 480. Ternopil. [in Ukrainian].
5. Novosivskiy, I.M. (1964). *Ukrainska derzhavna vlada na Bukovyni v 1918 r.* Niu-York. [in Ukrainian].
6. Sidak, V.S., Stepankov, V.S. (1994). *Z istorii ukrainskoi rozvidky ta kontrrozvidky (narysy)*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Stechyshyn, A.V. (2017). Kost Levytskyi – tvorets natsionalnogo instytutu zhandarmerii ZUNR. *Naukovo-informatsynyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava im. korolia Danyla Halytskoho. Seriia: Pravo*, 3, 115–122 [in Ukrainian].
8. Tyshchuk, B., Vivcharenko, O. (1993). *Zakbidno-Ukrainska Narodna Respublika*. Kolomyia. [in Ukrainian].

²³ ЦДДАЛ України. – Ф.581. – Оп.1. – Спр.163. – Арк.17–18; Козак І. Дещо про державну жандармерію ЗУНР // Український скиталець. – 1923. – Ч.16. – С.27–28; Ч.17/18. – С.16.

²⁴ Гаврилєнко О., Литвин М., Ярмиш О. Жандармерія Західноукраїнської Народної Республіки // Енциклопедія історії України. – Т.3. – К., 2005. – С.139; Гуцал П. Державна жандармерія ЗУНР // Тернопільський енциклопедичний словник. – Т.3. – Тернопіль, 2008. – С.480.

²⁵ Козак І. Дещо про державну жандармерію ЗУНР // Український скиталець. – 1923. – Ч.17/18. – С.23–24.

Pavlo HAI-NYZHNYK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Head's Assistant,
Research Institute of Ukrainian Studies MES of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), hai-nyzhnyk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8912-8398>

Ihor FURMAN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Head at Department of History of Wars and Military Art,
National Defence University of Ukraine named after I.Cherniakhovskyi
(Kyiv, Ukraine), fi.2005@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3594-5499>

State Gendarmerie of WUPR–WR UPR: Organization and Institutionalization (1918–1919)

Abstract. The purpose of the article is to cover the process of formation of the Ukrainian state gendarmerie of Western Ukrainian People's Republic during 1918–1919. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, multifactorial and comprehensive analysis, as well as modern terminology. System and structural methods are used. **Scientific novelty.** On the basis of archival, some of which are introduced into scientific circulation for the first time, and published sources, the organizational and legal principles of establishing the institute and structures of the state gendarmerie in the WUPR–WR UPR – are analyzed. Statistical data on the quantitative and territorial composition of the gendarmerie service are given. The locations of the gendarmerie, its number, governing bodies, functions, duties and tasks of this law enforcement service are indicated. It was noted who could serve in the ranks of the state gendarmerie and what were the requirements for candidates for gendarmes. Particular attention is paid to the maintenance of gendarmes, their salaries, benefits and surcharges, the level of food security and more. The role of the gendarmerie is indicated both in peacetime and during hostilities. **The conclusion** indicates the incompleteness of the process of formation of the state gendarmerie, its reformatting and re-subordination during the military failures of the Ukrainian Halychyna Army and, finally, liquidation due to the fall of Western Ukrainian statehood.

Keywords: Western Ukrainian People's Republic (WUPR), Western Region of Ukrainian People's Republic (WR UPR), state gendarmerie, field guard, people's guard.

Валерій ГРИЦЮК

кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
науково-дослідний центр воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. І.Черняховського
(Київ, Україна), skifwo@email.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

Олександр ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ukr2ww@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Володимир КИДОНЬ

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник,
науково-дослідний центр воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. І.Черняховського
(Київ, Україна), volodimir4077@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3606-8061>

Пролог німецько-радянської війни: політичні та військово-стратегічні аспекти

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.056>

УДК: 355.4(430):(470+571)341.3«1937/1941»

Анотація. Мета розвідки полягає в науковій реконструкції міжнародної ситуації, геополітичної та військової стратегії Німеччини й СРСР у період, що передував розв'язанню війни між цими країнами. **Методологія дослідження** базується на теоретичних напрацюваннях провідних фахівців із військової історії, а також безпосередніх учасників військово-стратегічного планування, на засадах історизму, комплексного вивчення складних суспільно-політичних та воєнних явищ, сучасних прийомів наукового пошуку й понятійному апараті, яким послуговуються фахівці зі вказаної тематики. **Наукова новизна** визначається спробою формування авторської концепції підготовки протиборчих сторін до війни завдяки залученню радянських і німецьких історичних джерел різного походження, зіставленню різних візій (керівників та генералітету двох країн, військових теоретиків й аналітиків, істориків) на перебіг процесів у царині політики, економіки, військової справи між осінню 1939 та літом 1941 рр. **Висновки.** Наслідком передвоєнного зовнішньополітичного курсу Кремля стала його ізоляція, тоді коли Берлін одночасно зі створенням блоку союзників у 1939–1940 рр. підпорядкував собі економічні та людські ресурси значної частини Європи. Аналіз воєнно-стратегічної обстановки напередодні радянсько-німецької війни свідчить, що в основі стратегічного плану держав Осі щодо війни проти СРСР лежала ідея раптового й потужного першого удару з метою швидкого розгрому та знищення головних сил Червоної армії у смузі між кордоном і річками Західна Двіна, Дніпро з наступним стрімким просуванням углиб країни. Відповідно до задуму військово-політичного керівництва Третього Райху, південний або український напрямок у початковий період війни був важливим, але не головним. Основні сили Червоної армії зосереджувались на заході країни й не викликає сумнівів те, що вони готувалися до зіткнення з гітлерівською військовою машиною. Стратегічні погляди на майбутню війну полягали в тому, що після відбиття наступу противника ворог мав бути розгромлений під час стратегічного наступу Червоної армії на чужій території «малою кров'ю». На відміну від потенційного супротивника радянське керівництво вважало південно-західний напрямок головним і зосереджувало тут основні ударні угруповання. Основні зусилля генерального штабу спрямовувалися на розробку тільки одного варіанту дій військ із початком війни, а саме наступального, хоча й цей

план до кінця відпрацьований не був. Що стосується іншого, оборонного, варіанта, то про його розробку питання навіть не ставилося. Підготовлений перед війною «План оборони державного кордону 1941 р.» став не оборонним варіантом плану війни, а планом прикриття відмобілізування й розгортання радянських збройних сил. Найбільш серйозним і важким уроком перших днів війни стало запізнення заходів щодо приведення військ у бойову готовність. Війська армій прикриття, особливо перші ешелони, не були вчасно виведені з районів дислокації та розгорнуті на передбачених рубежах оборони. Їх висування в умовах бойових дій, що почалися, супроводжувалося невинувато великими втратами. Неготовність військ прикордонних округів до відбиття потужних ударів противника виявилася найважливішою причиною, що визначила невігідний для радянської сторони розвиток подій на початку війни.

Ключові слова: німецько-радянська війна, вісь Рим – Берлін – Токіо, бліцкриг, доктрина наступальної війни, стратегічне планування, відмобілізування, розгортання військ, театр воєнних дій, Україна.

Між 1937 і першою половиною 1941 рр. людська цивілізація жила в умовах переростання локальних та регіональних війн у світову бійню. До початку війни в Європі на Далекому Сході жертвами агресивних дій Японії стали майже 20 млн осіб. Італійська армія вела бойові дії на Африканському континенті. Після «Золотого вересня» 1939 р. Радянський Союз розв'язав війну проти Фінляндії, згодом відібрав у Румунії Північну Буковину та Південну Бессарабію, а також поглинув країни Балтії. Тим часом Німеччина захопила територію Данії, Нідерландів, Норвегії, Бельгії, Франції площею 980 тис. кв. км, де мешкало 66,3 млн населення. Вісь Рим – Берлін – Токіо спиралася на підтримку Болгарії, Словаччини, Румунії, Угорщини, Фінляндії, Хорватії, що перетворило її на силу, котра виразно домінувала у світі. Після поразки Франції в Німеччині залишався єдиний серйозний супротивник у Західній Європі – Великобританія. Оволодівши матеріальними і людськими ресурсами захоплених країн, Німеччина значно посилила свій військово-економічний потенціал.

Незважаючи на ідеологічні та політичні чинники, що підживлювали передвоєнну конфронтацію між Великобританією та СРСР, прем'єр-міністр В.Черчилль чітко усвідомлював перспективи війни проти нацистів наодинці, тому шукав шляхи порозуміння. Через 20 днів після нападу німецьких військ на Радянський Союз – 12 липня 1941 р. – було підписано англо-радянську угоду про спільні дії у війні проти Німеччини. Адміністрація США проводила політику ізоляціонізму й дистанціювання від втручання в європейські справи, хоча Вашингтон демонстрував готовність захищати свої інтереси в Тихоокеанському регіоні. В американсько-радянських відносинах вирішальним чинником стало укладання у квітні 1941 р. договору про ненапад СРСР з Японією, що спричинило різко негативну реакцію в політичних колах США. Те, що для Кремля видавалося логічним і диктувалося прагненням уникнути війни на два фронти (проти потенційних супротивників – Німеччини і Японії), у Білому домі сприймалося як загроза та необхідність виробляти нову політичну платформу у відносинах із Радянським Союзом. У зв'язку з цим посилювався тиск Держдепартаменту і правого крила політикуму та військових на Ф.Д.Рузвельта, який оцінював ситуацію тверезо й далекоглядно та одразу після нападу Німеччини на СРСР зрозумів, що без консолідації зусиль великих держав протистояти блоку Рим – Берлін – Токіо буде вкрай складно. Тим часом Держдеп підготував меморандум «Політика щодо Радянського Союзу на випадок війни між Радянським Союзом та Німеччиною», в якому містилися перестороги стосовно сприяння та підтримки Москви. На той момент США не перебували у стані війни з жодною державою і значна частина політиків надалі прагнули уникати втягування країни у воєнне протистояння¹.

¹ Москва – Вашингтон: політика і дипломатія Кремля, 1921–1941: Сб. док. в 3 т. – Т.1: 1921–1928 / Отв. ред. Г.Н.Севостьянов. – Москва, 2009. – С.719–720.

Тим часом СРСР, незважаючи на солідні територіальні прирощення, фактично опинився в ізоляції, що непокоїло Кремль і змушувало його вести інтенсивний пошук засобів протидії негативним чинникам та потенційним загрозам.

Таким чином прагнення досягнути своїх цілей військовими засобами засвідчило багато європейських та інших держав, що перетворювало міжнародну ситуацію у складний конгломерат антагонізмів з багатополярними ядрами впливів. Усе йшло до того, що західноєвропейська увертюра є лише прелюдією значно більшого за масштабами протистояння. І її партитура писалася практично одночасно у кількох столицях. Цілком закономірно, що здобувши ініціативу на міжнародній арені, лідери Третього Райху вирішили її розвивати прискореними темпами у напрямі, що вважався життєво важливим. Східна військово-політична стратегія Берліна швидко набула нових, чітких обрисів у формі підготовки до війни з СРСР. Попри існування договору про ненапад з Німеччиною, у Кремлі чітко усвідомлювали небезпеку, пов'язану з агресивним курсом А.Гітлера, тому також здійснювали активні військові приготування.

Незважаючи на різну мотивацію і пропагандистську риторичку, як Берлін, так і Москва всіляко прагнули показати світу свою військово-економічну могутність та готовність досягати власних цілей завдяки застосуванню зброї.

У радянську епоху плани сторін і стратегічне розгортання напередодні війни аналізувалися в основному військовими істориками та представниками інших військових наук. Роботи не пропагандистського, а дійсно аналітичного змісту, у цей час мали, як правило, закритий характер і призначалися для підготовки вищого командного складу збройних сил, що здійснювалася у військових академіях. Саме тому фундаментальні воєнно-теоретичні та воєнно-історичні дослідження ще довго після завершення війни залишалися недоступними не тільки широкому колу читачів, а й професійним історикам.

Тим часом стратегія, оперативне мистецтво і тактика у Другій світовій війні набули значного розвитку та мали суттєвий вплив на подальшу еволюцію воєнного мистецтва. Ще у період війни перед воєнною та воєнно-історичною наукою різних держав постало завдання акумуляції, систематизації та осмислення отриманого бойового досвіду. У повоєнні роки над вирішенням цієї проблеми активно працювали науковці СРСР, США, Великобританії та інших країн. До цієї роботи долучили також полонених німецьких генералів, для яких у Сполучених Штатах Америки і Радянському Союзі створили відповідні умови. Це було необхідно для вироблення адекватних узагальнень і висновків, урахування визначальних тенденцій та уроків війни у повоєнному будівництві збройних сил, з метою систематичного якісного підвищення їхньої боєздатності, всебічного розвитку воєнного мистецтва, створення нових зразків озброєння та військової техніки. Наслідком цих кроків стала поява ґрунтовних праць, а також щоденників та мемуарів представників німецького генералітету, що й дотепер не втратили своєї актуальності². У 1954 р. у Західній Німеччині вийшла у світ праця колишнього генерал-майора вермахту Б.Мюллера-Гілленбранда³. Особливу увагу автор приділив питанням комплектування армії, змінам організаційних форм і системи військового управління, стану військового потенціалу і військової економіки Німеччини. Багато дослідників при аналізі втрат Німеччини в роки Другої світової війни як

² Бок Ф.Я стоял у ворот Москвы: Военные дневники 1941–1945. – Москва, 2006; Гальдер Ф. Военный дневник: В 3 т. – Москва, 1971; Гот Г. Танковые операции. – Смоленск, 1999; Гудериан Г. Танки – вперед. – Москва, 1957; Езо же. Воспоминания солдата. – Ростов-на-Дону, 1998; Кессельринг А. Люфтваффе: триумф и поражение: Воспоминания фельдмаршала Третьего рейха: 1933–1947. – Москва, 2003; Манштейн Э. Утерянные победы. – Москва, 2002; Меллентин Ф.В. Танковые сражения (1939–1945): Боевое применение танков во Второй мировой войне. – Санкт-Петербург, 1998; Миддельдорф Э. Тактика в русской кампании. – Москва, 1958; Рендулич Л. Управление войсками. – Москва, 1974; Типпельскирх К. История Второй мировой войны. – Москва, 1956 та ін.

³ Див.: Мюллер-Гилленбранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг.: Справочник – Москва, 2002.

основне джерело використовують саме цю книгу. Певну інформацію зі вказаної теми мають щоденникові записи, а також зафіксовані промови лідерів Третього Райху⁴.

Рішення про підготовку аналітичних праць з проблематики воєнного мистецтва, залучення до роботи над ними теоретиків та практиків військової справи, воєнних істориків ухвалювалися на найвищому державному рівні. Одним з таких документів стала, зокрема, постанова уряду СРСР №664 від 26 березня 1946 р. Колективи, до складу яких увійшли провідні фахівці усіх галузей військового знання, підготували фундаментальні наукові праці з теорії та історії воєнного мистецтва, однак вони залишалися недоступними широкому колу дослідників. Іманентною властивістю цих видань стало те, що у них значно масштабніше, ніж у публікаціях загального характеру, відображалася реальна історична дійсність, аналізувалися причини об'єктивних й суб'єктивних труднощів і прорахунків, надавалися практичні рекомендації щодо їх уникнення та недопущення в майбутньому. Одну з перших робіт цього напрямку підготував упродовж 1958–1961 рр. великий колектив військових практиків, теоретиків і воєнних істориків під керівництвом С.Платонова⁵. На рубежі 1950–1960-х рр. вийшла у світ чотиритомна аналітична праця з операцій «Великої Вітчизняної війни»⁶. В оцифрованому варіанті вона стала доступною широкому загалу тільки 2020 р. Тут ретельно проаналізовано стратегічні та фронтові операції радянських військ на території України, способи ведення збройної боротьби, досліджено питання визначення напрямків головних ударів, підготовки й ведення наступу, вибору форм операцій, застосування видів збройних сил і родів військ, досягнення раптовості, ефективності воєнних дій, системи стратегічного керівництва та взаємодії, усебічного забезпечення.

Важливі інформаційно-аналітичні матеріали стосовно оперативно-стратегічних задумів сторін на українському напрямку містяться у праці М.Грецова⁷. Особливий інтерес викликає книга М.Захарова⁸. Попри свій мемуарний статус, вона містить цінні спостереження й аналітичні оцінки, що відображають реальну картину подій напередодні війни, неупереджені висновки та узагальнення.

Загалом же радянська військова мемуаристика перенасичена ідеологічними нашаруваннями, а також дуже препарована цензурою, тому фактично є такою, що майже цілком віддзеркалює тогочасні офіційні погляди на війну⁹. Та все ж для уважного дослідника і вона містить чимало деталей, важливих для реконструкції загального перебігу подій.

Грунтовне видання, підготовлене 1992 р. під егідою генерального штабу Об'єднаних збройних сил СНД, також було «грифованим»¹⁰. Книга містить порівняльний аналіз підготовки до німецько-радянської війни обох сторін. Однак у цій праці використано аналітичні напрацювання військових істориків і фактологічний матеріал, акумульований у таємній літературі 1950–1960-х рр. Крім того, він обрамлений деякими ідеологічними рудиментами, що видається зайвим для дослідження такого змісту.

⁴ Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера. – Смоленск, 1993; Риббентроп И. фон. Между Лондоном и Москвой: Воспоминания и последние записи: Из его наследия, изданного Аннелиз фон Риббентроп. – Москва, 1996; Аганов А.Б. Дневники Й.Гейбельса: Прелюдия «Барбароссы». – Москва, 2002.

⁵ Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1961. – 984 с.

⁶ Операции советских вооружённых сил в Великой Отечественной войне: 1941–1945 гг.: В 4 т. – Москва, 1958–1959.

⁷ Грецов М.Д. На Юго-Западном направлении (июнь – ноябрь 1941 г.): В 2 т. – Москва, 1965. – 398 с.

⁸ Захаров М.В. Накануне великих испытаний. – Москва, 1968.

⁹ Баграмян И.Х. Так начиналась война. – Москва, 1971; Бирюзов С.С. Когда гремели пушки. – Москва, 1962; Василевский А.М. Дело всей жизни: В 2 кн. – Москва, 1990; Еременко А.И. В начале войны. – Москва, 1965; Жуков Г.К. Воспоминания и размышления: В 2 т. – Т.1. – Москва, 2002; Катухов М.Е. На острие главного удара. – Москва, 1974; Конев И.С. Записки командующего фронтом. – Москва, 2000; Лелюшенко Д.Д. Москва – Сталинград – Берлин – Прага. – Москва, 1985; Мерецков К.А. На службе народу. – Москва, 1988; Москаленко К.С. На Юго-Западном направлении. – Кн.1. – Москва, 1975; Попель Н.К. В тяжкую пору. – Москва, 1959; Рокоссовский К.К. Солдатский долг. – Москва, 1997; Ротмистров П.А. Стальная гвардия. – Москва, 1984; Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть: В 4 кн. – Кн.1. – Москва, 1999 та ін.

¹⁰ 1941 год – уроки и выводы. – Москва, 1992. – С.179.

Упродовж двох десятиліть з'явилася велика кількість праць, автори яких просунулися далеко вперед у розумінні справжньої ситуації напередодні нападу Німеччини на СРСР та поясненні причин катастрофічних невдач радянських збройних сил у 1941 р.¹¹ Із приводу викладених В.Суворовим візій розгорнулася безпрецедентно гострі суперечки у науковому середовищі, свідченням чого можна вважати велику кількість праць, автори яких обстоювали різні позиції¹². Своєрідним проміжним результатом полеміки став вихід збірки статей російських дослідників цієї проблематики¹³.

У працях західних істориків також існують розбіжності в оцінці міжнародної ситуації наприкінці 1930 – на початку 1940-х рр., дій німецького та радянського військово-політичного керівництва у 1940 – першій половині 1941 рр.¹⁴ У США вказана тематика оперцюється, зокрема, фахівцями Відділу вивчення зарубіжного військового досвіду армії Сполучених Штатів Америки (Лівенворт, штат Канзас)¹⁵. Один із провідних спеціалістів цієї установи Д.Гланц вважається авторитетним експертом у проблематиці Другої світової війни. У його великому доробку – кілька праць, присвячених початковому періоду війни між Німеччиною та Радянським Союзом, а також низка історіографічних статей, в яких він аналізує особливості радянської історіографії¹⁶.

Різні аспекти теми досліджувалися у публікаціях авторів цієї статті¹⁷. Однак в українській історіографії повноцінної дискусії в руслі означеної проблематики не відбулося. Основною причиною такої «інертності» можна вважати насамперед

¹¹ *Анфілов В.А.* Дорога к трагедии сорок первого года. – Москва, 1997; *Вишнев О.В.* Накануне 22 июня 1941 г.: Документальные очерки. – Москва, 2001; *Киличенко А.* Краткий курс Великой Отечественной войны. – Москва, 2008; *Мельтюхов М.И.* Упущенный шанс Сталина. – Москва, 2000; *Невежин В.А.* Синдром наступательной войны: Советская пропаганда в преддверии «священных боёв», 1939–1941 гг. – Москва, 1997; *Его же.* «Если завтра в поход...»: Подготовка к войне и идеологическая пропаганда в 30-х – 40-х гг. – Москва, 2007; *Шубин А.В.* Мир на краю бездны: От глобального кризиса к мировой войне: 1929–1941 гг. – Москва, 2004; *Соколов Б.В.* Тайны Второй мировой. – Москва, 2001; *Салонин М.* 22 июня: Анатолия катастрофы. – Москва, 2009; *Савин В.* Разгадка 1941: причины катастрофы. – Москва, 2010.

¹² *Wehner M.* Der letzte Sovietmythos: Ein russischer historikerstreit: Die Debatte über Stalins Angriffsplan 1941 // *Frankfurter Allgemeine Zeitung.* – 1996. – Seite №6 / Mittwoch, 10. April, №84; *Война и политика, 1939–1941 / Отв. ред. А.О.Чубарьян, Г.Городецкий.* – Москва, 2001; *Вторая мировая война: Дискусии. Основные тенденции. Результаты исследований.* – Москва, 1996; *Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера? Незапланированная дискуссия / Под ред. Г.А.Бордогова.* – Москва, 1995; *Другая война: 1939–1945 / Под общ. ред. Ю.Н.Афанасьева.* – Москва, 1996; *Мельтюхов М.И.* Канун Великой Отечественной войны: дискуссия продолжается. – Москва, 1999; *Невежин В.А.* Стратегические замыслы Сталина накануне 22 июня 1941 г. (по итогам «незапланированной дискуссии» российских историков) // *Отечественная история.* – 1999. – №5. – С.108–120; *Его же.* СССР накануне войны с Германией (май – июнь 1941 г.): новейшие дискуссии по проблеме в российской историографии // *Сторінки воєнної історії України.* – Вип.7. – К., 2003. – С.99–05; *Бобылев П.Н.* Точку в дискуссии ставить рано: К вопросу о планировании в Генеральном штабе РККА возможной войны с Германией в 1940–1941 гг. // *Отечественная история.* – 2000. – №1. – С.41–64; *Короленько А.В.* Накануне: продолжение дискуссии о событиях предвоенной поры // *Там же.* – 2004. – №3. – С.169–176.

¹³ *Исаев А., Солонин М., Суворов В., Мухин Ю., Барятинский М., Мельтюхов М., Морозов М., Лопуховский Л., Пыхалов И., Кавалерчик Б., Бешанов В., Гончаров В., Осокин А., Хмельницкий Д., Буровский А., Шубин А., Морозов А.* 1941: Великая Отечественная Катастрофа. – Москва, 2009.

¹⁴ *Vonwetsch B.* Nochmals zu Stalins Rede am 5. Mai 1941: Quellenkritisch-historiographische Bemerkungen // *Osteuropa: Zeitschrift fuer Gegenwartsfragen des Ostens.* – 1992. – №6. – S.536–542; *Городецкий Г.И.* Міф «Криголама»: Напередодні війни // *Український історичний журнал.* – 1995. – №3. – С.128–141; *Городецкий Г.* Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз. – Москва, 1999; *Hoffmann J.* Stalin's War of Extermination 1941–1945: Planning, Realization and Documentation. – Capshaw, 2001; *Гофман И.* Сталинская война на уничтожение (1941–1945 гг.): Планирование, осуществление, документы. – Москва, 2006; *Раак Р.Ч.* Источник из высших кругов Коминтерна о планах Сталина, связанных со Второй мировой войной // *Отечественная история.* – 1996. – №3. – С.34–56; *Dębski S.* Syndrom wojny zaczepnej w sowieckiej propagandzie 1939–1941 // *Arcana.* – 1998. – №23(5). – S.98–123.

¹⁵ *Fugate B.* Operation Barbarossa. – San Francisco, 1984; *Ziemke E.F.* Stalin as a Strategist, 1940–1941 // *Military Affairs.* – XLVII (December 1983). – P.173–180; *Kipp J.W.* Barbarossa, Soviet Covering Forces and the Initial Period of War: Military History and Airland Battle // *The Journal of Soviet Military Studies.* – Vol.1, 1988 – Iss.2. – P.188–212.

¹⁶ *Glanz D.M.* The Initial Period of War on the Eastern Front, 22 June – August 1941: Proceedings of the Fourth Art of War Symposium. – Garmisch, 1987; *Idem.* Operation Barbarossa: Hitler's Invasion of Russia 1941 // *The History Press,* 2001; *Гланц Д.* Колос поверженный: Красная армия в 1941 г. – Москва, 2008; *Его же.* Крах плана «Барбаросса»: Сорванный блицкриг. – Т.ІІ. – Москва, 2015 та ін.

¹⁷ *Грицюк В.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. – К., 2010. – 150 с.; *Його ж.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України // *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси.* – Кн.1. – К., 2010. – С.208–302; *Грицюк В., Лисенко О.* До і після червня 1941-го... // *Віче.* – 2016, червень. – №11. – С.52–56.

ускладнений доступ до відповідних архівних масивів, штучного утримання російських архівних установ від їхнього розсекречення та надання усім без винятку дослідникам. Далися взнаки також тривала ізоляція і надто повільна інтеграція вітчизняних істориків у європейський та світовий науковий процес, дефіцит фахівців військової історії належного рівня. Та все ж поступово в Україні заповнюється й це тематичне поле.

В історіографічній статті білоруського дослідника С.Новикова¹⁸ на підставі аналізу спільної праці істориків України, Білорусі та Росії «1941 год: Страна в огне» констатується практично незмінна з радянських часів позиція офіційної російської історіографії у зазначеному тематичному сегменті, а також помітні концептуальні новації білоруських та українських вчених.

Сучасний стан розробки вказаної теми дає підстави для формування узагальненого погляду на військово-політичну ситуацію напередодні нападу Німеччини на СРСР. Аби зрозуміти, чому хід подій на німецько-радянському фронті розвивався саме так, як це сталося у 1941 р., важливо проаналізувати, так би мовити, «стартові позиції» сторін. Ця процедура дає можливість вийти на ширші асоціації й осмислення перебігу бойових дій надалі.

У другій половині 1940 р. стратегічне керівництво Німеччини та СРСР майже одночасно прийшло до рішень на розв'язання міждержавних політичних проблем шляхом збройної боротьби. Початок безпосередньої підготовки до війни здійснювався за такими напрямками: ухвалення військово-політичних рішень та зовнішньо-політичне забезпечення майбутніх військових акцій; розробка задумів і стратегічне планування воєнних дій початкового періоду війни; мобілізаційне та оперативно-стратегічне розгортання збройних сил, підготовка військ, штабів і театрів воєнних дій; реалізація комплексу заходів із переведення економіки країн на воєнний стан; агітаційно-пропагандистський супровід підготовки до війни.

Ухвалення військово-політичних рішень, розробка задумів і стратегічне планування. План «Барбаросса» та український напрямок у ньому

Підготовка Німеччини до війни з СРСР як найважливішого етапу програми завоювання панівного становища на Європейському континенті розпочалася влітку 1940 р. Україна потенційно розглядалась як один із найважливіших сировинно-аграрних придатків Третього Райху і в перспективі мала бути включена до «великонімецького простору».

Аби проілюструвати визначальні рації, якими керувалися нацистські вожді, наведемо дві цитати з виступів і творів А.Гітлера: «Ми закінчуємо, нарешті, з колоніальною і торгівельною політикою довоєнного часу та переходимо до територіальної політики майбутнього. Коли ми сьогодні говоримо в Європі про нові землі, ми можемо в першу чергу думати тільки про Росію й підлеглі їй прикордонні держави»¹⁹. А в розмові з комісаром Ліги Націй Я.Буркгардом фюрер заявив: «Мені потрібна Україна, щоби нас знову не заморили голодом, як в останній війні»²⁰.

У першій половині червня 1940 р. А.Гітлер мав кілька зустрічей із начальником ОКВ генерал-фельдмаршалом В.Кайтелем та начальником штабу оперативного керівництва збройними силами генерал-полковником А.Йодлем, під час яких уперше конкретно обговорювалися можливості війни проти СРСР. В.Кайтель переконував фюрера в передчасності зіткнення, однак той виявився непохитним у власних намірах. У своїх мемуарах,

¹⁸ Новиков С. Боевые действия Красной армии летом 1941 г. в отражении национальных историографий и в контексте источниковедения // Сторінки воєнної історії України. – Вип.20. – К., 2018. – С.120–152.

¹⁹ Война Германии против Советского Союза: 1941–1945: Документальная экспозиция города Берлина к 50-летию со дня нападения Германии на Советский Союз / Под ред. Р.Рюрупа. – Берлин, 1992. – С.23.

²⁰ Там же. – С.32.

написаних незадовго до страти, він зазначав, що А.Гітлер глибоко помилявся в оцінці радянського потенціалу, адже «російські танкові сили настільки переважали нас якісно, що ми так ніколи і не змогли наздогнати їх». Німецький воєначальник категорично заперечував, що «за винятком кількох штабних розробок, проведених оперативним штабом ОКВ і генеральним штабом сухопутних сил, велися будь-які приготування до війни з Росією до грудня 1940 р., не рахуючи тих наказів поліпшити залізниці і станції на території Польщі, щоби вони могли швидше перекинути війська до східних кордонів Райху»²¹.

21 липня 1940 р. А.Гітлер розпорядився розпочати підготовку плану кампанії проти СРСР. Наступного дня генерал-фельдмаршал В. фон Браухіч наказав начальникові генерального штабу сухопутних військ генерал-полковникові Ф.Гальдеру опрацювати різні аспекти, пов'язані з майбутньою східною кампанією²².

Основні стратегічні ідеї війни проти СРСР А.Гітлер висловив на нараді керівних діячів Німеччини в Бергтофі 31 липня 1940 р. На підставі цих указівок проекти планів війни одночасно готувалися у штабі оперативного керівництва верховного командування, генеральному штабі сухопутних військ, а також оперативними групами під керівництвом генералів Е.Маркса й Г.Зондерштерна. Стрижневими конструкціями цих підходів слугували такі імперативи: війни мають бути «тотальними», кампанії – «блискавичними», а операції – стрімкими та рішучими. Основною формою операцій стратегічного й оперативного рівня вважалися глибокі наступальні дії з оточення і знищення великих угруповань противника, а основними способами їх проведення – стрімке просування ударних угруповань танкових та моторизованих військ на напрямках, що сходяться, і подальше знищення оточеного противника піхотними з'єднаннями.

29 жовтня 1940 р. генерал-майор Ф.Паулюс, який з вересня відповідав за планування у штабі ОКГ, подав Ф.Гальдеру пам'ятну записку «Про основний задум операції проти Росії». У документі наголошувалося на перевагах вермахту над РСЧА в досвіді ведення блискавичної і маневреної війни, факторі раптовості, а також необхідності створювати розриви у розташуваннях противника на вирішальних напрямках, оточувати і знищувати ворожі угруповання.

5 грудня Ф.Гальдер доповів А.Гітлеру про ідею створення трьох груп армій, головна з яких мала концентруватися на варшавсько-московському напрямку²³. В основу остаточного варіанту плану («план Фріц»), підписаного фюрером 18 грудня 1940 р. у вигляді директиви №21, лягли пропозиції головного командування сухопутних військ і штабу оперативного керівництва верховного командування, доведені до відома А.Гітлера на нараді 5 грудня генералом Ф.Гальдером. Із трьох груп армій, призначених для ведення війни, північна спрямовувалася на Ленінград, центральна – через Мінськ на Смоленськ і південна – на Київ²⁴. Директива №21 стала головним документом задуму війни проти СРСР, відомого як «план Барбаросса». У ній збройним силам Третього Райху ставилося завдання перемогти Радянський Союз в одній швидкоплинній кампанії. З цією метою основні сили радянської сухопутної армії, дислоковані в західній частині СРСР, передбачалося знищити завдяки рішучим операціям із глибоким просуванням танкових з'єднань і оточенням великих угруповань військ, що унеможливили організоване відведення боєздатних радянських частин углиб країни. Надалі, швидко переслідуючи противника, гітлерівські війська повинні були досягти лінії, звідки радянська авіація не могла б робити нальоти на Німеччину. Кінцевою метою кампанії визначався вихід на лінію Волга – Архангельськ і

²¹ Кейтель В. Мемуари фельдмаршала: Победы и поражения вермахта: 1938–1945. – Москва, 2004. – С.141–146.

²² Гальдер Ф. Военный дневник: Ежедневные записки начальника генерального штаба сухопутных войск, 1939–1942 гг. – Т.2: От запланированного вторжения в Англию до начала Восточной кампании (1.7 1940 – 21.6 1941). – Москва, 1969. – С.58–62.

²³ Там же. – Т.2. – С.278, 282.

²⁴ Barbarossa-Plan: Eine Sammlung von Dokumenten über die Vorbereitung der Nazi-Wehrmacht für Aggression gegen die UdSSR. – Berlin, 1970. – S.121–126.

забезпечення для німецької авіації можливостей досягати цілей на Уралі. Головні зусилля сухопутних військ зосереджувалися на північ від Прип'ятських боліт (на фронті 830 км), де планувалось застосування двох груп армій з концентрацією основних зусиль на фронті групи армій «Центр», яка мала розвинути наступ у напрямку Мінськ – Москва. Завдання групи армій «Південь», що наступала на південь від Прип'ятських боліт на фронті 1250 км, полягало в тому, щоби потужними ударами знищити радянські війська у Правобережній Україні. Головний удар завдавався з району Любліна в напрямку Києва. Другий охоплюючий удар планувався з території Румунії. У рамках подальшого переслідування залишків Червоної армії територією України слід було швидко зайняти Донецький басейн.

Майбутня війна у планах радянського військового керівництва

Підписані 23 серпня 1939 р. договори про ненапад і 28 вересня – про дружбу й кордон між СРСР та Німеччиною сприймалися у Кремлі як відтермінування війни. У другій половині 1940 р. у зв'язку з поразкою Франції й окупацією німецькими військами майже всієї Західної Європи загроза для Радянського Союзу різко зростає. Це спонукало до проведення низки термінових заходів у руслі підготовки країни та збройних сил до можливої війни. За цих обставин вище військово-політичне керівництво дедалі виразніше постулювало доктрину наступальних дій, що виводило на периферію зважені уявлення про співвідношення оборони й наступу.

Американський військовий історик Дж.В.Кіпп у своїй статті²⁵ звертається до міжвоєнного етапу розвитку радянського воєнного мистецтва, зокрема теоретичних напрацювань М.Тухачевського, В.Триандафілова, А.Старуніна, Г.Іссерсона, Б.Бельяновського, П.Кислякова, В.Юсова та інших фахівців. На переконання автора, радянська військова доктрина особливо підкреслювала інтенсивні дії впродовж початкового періоду війни, та все ж трактувала їх як «дії сил прикриття», в яких виокремлювалися перший стратегічний ешелон, призначений для руйнування ворожого розгортання, а також одночасний захист розгортання під час зупинок першого стратегічного ешелону та забезпечення часу для мобілізації, концентрації і розгортання другого стратегічного ешелону.

В.Триандафілов, наприклад, наполягав на використанні механізованих сил та авіації в цьому процесі й оперував такими поняттями, як «ширина фронту», «глибина», «час виконання» з одночасним встановленням норм і концентрації для кожної фази операції²⁶. Відкидаючи ідею «швидкого вирішення», радянські теоретики обстоювали «тотальну милітаризацію» держави та суспільства для ведення системної війни, перемога у якій сприяла би розгортанню соціалістичних революцій в інших країнах²⁷. У руслі теорії глибоких операцій популяризувалася ідея спротиву та необхідність оперативних пауз²⁸. Ця теорія знайшла втілення в Тимчасовому польовому статуті 1936 р. у трьох акцентованих позиціях: раптовість, уведення в оману противника, прихованість із метою формування передумов для успіху.

Під час репресій було знищено значну частину теоретиків військової справи, що згубно позначилося на розвитку воєнного мистецтва й адаптації воєнної доктрини СРСР до тогочасних реалій. Фактично радянський генералітет став заручником політичного рішення керівництва держави, що принципово наполягало на підготовці збройних сил майже винятково до наступальних операцій.

²⁵ Кіпп Дж. *В. Barbarossa, Soviet Covering Forces and the Initial Period of War: Military History and Airland Battle.* – P.188–212

²⁶ Триандафілов В.К. *Характер операций современных армий.* – Москва, 1936.

²⁷ Тухачевский М.Н. *К вопросу о современной стратегии // Война и военное искусство в свете исторического материализма.* – Москва, 1927. – С.127.

²⁸ Иссерсон Г. *Оперативные перспективы будущего (В порядке обсуждения) // Военная мысль.* – 1938. – №8. – С.14–19. Див. також: Ziemke E. *The Soviet Theory of Deep Operations // Parameters.* – Vol.XIII, №2 (June 1983). – P.2333.

Упродовж вересня 1940 – травня 1941 рр. у генеральному штабі розроблялися нові плани стратегічного розгортання збройних сил на випадок війни²⁹. 18 вересня 1940 р. до ЦК ВКП(б) і Ради народних комісарів надійшли «Міркування про основи стратегічного розгортання збройних сил Радянського Союзу на заході і сході на 1940–1941 рр.», підписані наркомом оборони маршалом С.Тимошенком і начальником генштабу генералом армії К.Мерецковим. Найімовірнішими противниками позиціонувалися: на заході – Німеччина, на сході – Японія. Висловлювалося передбачення, що збройне зіткнення на заході може втягнути у війну на боці Німеччини також Румунію, Угорщину, Фінляндію й Італію³⁰. Оцінюючи ймовірні плани противника, автори документа підкреслювали, що генштаб перевіреної інформації з цього питання не мав. Оцінка планів противника ґрунтувалася на припущеннях. Пропонувалося основним вважати фронт уздовж західних кордонів СРСР, де мали зосереджуватися головні сили Червоної армії. Уважалося, що головний удар противника буде завдано зі Східної Пруссії в напрямку на Мінськ. Одночасно з головним прогнозувався удар із району Хелм, Томашув, Ярослав на Дубно, Броди з метою виходу в тил львівському угрупованню радянських військ й оволодіння Західною Україною. На півдні очікувався перехід у наступ румунської армії, підтриманої німецькими дивізіями на жмеринському напрямку. Одночасно не виключався й інший варіант – завдання головного удару з району Сідлець, Люблін на Київ, а допоміжного – зі Східної Пруссії. Перший варіант передбачав розгортання основних сил Червоної армії на південь від Бреста, щоб відбити наступ ворога, а потім потужним ударом у напрямку на Люблін та Краків і далі на Бреслау відрізати Німеччину від балканських країн, позбавити її економічних баз і вплинути на держави цього регіону стосовно їх участі у війні. 5 жовтня 1940 р. документ обговорювався з керівництвом партії й уряду. Нарком оборони отримав рекомендації, відповідно до яких він і начальник генштабу 14 жовтня подали до ЦК ВКП(б) допрацьовані пропозиції, в яких вказувалося: «На заході основне угруповання мати у складі Південно-Західного фронту». Розробку плану війни з Німеччиною передбачалося закінчити до 1 травня 1941 р.³¹ Поблизу західних кордонів СРСР планувалося розгортання чотирьох фронтів: Північного, Північно-Західного, Західного, Південно-Західного, на формування управлінь яких виділявся основний склад штабів Ленінградського, Прибалтійського особливого, Західного особливого й Київського особливого військових округів. Штаб Одеського військового округу виділяв зі свого складу управління 9-ї армії, що входила до складу Південно-Західного фронту.

Надалі ці положення неодноразово уточнювалися, зокрема в розроблених у травні 1941 р. О.Василевським і М.Ватутіним «Міркуваннях щодо плану стратегічного розгортання збройних сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною і її союзниками». Усі основні документи того часу передбачали підготовку Червоної армії до ведення наступальних дій відразу після нападу противника. Ворог мав бути розбитий на чужій території й «малою кров'ю». Основним видом воєнних дій уважався стратегічний наступ, що складався з фронтових наступальних операцій. Вони могли розгортатися на фронті до 300 км і у глибину до 250 км із темпом наступу 10–15 км на добу³². Особливістю планування стало те, що питання стратегічної оборони не розглядалося навіть теоретично.

Важливими документами, що встановлювали порядок підготовки та застосування радянських збройних сил у війні з державами Осі на заході, стали: план прикриття мобілізації, зосередження і розгортання збройних сил на випадок війни та план мобілізації. Перший із них – «План оборони державного кордону 1941 р.» – генеральний штаб розробив із великим запізненням і лише на початку травня 1941 р. він був

²⁹ Захаров М.В. Накануне великих испытаний. – С.69–85.

³⁰ Там же. – С.85–101.

³¹ Там же. – С.101.

³² Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: В 3 т. – Т.1. – Москва, 1962. – С.103–161.

доведений наркомом оборони до командувачів військ округів (Київського особливо-го – 5 травня, Одеського – 6 травня). Їм було наказано до 25 травня опрацювати нові плани оборони державного кордону і протиповітряної оборони.

В основу активної оборони на початковій фазі війни пропонувалося покласти надійне утримання укріпрайонів і польових укріплень уздовж державного кордону. На підставі директив НКО в генеральному штабі й у штабах військових округів і флотів були розроблялися плани прикриття округів і флотів, однак їхня розробка закінчилася лише незадовго до війни. Плани прикриття округів були отримані генштабом 10–20 червня 1941 р. і наркомом оборони затверджені не були.

«План оборони державного кордону 1941 р.» виходив з характеру і ємності театрив воєнних дій, умов ведення збройної боротьби на кожному з них, сил противника, що могли бути розгорнуті на тому чи іншому ТВД, а також наявності радянських військ, зосереджених у прикордонних округах і флотах. За планом прикриття в КОВО на фронті 800 км розгорталися 5-та, 6-та, 26-та, 12-та армії. У резерв округу виділялися 31-й, 36-й, 37-й, 7-й, 55-й стрілецькі, 5-й кавалерійський, 9-й, 19-й, 15-й, 24-й механізовані корпуси. У безпосередньому підпорядкуванні округу планувалося мати 4 авіаційні дивізії, ще 8 авіадивізій повинні були прибути в перші три дні мобілізації.

Одеський військовий округ для оборони державного кордону від Липкан до гирла Дунаю, а також узбережжя Чорного моря до Одеси включно на ділянці загальною довжиною до 650 км розгортав 35-й і 14-й стрілецькі корпуси і 9-ту кавалерійську дивізію 2-го кавкорпусу (загалом 6 дивізій). Для оборони Криму призначався 9-й стрілецький корпус, що мав 2 стрілецькі й 1 кавалерійську дивізії. 18-й механізований, 2-й кавалерійський корпуси (1 кавалерійська дивізія), 116-ту і 150-ту стрілецькі дивізії планувалося використовувати для завдання ударів у смугах дій 35-го і 14-го корпусів. У резерві командувача округу залишалася управління 48-го стрілецького корпусу і 74-та стрілецька дивізія. Узбережжя Чорного моря від Одеси до Керченської протоки війська округу повинні були обороняти разом із Чорноморським флотом, зокрема його Одеською і Севастопольською військово-морськими базами, Очаківським та Керченським секторами берегової оборони.

Усі ці війська на території УРСР становили перший стратегічний ешелон, призначений для відбиття удару противника, прикриття відмобілізування й розгортання радянських збройних сил.

Оперативне шиккування військ на території республіки підпорядковувалося завданням переходу в наступ, який повинен був розпочатись відразу після відбиття удару противника. Дуже сильне угруповання зосереджувалося у львівському виступі, натомість його фланги не були належним чином забезпечені. Передбачалося, що львівський виступ мав відіграти велике значення для завдання потужних ударів по противнику й організації наступу радянських військ.

У той час, коли розроблявся план прикриття, противник уже завершував стратегічне зосередження поблизу кордонів СРСР й інформація про це надходила як у штаби округів, так і в генеральний штаб. Проте можливість раптових дій ворога у планах не враховувалася. Недосконалість «Плану оборони державного кордону 1941 р.» відзначалася вже у процесі його розробки й деякі командувачі округів зверталися до наркомату оборони зі своїми пропозиціями. Так, військова рада Одеського округу у доповіді від 20 червня 1941 р.³³ наголошувала, що противник у смузі округу вже до 1 червня мав подвійну, а на окремих ділянках – потрійну перевагу в піхоті, артилерії, танках. Найпотужніші угруповання він зосередив на ділянках Липкани – Ясси (до 12 дивізій) і Бирлад – Галац (до 8 дивізій). Аналізуючи угруповання військ, автори

³³ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации. – Ф.138. – Оп.12940. – Д.17. – Л.1–6.

доповіді припускали, що противник битиме у стик Київського й Одеського військових округів, причому головний удар варто очікувати на бельцькому напрямку, щоб найкоротшим шляхом опанувати рубіж р. Дністер і надалі розвивати успіх у північному та північно-східному напрямках по тилах КОВО. У зв'язку з цим військрада ОдВО просила підсилити війська прикриття і пропонувала на воєнний час у його смузі розгорнути дві армії, а штабу округу вже в мирний час надати статус фронтового управління.

Пропозиції військової ради Одеського округу взяли до уваги і 21 червня постановою політбюро ЦК ВКП(б) було створено Південний фронт. Однак формування його управління покладалося на Московський військовий округ, а не на Одеський. Таке рішення не відповідало обставинці, що складалася, і було явно невдалим. До складу Південного фронту вирішили додати, крім 9-ї армії й 9-го окремого стрілецького корпусу, також 18-ту армію, управління якої виділяв Харківський округ. До цієї армії включалися 17-й стрілецький (96-та, 60-та, 164-та стрілецькі дивізії) і 16-й механізований (15-та, 39-та танкові, 240-ва моторизована дивізії) корпуси з 12-ї армії Київського округу.

Велика увага приділялася підготовці театру воєнних дій, особливо інженерному обладнанню, будівництву укріплених районів. У період від 1928 до 1937 рр. на території УРСР уздовж старого західного державного кордону й у найближчій оперативній глибині було побудовано 5 укріпрайонів (Коростенський, Новоград-Волинський, Летичівський, Могилів-Ямпільський, Київський), що мали довжину по фронту від 48 до 140 км і глибину від 1 до 2 км. У кожному з них налічувалося від 107 до 400 оборонних споруд. Додатково до згаданих у 1938–1939 рр. розпочалося будівництво Шепетівського, Ізяславського, Старокостянтинівського, Остропільського, Кам'янець-Подільського, в яких було забетоновано 1028 споруд, але дообладнання їх для встановлення озброєння не завершили у зв'язку з переміщенням лінії західного кордону.

У 1940–1941 рр. на новому західному кордоні у смузі УРСР почалося будівництво 7 укріплених районів (Володимир-Волинського, Струмилівського, Рава-Руського, Перемишлянського, Ковельського, Верхньо-Прутського та Нижньо-Прутського), розраховане на кілька років. Крім того, велися підготовчі роботи зі створення низки нових (Чернівецький, Дунайський, Одеський) укріпрайонів. Вони будувалися вже за іншою системою. У кожному передбачалося створення замість однієї – двох смуг загальною глибиною 15–20 км, що складалися з вузлів оборони, а останні – з опорних пунктів.

Стратегічне розгортання збройних сил Німеччини та її союзників на південно-східному напрямку

Після появи директиви №21 планування воєнних дій переносилося на рівень штабів збройних сил, об'єднань та з'єднань. Положення документа були розгорнуті й конкретизовані в директиві про стратегічне зосередження та розгортання №050/41, виданій 31 січня 1941 р. головним командуванням сухопутних військ. У додатках до неї містилася оцінка Червоної армії станом на 1 січня. Із цих матеріалів випливає, що командування вермахту істотно помилялося у визначенні кількісних характеристик й оперативної побудови радянських військ. Зокрема, за даними німецької розвідки, на південь від Прип'ятських боліт дислокувалися близько 48 розрахункових дивізій. Насправді лише у прикордонних округах УРСР налічувалося 70 стрілецьких, танкових, механізованих і кавалерійських дивізій, а з урахуванням 2 повітрянодесантних корпусів, військ 14 укріпрайонів, окремих з'єднань, частин артилерії, спеціальних і військ НКВС тільки сухопутні сили прикордонних округів в межах України мали до 95 розрахункових дивізій. 3 лютого 1941 р. директива №050/41 надійшла до штабів груп армій, флоту і повітряних

сил, які в деталях розпочали розпрацьовувати плани розгортання груп армій, армій і танкових груп, а також різні питання взаємодії сухопутних військ та авіації³⁴.

Із метою підготовки до війни проти Радянського Союзу німецьке командування вже з липня 1940 р. розпочало передислокацію військ на схід. До кінця року на територію Польщі з Франції було перекинуто кілька з'єднань загальною чисельністю близько 500 тис. вояків. Основні перегрупування відбувалися з лютого до червня 1941 р. п'ятьма ешелонами. До кордонів СРСР спрямовувалося 77% особового складу вермахту, 19 танкових дивізій із 21 та всі моторизовані. Висування військ у вихідні райони розпочалося 10 червня, а з 18 червня війська перших ешелонів займали вихідні позиції для наступу. До кінця 21 червня приготування були завершені.

На фронті від Володави до гирла Дунаю розгорнулася група армій «Південь» (генерал-фельдмаршал Г. фон Рундштедт) у складі 6-ї, 17-ї, 11-ї армій і 1-ї танкової групи вермахту, 3-ї й 4-ї румунських армій, угорського армійського корпусу. Загалом налічувалося 57 дивізій і 13 бригад, зокрема піхотних дивізій – 45, танкових – 5, моторизованих – 4, охоронних – 3, піхотних бригад – 6, моторизованих – 3, кавалерійських – 4. Із загального числа з'єднань групи армій «Південь» 13 піхотних дивізій і 9 бригад були румунськими, 4 бригади – угорськими. У бойових частинах і з'єднаннях нараховувалося 992 тис. осіб, 15 940 гармат, 725 танків. Порівняння складу цього угруповання, наявних у ньому сил та засобів із групою армій «Центр» – ще одне свідчення того, що на початку війни південний напрямок не розглядався гітлерівським командуванням як основний³⁵.

Задум операції групи армій «Південь» полягав у тому, щоб, наступаючи силами 1-ї танкової групи і 6-ї армії з рубежу Холм, Томашув стрімко вийти до Києва, просунутися танковими військами далі на південний схід, у тил радянських військ, знищити їх на території Правобережної України, захопити переправи в районі Києва, створивши тим самим передумови для продовження операцій на Лівобережжі. 17-та армія мала прорвати радянську оборону на північний захід від Львова, вийти в район Вінниці, Бердичева й надалі продовжувати наступ у південному чи південно-східному напрямку. До завдань 11-ї армії входило створювати видимість розгортання великих сил у Північно-Східній Румунії, тим самим сковуючи радянські війська, а в міру розвитку подій перешкоджати відходу їх із Молдавії й України за допомогою удару в напрямку Могилів-Подільський – Вінниця. 3-тя румунська армія діяла разом з 11-ю німецькою. 4-та румунська отримала завдання на шостий день війни почати демонстративні дії на південь від Ясс і перебувати в готовності до окупації Бессарабії. Наступ групи армій «Південь» підтримував 4-й німецький повітряний флот (близько 800 бойових літаків) і румунські військово-повітряні сили (до 500 бойових літаків).

Із метою нарощування сил у ході наступу створювався резерв головного командування сухопутних військ у складі 24 дивізій, із них 4 піхотні повинні були прибути до 4 липня 1941 р. в розпорядження групи армій «Південь».

На Чорному морі до початку війни німецьких кораблів не було. Румунські військово-морські сили нараховували тут 2 допоміжні крейсери, 7 есмінців і міноносців, 1 підводний човен, 3 торпедні катери, 1 мінний загороджувач, 3 канонерські човни, 12 тральщиків.

Стратегічне й оперативне розгортання німецьких і союзних військ охоплювало також передислокацію до кордонів СРСР штабів з'єднань та об'єднань усіх родів військ і сил, задіяних у підготовці «походу на Схід». Загалом для наступу було перекинуто 95 дивізій³⁶.

³⁴ Barbarossa Plan: A collection of documents on the preparation of the Nazi Wehrmacht for aggression against the USSR. – P.151–161.

³⁵ Ibid. – P.57.

³⁶ Грицюк В. Стратегічні та фронтіві операції Великої Вітчизняної війни на території України. – С.6.

Стратегічне розгортання Червоної армії на території України

На основі «Міркувань...» про стратегічне розгортання радянських збройних сил уряд у лютому 1941 р. затвердив план мобілізації. У наступні місяці до нього було внесено деякі зміни й уточнення у зв'язку з формуванням повітрянодесантних корпусів та артилерійських бригад протитанкової оборони.

Після затвердження уточненого «Плану стратегічного розгортання збройних сил на 1941 р.» генеральний штаб у березні 1941 р. надіслав до округів директиви зі вказівками про порядок розробки планів мобілізації. Термін відпрацювання планів на місцях обмежувався 1 травня, а за деякими заходами – 20 липня. Отже округи та війська до початку війни не зуміли ретельно відпрацювати весь комплекс мобілізаційних питань, не кажучи вже про реальне забезпечення мобілізації матеріально-технічними засобами.

Стратегічне розгортання радянських збройних сил на заході розпочалося у травні – червні 1941 р. До 10 червня було здійснено призов 755 тис. осіб приписного складу на військово-навчальні збори. Це стало фактично частковою прихованою мобілізацією, що дало змогу поповнити багатьох з'єднань і частин до штатів, близьких до вимог воєнного часу. 4 червня була видана директива про призов 38 550 осіб для комплектування укріплених районів західних прикордонних округів³⁷. Однак мобілізація тільки особового складу не вирішувала завдання приведення з'єднань у повну боєготовність. Автотранспорт і кіньський склад надходили до армії в дуже обмеженій кількості.

Напередодні війни з метою створення запланованих угруповань військ на території УРСР почалася передислокація частини сил внутрішніх військових округів на захід. У вихідні райони виводилися війська другого стратегічного ешелону Червоної армії. 13 травня 1941 р. генеральний штаб надіслав у війська кілька директив на висування військ із внутрішніх військових округів: Уральського (22-га армія), Приволзького (21-ша армія), Орловського (20-та армія), Харківського (25-й стрілецький корпус), Північно-Кавказького (19-та армія) – на рубіж Західної Двіни і Дніпра. Загалом зі внутрішніх округів на південно-західний напрямок почалося висування 25 дивізій, 7 управлінь корпусів і 4 управлінь армій. Ця передислокація стала початком стратегічного зосередження радянських військ. Висування здійснювалося з дотриманням вимог щодо маскування, поступово, без інтенсифікації звичайного графіка роботи залізниць.

Із 15 червня почалося висування військ із внутрішніх районів прикордонних округів ближче до державного кордону, у райони, призначені їм за планом. Частина цих з'єднань перекидалася залізницею, а основна маса – похідним порядком, нічними переходами. Та до початку наступу противника лише 4–5 з усіх 32 дивізій внутрішніх районів прикордонних округів, визначених для висування, устигли зосередитися в нових районах. Крім того, з 15 травня було наказано завантажити боекомплект у бронетехніку, із 27 травня – розпочати будівництво КП фронтів, з 14 червня ОдВО виділяв зі свого складу й переводив до Тирасполя армійське управління, із 19 червня з управління КОВО виділялося управління Південно-Західного фронту в Тернополі³⁸.

У результаті заходів, проведених у травні – червні 1941 р., угруповання радянських військ у прикордонних округах в УРСР станом на 21 червня було таким. Охорону державного кордону здійснювали 19 прикордонних загонів та 4 полки НКВС. Прикордонні загони мали 1–3 тис. особового складу й охороняли ділянки довжиною 140–160 км. На озброєнні прикордонного загону зазвичай перебувало 60–90 ручних, 32–48 станкових кулеметів, 40–50 одиниць 50-мм мінометів. Ствольної артилерії не було. У Київському особливому та Одеському

³⁷ Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – С.144–145.

³⁸ Там же. – С.160.

військових округах розміщувалося, відповідно, 58 і 22 стрілецьких, танкових, механізованих, кавалерійських дивізій, 14 УР, 2 повітрянодесантні корпуси, 24 окремих з'єднань і частин артилерії РКК. Тут було зосереджено 1 094 500 військовослужбовців, 19 188 гармат та мінометів, 5528 танків. Дії сухопутних військ із повітря мала забезпечити 21 авіаційна дивізія, в яких було 3472 справних літаки. Крім того, зі складу військ ППО країни для прикриття Києва виділялося 4 винищувальних авіаційних полки та по 1 – на прикриття Одеси і Кривого Рогу. Артилерійські дивізії ППО прикривали Київ і Львів, бригади – Дрогобич та Одесу; окремий арtpолк – Дніпропетровськ, окремі дивізіони – інші важливі державні й військові об'єкти.

70 дивізій, які входили до складу Київського та Одеського прикордонних округів і становили перший стратегічний ешелон, не завершили розгортання й були розосереджені на фронті до 1250 км і у глибину до 400 км. Війська першого ешелону армій прикриття (25 дивізій) перебували в пунктах постійної дислокації та в таборах на віддалі 5–50 км від державного кордону. Безпосередньо на ньому розташовувалися прикордонні війська, окремі підрозділи стрілецьких дивізій, висунуті для ведення оборонних робіт і спостереження, а також гарнізони прикордонних укріплених районів. За дивізіями перших ешелонів, на відстані 50–100 км від державного кордону, розміщувалися механізовані і стрілецькі війська других ешелонів армій прикриття (загалом 20 дивізій). Третій оперативний ешелон (35 дивізій) складався з механізованих і стрілецьких корпусів, призначених до резерву округів. Велика частина військ цього ешелону перебувала в русі за 150–400 км від державного кордону. Зосередження найпотужнішого угруповання військ у третьому ешелоні КОВО (28 дивізій, зокрема 12 танкових і механізованих) відповідно до положень радянського воєнного мистецтва призначалося для ведення наступальних дій із метою розгрому ворога на чужій території. Таке угруповання не забезпечувало міцної оборони державного кордону, прикриття мобілізації і розгортання збройних сил. Більше того, це спричинило розрізненість їхніх дій. Противник мав можливість спочатку завдати поразки дивізіям, розташованим поблизу кордону, потім вступити в бій із другими ешелонами армій прикриття, а після цього, прорвавшись у глибину, розгромити резерви округів.

Другий стратегічний ешелон радянських збройних сил на території УРСР становили з'єднання та частини 16-ї, 19-ї, 21-ї армій (загалом 21 дивізія). До початку війни 9 дивізій цього ешелону вже зосередилися у призначених для них районах, ще 12 – здійснювали перегрупування.

Авіація прикордонних округів базувалася на постійних та оперативних аеродромах: армійська – у смузі 100–150 км, фронтова – 300–500 км, авіація головного командування – 600–900 км від державного кордону. Привертає увагу той факт, що передові частини армійської авіації базувалися надто близько до держрубежу. Авіація ОдВО до початку війни майже повністю була перебазована на оперативні аеродроми, тому під час першого авіаудару ворога було пошкоджено лише 12 літаків³⁹.

На Чорноморському флоті (віце-адмірал Ф.Октябрський) оперативну готовність №1 було оголошено о 1:15 22 червня 1941 р. У головній базі, Севастополі, стояли 1 лінкор, 5 крейсерів, 2 лідери, 10 міноносців, 2 сторожових кораблі, 1 підводний мінний загороджувач, 9 тральщиків, 14 малих мисливців, 40 торпедних катерів, 21 підводний човен. У ремонті тут перебували 14 підводних човнів. В Одесі базувалися 1 крейсер (застарілий, використовувався як навчальний корабель), 4 канонерські човни, 4 малих мисливці, 2 тральщики; в Очакові – 28 торпедних катерів; у Новоросійську – 4 малих мисливці, 2 підводні човни; у Батумі – 2 есмінці; у Миколаєві стояли на поточному ремонті 1 лідер, 1 есмінець, 4 підводні човни. Значна частина берегової артилерії розміщувалася на підступах до Севастополя й до Одеської та Керченської військово-морських баз. Військово-повітряні сили флоту базувалися головним чином на кримських аеродромах, частково в районі Одеси.

³⁹ Захаров М.В. Накануне великих испытаний. – С.159–161.

Дунайська флотилія була приведена в бойову готовність до 2:22 22 червня 1941 р. Вона майже цілком базувалася в Ізмаїлі, а також у Рені, Кілії та ін. Там розташовувалися 5 моніторів, 1 мінний загороджувач, 22 бронекатери, 7 катерів-тральщиків, 6 глісерів, 1 штабний корабель. Пінська флотилія у своїй головній базі – Пінську – до початку війни мала 5 моніторів, 2 канонерські човни, 4 плавучі батареї, 14 бронекатерів, 6 глісерів, а в районі Києва – 2 монітори, 2 канонерські човни, 3 плавучі батареї, 6 бронекатерів.

Таким чином, станом на 21 червня 1941 р. співвідношення сил і засобів сторін, визначених для ведення збройної боротьби на теренах України, було таким:

– 70 стрілецьким, танковим, механізованим та кавалерійським дивізіям, 19 прикордонним загонам та 4 полкам НКВС, 14 укріпрайонам, 2 повітрянодесантним корпусам, 24 окремим з'єднанням та частинам артилерії РК із радянської сторони протистояли 57 дивізій і 13 бригад противника (1,7 : 1);

– у другому стратегічному ешелоні з радянської сторони розгорталася 21 дивізія з кінцевим терміном зосередження до 10 липня; до 4 липня було заплановано виділення 4 дивізій вермахту для підсилення групи армій «Південь» (5,2 : 1);

– у бойових з'єднаннях і частинах Червоної армії першого стратегічного ешелону на території України нараховувалося 1 094 500 вояків, їм протистояли 992 тис. військовиків гітлерівської коаліції (1,1 : 1);

– радянські війська мали 19 188 гармат і мінометів проти 15 940 у німців і їхніх союзників (1,2 : 1), 5528 танків проти 725 (7,6 : 1), 3472 справних літаки у з'єднаннях радянських ВПС та 801 літак ВМС проти 800 літаків люфтваффе і 500 з румунських ВПС (3,3 : 1); бойових кораблів – 232 Чорноморського флоту та річкових флотилій на території УРСР проти 29 з румунських ВМС (8 : 1)⁴⁰.

У рамках підготовки військ, штабів і ТВД генеральний штаб РСЧА 19 липня 1940 р. видав директиву про вивчення вірогідного противника. Було проведено серію навчань військ Київського, Прибалтійського особливих та Ленінградського, Одеського Балтійського військових округів і Чорноморського флоту (1940 р.), навчання командування Балтійського флоту, нараду й оперативно-стратегічну гру з керівним складом збройних сил (січень 1941 р.), фронтову оперативну гру військ Західного ОВО (березень 1941 р.), здійснено достроковий випуск із військових училищ та академій (травень 1941 р.). Продовжувалося зведення 11 укріпрайонів уздовж нового кордону, розбудовувалася залізнична мережа, збільшувалася її пропускна здатність (цю програму до початку війни вдалося за різними показниками виконати лише на 9–14%).

У Німеччині в липні 1940 р. затверджено програму «Отто», у жовтні – директиву ОКГ на зимовий період, налагоджено масову роботу курсів із підготовки офіцерського складу для штабів груп армій, повітряних армій і танкових груп. Велися роботи зі вдосконалення 6 залізничних магістралей, пропускну здатність яких удалося довести до 600 пар ешелонів на добу. Споруджувалися 350 аеродромів із 210 посадковими смугами.

Обидві сторони вживали заходів з метою дезінформації потенційного супротивника та введення в оману розвідки. Радянське керівництво намагалося приховати великі переміщення військ і техніки під виглядом навчань. Німці вдалися до системних кроків у цьому напрямі: у вересні 1940 р. вийшов наказ ОКВ щодо дезінформації противника, а 15 лютого 1941 р. – директива про дезінформацію на період розгортання. Відбулося перегрупування на Балкани штабу 12-ї армії, а також 37 дивізій на Західний фронт. 24 квітня видано наказ про імітацію висадки у Британії⁴¹. Однак ці та інші кроки не могли приховати наміри сторін, які готувалися до масштабного збройного зіткнення.

⁴⁰ Уперше результати підрахунків оприлюднено у: *Грицюк В.М.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. – С.23–24.

⁴¹ 1941 год – уроки и выводы. – С.179.

Переведення економіки держав на воєнні рейки

І в Німеччині, і у СРСР у 1930-х рр. мілітаризація економіки досягла вищого ступеня. Плануючи війну проти Радянського Союзу, керівництво Третього Райху створило при державному вповноваженому з чотирирічного плану військово-економічний штаб «Ост», якому підпорядковувалися спочатку три, а згодом чотири господарські інспекції.

Зміцненню військово-промислової бази Німеччини сприяла експлуатація окупованих країн Західної Європи, де існувала розвинена індустрія, велика кількість кваліфікованої робочої сили, запаси дефіцитної сировини. Упродовж 1940 р. з окупованих територій Берлін отримав 135 тис. т міді, 20 тис. т свинцю, 9,5 тис. т олова, по 9 тис. т нікелю та алюмінію, 363 тис. т бензину, 65 тис. дизельного пального, 220 тис. т авіаційного бензину, 150 тис. т рідкого палива⁴². Крім того, радянська сторона ретельно виконувала взяті на себе зобов'язання з експорту до Німеччини широкої номенклатури сировини й матеріалів, а також транзиту товарів із Далекого Сходу. Позитивним чинником була співпраця з державами-союзниками – Італією, Румунією, Фінляндією, Болгарією та ін. Частину дефіцитного верстатного парку Райх одержав через нейтральні Швейцарію, Швецію.

До кінця 1940 р. виробничі програми відзначалися суперечливими тенденціями, спричиненими змінами військово-політичних пріоритетів. Та ще 6 листопада Г.Герінг висунув вимогу спланувати витрати сировинних ресурсів із розрахунку на тривалу війну. 6 грудня з'явилася директива ОКВ, що містила низку принципових указівок щодо організації військового виробництва. Головними серед них були такі: підготовку до вторгнення на Британські острови заступали заходи з їх блокади; у пріоритетні завдання виводилися інтереси протиповітряної оборони; уперше заявлено про можливість війни з Радянським Союзом у 1941 р., хоча не виключалося її відтермінування.

Оскільки під час Західної кампанії 1940 р. індустріальні потужності продемонстрували здатність задовольняти потреби армії в боєприпасах, керівництво Райху не здійснило належних кроків до розширення виробництва, випуску відповідного обладнання, що у затяжній війні на Сході далося взнаки.

Різке зростання особового складу німецьких збройних сил, а також нарощування виробничих програм спричинило нестачу робочих рук. Навіть запровадження навесні 1940 р. трудової повинності для жінок та використання праці військовополонених і примусових працівників не вирішувало проблему⁴³.

У рамках реорганізації збройних сил Третього Райху та їх адаптації до виконання завдань, які ставилися фюрером, у серпні 1940 р. почалася реалізація програми «Б» з виробництва новітніх зразків військової техніки. У 1939 р. німецький ВПК випустив 1,7 тис. танків, 8,2 тис. літаків; 1940 р. – 2 тис. танків і 10,2 тис. літаків; 1941 р. – 2,9 тис. танків, 11 тис. літаків; загалом – 6,6 тис. танків і 29,4 тис. літаків. У 1939 р. на озброєнні німецької армії налічувалося 26 тис. одиниць артилерії, 3,2 тис. танків, 4,4 тис. літаків; у 1941 р. – 77,8 тис. артсистем, 11 тис. танків, 10,1 тис. літаків⁴⁴.

Незважаючи на високий ступінь технічного оснащення, деякі західні спеціалісти схильні вважати вермахт «передмеханізованою» армією з сильними пробивними можливостями механізованих сил. При цьому вони констатують, що Червона армія мала вищий рівень механізації. У 1940 р. радянська промисловість випустила 145 тис. автомобілів, з яких 136 тис. були вантажними. Крім того вона могла мобілізувати цивільний транспорт і завдяки цьому досягнути стандартної чисельності автопарку. Щоправда, його індустріальна (зокрема ремонтна) база була недостатньо розвинутою, що, зрештою,

⁴² Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии... – С.246–247.

⁴³ Там же. – С.248–256.

⁴⁴ 1941 год – уроки и выводы. – С.186.

визначало велике навантаження на залізничну мережу. У зв'язку з цим важливим чинником, котрий забезпечував оперативно-стратегічну мобільність, було використання гужового транспорту. До речі, навіть обмежена тактична мобільність радянських підрозділів і частин у поєднанні з фактором раптовості, на думку Дж.В.Кіппа, програмували серйозні труднощі для німецьких танкових дивізій, загрозу їх оточення і знищення. Німецькому командуванню залишалось сподіватися, що радянські мобільні сили будуть зв'язані на критичних ділянках фронту і не зможуть скористатися такою можливістю⁴⁵.

У другій половині 1930-х рр. Радянський Союз вступив у цикл переозброєння, що орієнтувався на заміну застарілого оснащення, утримання й ремонт якого дедалі ускладнювалися. Агресія Німеччини застала його на екваторі цього циклу. До початку війни СРСР зміг у кілька разів збільшити свої бронетанкові сили, суттєво оновити танковий парк сучасними моделями, що за техніко-тактичними параметрами переважали німецькі. Швидко нарощувалося виробництво артсистем, літаків, боеприпасів. У 1939 р. у країні було виплавлено 17,6 млн т сталі (проти 22,3 млн т у Німеччині), видобуто 30,3 млн т нафти (8,2 млн т), випущено 2,9 тис. танків (1,7 тис.), 10,3 тис. літаків (8,2 тис.); у 1940 р. – 18,3 млн т сталі (34,6 млн т), 31,1 млн т нафти (9,1 млн т), 2,7 тис. танків (2 тис.), 10,6 літаків (10,2 тис.); до 1 червня 1941 р. – 11,4 млн т сталі (43,6 млн т), 17,3 млн т нафти (10 млн т), 1,5 тис. танків (2,9 тис.), 5 тис. літаків (11 тис.)⁴⁶.

Якщо на 1939 р. СРСР мав у розташуванні військ 34,2 тис. одиниць артилерії, 10 тис. танків і 5,5 тис. літаків, то в 1941 р. – 91,4 тис. артилерійських стволів, 18,6 тис. танків і 20,6 тис. літаків. Очевидна кількісна перевага радянської сторони в основних видах озброєння до певної міри компенсувалася вищими техніко-тактичними характеристиками німецької військової техніки, хоча у СРСР швидкими темпами розроблялися і впроваджувалися у виробництво сучасні зразки, що навіть переважали зарубіжні аналоги⁴⁷.

У червні 1940 р. німецький уряд почав утілювати у життя державну програму з розширення пропускну здатності залізничних і шосейних комунікацій, що охоплювали територію Східної Пруссії, Польщі, Румунії, Словаччини. Натомість у Радянському Союзі зосередилися на зведенні системи оборонних смуг у вигляді укріпрайонів поблизу західних кордонів, призначених для того, щоб зупинити війська противника та перейти до наступальних дій.

Одночасно відбувалося стрімке нарощування особового складу армій двох держав. Кількість військовослужбовців РСЧА зростає з 3,9 млн осіб у 1939 р. до 5,4 млн у 1941 р., німецької армії, відповідно, із 4,6 млн до 7,3 млн, а кількість дивізій – зі 135 до 303 у СРСР та зі 103 до 210 у Німеччині⁴⁸.

Пропагандистський супровід підготовки до війни

Усвідомлюючи основні вектори загроз, Й.Сталін робив усе можливе, аби належним чином підготуватися до вирішального зіткнення, але передчасно не виявити свої наміри та не спровокувати найвірогіднішого супротивника. Гостру антифашистську риторику у пресі й на радіо було згорнуто напередодні підписання договору про ненапад і до самого наступу німецьких військ продовжувала експлуатуватися теза про «безвідповідальну» політику Заходу.

⁴⁵ Див.: *Kipp J.W.* Barbarossa, Soviet Covering Forces and the Initial Period of War: Military History and Airland Battle. – P.188–212.

⁴⁶ 1941 год – уроки и выводы. – С.186.

⁴⁷ Там же. – С.187.

⁴⁸ Там же.

Геополітичну стратегію найяскравіше віддзеркалював тост Й.Сталіна під час прийому у Кремлі випускників військових академій 5 травня 1941 р. (цей випуск відбувся на півтора місяця раніше, ніж зазвичай). Тоді вождь наголосив, що командний склад радянських збройних сил має готувати себе до наступальної війни, аби завершувати розгром потенційного ворога на його території. Коли один із генералів танкових військ у тості на честь радянського лідера забув процитувати цю частину його меседжів, Й.Сталін доволі жорстко вказав йому на неухважність до своєї головної настанови:

«Дозвольте внести поправку. Мирна політика забезпечувала мир нашій країні. Мирна політика – справа гарна. Ми до часу проводили лінію на оборону – до тих пір, поки не переозброїли нашу армію, не забезпечили армію сучасними засобами боротьби. А тепер, коли ми нашу армію реконструювали, наситили технікою для сучасного бою, коли ми стали сильними, – тепер потрібно перейти від оборони до наступу. Здійснюючи оборону нашої країни, ми зобов'язані діяти наступальним чином. Від оборони перейти до воєнної політики наступальних дій. Нам необхідно перебудувати наше виховання, нашу пропаганду, агітацію, нашу пресу в наступальному дусі. Червона армія є сучасною армією, а сучасна армія – армія наступальна»⁴⁹.

На початку червня 1941 р. начальник Головного політичного управління РСЧА А.Щербаков надіслав у війська директиву такого змісту:

«Зовнішня політика Радянського Союзу нічого спільного не має з пацифізмом, з прагненням досягнути миру що б то не було... Таким чином лєнінізм учить, що країна соціалізму, використовуючи сприятливу міжнародну ситуацію, повинна і зобов'язана взяти на себе ініціативу наступальних воєнних дій проти капіталістичного оточення з метою розширення фронту соціалізму. Міжнародна ситуація вкрай загострилася, воєнна небезпека для нашої країни наблизилася, як ніколи. За цих умов лєнінське гасло “на чужій території захищати власну землю” може в будь-який момент перетворитися на практичні дії»⁵⁰.

Отже радянська пропаганда діяла таким чином, що, готуючи країну до наступальної війни, водночас усіляко приховувала справжні наміри й потенційного супротивника, дезорієнтуючи суспільство. 9 травня 1941 р. центральні газети опублікували «Спростування ТАРС», в якому «викривалися» нібито «неправдоподібні» повідомлення японського інформгентства про перекидання великих військових контингентів РСЧА із Далекого Сходу до західних кордонів СРСР, передачу Київському особливому військовому округу 2700 бойових літаків, а також підсилення флоту на Каспії й Чорному морі⁵¹. Насправді неприховане переміщення резервних з'єднань в європейську частину країни мало на меті продемонструвати готовність Москви прийняти виклик Берліна і гідним чином на нього відповісти. Та й у військах відчувалося передвістя великого зіткнення. Крім того, уживалися заходи з метою підвищення боєздатності. Так, начальник штабу Одеського військового округу генерал-майор

⁴⁹ Цит. за: *Невежин В.* «Если завтра война...». – Москва, 2007. – С.278.

⁵⁰ Цит. за: 1941 год: В 2 кн. – Москва, 1998. – С.301–302.

⁵¹ Правда. – 1941. – 9 мая.

М.Захаров віддав розпорядження перевести озброєння, бойову техніку та майно у стан, «готовий до негайного використання»⁵².

Наприкінці травня – на початку червня 1941 р. політичні органи РСЧА підготували кілька керівних документів для пропагандистської роботи у середовищі військово-службовців, що мали суттєво переорієнтувати її у відповідності з новими військово-політичними реаліями. Основним був проект директиви Головного управління політичної пропаганди Червоної армії (ГУППЧА) «Про завдання політичної пропаганди на найближчий час». Констатуючи зміни в міжнародній ситуації, а також «неухильне зростання політичної, економічної та військової могутності» СРСР, автори документа націлювали відповідні структури на докорінну перебудову політичної роботи у збройних силах та спрямування її на «єдину мету – політичну, моральну і бойову підготовку особового складу до ведення справедливої, наступальної й усе-перемагаючої війни». Указувалося на необхідність поновлення критики «фашистської ідеології» та «німецького імперіалізму», спростування «міфу про непереможну німецьку армію»⁵³. Ще однією специфічною рисою пропагандистської кампанії цього періоду стала відмова від класово-інтернаціоналістської доктрини на користь державницько-патріотичної, після чого роль Комінтерну звелася до формального мінімуму⁵⁴.

Нацистське керівництво також не педалювало антирадянську тему, аби до часу не видавати власні наміри. Як у Москві, так і в Берліні з однаковим успіхом «читали гру» один одного, але від різких рухів утримувалися. Райхсміністр пропаганди Й.Гіббелс із приводу згаданого вище «Спростування ТАРС» занотував: «Очевидно, Сталін усе ж остерігається. Яка відмінність між спростуваннями ТАРС кілька місяців тому, в яких нас відверто і приховано ображали? Так, усе змінюється, коли на тебе спрямовані розчохла дула гармат»⁵⁵. Б.Мюллер-Гілленбранд у своїй книзі ділився власними враженнями, що цілком збігалися зі спостереженнями сучасників, стосовно системного дотримання Радянським Союзом зобов'язань у сфері поставок сировини й матеріалів до Німеччини практично до літа 1941 р.⁵⁶ У доповідних записках німецького посла в Москві навіть на початку червня того року констатувалося прагнення Москви запобігти конфлікту. Ф.Гольчевський указує на те, що більшість німців не очікували цієї війни: «Тоді було запроваджено обмеження права на листування й загалом підготовку до війни тримали в найсуворішій таємниці. Удар по Радянському Союзу мав стати рапто-вим. З іншого боку, уже за кілька місяців до початку кампанії здійснювалася масштабна підготовка. Війська в Польщі підтягувалися до німецько-радянської демаркаційної лінії». Розмірковуючи над уявленнями німців про СРСР, дослідник назвав їх «розмитими»:

«Можна сказати, що напередодні війни німці почувалися радше невпевнено. До 1939 р. в Німеччині велася шалена антирадянська пропаганда. Та вже під час підготовки “пакту Молотова – Ріббентропа” цю пропаганду згорнули. І в наступні два роки – до червня 1941-го – антирадянської пропаганди не було. Німецькі ЗМІ не вихваляли СРСР, просто повідомлення про нього зникли з новин. Це означає, що населення Німеччини, яке читало газети чи слухало радіо, просто не знало,

⁵² Захаров М.В. Генеральный штаб в предвоенные годы. – Москва, 1989. – С.171.

⁵³ Невежин В.А. «Если завтра в поход...»... – С.298–299.

⁵⁴ Див.: Бордюгов Г., Бухарасв В. Национальные истории в революциях и конфликтах советской эпохи. – Москва, 1999. – С.29–30. Див. також: Гриневич В. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). – К., 2007. – С.213–289.

⁵⁵ Цит. за: Агапов А.Б. Дневники Й.Гиббелса... – С.273.

⁵⁶ Мюллер-Гилленбранд Б. Сухопутная армия Германии... – С.257.

що відбувається в Радянському Союзі. Пропаганда відновилася з новою силою в день нападу на СРСР і була набагато огиднішою, ніж усе, що мало місце в попередні роки. У німецьких ЗМІ проводився прямий зв'язок між більшовизмом та єврейством, радянських громадян зображували «азійськими недолюдками». Це було расистським ставленням до СРСР»⁵⁷.

На рубежі 1940–1941 рр. ситуація на Європейському континенті складалася на користь Німеччини. Натомість СРСР фактично опинився в ізоляції, не маючи надійних союзників і розраховуючи лише на власні сили. Весна 1941 р. видавалася А.Гітлеру найкращим моментом для початку східної кампанії, у той час, як у Москві дуже поспішали, аби належним чином підготуватися до цього протистояння.

Аналіз воєнно-стратегічної обстановки напередодні радянсько-німецької війни свідчить, що в основі стратегічного плану держав Осі щодо війни проти СРСР лежала ідея раптового й потужного першого удару з метою швидкого розгрому та знищення головних сил Червоної армії у смузі між кордоном і річками Західна Двіна, Дніпро з наступним стрімким просуванням углиб країни для захоплення найважливіших політичних та аграрно-промислових центрів. Поблизу західних кордонів Радянського Союзу було розгорнуто головні сили армії Німеччини, а також великі сили армій її союзників. Усі ці війська зосереджувалися у трьох стратегічних угрупованнях, призначених для завдання масованих ударів на найважливіших стратегічних напрямках. Основні зусилля зосереджувались у смузі групи армій «Центр». Відповідно до задуму військово-політичного керівництва Третього Райху, південний або український напрямок у початковий період війни був важливим, проте не головним. Розраховуючи на швидкий розгром головних сил Червоної армії, німецьке командування виходило з невірних даних про реальний потенціал радянського угруповання.

Усвідомлюючи неминучість зіткнення з грізним супротивником, керівництво СРСР докладало зусиль щодо підготовки країни та збройних сил до війни. Після початку Другої світової було розгорнуто 125 нових стрілецьких дивізій, сформовано 29 механізованих корпусів, 27 артилерійських полків і 10 протитанкових бригад РГК, 25 авіаційних дивізій, повністю реорганізовано систему ППО, здійснювалася активна підготовка майбутніх театрів воєнних дій. Основні сили Червоної армії зосереджувалися на заході країни й не викликає сумнівів те, що вони готувалися до зіткнення з гітлерівською військовою машиною. Стратегічні погляди на майбутню війну полягали в тому, що після відбиття наступу противника ворог мав бути розгромлений під час стратегічного наступу Червоної армії на чужій території «малою кров'ю». На відміну від потенційного супротивника радянське керівництво вважало південно-західний напрямок головним і зосереджувало тут основні ударні угруповання. Заходи щодо мобілізаційного розгортання військ розпочалися у СРСР у травні 1941 р. під виглядом призову приписного складу на навчальні збори. За планом стратегічного розгортання з середини травня здійснювалася передислокація армій другого, а з середини червня – дивізій першого стратегічного ешелонів у райони бойового призначення. Однак створення угруповання військ до початку війни не було завершено. Понад 35% з'єднань першого стратегічного ешелону не прибули в райони, призначені їм за планом прикриття, і перебували в русі. З'єднання й частини прикордонних округів до

⁵⁷ Див.: Гольчевски Ф. Война с СССР стала для большинства немцев неожиданностью [Електронний ресурс]: <https://www.dw.com/ru/франк-гольчевски-война-с-ссср-стала-для-большинства-немцев-неожиданностью/a-15170269>

початку війни не були цілком відмобілізовані та не мали штатної кількості особового складу, озброєння, бойової техніки, транспорту.

У підготовці до війни радянських збройних сил існувала низка суттєвих прорахунків, унаслідок яких Червона армія зазнала катастрофічних невдач під час проведення операцій початкового періоду. Основні зусилля генерального штабу спрямовувалися на розробку тільки одного варіанту дій військ, а саме наступального, хоча й цей план до кінця відпрацьовано не було. Що стосується іншого, оборонного варіанту, то про його розробку питання навіть не ставилося. Підготовлений перед війною «План оборони державного кордону 1941 р.» став не оборонним варіантом плану війни, а планом прикриття відмобілізування й розгортання радянських сил. Відповідно до поглядів, покладених в основу цього документа, уважалося, що війська армій прикриття під час прикордонних боїв зуміють зупинити противника, забезпечать відмобілізування та зосередження головних сил прикордонних військових округів, у результаті чого буде створено умови для переходу в наступ і перенесення бойових дій на територію ворога. Однак конкретні заходи щодо відбиття перших ударів противника розроблялися недостатньо, а зміст оборонних дій не відпрацьовувався на жодному з навчань, проведених перед війною, – програвалися лише контрудари по противнику, що прорвався, і перехід у наступ із перенесенням бойових дій на його територію.

Аналіз «Плану оборони державного кордону 1941 р.» показує, що угруповання військ західних прикордонних округів не повною мірою відповідало виконанню оборонних завдань. Найсильніші Західний і Київський особливі військові округи планували розгорнути основну масу військ у білостоцькому та львівському виступах, що глибоко охоплювали угруповання німецьких військ на східнопруському й люблінсько-варшавському напрямках. Але водночас напрямки, де очікувалися найбільш імовірні головні удари противника, із радянської сторони прикривалися недостатньо. Найсерйознішим і важким уроком перших днів війни стало запізнення заходів щодо приведення військ у бойову готовність. Сили армій прикриття, особливо перші ешелони, не були вчасно виведені з районів дислокації і розгорнуті на передбачених рубежах оборони. Висування їх в умовах бойових дій супроводжувалося великими втратами. Неготовність військ прикордонних округів до відбиття концентрованих ударів противника виявилася найважливішою причиною, що визначила вкрай несприятливий для радянської сторони розвиток подій на початку війни.

Історіософський погляд на проблему дає підстави для констатації того, що навіть геніальні державні лідери та полководці неспроможні врахувати всі обставини, які виникають на шляху до війни та під час збройного протистояння. Здається, найвлучніше окреслив цю колізію В.Черчилль:

«Ніколи не думайте, що війна буде спокійною й легкою, і що ті, хто вирушає у цю химерну подорож, можуть виміряти припливи та урагани, з якими зіткнуться. Державний муж, котрий упадає у воєнну лихоманку, повинен усвідомлювати: щойно пролунав сигнал до початку, він більше вже не господар політичних, а раб непередбачуваних подій, некомпетентних або самовпевнених генералів, ненадійних союзників, ворожих нейтралів, злостивої фортуни, мерзенних сюрпризів, жахливих прорахунків... За всієї своєї впевненості в легкій перемозі пам'ятайте, що у світі не було би жодної війни, якби інша сторона не думала, що в неї також є шанс»⁵⁸.

⁵⁸ Цит. за: *Гуржій О., Залеток Н.* Парадокси В.Черчилля. – К., 2019. – С.273.

REFERENCES

1. Afanaseva, Yu.N. (Ed.). (1996). *Drugaya vojna: 1939–1945*. Moskva. [in Russian].
2. Agapov, A.B. (2002). *Dnevniky I.Gebbelsa: Preludiya «Barbarossy»*. Moskva. [in Russian].
3. Anfilov, V.A. (1998). *Doroga k tragedii sorok pervogo goda*. Moskva. [in Russian].
4. Bagramyan, I. (1971). *Tak nachinalas vojna*. Moskva. [in Russian].
5. Biryuzov, S.S. (1962). *Kogda gremeli pushki*. Moskva. [in Russian].
6. Bobylev, P.N. (2000). Tochku v diskussii stavit rano: K voprosu o planirovani v Generalnom shtabe RKKA vozmozhnoj vojny s Germaniej v 1940–1941 gg. *Otechestvennaya istoriya*, 1, 41–64. [in Russian].
7. Bok, F. (2006). *Ya stoyal u vorot Moskvy: Voennye dnevniki 1941–1945*. Moskva. [in Russian].
8. Bonwetsch, B. (1992). Nochmals zu Stalins Rede am 5. Mai 1941. Quellenkritisch-historiographische Bemerkungen. *Osteuropa: Zeitschrift fuer Gegenwartsfragen des Ostens*, 6, 536–542. [in French].
9. Bordyugov, G., & Bukharaev, V. (1999). *Natsionalnye istorii v revolyutsiyakh i konfliktakh sovetskoy epokhi*. Moskva. [in Russian].
10. Bordyugova, G.A. (Ed.). (1995). *Gotovil li Stalin nastupatelnyuyu vojnu protiv Gitlera? Nezaplanirovannaya diskussiya*. Moskva. [in Russian].
11. Bryan, F. (1984). *Operation Barbarossa*. San-Frantsisko. [in French].
12. Chubaryan, A.O., & Gorodeckij, G. (Ed.). (2001). *Vojna i politika, 1939–1941*. Moskva. [in Russian].
13. Dębski S. Syndrom wojny zaczepnej w sowieckiej propagandzie 1939–1941. *Arcana*, 23(5), 98–123. [in Polish].
14. Eremenko, A.I. (1965). *V nachale vojny*. Moskva. [in Russian].
15. Galder, F. (1969). Voennyj dnevnik: Ezhednevnye zapiski nachalnika Generalnogo shtaba sukhoputnykh vojsk, 1939–1942 gg. V.I.Dashicheva (Ed.). Vol.2: *Ot zaplanirovannogo utorzheniya v Angliyu do nachala Vostochnoj kampanii (1.7 1940 – 21.6 1941)*, 58–62. Moskva. [in Russian].
16. Galder, F. (1971). *Voennyj dnevnik*. Moskva. [in Russian].
17. Glants, D. (2008). *Koloss poverzhennyj: Krasnaya armiya v 1941 g.* Moskva. [in Russian].
18. Glants, D. (2015). *Krakh plana “Barbarossa”: Sorvannyj blitskrig*. Moskva. [in Russian].
19. Gofman, I. (2006). *Stalinskaya vojna na unichtozhenie (1941–1945 gg.): Planirovaniye, osushchestvenlenie, dokumenty*. Moskva. [in Russian].
20. Golchevski, F. *Vojna s SSSR stala dlya bolsinstva nemtsev neozhidannostyu*. Retrieved from <https://www.dw.com/ru/франк-гольчевский-война-с-ссср-стала-для-большинства-немцев-неожиданностью/a-15170269> [in Russian].
21. Gorodetskij, G. (1999). *Rokovoj samobman: Stalin i napanenie Germanii na Sovetskij Soyuz*. Moskva. [in Russian].
22. Got, G. (1998). *Vospominaniya soldata*. Rostov-na-Donu. [in Russian].
23. Got, G. (1999). *Tankovye operatsii*. Smolensk. [in Russian].
24. Gretsov, M.D. (1965). *Na Yugo-Zapadnom napravlenii (tyun – noyabr 1941 g.)*. Moskva. [in Russian].
25. Guderian, G. (1957). *Tanki – vpered*. Moskva. [in Russian].
26. Hoffmann, J. (2001). *Stalin’s War of Extermination 1941–1945. Planning, Realization and Documentation*. Capshaw, Ala.
27. Horodetskyi, H. (1995). Mif “Kryholama”: Naperedodni viiny. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 128–141. [in Ukrainian].
28. Hrynevych, V. (2007). *Suspilno-politychni nastroi naselennia Ukrainy v roky Drugoi svitovoi viiny (1939–1945 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
29. Hrytsiuk, V. (2010). *Stratehichni ta frontovi operatsii Velykoi Vitchezynianoi viiny na teritorii Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
30. Hrytsiuk, V. (2010). Stratehichni ta frontovi operatsii Velykoi Vitchezynianoi viiny na terenakh Ukrainy. V.Smolii (Ed.). *Ukraina v Drugii svitovii viini: pobliad z XXI st.: Istorychni narysy*, 1, 208–302. Kyiv. [in Ukrainian].
31. Hrytsiuk, V., & Lysenko, O. (2016). Do i pislia chervnia 1941-ho... *Viche*, 11, 52–56. [in Ukrainian].
32. Hurzhii, O., & Zaliotok, N. (2019). *Paradoksy VCherchyllia*. Kyiv. [in Ukrainian].
33. Isaev, A., Solonin, M., Suvorov, V., Mukhin, Yu., Baryatinskij, M., Meltyukhov, M., Morozov, M., Lopukhovskij, L., Pykhalov, I., Kavalerschik, B., Beshanov, V., Goncharov, V., Osokin, A., Khamelnitskij, D., Burovskij, A., Shubin, A., & Morozov, A. (2009). *1941: Velikaya Otechestvennaya Katastrofa*. Moskva. [in Russian].
34. Katukov, M.E. (1974). *Na ostrie glavnogo udara*. Moskva. [in Russian].
35. Keitel, V. (2004). *Memuary feldmarsbala: Pobedy i porazheniya vermakhta: 1938–1945*. Moskva. [in Russian].
36. Kesselring, A. (2003). *Lyuftvaaffe: triumf i porazhenie: Vospominaniya feldmarsbala Tretego rejkhja: 1933–1947*. Moskva. [in Russian].
37. Khrushchev, N.S. (1999). *Vremya. Lyudi. Vlast*. Moskva. [in Russian].
38. Kilichenkov, A. (2008). *Kratkij kurs Velikoj Otechestvennoj vojny*. Moskva. [in Russian].
39. Kipp, J.W. (1988). Barbarossa, Soviet Covering Forces and the Initial Period of War: Military History and Airland Battle. *The Journal of Soviet Military Studies*, 1, 188–212.
40. Konev, I.S. (2000). *Zapiski komanduyushchego frontom*. Moskva. [in Russian].
41. Korolenkov, A.V. (2004). Nakanune: prodolzhenie diskussii o sobytiyakh predvoennoj pory. *Otechestvennaya istoriya*, 3, 169–176. [in Russian].
42. Lelyushenko, D.D. (1985). *Moskva – Stalingrad – Berlin – Praga*. Moskva. [in Russian].
43. Manshtejn, E. (2002). *Uteryannye pobedy*. Moskva; Sankt-Peterburg. [in Russian].
44. Mellentin, F.V. (1998). *Tankovye srazheniya (1939–1945): Boevoe primeneniye tankov vo Vtoroj mirovoj vojne*. Sankt-Peterburg; Moskva. [in Russian].
45. Meltyukhov, M.I. (1999). *Kanun Velikoj Otechestvennoj vojny: diskussiya prodolzhaetsya*. Moskva. [in Russian].
46. Meltyukhov, M.I. (2000). *Upushbennyj sbans Stalina*. Moskva. [in Russian].
47. Meretskov, K.A. (1988). *Na sluzbbe narodu*. Moskva. [in Russian].
48. Middeldorf, E. (1958). *Taktika v ruskoj kampanii: per. s nem.* Moskva. [in Russian].
49. Moskalenko, K.S. (1975). *Na Yugo-Zapadnom napravlenii*. Moskva. [in Russian].
50. Myuller-Gillebrand, B. (2002). *Sukhoputnaya armiya Germanii 1933–1945 gg.: Spravochnik*. Moskva. [in Russian].
51. Naumova, V.P. (Ed.). (1998). *1941 god*. Moskva. [in Russian].
52. Nevezhin, V. (2007). “Edi zavtra v pokhod...”: Podgotovka k vojne i ideologicheskaya propaganda v 30-x – 40-x gg. Moskva. [in Russian].
53. Nevezhin, V. (2007). “Edi zavtra vojna...?”. Moskva. [in Russian].
54. Nevezhin, V.A. (1997). *Sindrom nastupatelnoj vojny: Sovetskaya propaganda v preddverii “svyashchennykh boev”, 1939–1941 gg.* Moskva. [in Russian].

55. Nevezhin, V.A. (1999). Strategicheskie zamysly Stalina nakanune 22 iyunya 1941 g. (po itogam "nezaplanirovannoy diskussii" rossijskikh istorikov). *Otechestvennaya istoriya*, 5, 108–120. [in Russian].
56. Nevezhin, V.A. (2003). SSSR nakanune vojny s Germaniej (maj – iyun 1941 g.): novejshe diskussii po probleme v rossijskoj istoriografii. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 7, 99–05. [in Russian].
57. Novikov, S. (2018). Boevye dejstviya Krasnoj armii letom 1941 g. v otrazhenii natsionalnykh istoriografij i v kontekste istochniko-vedeniya. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 20, 120–152. [in Russian].
58. Piker, G. (1993). *Zastolnye razgovory Gitlera*. Smolensk. [in Russian].
59. Popel, N.K. (1959). *V tyazbkijyu poru*. Moskva. [in Russian].
60. Raak, R.Ch. (1996). Istochnik iz vysshikh krugov Kominternu o planakh Stalina, svyazannykh so Vtoroj mirovoj vojnoj. *Otechestvennaya istoriya*, 3, 34–56. [in Russian].
61. Rendulich, L. (1974). *Upravlenie vojskami*. Moskva. [in Russian].
62. Ribbentrop, I. (1996). *Mezhdru Londonom i Moskvoy: Vospominaniya i poslednie zapisi: Iz ego naslediya, izdannogo Anneliz fon Ribbentrop*. Moskva. [in Russian].
63. Rokossovskij, K.K. (1997). *Soldatskij dolg*. Moskva. [in Russian].
64. Rotmistrov, P.A. (1984). *Stalnaya gvardiya*. Moskva. [in Russian].
65. Savin, V. (2010). *Razgadka 1941: prichiny katastrofy*. Moskva. [in Russian].
66. Sevostyanov, G.N. (Ed.). (2009). *Moskva – Vashington: politika i diplomatiya Kremlya, 1921–1941*. Moskva. [in Russian].
67. Shubin, A.V. (2004). *Mir na krayu bezdny: Ot globalnogo krizisa k mirovoj vojne: 1929–1941 gg*. Moskva. [in Russian].
68. Sokolov, B.V. (2001). *Tajny Vtoroj mirovoj*. Moskva. [in Russian].
69. Solonin, M. (2009). *22 iyunya: Anatomiya katastrofy*. Moskva. [in Russian].
70. Tippelskirch, K. (1956). *Istoriya Vtoroj mirovoj vojny*. Moskva. [in Russian].
71. Vasilevskij, A.M. (1990). *Delo vsej zhizni*. Moskva. [in Russian].
72. Vishlev, O.V. (2001). *Nakanune 22 iyunya 1941 g.: Dokumentalnye ocherki*. Moskva. [in Russian].
73. Zakharov, M.V. (1968). *Nakanune velikih ispytanij*. Moskva. [in Russian].
74. Zakharov, M.V. (1989). *Generalnyj sbtub v predvoennye gody*. Moskva [in Russian].
75. Zhukov, G.K. (2002). *Vospominaniya i razmysleniya*. Moskva. [in Russian].
76. Ziemke, E.F. (1983). Stalin as a Strategist, 1940–1941. *Military Affairs*, XLV/II, 173–180.

Valerii HRYTSIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
 Leading Research Fellow,
 Military History Research Center,
 National Defence University of Ukraine named after I.Cherniakhovskiy
 (Kyiv, Ukraine), skifwo@email.ua
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

Oleksandr LYSENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Head of the Department of History of Ukraine During World War II,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), ukr2ww@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Volodymyr KYDON

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
 Leading Research Fellow,
 Military History Research Center,
 National Defence University of Ukraine named after I.Cherniakhovskiy
 (Kyiv, Ukraine), volodimir4077@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3606-8061>

Prologue to the German-Soviet War: Political and Military-Strategic Aspects

Abstract. The purpose of historical study is to scientifically reconstruct the international situation, geopolitical and military strategy of Germany and the USSR in the period preceding the outbreak of war between them. The research methodology is based on theoretical developments of leading specialists in military history, as well as direct participants of military-strategic planning, principles of historicism, comprehensive study of complex socio-political and military phenomena,

modern methods of scientific research and conceptual apparatus used by respective modern specialists. **The scientific novelty** of the text is determined by the attempt to form the author's concept of preparing hostile parties for war by involving Soviet and German historical sources of different origins, comparing different visions (leaders and generals of the two countries, military theorists and analysts, historians) on processes in politics, economics, military cases between autumn, 1939, and summer, 1941. **Conclusions.** The pre-war foreign policy of the Kremlin resulted in its isolation, while Berlin, with the creation of the Alliance in 1939–1940, assumed control over the economic and human resources of a large part of Europe. Analysis of the military-strategic situation on the eve of the Soviet-German war shows that the Axis states' strategic plan for war against the USSR was based on the idea of a sudden and powerful first strike to quickly defeat and destroy the main Red Army forces in the line between border the Western Dvina and Dnipro rivers followed by a rapid advance inland. According to the plan of the military-political leadership of the Third Reich, the southern or Ukrainian direction in the initial period of the war was important, but not the main one. The main forces of the Red Army were concentrated in the west of the country, and there is no doubt that they were preparing for a clash with Hitler's military machine. The strategic view of the future war was that after repelling the enemy's offensive, the enemy was to be defeated during the Red Army's strategic offensive in foreign territory "with few casualties". Unlike a potential adversary, the Soviet leadership considered the south-western direction to be the main one and concentrated the main strike groups here. The main efforts of the General Staff were aimed at developing only one version of the troops' actions with the beginning of the war, namely the offensive, although this plan was not fully worked out. As for the other, defensive version of the plan, the question of its development was not even raised. Prepared before the war "Plan for the defence of the state border in 1941" became not a defensive version of the plan of war, but a plan to cover the demobilization and deployment of Soviet forces. The most serious and difficult lesson of the first days of the war was the delay in measures to bring troops into combat readiness. The troops of the cover armies, especially the first echelons, were not withdrawn in time from the areas of deployment and deployed on the planned lines of defence. Their nomination in the conditions of hostilities that began was accompanied by unjustifiably large losses. The unwillingness of the troops of the border military districts to repel the powerful blows of the enemy was the most important reason that determined the unfavourable development of events at the beginning of the war for the Soviet side.

Keywords: German-Soviet war, Rome – Berlin – Tokyo axis, blitzkrieg, doctrine of offensive war, strategic planning, mobilization, deployment of troops, theatre of operations, Ukraine.

Анатолій ПОГОРЕЛОВ

кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри історії,
Миколаївський національний університет ім. В.О.Сухомлинського
(Миколаїв, Україна), pogorielov81@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6566-4241>

Невідомі історії українських остарбайтерок: досвід праці жінок із Південної України в орденсбургу Крессінзеє (1943–1945 рр.)*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.080>

УДК: 94(477.7):314.115.3/05.74«1943/1945»

Анотація. Мета дослідження – висвітлити нетиповий досвід роботи жінок із Миколаївщини та Херсонщини в 1943–1945 рр. на території орденсбургу Крессінзеє. **Методологія** базується на принципах історизму, науковості, антропоцентризму. Для висвітлення проблеми застосовано методи історіографічного та джерельного аналізу, історико-генетичний і проблемно-хронологічний. **Наукова новизна.** Уперше досліджено факт залучення працівниць зі Сходу до роботи в одному із трьох «орденських замків» – партійних навчальних закладів для нацистської молоді, на території якого під час Другої світової війни розміщувалась школа Адольфа Гітлера. Висвітлюється атипове повсякдення українських остарбайтерок, з'ясовуються прізвища та місця проживання частини працівниць, більшість з яких добровільно зголосилися на роботу до Третього Райху. Уводяться в науковий обіг приватні листи досліджуваної групи репатріанток, деякі фото, трофейні документи. **Висновки.** На основі архівних документів удалося з'ясувати, що обставини транспортування до місця призначення, умови роботи, життя й дозвілля, якість харчування та забезпечення одягом цієї категорії працівниць були значно кращими, ніж у переважної більшості наших співгромадян, які важко трудилися на об'єктах військово-промислового комплексу чи у сільському господарстві нацистської Німеччини і країн-сателітів. Таке нетипове повсякдення можна пояснити в деякій мірі добровільністю виїзду та, вочевидь, статусом елітного закладу, де навіть працівниці «зі Сходу» мали виглядати пристойно і працювати в належних умовах. Факт залучення до роботи в «орденському замку» саме східних працівниць, а не корінних німкенів або представниць західноєвропейських народів, сам по собі унікальний.

Ключові слова: орденсбург Крессінзеє, школа Адольфа Гітлера, Південна Україна, примусова праця, остарбайтери.

В українських архівах зберігаються сотні тисяч еґо-документів колишніх репатріантів, більшість з яких і досі не опрацьовані дослідниками. Вони містять свідчення з описом унікального досвіду перебування на примусовій праці, трофейні матеріали, приватні світлини та листи, що потребують системного пошуку, опрацювання, введення до наукового обігу.

Чимало аспектів непростого повсякдення й важкої примусової роботи українців на об'єктах військово-промислового комплексу, у сільському господарстві Третього

* Основні тези дослідження виголошувалися в рамках роботи П'ятої щорічної конференції Німецько-Української комісії істориків «Спогади про Другу світову війну в Німеччині та Україні після 1945 р.» («The Fifth Annual Conference of the German-Ukrainian Historical Commission "Memories of the Second World War in Germany and Ukraine since 1945»»), яка відбулася 5–6 вересня 2019 р. у м. Дніпро.

Райху та країн-сателітів уже висвітлено у вітчизняній історіографії¹. Проте нині ще бракує праць, в яких розкривався б нетиповий досвід роботи остарбайтерів, наприклад, у готелях і ресторанах відомих німецьких та австрійських курортів, у лікарнях чи будинках із догляду за людьми похилого віку, у заможних родинах, різних організаціях, установах, де працівники «зі Сходу» зазнавали менш травматичного досвіду в порівнянні зі співвітчизниками, котрі потрапляли на важкі фізичні роботи. Так, поза увагою дослідників залишався безпрецедентний випадок мобілізації працівниць із Південної України до одного зі спеціальних навчальних закладів Третього Райху, де виховували так звану «нову нацистську еліту». Нижче спробуємо дослідити трудовий досвід жінок із Миколаївщини та Херсонщини в 1943–1945 рр. на території орденбургу Крессінзее (N.S. Ordensburg Krössinsee b. Falkenburg) – елітного вищого партійного навчального закладу для нацистської молоді, де під час Другої світової війни розміщувалась одна зі «шкіл Адольфа Гітлера», навчання в якій проходили спеціально відібрані члени гітлерюгенда.

У середині серпня 1943 р. місцеві біржі праці в генеральній окрузі Миколаїв завербували для добровільного виїзду на роботу у Третій Райх близько 40 дівчат. Зокрема 16 серпня до Миколаївської міської біржі праці викликали серед інших і Наталію Барішевську та запропонували вирушити в Німеччину². Розмовляв із нею безпосередньо начальник установи, який сказав, що робота буде неважкою та навіть можна взяти з собою батьків. Під час спілкування з працівниками біржі жінки ще не знали, що вони потраплять до елітної школи нацистської молоді. Їх обіцяли влаштувати на легку роботу (німецьку залізницю), де вони мали б можливість раз чи два на місяць приїздити в Миколаїв і провідувати своїх батьків. Ці слова начальника біржі праці підтвердили й ті, хто стояв поряд. Наприклад, Любов Глушко та Леніна Каратеева виглядали веселими, жваво переконували інших не відмовлятися, їхати до Німеччини та не сумувати, адже там усе буде добре³. Дехто з присутніх дівчат вагалися, але їх поставили перед фактом: або вони йдуть добровільно, або будуть покарані, але й у цьому випадку їх усе одно, тепер уже силоміць, вивезуть у Райх⁴.

Н.Барішевська
(Державний архів Миколаївської обл. (ДАМО). – Ф.Р.5859. – Оп.1. – Спр.1072. – Арк.7)

¹ «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів. – К., 2006. – 542 с.; «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Гол. ред. Г.Грінченко; упор. І.Ястреб, Т.Пастушенко та ін. – Х., 2009. – 208 с.; Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). – К., 2009. – 282 с.; Джерела пам'яті: Історико-краєзнавчий альманах. – Вип.2: Остарбайтери: жива правда – живий біль / Упор. Т.Ю.Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 457 с.; Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / Упор. В.Ляхно; відп. ред. Ю.Волошин. – Полтава, 2011. – 533 с.; Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Мат. Всеукр. наук. конф., Київ, 27 вересня 2012 р. / Упор. Р.І.Пилявець, В.М.Яременко. – К., 2012. – 230 с.; Національна та історична пам'ять: Українські остарбайтери: доля і пам'ять. – Вип.9. – К., 2013. – 214 с.; Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства. – К., 2015. – 335 с.; За гранью человечности: Судьбы остарбайтеров в дневниках и воспоминаниях / Сост. В.В.Чернявский, В.В.Животовская. – Николаев, 2017. – 220 с.

² Державний архів Миколаївської обл. (далі – ДАМО). – Ф.Р.5859. – Оп.1. – Спр.9200. – Арк.13в.

³ Там само. – Спр.11593. – Арк.27–28.

⁴ Там само. – Спр.9200. – Арк.13в. – 2.

Л.Каратеєва
(ДАМО. – Ф.Р.5859. – Оп.1. –
Спр.9200. – Арк.8)

Після такої агітації Наталія Барішевська, як й інші, дала згоду на виїзд. Потім дівчат відпустили по домах збиратися⁵.

Датою відправки стало 21 серпня 1943 р. Кандидаткам наказали з'явитися з дому безпосередньо на вокзал, де стоятиме ешелон⁶ із радянськими громадянами з міського збірного пункту (містився на спиртзаводі)⁷. У призначений день відібрані мешканки Миколаєва прийшли з речами та запасом продуктів на залізничну станцію⁸. Варто відзначити, що працівниці, які дали згоду на умовно добровільний виїзд, користувалися певними привілеями. Наприклад, на відміну від тих жителів Миколаївщини та Херсонщини, кого силоміць мобілізували та везли в переповнених товарних вагонах, в антисанітарних умовах, за літньої спеки під конвоем, цих жінок розмістили у спеціальному вагоні, який не замикався на замок та ніким до-

датково не охоронявся. На вокзал вони прийшли з дому самостійно, а не з території міського збірного пункту у супроводі німецької охорони, як це відбувалося з більшістю насильно депортованих місцевих мешканців, яким навіть не давали можливості попрощатися з батьками⁹. Дехто з'явився з квітами, зокрема Леніна Каратеєва, котра була веселою та фотографувалася з німцями. Наталію Барішевську на вокзалі проводжала мати й інші родичі¹⁰. Крім того, батьки таких працівниць отримували за них щомісячно по 200 крб допомоги (20 марок)¹¹. Загалом у той день указаним ешеленом виїхали близько 2 тис. людей. У вагоні, в якому опинилися добровольці, нараховувалося близько 40 дівчат. Раз чи два на день поїзд зупинявся в полі, відкривалися двері на 10–15 хв., а потім знову рушали за маршрутом¹².

Частина жінок поїхали добровільно, вочевидь через лояльне ставлення до нової влади, адже вони вже працювали в окупаційних установах, організаціях, військових частинах, мали близьких знайомих серед німецьких солдатів. Саме тому, мабуть, їм і запропонували виїзд. Наприклад, Любов Глушко була перекладачкою в Миколаївському гебітскомісаріаті¹³. Раїса Коломейцева працювала на аеродромі за Інгільським мостом. Там також служив авіамеханіком її «знайомий німець». Ще в Миколаєві вони заручилися та обмінялися каблучками. Вона виїхала добровільно й навіть не повідомила про це батьків¹⁴. Зінаїда Крилова з вересня 1942 р. була прибиральницею у квартирі Гепа – шефа їдальні німецької Центральної торговельної організації «Ост» за адресою вул. Адміральська, 2. Потім стала офіціанткою в буфеті зазначеної організації¹⁵. Вітчм Леніна Каратеєвої – Олександр Вікторович Форро, ще з початку німецької окупації відкрив театр «Ілюзія», що знаходився на центральній вулиці міста за адресою

⁵ Там само. – Спр.11593. – Арк.27–28.

⁶ Там само. – Спр.9200. – Арк.2.

⁷ Там само. – Спр.11593. – Арк.27–28.

⁸ Там само. – Спр.9200. – Арк.13в. – 2.

⁹ Там само. – Спр.11593. – Арк.5зв. – 6.

¹⁰ Там само. – Арк.27–29.

¹¹ Там само. – Арк.5зв. – 6.

¹² Там само. – Спр.9200. – Арк.13в. – 2, 9.

¹³ Там само. – Спр.11593. – Арк.7.

¹⁴ Там само. – Арк.47–48.

¹⁵ Там само. – Арк.5–5зв.

вул. Радянська, п. Таїсія Семенівна (її мати) й Неллі Григорівна (її сестра) Каратеєви працювали тут акторками-ілюзіоністами, а сама Леніна – квитковим контролером та стежила за надходженням коштів¹⁶.

Орієнтовно 25 серпня 1943 р. була перша велика зупинка у столиці райхскомісаріату Україна – м. Рівне, де дівчат розмістили в розподільчому таборі. Тут пробули два дні, пройшли медкомісію, нічим особливим не займалися¹⁷. Згодом усіх вишикували у дворі. До них підходили німецькі жінки чи офіцери та вибирали собі служниць. У розподільчому таборі більшість земляків із Миколаївщини й Херсонщини, які прибули в одному вагоні, намагалися триматися гуртом. Коли підійшла черга розподілу на роботу, вони попросилися, щоб їх усіх узяли в одне місце. Дівчатами зацікавилася фрау Тіде (на вигляд мала близько 50 років). Під час спілкування кандидатки їй сподобалися, тож сказала, що більшість із них візьме до себе, оскільки в неї вже, мовляв, працювали 12 українок. За її словами, робота буде на кухні, у пральні, у житлових будинках. Німкеня видалася гарною жінкою, тому всі зраділи, що разом поїдуть до такої «доброї фрау»¹⁸. Як з'ясувалося пізніше, Тіде обіймала посаду лагерфюрерін в орденобургу Крессінзее – одному з трьох елітних вищих партійних навчальних закладів для нацистської молоді.

Відібрані дівчата виїхала з Рівного о 16:00 27 серпня 1943 р. й упродовж декількох днів із пересадками добиралися до місця призначення пасажирськими потягами – в м'яких вагонах і без охорони. Їх супроводжували лише дві німкені, однією з яких була вже згадана фрау Тіде, а також герр Раніш із Миколаєва (вочевидь, їхній знайомий). Харчувалися в дорозі дуже добре¹⁹. Їхали через Кенігсберг, де довелося простояти три години. Місто всім дуже сподобалося²⁰. До Крессінзее прибули лише 26 дівчат із тих 39 осіб, котрі добровільно виїхали з Миколаєва. 29 серпня опівдні були на місці²¹. Приїжджих розмістили в будівлі²², де вже мешкали 12 дівчат із Полтавщини та Чернігівщини, які потрапили на роботу в орденобург раніше²³. Наступного дня новеньких повели до начальниці, там їх зареєстрували й видали документи. Почали приходити шефи та вибирати собі працівниць. Відібрані служниці ставали праями, прибиральницями, посудомийками, покоївками, офіціантками в казино, пивному ресторані та ін.²⁴

Згідно з дослідженням Г.Кноппа, школи Адольфа Гітлера, засновані в 1937 р. та контрольовані безпосередньо НСДАП, мали бути побудовані в кожній області Райху. Передбачалося, що вони стануть кузницею кадрів нацистської партії. Після п'яти років навчання у цих елітних закладах гарантувалося кар'єрне зростання. Проте перед тим, як обійняти відповідальну посаду гауляйтера на Сході, випускники мали пройти складний відбір і поетапне навчання. По закінченні школи їх чекала армія або державна служба. Після цього можна було розраховувати на місце фюрерюнкера в якомусь з орденобургів, де навчалася молодь старше 23 років. Такі «орденські замки» були у Зонтгофені (Альгау), Фогельзангу (Айфель) і Крессінзее (Померанія). «Факелоносці нації» під час першого року навчання студіювали «расову філософію нового порядку» у Фогельзангу. Другий рік присвячувався «загартуванню волі та плеканню

¹⁶ Там само. – Спр.9200. – Арк.1зв.

¹⁷ Там само. – Арк.1зв. – 2, 9.

¹⁸ Там само. – Арк.9.

¹⁹ Там само. – Ф.Р.2871. – Оп.1. – Спр.3924.

²⁰ Там само. – Спр.3763.

²¹ Там само. – Спр.3924.

²² Там само. – Ф.Р.5859. – Оп.1. – Спр.9200. – Арк.9.

²³ Там само. – Ф.Р.2871. – Оп.1. – Спр.3924.

²⁴ Там само. – Ф.Р.5859. – Оп.1. – Спр.9200. – Арк.9зв.

особистісних рис» у Крессінзее. Третій рік відводився на адміністративне право, дипломатію, військову справу у Зонтгофені. Початок Другої світової вніс свої корективи у плани виховання нацистської еліти – звести окремі будівлі для шкіл Адольфа Гітлера не вдалося. Як до, так і під час війни вони розташовувалися «тимчасово» у згаданих орденсбурггах. Зонтгофен став головним місцем дислокації шкіл²⁵. Такі заклади охоплювали шість класів. Як правило, зарахування до них відбувалося з 12-річного віку. Сюди набирали юнаків, котрі проявили себе в юнгфольку та мали відповідні рекомендації від керівників²⁶.

Орденсбург Крессінзее
(N.S. Ordensburg Krössinsee b. Falkenburg;
[електронний ресурс]: <https://www.welt.de/kultur/history/gallery1294821/Hitlers-Ordensburg.html>).
Нині це район м. Злоценць (Польща), місце дислокації однієї з військових частин

Центральна частина орденсбургу
Крессінзее (Bundesarchiv, Bild
146-2007-0123 / CC-BY-SA 3.0, CC
BY-SA 3.0 de; [електронний ресурс]:
<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=5483923>)

У 1943 р. у Крессінзее розміщувалася школа Адольфа Гітлера, де проходили підготовку спеціально відібрані підлітки з гітлерюгенда. Узагалі школу такого типу вперше було засновано саме у цьому «орденському замку» 20 квітня 1937 р.²⁷ Згідно зі свідченнями Зінаїди Крилової, у 1943–1944 рр. тут навчалася винятково німецька молодь віком від 10 до 20 років²⁸. За спостереженнями Аліни Ковальської, там проходили підготовку діти 10–14²⁹, а Леніна Каратеєва вказувала на вік курсантів від 8 до 16 років³⁰. Насправді ж ідеться про 10–18 років: 10–14 – молодша (юнгфольк), 14–18 – старша (власне гітлерюгенд) групи³¹. Усі носили спеціальну форму армійського зразка (чорні брюки і краватка, коричнева сорочка)³², кожен з юнаків мав «кинджалик» (стандартний атрибут гітлерюгенда або його зменшений аналог для юнгфолька). До програми входили військові та дисципліни загальноосвітнього циклу. Інколи групами кудись виїжджали на 2–4 тижні, іноді всією школою кудись шли на заняття (очевидно, обов'язкові військово-спортивні ігри на місцевості). Учителями були лише німці. На території школи мешкали викладачі, родини службовців, обслуговуючий персонал. Жодних сторонніх організацій тут не було. У школі навчалися у середньому 300–400 осіб³³, за іншими даними – 150–200³⁴.

²⁵ Кнопт Г. Дети Гитлера / Пер. с нем. А.Чикишева. – Москва, 2004. – С.130–132.

²⁶ Давлетов О. Підготовка «покоління вовків»: вишкіл майбутніх виконавців Голокосту (Нариси молодіжної політики НСДАП у 1922–1939 рр.). 2-ге вид., доп. – Дніпро, 2019. – С.204.

²⁷ Див.: [Електронний ресурс]: https://en.wikipedia.org/wiki/Adolf_Hitler_Schools#cite_note-FOOTNOTEKater200448-2

²⁸ ДАМО. – Ф.Р.5859. – Оп.1. – Спр.11593. – Арк.63в.

²⁹ Там само. – Арк.18.

³⁰ Там само. – Спр.9200. – Арк.23в.

³¹ Курьлев О.П. Третий рейх: 1933–1945: Полный атлас. – Москва, 2013. – С.361.

³² ДАМО. – Ф.Р.5859. – Оп.1. – Спр.9200. – Арк.3.

³³ Там само. – Спр.11593. – Арк.63в.

³⁴ Там само. – Спр.9200. – Арк.23в.

Після закінчення циклу молодь направляли у спеціальні військові школи³⁵, оскільки з січня 1943 р. членів гітлерюгенда дозволялося використовувати як помічників у тилкових батареях зенітної артилерії, у деяких наземних службах авіації чи флоту³⁶.

Як відомо, чимало наших земляків, котрі потрапляли на важкі чорнові роботи, проживали по 16–24 особи у кімнаті³⁷, спали на дерев'яних нарах, мали подушки та матраци, набиті соломною, де було повно паразитів, отримували мінімальні низькокалорійні пайки³⁸. Проте ставлення до українських дівчат, які працювали в орденсбургу Крессінзее, як й умови роботи та харчування там, були винятковими, дуже відрізнялися від тієї атмосфери, в яку потрапляли більшість українських остарбайтерів. Новоприбулих відразу нагодували смачним обідом, розподілили по кімнатах та дали можливість відпочити. У неділю й понеділок усі набиралися сил, а у вівторок уперше вийшли на роботу³⁹. Кожна з дівчат мала окреме ліжко з білосніжною постільлю (матрац, пухова ковдра), шафу на двох, стіл, стільці. У кімнаті мешкали по четверо, грало радіо, тому всім було весело⁴⁰.

Про їжу, якою тут годували, раніше дівчата і мріяти не могли: три рази на день їли скільки хотіли, без обмеження раціону⁴¹. На обід мали по декілька страв⁴². Меню не відрізнялося від викладацького складу школи: молочні продукти, повидло, масло та ін.⁴³ Побачивши такі умови, українки заспокоїлися та раділи, що в таку скрутну воєнну пору потрапили до цього невеликого «містечка Гітлера», яке їм нагадувало пансіонат для відпочинку, де були лише військові⁴⁴.

Умови роботи й життя виявилися значно кращими, ніж очікували. Ніхто не сподівався побачити такий надзвичайний комфорт, тож і жодного шкодування з приводу виїзду з Батьківщини не було⁴⁵. На загальну думку, Крессінзее – це найспокійніше місце в усій Німеччині, без авіанальотів, без бомбардувань⁴⁶. Єдине, що турбувало дівчат, це те, що в Україні залишилися батьки, котрі потребували допомоги⁴⁷.

Прибулим видали робочий одяг – по два плаття й по стільки ж халатів, по дві пари вовняних шкарпеток, взуття необхідного розміру⁴⁸. Не всі трудилися на одному місці. Наприклад, Марія Бережна була призначена на кухню, де і працювала весь час. Проте Зінаїда Крилова, Раїса Коломейцева, Марія Богданова, Наталія Баришевська спочатку потрапили на кухню, а відтак їх перевели у пральню. Олена Мала працювала теж на кухні, потім прибиральницею. Леніна Каратеева й Ася Нехімчук потрапили до пральні. Аліна Ковальська та Віра Бабич були призначені прибиральницями. Люба Глушко знала німецьку мову, тому опинилася в комендатурі⁴⁹.

Аналіз джерел свідчить, що режим роботи у цієї категорії працівниць був значно легшим, а умови – комфортнішими, ніж у більшості українців, які потрапляли на різноманітні об'єкти військово-промислового комплексу чи сільського господарства нацистської Німеччини. Наприклад, Віра Бабич прибирала кухню, працюючи тут із

³⁵ Там само. – Спр.11593. – Арк.18.

³⁶ *Курьлев О.П.* Третий рейх: 1933–1945: Полный атлас. – С.367.

³⁷ ДАМО. – Ф.Р.2083. – Оп.1. – Спр.399. – Арк.3.

³⁸ Там само. – Спр.529. – Арк.64.

³⁹ Там само. – Ф.Р.2871. – Оп.1. – Спр.4265; 4186.

⁴⁰ Там само. – Спр.3924; 4265; 3763.

⁴¹ Там само. – Спр.3924.

⁴² Там само. – Спр.4186.

⁴³ Там само. – Спр.3763.

⁴⁴ Там само. – Спр.3763; 3924.

⁴⁵ Там само. – Спр.4350.

⁴⁶ Там само. – Спр.4186.

⁴⁷ Там само. – Спр.4350.

⁴⁸ Там само. – Спр.3763; 4153.

⁴⁹ Там само. – Ф.Р.5859. – Оп.1. – Спр.9200. – Арк.9зв.

7:00 до 16:00, а потім мала вільний час⁵⁰. Зінаїда Крилова, Олена Мала та інші витирали посуд на кухні, який мився в посудомийній машині. Робочий день у них починався о 7:00 і тривав до 14:00, а потім мали довгу перерву до 17:00⁵¹. У листах дівчата із захопленням повідомляли своїм батькам, що працюють на зразковій кухні, що таких лише три на всю Німеччину (за кількістю орденсбургів)⁵². В їдальні, де трудилися українки, харчувалися в основному курсанти школи, офіцери німецької армії та французи. У школі навчалися німецькі юнаки, але про специфіку їх навчання жінки нічого не знали, оскільки під час занять доступу до класів ніхто не мав⁵³. Про рівень технічного оснащення пралень «орденських замків» можна зробити висновок за світлиною, на якій зображені жінки, котрі перуть білизну у великих автоматичних машинах в орденсбургу Фогельзант⁵⁴.

Між іноземними працівницями та місцевими дівчатами склалися цілком приязні відносини. Наприклад, Аліна Ковальська прибирала в гуртожитках разом із німкенями, які їй здавалися дуже милими й симпатичними⁵⁵. Леніна Каратеева переглядала з німкенями свої приватні фото та ділилася враженнями. Німкені впізнали, мабуть, її знайомого, котрий виявився улюбленцем німців⁵⁶.

По суботах дівчата невеликими групами ходили на прогулянку до м. Фалькенбург, розташованого за 4 км від Крессінзее. Щопонеділка та в п'ятницю відвідували кінотеатр у тому ж місті. Одягалися добре, мали гарний зовнішній вигляд, тому місцеві мешканці навіть не підозрювали, що це остарбайтерки, думаючи, що вони польки чи французьки⁵⁷. Регулярно після роботи ходили гуляти до лісу або на озеро до 21:00⁵⁸, купалися двічі на тиждень⁵⁹. Працівниці були зачаровані місцевою природою⁶⁰. Утім нерідко йшли дощі⁶¹.

За свідченнями Аліни Ковальської, у Крессінзее працювали 48 вихідців з України, Білорусії, Росії⁶². Згідно з підрахунками автора, 38 осіб були родом з України: Миколаївська, Херсонська, Полтавська, Чернігівська обл. (26 дівчат, котрі прибули в орденсбург із Південної України у серпні 1943 р., і 12 з Полтавщини й Чернігівщини, які вже перебували тут на той час). Нижче наводимо прізвища та імена більшості цих жінок, деякі їх фото, німецькі документи і приватні листи, що їх вони надсилали із Крессінзее до батьків в Україну. Згідно з показаннями Зінаїди Крилової, разом із нею працювали:

1. Алексеева Тася (Таїсія), 1926 р. н., уродженка Херсона (працювала у пральні)
2. Бабич Віра, 1925 р. н., уродженка Миколаєва (прибиральниця)
3. Багдасарян Емма, 1926 р. н., уродженка Новоросійська, мешкала у Херсоні (прибиральниця)
4. Балюра Віра, 1926 р. н., уродженка Херсона

⁵⁰ Там само. – Ф.Р.2871. – Оп.1. – Спр.3763.

⁵¹ Там само. – Спр.4265.

⁵² Там само. – Спр.4350.

⁵³ Там само. – Ф.Р.5859. – Оп.1. – Спр.11593. – Арк.25.

⁵⁴ Див.: *Курьлев О.П.* Третий рейх: 1933–1945: Полный атлас. – С.413.

⁵⁵ ДАМО. – Ф.Р.2871. – Оп.1. – Спр.4186.

⁵⁶ Там само. – Спр.4153.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. – Спр.4350.

⁵⁹ Там само. – Спр.4153.

⁶⁰ Там само. – Спр.4186.

⁶¹ Там само. – Спр.4265.

⁶² Там само. – Ф.Р.5859. – Оп.1. – Спр.11593. – Арк.17.

5. Баришевська Наталія, 1925 р. н., уродженка с. Жовтневе Бобринецького р-ну Кіровоградської обл., мешканка Миколаєва (праля в механізованому цеху)
6. Беба Анна, 1920–1921 р. н., уродженка Московської обл. (працювала у пральні)
7. Бережна Марія, 1925 р. н., уродженка Миколаєва (посудомийка на кухні, прибиральниця у пральні)
8. Богданова Марія, 1925 р. н., уродженка Миколаєва (кухонна працівниця, праля)
9. Бузо Тася (Таїсія), 1926–1927 р. н., уродженка Мінської обл. (праля)
10. Васюк Лідія, 1924–1925 р. н., уродженка Чернігівщини (прибиральниця)
11. Васюк Наталія, 1922–1923 р. н., уродженка Чернігівщини (невістка Лідії Васюк, прибиральниця)
12. Воданюк Ліда, 1926 р. н., уродженка Миколаєва (кухонна працівниця)
13. Глушко Любов, 1925 р. н., уродженка Миколаєва (машиністка в комендатурі орденсбурга)
14. Горбачова Євгенія, 1926 р. н., уродженка Херсона (прибиральниця)
15. Живіца Людмила, 1927–1928 р. н., уродженка Мінської обл. (прибиральниця)
16. Зубаткіна Соня, 1920–1921 р. н., уродженка Івановської обл. (працювала у пральні)
17. Калюжна Марія, 1925–1926 р. н., уродженка с. Богоявленськ або Пузирі Жовтневого р-ну Миколаївської обл. (кухонна працівниця, прибиральниця в гуртожитках)
18. Каратеева Леніна, 1925 р. н., уродженка Миколаєва (прибиральниця, офіціантка в пивній та казино)
19. Ковальська Аліна, 1925 р. н., уродженка Миколаєва (прибиральниця в гуртожитках)
20. Коломейцева Рая, 1925 р. н., уродженка Миколаєва (посудомийка на кухні)
21. Крамерова Валентина, 1926 р. н., уродженка Херсона (прибиральниця)
22. Кулагіна Марія, 1925 р. н., уродженка с. Пузирі Жовтневого р-ну Миколаївської обл. (кухонна працівниця, прибиральниця)⁶³
23. Курочкіна Наталія, 1926 р. н., уродженка Херсона (кухонна працівниця)
24. Луцук Емма, 1927–1928 р. н., уродженка Мінської обл. (прибиральниця)
25. Люлькіна Катерина, 1926 р. н., уродженка Херсона (кухонна працівниця)
26. Магализова Тамара, 1926 р. н., уродженка Херсона (прибиральниця)
27. Мала Олена, 1924 р. н., уродженка Миколаєва (кухонна працівниця, прибиральниця)
28. Нехімчук Ася, 1925 р. н., уродженка Миколаєва⁶⁴ (праля в механізованому цеху)
29. Павлова Віра, 1926 р. н., уродженка Херсона (кухонна працівниця, прибиральниця)
30. Потоцька Галина, 1923–1924 р. н., місце народження невідоме (працювала на кухні)⁶⁵
31. Сиромолот Марія, 1922–1923 р. н., уродженка Чернігівщини (кухонна працівниця)
32. Скар Марія, 1922–1923 р. н., уродженка Полтавщини або Чернігівщини (посудомийка на кухні)
33. Хэхель Катерина, 1924 р. н., уродженка Херсона
34. Шинкаренко Марія, 1924 р. н., уродженка Мінської обл. (прибиральниця)⁶⁶
35. Шудрі(и)к Марія, 1923–1924 р. н., уродженка Чернігівщини
36. Янік Тамара, 1926 р. н., уродженка Херсона (кухонна працівниця).

⁶³ Там само. – Арк. 7зв.

⁶⁴ Там само. – Арк. 7.

⁶⁵ Там само. – Арк. 8зв.

⁶⁶ Там само. – Арк. 8.

A. O. B.

— Befreiungsschein* —

auf weiteres. Widerruf vorbehalten

Ljulkina

ac: Ekatharine

bei Frauen: _____

20.11.26 in Cherson

weibl. ledig, ~~v. d. h. verw. gesch.~~

gkeit: ungeklärt (Ostarbeiter)

gkeit: _____

(eingereist aus): besetzte Ostgebiete

Cherson

(Sch.) Küchengehilfin

78/Wa/1705

N. S. Ordensburg

Krössensee b. Talkenburg

Im Inl. seit 1943

Ausgestellt am 3.4. 1944

Arbeitsam _____

Neustettin G

Arbeiter/Angestellten auszuhändigen!

ПОЛІЦІЯ
в. відділ
Cherson.

ТИМЧАСОВА ПОСВІДКА
VORLÄUFIGER AUSWEIS

Ч.: 41

N: _____

Прізвище: Люлькіна

Ім'я: _____

Ім'я та по батькові: Катерина Іванівна

Вік: _____

Дата та місце народження: 30/11-1926р.

Місце народження: м. Херсон, Миколаївська обл.

Національність: Українка

Семейний стан: Розлучена

Семейне становище: несодружена

Місце постійного проживання: м. Херсон

Область: Миколаївська область

Співробітник власника посвідки: В. Франц

9. Особи, записані до посвідки:
Familienmitglieder jünger als 16 Jahre:

№№ п п	Прізвище, ім'я та по батькові	Вік	Віднос. до влас- ника по- свідки	На підставі яких доку- ментів опи- сани

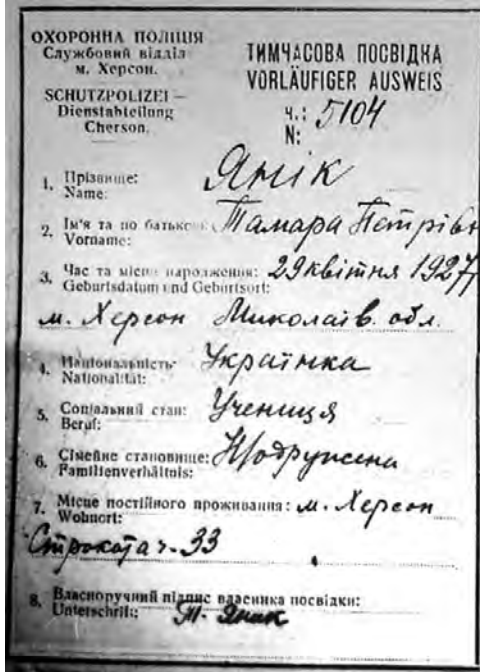
10. На підставі яких документів видано цю посвідку:
Auf welche Ausweis-papiere wurde der Ausweis ausge-
geben: Книжка що втрачена 2. 1958
паспорт батька ц. ер. Д.Л. 2-614966
та листок ц. ер. Д.Л.
2-614967

Дата видачі: 15 лютого 43р
Cherson, den _____

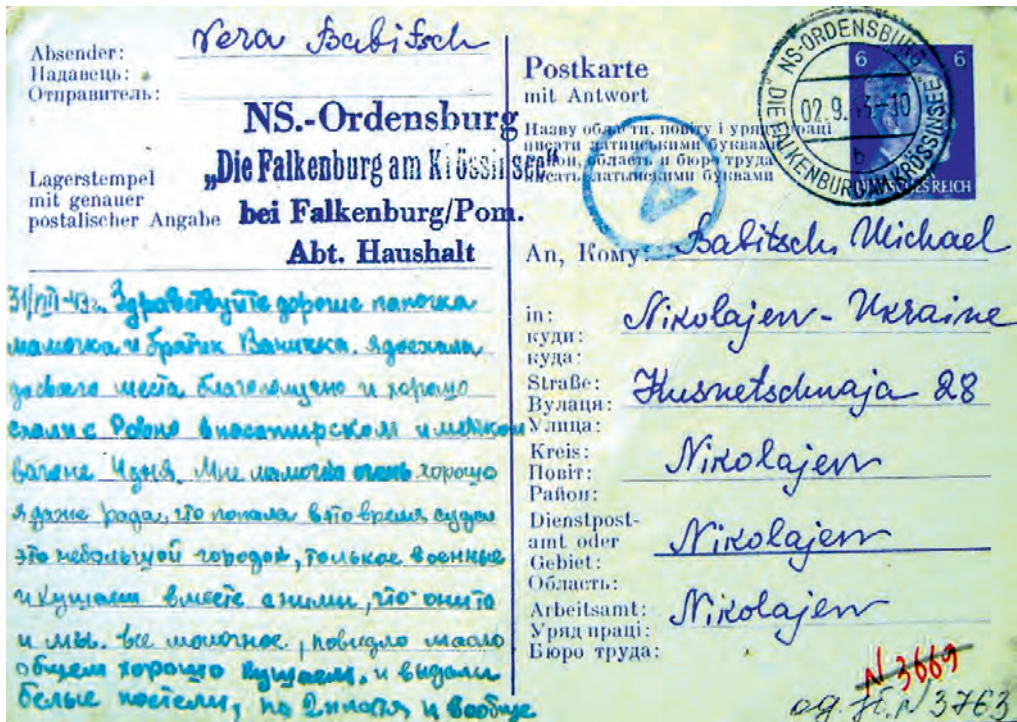
Посвідка діє до: 15 лютого 1944
Gültig bis: _____

Охрана поліція, службовий відділ
Schutzpolizei - Dienstabteilung:

Тимчасова посвідка та фрагмент робочої картки Катерини Люлькіної
(Державний архів Херсонської обл. (ДАХО). – Ф.Р.4033. – Оп.1. – Спр.720. – Арк.76-77)

Тимчасова посвідка і фрагмент робочої картки Тамири Янік (ДАХО. – Ф.Р.4033. – Оп.1. – Спр.1467. – Арк.143–144)

Видати то то нужно мне, работало на кухне очень хорошо, что
 выдали и по 2 лампата, а другой неизвестно когда. Машонка, как мамки
 не плачь обо мне ^{на теперешнее} здоровье бездельнику ^{здоровье бездельнику} ^{здоровье бездельнику} ^{здоровье бездельнику}
 были здоровы и живы. Машонка ты мне пиши покаже письма, купил
 на пошты откриток и в прощу Викингу фотограф. Выходишь мне при-
 шельсь до откриток и выходишь. Очень весело, работало с Зурра и до Челева
 и свободны, играй радио. нас в коммунке по Челева, молодой белый майра
 пуховое белье одело. обидел хорошо по скучано за вами. Машонка
 ты узнай адрес Веры, Водрудни Турни, и нещот Дуни, ту мамки
 переписывайся. и напишешь обязательно. презумала Кенгисбург Зваси
 слыши. Дель красивый город. Машонка еще скажи Дуся зодоба
 елязана Володе, чтоб он написал мне письмо, и высылал свою фотографи
 дам девочкам адрес мой, и Володе, пусть все пишу и работаю.
 не задерживайте пусть Володе, обязательно напиши, Рад тебе. Пусть мне вы все
 пишете. Дослідимся. Вина а год Вера бабич, туди ойві а неперомешен
 Подерживай, как мамки мамки. а вернись! Вера

Лист Віри Бабич, надісланий із Крессінзее до батьків у Миколаїв, 31 серпня 1943 р.
 (ДАМО. – Ф.Р.2871. – Оп.1. – Спр.3763)

Absender: Sina
 Надавець: Kaitawa
 Отправитель: NS.-Ordensburg

Lagerstempel
 mit genauer
 postalischer Angabe

**Die Falkenburg am Krössensee
 bei Falkenburg/Pom.
 Abt. Haushalt**

Postkarte
 mit Antwort

Назву області, повіту і уряду
 писати латинськими буквами
 Район, область и бюро труда
 писать латинскими буквами

02 9 43 10
 b
 NS-ORDENSBURG
 DIE FALKENBURG AM KRÖSSENSEE
 DEUTSCHES REICH

Ап, Кому: Миколаїв. М. Д.

in: Львівська - Ukraine
 куди:
 куда:
 Straße: Сол. Сев'янська 6
 Вулиця:
 Улица:
 Kreis: Львівська
 повіт:
 Район:
 Dienstpost-
 amt oder
 Gebiet: Львівська
 Область:
 Arbeitsamt: Львівська
 Уряд праці:
 Бюро труда:

Зарадій дорожню Мамотку
 та у Віктор!
 Я живу и здорова. Чи и
 вам неслано. Из г. Ровно
 мы выехали 27авг. в 4ч дня
 Два дня были в пути и в 12
 дня 27авг. приехали на свое
 постоянное место. Когда мы при-
 ехали был дождь вообще зрещ
 погоды плоше.

29.10.43 N 44007
 9265

31/8-43г.

Deutlich u. auf der Linie schreiben! Пиши wyraźno i tylko na liniach! Пиши ясно и только на линиях!

После мы пошли обедать. Обед был очень вкусный. В этот же
 день нас распределили по комнатам. Я вместе с Мусой
 в одной комнате. В каждой комнате свои по 4 кровати.
 После очень тихая наша все время в шараху. Сегодня мы
 сидим. Работаем вместе с Мусой вытираем посуду
 моей посуду машины. Работаем с 7ч утра до 3ч дня
 потом перерыв до 5ч дня. Мамотка ты за меня не бес-
 покойся мне здесь не плохо. Только пишите по возможности
 чтобы я имела что читать. Пишите все и подробности Ма-
 мотка как твое здоровье? Как вы живете? Мамотка ты
 получила мои фото-карточки, если получила дай Тама-
 ры адрес. Чтобы она пришла мне. Мамотка я могу писать
 только 2 раза в месяц и потому не могу писать ей. Мамот-
 ка ты можешь писать еще к кому-то? Добивайтесь цукру крепко. Зина
 Привет всем родным и знакомым.

Лист Зінаїди Крилової, надісланий із Крессінзее до батьків у Миколаїв, 31 серпня 1943 р.
 (ДАМО. – Ф.Р.2871. – Оп.1. – Спр.4265)

Absender:
Надавець:
Отправитель:

NS.-Ordensburg
„Die Falkenburg am Krössinsee“
Lagerstempel
mit genauer
postalischer Angabe **bei Falkenburg/Pom.**
Abt. Haushalt

1/IX 43.

Здравствуйте мои родители:
Мама и папа сестричка
Самая во первом я сообщам, что
я живу здорово достигана до
Ферманского города Фалькенбург
Балтийского. Живу очень хоро
кушая все то, что и военные
а работа замечательная
работают на кухне, в общем
пишу вам правду, что все
хорошо, но как вполнине.

Postkarte
mit Antwort

Назвы области, повіту і уряду пра
писати латинськими буквами
район, область и бюро труда
писати латинськими буквами

in: **Барышевской Веры**
куда: **Николаев Укгаине**
куда:
Straße: **Sadowa #19**
Улицы:
Kreis: **Николаев**
Повіт:
Raion: **Николаев**
Dienstpost-
amt oder
Gebiet: **Николаев**
Область:
Arbeitsamt:
Уряд праці:
Бюро труда: **Николаев!**

№ 2637
от 16. V. 50 L. L.

за тебя моя родничок моя мамочка что ты так
иде след не вытеку куда я иду. Мамочка ты за меня
не беспокойся и не пугай ведь ты же знаешь, что я не где не
пропаду. И в скором времени я буду опять с тобой.
Мои мама каждый день и выкладывай как раньше с работы.
Мамочка поблагодари Вани за все, он мне много помог и скане
силу что бы он мне писал каждый день и вы пишете. Тот же
каждый день дай Вани мой адрес и пишите мне. Разгоните вы
мое скучу, потому что нам мама писало только 2 раза в месяц.
Мамочка я буду опять с тобой сам не урасца присажу то присажу
буду чти 3 месяца. Мамочка напиши мне как твоё здоровье
какие у вас новости пиши всю правду правду только. Мама
отговори эту отработку а на листочке напиши ответ там есть уже все,
составлен адрес и фамилия тебе напиши обвес. Пришёл Мам Т. Там
Г. Воры Р. Рубси, Мам и всем кто спросит за тебя прилет и стаюда Вани

Deutsch u. auf der Linie schreiben! Nicht vierzehn! Nicht vierzehn! Nicht vierzehn!

Лист Наталії Барышевської, надісланий із Крессінзее до батьків у Миколаїв, 1 вересня 1943 р.
(ДАМО. – Ф.Р.2871. – Оп.1. – Спр.5022)

Absender: Frl. Alina Kowalskoja
 Надавець:
 Отправитель:

NS.-Ordensburg
Die Falkenburg am Küssinsee
 Lagerstempel mit genauer postalischer Angabe bei Falkenburg/Pom.
Abt. Haushalt

Postkarte mit Antwort

Назву області, пошту і уряду писати латинськими буквами
 Район, область, бюро труда писати латинськими буквами

Ан, Кому: Ковальскому Миколаю

in: Nikolajew Ukraine
 куда:
 куда:
 Straße: Potemkinskoje N 32
 Вулиця:
 Улица:
 Kreis: Nikolajew
 повіт:
 Район:
 Dienstpost-
 amt oder Nikolajew
 Gebiet:
 Область:
 Arbeitsamt: Nikolajew
 Уряд праці:
 Бюро труда:

*Дорогие мои мамочка
 и Таня!!!
 29.8.43. приехали на
 место. В предыдущие от-
 дышки, а сегодня идею
 работаем. Я работаю в
 общ.жит. вместе с мам.
 девятикласс. Они очень хар-
 маю маме относятся
 также маме и сестрич.*

eg. № 4186

Deutlich u. auf der Linie schreiben! Пиши wyraźnie і тільки на лініях! Пиши ясно і тільки на лінійках!

Если идти из немецкой кухни 3 рече в день. На
 водах бывает несколько бродов. Видеются нам работы
 формы, а также лучше чем в омидале. Здесь, ка-
 жатся, самое спокойное место в Термине.
 Тамб совершенно нет. Но Ровно мы стали в товар.
 вагон. От Ровно в направлении. Было много переездов.
 Намеи вместе с мамой. У маме в дороге карбы
 належ. Только это нет туфелек на каблуках. Мои боса
 в дороге порвались, а у других кеботки уже отплатили.
 Здесь очень красиво нас, озеро. Это спадает зародок.
 "Школа Татлера" недалеко город Фалькенбург. Таметь
 монета 2 рече в месяц только открыта. Я совершенно
 спокойная, зато ты тогда не омидале. Ехали мы в
 Конинбург. Привет всем! Целую вас крепко!
 Люся (Alina)

Лист Аліни Ковальської, надісланий із Крессінзее до батьків у Миколаїв, 2 вересня 1943 р.
 (дата за штампелем; ДАМО. – Ф.Р.2871. – Оп.1. – Спр.4186)

Absender: Lena Malaja.
Надвонець:
Отправитель:

Postkarte
mit Antwort

NS.-Ordensburg
„Die Falkenburg am Krössinsee“
bei Falkenburg/Pom.
Abt. Haushalt

Lagerstempel
mit genauer
postalischer Angabe

Назва області, повіту і уряду
цифрами латинськими буквами
Почт. область і бюро труда
цифрами латинськими буквами

NS-ORDENSBURG
6
02 43-10
b
DIE FALKENBURG AM KRÖSSINSEE
POMERANEN
DEUTSCHES REICH

Адресу: Малаяя Л. С.
in: Nikolajew-Ukraine
Куди:
куда:
Straße: B. Moskaja №7.
Вулиця:
Улица:
Kreis: Nikolajew
Повіт:
Raion: Nikolajew.
Dienstpost-
amt oder
Gebiet:
Область:
Arbeitsamt:
Уряд праці:
Бюро труда:

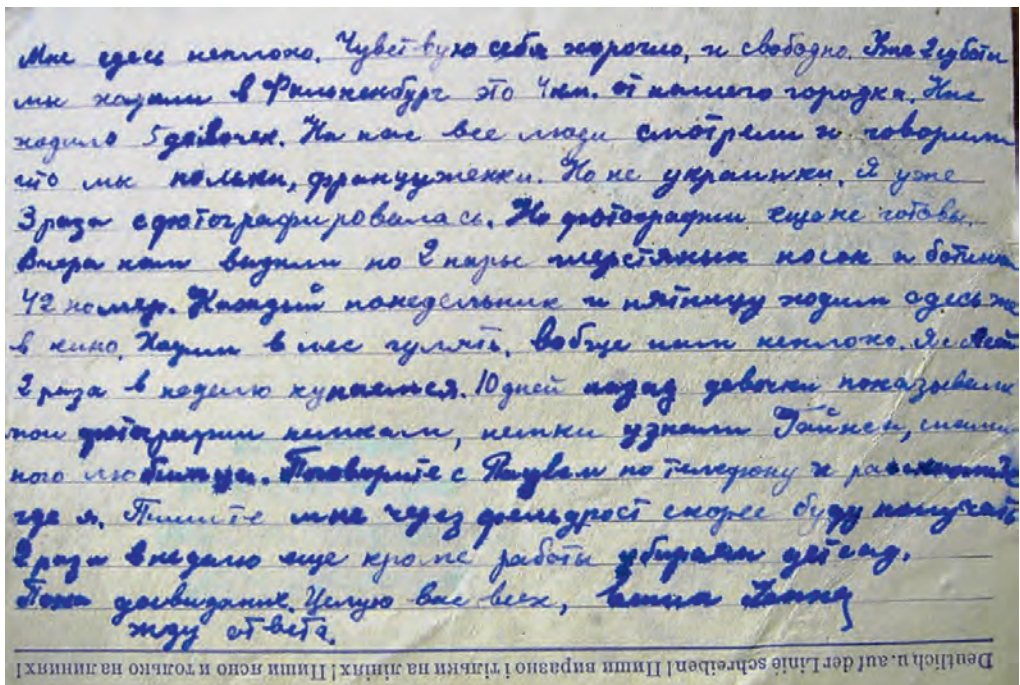
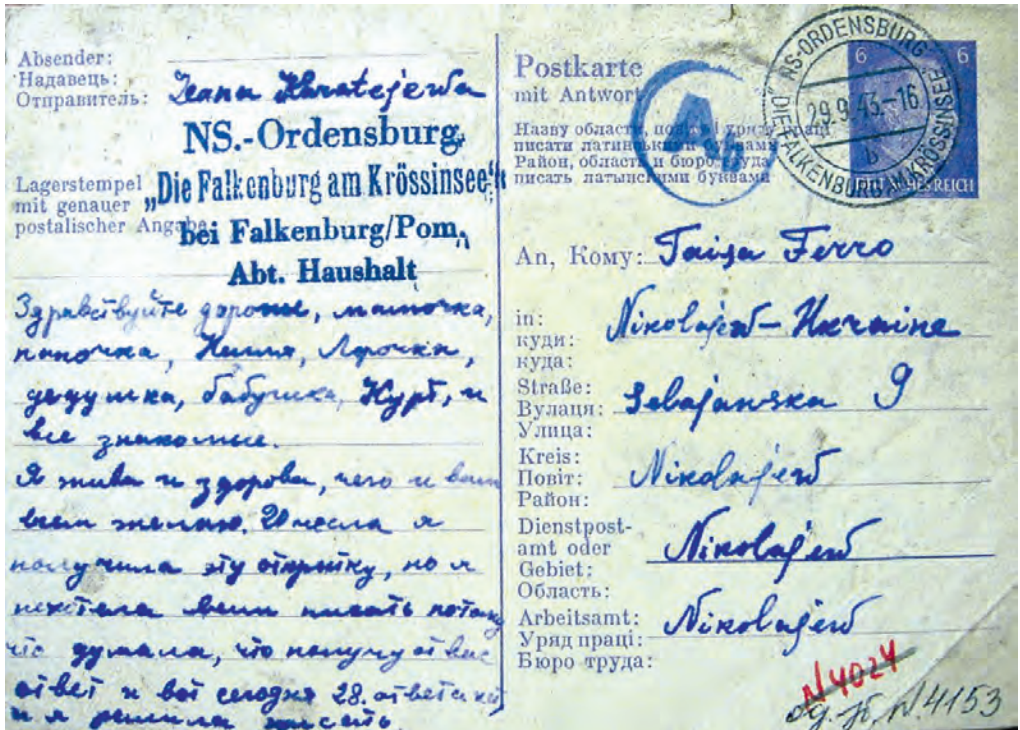
Здравствуйте дорогие
мама, Кина, Вика, цылюба
пламенный привей из Терма-
ни. Я жива и здорова, мне
здесь очень хорошо, рабо-
таю на хорошей кухне,
которых всего 3 на 30макию.
Малюжка много писать
я не могу, только 2 раза
ни месеч. Здесь 20 открытки
вместе, вы оторвете и

ср. Л. С. № 4350

Томі, узнай, який адрес у Нюси і напиши мне. Привей Нюси і Клабе,
і напишіть вверху свої адреси, а мій упис напе-
гатає внизу. Нюгда домоі приеду, еще неизвестно,
Мама здесь очень красиво ходили блес гулять
до 9. вечера, Немного скучно, но нас поблажи
по другому делу, а делаем совсем другое,
кушались очень хорошо, и никогда мне не сти-
лось такого увидеть, мы получили 2 платка, и по
2 халата на первое время. Я совсем не пишу,
это я поехала, точно скучно домоі за вами.
Малюжка напишите, как ваше здоровье как поин-
ваете, как вообще в городе. Не волкуйсь. Мама
пусть томі купиць открытки в городе, и напишите
мой адресе внизу напечатанный и можете мне пи-
сать, а я не имею открыток, больше 2х. Мама передавай
привей тоже, Киде, Жене, Кватирсанту, так мне, и всем, всем, всем...

Deutsch n. auf der Linie schreiben! Nicht verspano! Nicht in die Linien! Nicht in die Linien!

Лист Олени Малої, надісланий із Крессінзеє до батьків у Миколаїв, 2 вересня 1943 р.
(дата за штампелем; ДАМО. – Ф.Р.2871. – Оп.1. – Спр.4350)

Лист Леніни Каратеевої, надісланий із Крессінзе до батьків у Миколаїв, 29 вересня 1943 р. (дата за штампелем; ДАМО. – Ф.Р.2871. – Оп.1. – Спр.4153)

Незважаючи на те, що всі працівниці прибули «зі Сходу», декому завдяки походженню, знанням, зв'язкам чи поведінці вдалося здобути певні привілеї, поліпшити свої й так гарні умови життя, отримати кращу або полегшити наявну роботу тощо. Наприклад, Любов Глушко ще в Миколаєві працювала в гебітскомісаріаті. Після приїзду у Крессінзее спочатку жила разом з усіма дівчатами в одній будівлі. Згодом заявила безпосередній начальниці фрау Тіде, що не хоче працювати на кухні чи прибиральницею, оскільки володіє німецькою мовою та вправно друкує на машинці. Її перевели до комендатури орденсбурга й поселили в помешканні, де були лише німкені⁶⁷. У комендатурі вона вже працювала при Східному міністерстві на посаді перекладачки-машиністки. Одночасно спромоглась отримати статус фольксдойче⁶⁸, оскільки її рідня з Миколаївщини надіслала необхідні підтверджувальні документи. Перебуваючи в Німеччині, дівчина змінила своє ім'я на Віолетту. Її батьків та брата як фольксдойчів наприкінці 1943 р. вивезли до німецького міста Кіль. Вона листувалася з ними, а одного разу навіть їздила в гості⁶⁹.

Леніна Каратеева спочатку працювала прачкою й мешкала разом із землячками з Південної України в одній будівлі⁷⁰. Після дев'яти місяців роботи у зв'язку з пожежею, що трапилася у пральні, її перевели на посаду прибиральниці в будинку службовців школи. За два місяці опинилася в німецькому казино, де відпочивали штатні працівники школи й комендатури орденсбурга. Тут вона спочатку працювала посудомийкою і прибиральницею, а потім офіціанткою та продавчиною. Через місяць казино було закрите, а Леніну Каратееву перевели до пивного бару за протекцією шефа цього закладу німця Цинке, котрий через фрау Тіде й улаштував її туди⁷¹. Після цього вона почала жити в корпусі (мала окрему кімнату), де мешкали лише німкені. Добре знала німецьку мову⁷². Раїса Коломейцева спочатку працювала посудомийкою на кухні, а потім її перевели офіціанткою в їдальню⁷³.

Полегшити свою роботу на деякий час удалося й Аліні Ковальській, яка трудилася прибиральницею у школі Адольфа Гітлера перші чотири місяці. Згодом її закріпили лише за однією німкенею, котра жила в орденсбургу, і Аліна доглядала за порядком упродовж року. Проте мешкала, як і раніше, в одній будівлі разом з іншими українськими дівчатами. Коли минув рік, вона знову повернулася на роботу при школі прибиральницею, де і працювала до приходу радянської армії⁷⁴.

Цікаво, що окремі жінки, які ще в Миколаєві мали близькі стосунки з німецькими солдатами, після прибуття до Райху зв'язків із ними не втратили. Наприклад, Леніну Каратееву у Крессінзее провідував її «знайомий» німець із Миколаєва, що приїздив у відпустку до Німеччини⁷⁵. Любов Глушко також ще в Миколаєві «гуляла» з одним німецьким військовим моряком на ім'я Ганс. Він згодом переїхав до Відня, але Глушко з орденсбурга продовжувала листуватися з ним⁷⁶.

Керівництво елітного нацистського закладу, а також «шефіня» фрау Тіде не проводили ніякої ідеологічної підготовки серед остарбайтерів. Цим займався спеціальний пропагандист – росіянин Вікторів (віком 28–30 років), який раз чи двічі

⁶⁷ Там само. – Арк.31–32.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. – Спр.9200. – Арк.3–3зв.

⁷⁰ Там само. – Спр.11593. – Арк.48–49.

⁷¹ Там само. – Спр.9200. – Арк.2зв., 7.

⁷² Там само. – Спр.11593. – Арк.48–49.

⁷³ Там само. – Арк.47–48.

⁷⁴ Там само. – Арк.14.

⁷⁵ Там само. – Арк.48–49.

⁷⁶ Там само. – Спр.9200. – Арк.3–3зв.

на місяць приїздив із Берліна. Для зустрічі з ним Тіде збирала всіх дівчат у приміщенні ідальні школи, де і проводилися бесіди на політичні теми, основними складовими яких були антирадянські промови, вихваляння націонал-соціалістичного режиму, розповіді про непереможність німецької зброї та ін. Зокрема Вікторов у своїх виступах зазначав: «Війна скоро закінчиться. Перемога буде за Німеччиною. Такої сильної армії, як німецька, ніде немає. Після завершення війни життя покращиться і все буде добре. Російські люди, які перебувають у тилу у німців, депортовані до Німеччини, і ті, які виїхали добровільно, отримають привілеї та будуть жити добре». Далі він попереджав: «Радянське керівництво не визнає своїх громадян, які перебували в німецькому полоні, чи тих, хто добровільно виїхав до Німеччини, адже їх оголошено зрадниками Батьківщини. Після повернення таких на Батьківщину їх переслідуватимуть, знущатимуться та розстрілюватимуть»⁷⁷. Жінкам читали й роз'яснювали статті з берлінської білоемігрантської газети «Русское слово»⁷⁸. Під час таких занять на зустріч із гостем приходили й «художники» з комендатури орденсбурга⁷⁹. Вони перебували у дружніх стосунках із Вікторовим, той завжди зупинявся в них під час своїх візитів у Крессінзее, регулярно отримували білоемігрантську газету «Новое слово»⁸⁰. Цими «художниками» були колишні радянські військовополонені, які працювали при комендатурі власне художниками, а також скульпторами, малювали топографічні карти та ін. Один із них – Леонід Миколайович Нечвідов (32–34 роки)⁸¹, котрий був офіційним співробітником спеціальної школи пропагандистів Східного міністерства в таборі Вустрау, працював портретистом у художній майстерні, одночасно брав участь в оформленні журналу «Родина» та різних газет, що видавались у Берліні⁸². Із ним мала приятні стосунки Наталія Барішевська, котрій він розповідав, що служив у радянській армії, а згодом потрапив у німецький полон. Працюючи художником в орденсбургу, мав багато знайомств, часто ходив у табір радянських добровольців, що розташовувався на відстані 8 км. Бував у різних містах Німеччини, зокрема в Берліні⁸³. Від Леоніда Нечвідова Наталія Барішевська знала, що Вікторов приїздив із табору пропагандистів Вустрау. Туди ж їздив і сам Нечвідов⁸⁴. Відомо, що перед наближенням радянської армії до Крессінзее в лютому 1945 р. він разом із комендатурою евакуювався в німецький тил⁸⁵. Іншими пропагандистами були:

1. Микола Мешаткін (близько 30 років). Працював у комендатурі художником, їздив до інших міст Німеччини. Із ним товаришувала уродженка Херсона Євгенія Горбачова
2. Андрій (прізвище невідоме; близько 23 років). Працював художником у таборі радянських добровольців, але малював погано. Як й інші, ходив у цивільному одязі. Приятелював із Марією Богдановою
3. Юрій (прізвище невідоме; близько 27 років). Працював у комендатурі, ходив у цивільному одязі⁸⁶

⁷⁷ Там само. – Спр.11593. – Арк.8зв. – 9, 35–36.

⁷⁸ Там само. – Спр.9200. – Арк.5.

⁷⁹ Там само. – Спр.11593. – Арк.8зв. – 9.

⁸⁰ Там само. – Арк.9.

⁸¹ Там само. – Арк.33–34.

⁸² Див.: [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/28454>

⁸³ ДАМО. – Ф.Р.5859. – Оп.1. – Спр.11593. – Арк.33–34.

⁸⁴ Там само. – Арк.36.

⁸⁵ Там само. – Арк.33–34.

⁸⁶ Там само. – Арк.35.

4. Дмитро Мілютін (близько 50 років). Мешкав із дружиною⁸⁷. У 1945 р. Наталія Баришевська зустріла його в Миколаєві на вул. Садовій. Із розмови з ним вона дізналася, що його дружина та він сам нібито жили у Криму, а тут, у Миколаєві, він перебуває у відрядженні. Розмова видалася короткою, адже Мілютін кудись поспішав⁸⁸.

Попри те, що вказана група працівниць із Південної України могла досить вільно полишати периметр орденсбурґа (за наявності відповідного дозволу) та мала значно кращі умови для роботи, ніж переважна більшість наших співгромадян, депортованих на примусову працю у Третій Райх, дехто з них усе ж таки зазнавав дисциплінарних покарань. Наприклад, Віра Бабич, яка працювала спочатку прибиральницею, через пиятику на робочому місці була переведена у село⁸⁹. Із різних причин на роботу до сіл округи (в радіусі 8–9 км) перевели Валентину Крамерову, Раїса Коломейцеву, Ніну Малу⁹⁰. Саме через дружній візит до деяких зі вказаних жінок у кінці жовтня – на початку листопада 1944 р., не маючи на це дозволу німецької шефіні, тобто за порушення внутрішнього розпорядку, Зінаїда Крилова три доби просиділа під арештом у приміщенні бомбосховища на території орденсбурґа (проте її ніхто не допитував)⁹¹. Наталію Баришевську заарештували співробітники гестапо м. Фалькенбург за грубі розмови зі своєю німецькою начальницею фрау Тіде. Через це вона просиділа п'ять днів у тюрмі. Згодом її відпустили та попередили, що за повторне порушення знову буде арешт⁹². У фільтраційній справі Н.Баришевської сказано, що її заарештовувало гестапо у вересні 1944 р. за зв'язок із радянським військовополоненим⁹³. Очевидно, ідеться про вже згаданого Леоніда Нечвідова, адже інші жінки свідчили, що Н.Баришевська з ним «гуляла»⁹⁴. Катерину Хახель поліція Фалькенбург заарештувала на 14 днів через віднайдений у неї лист, де згадувалося про «Жовтнєве свято»⁹⁵.

У зв'язку зі стрімким наступом радянської армії на початку лютого 1945 р. до орденсбурґа Крессінзеє було тимчасово передислоковано штаб-квартиру Г.Гімmlера, котрого з кінця січня А.Гітлер призначив командувачем групи армій «Вісла»⁹⁶. Йому протистояли війська 1-го Білоруського та 1-го Українського фронтів під командуванням, відповідно, Г.Жукова й І.Конєва, які проводили Вісло-Одерську стратегічну наступальну операцію⁹⁷. На початку лютого 15–16 дівчат під конвоєм 2 поліцейських завчасно евакуювали за річку Одер до м. Полице (неподалік від Щецина, 125 км від орденсбурґа). Там їх розмістили в таборі й розподілили по роботах. Зокрема Зінаїда Крилова працювала пралею⁹⁸, Валентина Крамерова – спочатку на кухні військовополонених, а потім прибирала міські вулиці після бомбардувань. 16 квітня до цього міста вступила Червона армія⁹⁹. Решту дівчат, серед яких була й Леніна Каратєєва, евакуювали пізніше, у середині лютого, до одного з навколишніх

⁸⁷ Там само. – Арк.33–34.

⁸⁸ Там само. – Арк.35.

⁸⁹ Там само. – Спр.9200. – Арк.4зв.

⁹⁰ Там само. – Спр.11593. – Арк.6зв.

⁹¹ Там само. – Арк.6–6зв.

⁹² Там само. – Арк.37–38.

⁹³ Там само. – Спр.1072. – Арк.1зв.

⁹⁴ Там само. – Арк.3зв.

⁹⁵ Там само. – Спр.11593. – Арк.8зв.

⁹⁶ Див.: [Електронний ресурс]: https://de.wikipedia.org/wiki/NS-Ordensburg_Kr%C3%B6ssinsee

⁹⁷ Кулинич І.М. Вісло-Одерська наступальна операція // Енциклопедія історії України. – Т.1: А–В. – К., 2003. – С.576.

⁹⁸ ДАМО. – Ф.Р.5859. – Оп.1. – Спр.11593. – Арк.6зв.

⁹⁹ Державний архів Херсонської обл. – Ф.Р.4033. – Оп.1. – Спр.606. – Арк.16зв.

сіл. Проте відійти далеко вони не встигли, приблизно за 20 км від Крессінзее були перехоплені радянськими підрозділами¹⁰⁰.

Зауважимо, що не всі колишні працівниці виїхали до СРСР у процесі репатріації. Наприклад, Любов (Віолетта) Глушко евакуювалася з орденобурга разом із німецькою армією та не повернулася у Миколаїв¹⁰¹. Марія Богданова ще в 1945 р. залишалася на території Польщі, де вийшла заміж за польського військовослужбовця¹⁰².

Таким чином, уперше висвітлено нетиповий досвід праці жінок із Миколаївщини та Херсонщини в одному з трьох «орденських замків», де в той час розташовувався елітний нацистський партійний навчальний заклад. Факт залучення до роботи в такому місці саме працівниць «зі Сходу», а не корінних німкенів чи представниць західноєвропейських народів, сам по собі унікальний.

У контексті усталених уявлень про добровільний виїзд остарбайтерів лише в перші роки окупації республіки та про поголівну примусову депортацію мешканців Південної України у другій половині 1943 р., досліджений у цій статті випадок також свідчить про те, що в той період ще проводилося вербування деяких категорій населення, окремі особи з різних причин погоджувалися на добровільний виїзд на роботу до Райху.

Нині добре відомо, яке реальне місце в ієрархії іноземної робочої сили в нацистській Німеччині посідали остарбайтери. Проте на основі архівних документів з'ясується, що обставини транспортування, умови роботи, життя й дозволя, якість харчування та забезпечення одягом цієї категорії працівниць були незрівнянно кращими, ніж у переважної більшості наших співгромадян, що опинилися на об'єктах військово-промислового комплексу чи у сільському господарстві Райху або крайнсателітів. Таке нетипове повсякдення можна пояснити в деякій мірі добровільністю виїзду та, вочевидь, власне статусом елітного закладу, де навіть персонал «зі Сходу» мав виглядати пристойно, працюючи в належних умовах.

Незважаючи на застосування деяких форм дисциплінарних покарань до окремих жінок, фільтраційні справи досліджуваної групи репатріанток не містять інформації про спроби втечі з орденобурга, про випадки крадіжок продуктів чи речей, і як наслідок – потрапляння до штраф- чи концтаборів. Це додатково засвідчує факт, що остарбайтерки не перебували в нестерпних умовах, у важкому матеріальному чи психологічному становищі, а навпаки – працювали добросовісно, дотримуючись установленого порядку.

Ідеологічна обробка пропагандистами Східного міністерства, неформальні контакти з викладачами спецшколи агітаторів, що розташовувалася у Вустрау, мабуть, мали певний вплив. Не дивно, що окремі працівниці так і не повернулися до СРСР, а дехто під час репатріації намагався приховати чи доволі завуальовано розповідав про власний трудовий досвід. Лише наявність трофейних документів із зазначенням місця роботи, оригіналів приватних (подеколи дуже докладних) листів, що надсилались у перші місяці перебування в орденобургу рідним в Україну, розлогі протоколи допитів окремих колишніх репатріанток дали можливість реконструювати нетипове життя частини південноукраїнських остарбайтерок у місці, де виховувалося так зване «нове лицарство нацистської держави». У подальшому на основі оприлюдненого списку доцільно продовжити пошук особових матеріалів для вивчення обставин повсякденного життя працівниць і загалом висвітлення нетипового досвіду роботи вихідців з України у Третьюму Райху.

¹⁰⁰ ДАМО. – Ф.Р.5859. – Оп.1. – Спр.9200. – Арк.3–3зв.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само. – Спр.11593. – Арк.31–32.

REFERENCES

1. Chernyavskij, V.V., Zhivotovskaya, V.V. (Comps.). (2017). *Za granycu chelovechnosti: Sudby ostarbajterov v dnevnikaх i vospominaniyakh*. Nikolaev. [in Russian].
2. Davlietov, O. (2019). *Prábotovka "pokolinnia vovkiu": vyskil maibutnikh vykonavtsiv Holokostu (Narysy molodizhnoi polityky NSDAP u 1922–1939 rr.)*. 2-he vyd., dop. Dnipro: Ukrainskiy institut vyvchennia Holokostu "Tkuma". [in Ukrainian].
3. Hrinchenko, H. (Ed.). (2009). *"Prasbu vas mene ne zabuvaty": usni istorii ukrainskykh ostarbajteriv*. Kharkiv. [in Ukrainian].
4. Hrinchenko, H. (Ed.). (2015). *Zbinky Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy u Drubii svitovii viini: benderna spetsyfika dosvidu v chasy ekstremalnoho nasystva*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Knopp, G. (2004). *Deti Gitlera*. Moskva. [in Russian].
6. Kulynych, I.M. (2003). Vislo-Oderska nastupalna operatsiia. *Entsyklopediia istorii Ukrainy, 1*, 576. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
7. Kurylev, O.P. (2013). *Tretij rejkb: 1933–1945: Polnyi atlas*. Moskva. [in Russian].
8. Lakhno, V., Voloshyn, Yu. (Comps.). (2011). *Malenki liudy na velykii viini: usni istorii ostarbajteriv ta viazniu konstaboriv z Poltavshchyny*. Poltava. [in Ukrainian].
9. Nahaiko, T.Yu. (Comps.). (2010). *Dzberela pamiaty: Istoryko-kraieznavchyi almanakh, 2: Ostarbajtery: zhyva pravda – zhyvyi bil*. Pereiaslav-Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
10. Pastushenko, TV. (2009). *Ostarbajtery z Kyivshchyny: verbuvannia, prymusova pratsia, repatriatsiia (1942–1953)*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
11. Pyliavets, R.I., Yarenenko, V.M. (Comps.). (2012). Viina. Okupatsiia. Pamiat: Prymusovi robitnyky z Ukrainy v okupovanii Yevropi: Abstracts of papers 2012: *Materialy Vscukrainskoi naukovoii konferentsii, Kyiv, 27 veresnia 2012 r.* Kyiv. [in Ukrainian].
12. Smolii, V.A. (Ed.). (2006). *... To bila nevolia? Spohady ta lysty ostarbajteriv*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
13. Soldatenko, V. (Ed.). (2013). *Natsionalna ta istorychna pamiat: Ukrainski ostarbajtery: dolia i pamiat, 9*. Kyiv. [in Ukrainian].

Anatolii POGORIELOV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
 Postdoctoral Student of the Department of History,
 Mykolaiv V.O.Sukhomlynskyi National University
 (Mykolaiv, Ukraine), pogorielov81@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6566-4241>

Unknown Stories of Ukrainian Ostarbeiters: Labor Experience of Women from Southern Ukraine in Ordensburg Krössinsee (1943–1945)

Abstract. The purpose of the study is to highlight the unprecedented experience of labor of women from the Mykolaiv and Kherson oblasts in 1943–1945 on the territory of Ordensburg Krössinsee. **The methodology** of the study is based on the principles of historicism, scientificity, anthropocentrism. The method of historiographic and source analysis, historical-genetic and problem-chronological methods were used to cover the problem. **Scientific novelty.** For the first time, the author investigated the fact of mass involvement of female forced laborers from the East to labor in one of three "Order Castles", elite party educational institutions for Nazi youth, on the territory of which one of Adolf Hitler Schools was located. The author has managed to cover the atypical everyday life of Ukrainian female Ostarbeiters, to find out the names and place of residence of a part of female laborers, most of whom voluntarily agreed to go to work on the Third Reich territory. Interesting private letters of the group of repatriates under study, some photos and captured documents have been introduced into scientific use. **Conclusions.** On the basis of archival documents it has been found out that the circumstances of transportation to the destination point, conditions of work, life and leisure, quality of food and clothing of this category of female laborers were much better than those of the vast majority of our compatriots who worked hard at military industrial complex objects or in agriculture in Nazi Germany and satellite countries. Such atypical everyday life can be explained to some extent by the voluntariness of departure and, obviously, by the status of such elite institution, where even female laborers "from the East" had to look decently and work in proper conditions. The fact of the mass involvement of female laborers from the East, but not local German women ("Aryan representatives") or at least Western European female laborers, to this rank of the institution is unique.

Keywords: Ordensburg Krössinsee (N.S. Ordensburg Krössinsee b. Falkenburg), Adolf Hitler School (AHS), Southern Ukraine, forced labor, Ostarbeiters.

Наталія ДАНИЛИХА

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри соціокультурного менеджменту,
Львівський національний університет ім. І.Франка
(Львів, Україна), natalia.danylykha@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3363-6198>

Політичні мотиви та наслідки переселення українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. (на матеріалах західноукраїнських областей)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.103>

УДК: 94(477.8):314.151.3-054.74(438=161.2)«1944–1950»

Анотація. **Мета статті** – проаналізувати політичні мотиви та наслідки депортації українців із Польщі в Українську РСР у 1944–1950-х рр., діяльність радянських і польських державних структур, що ініціювали й організували таке переміщення людей, їх розселення в Україні, шляхи інтеграції в економічне і суспільне життя. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, системності, неупередженого підходу до оцінки об'єктивності джерел, їх комплексного використання та репрезентативності, звернення особливої уваги до виявлення нового пласту джерельної бази з теми дослідження. **Наукова новизна.** Виділено й комплексно проаналізовано питання політичних аспектів та соціально-демографічних наслідків переселення українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. Уточнено географію розселення і подальшу міграцію переселенців в Україні, висвітлено їх побутове облаштування й соціальну адаптацію в суспільстві. **Висновки.** Переселення українців у 1944–1946 рр. в УРСР з етнічних земель, що у післявоєнний час опинилися у складі польської держави, було здійснено насильницькими засобами без урахування волі місцевого населення. Переміщення мас українців і поляків було пов'язане з неймовірними людськими стражданнями духовно-психологічного й матеріального характеру, які досі дають про себе знати у свідомості сотень тисяч депортованих. Незважаючи на плани органів радянської влади спрямувати основну масу переміщених із Холмщини, Надсяння та Лемківщини у східні райони УРСР, на початку 1950-х рр. у шести західних областях республіки (Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській) знайшла постійне місце проживання 98 651 родина переселенців із Польщі, тобто майже 80% від їх загального числа.

Ключові слова: переселення, депортація, переміщення, українці з Польщі, переселенці, УРСР.

Світова війна 1939–1945 рр. суттєво вплинула на долю багатьох держав і народів. Трагічною виявилась доля українського населення західної смуги українських етнічних земель, яке, згідно з угодою, укладеною 9 вересня 1944 р. між Польським комітетом національного визволення й урядом УРСР, було позбавлене батьківщини та переселено до радянської України.

Тематика так званої «евакуації» українського населення з передбачуваної у 1944 р. території повоєнної польської держави в УРСР і, відповідно, польського населення із західних областей республіки до Польщі досліджена порівняно повно. Проте наявність значного історіографічного масиву ще не дає підстав твердити про нібито належне дослідження проблеми переселення українського населення Холмщини, Лемківщини та Надсяння і його подальшої долі. Зрозуміло, що кожна зі сторін

цікавила доля «своїх»: Україну – українців так званого Закарзоння, а Польщу – так званих «кресов'яків» (поляків із Західної України та Білорусії). У польській історіографії питання втрати малої батьківщини було невіддільно пов'язане з державницьким інтересом щодо «кресів», ролі Львова, Вільнюса. Тому у Польщі ніколи про те не забували, і тільки тепер, із поступовим формуванням позитивного образу України та Литви, поляки починають по-іншому дивитись на депортацію з «кресів». У радянській Україні, пропозиції якої про приєднання Перемишля і Холма були перекреслені Москвою, згадувати про якісь насильницькі переселення на тлі «Великої Перемоги» вважалось кривою. Через те бодай слабкий розголос тим трагічним подіям могли хіба що робити самі переселенці та їхні нащадки¹.

Спробуємо узагальнити й у певній мірі проаналізувати праці фахівців з обраної проблеми, що становлять сьогодні історіографічний набуток. Якщо класифікувати весь корпус публікацій про переселення українців із Польщі в УРСР та їх подальшу соціально-побутову адаптацію в Україні, то умовно їх можна поділити на такі групи: праці радянських істориків про «евакуацію»; розвідки українських дослідників періоду незалежності України (починаючи від 1991 р.); напрацювання представників української діаспори та зарубіжних істориків. За жанровими особливостями публікації з проблеми переселення, своєю чергою, можна було б поділити так: монографічні видання; статті у збірниках і періодичних виданнях; енциклопедичні й довідкові видання; мемуарні та белетристика.

В історії багатьох народів були такі події, які старались замовчувати. Відбувалось це з різних причин: через суперечливе соціально-політичне значення самої події та пов'язані з цим труднощі в її оцінці, через труднощі у доступі до першоджерел про подію, а також з огляду на політичні причини, пов'язані з добою роботи істориків. До таких замовчуваних подій в УРСР та у СРСР загалом і належала згадана вище угода від 9 вересня 1944 р. про взаємну евакуацію українського й польського населення. За весь радянський післявоєнний період історії України з цього питання вийшла лише одна монографічна праця І.Євсєєва, в якій у стандартному радянському варіанті описано «добровільне» переселення, здійснене нібито «самим справедливим шляхом»². Певні матеріали про те «взаємне переселення» подали також львівські історики в колективній праці³. Факт евакуації і кількість переселених із Польщі українців згадується у праці польського автора А.Маріанського⁴ та радянського фахівця Ю.Бромлея⁵, в якій, напевно, уперше в радянській історіографії згадувалось про депортації народів у колишньому СРСР. Як не дивно, але про «евакуацію» мовчали навіть тогочасні історичні ґрунтовні видання, зокрема такі, як «Історія Української РСР» у 8 т., «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» та ін.

Проголошення незалежності України вможливило і спричинило появу якісно нового типу історичних досліджень, вільних від ідеологічного тиску, об'єктивних в оцінках різноманітного джерельного матеріалу. Із праць загального характеру, виданих у 1990-х рр. і присвячених депортації українського й польського населення, відзначимо монографію С.Ткачова, в якій автор спробував розглядати взаємну «евакуацію» як

¹ *Кабачій Р.* Проблема переселення українців з Польщі до УРСР в 1944–1946 та 1951 рр. у сучасній публіцистиці // Україна – Польща: уроки Другої світової війни (27.02.2003 р.): Мат. наук. семінару молодих вчених та IV Міжнар. наук. конф. молодих вчених «Україна – Польща: шлях до європейської співдружності» (15–16.05.2003 р.). – Тернопіль, 2003. – С.160–166.

² *Євсєєв І.Ф.* Політична співпраця: Українсько-польський договір 9 вересня 1944 р. в справі евакуації українського населення із Польщі і польських громадян із Української РСР // *Аннали Світової федерації лемків.* – Ч.2. – Камілюс, 1975. – С.52.

³ Торжество історичної справедливості / Ред. кол.: Веремчук Т.А., Левін Б.С. та ін. – Л., 1968. – 803 с.

⁴ *Маріанський А.* Современные миграции населения / Пер. с пол. – Москва, 1969. – 224 с.

⁵ *Бромлей Ю.В.* Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов. – Москва, 1988. – С.25.

українсько-польський трансфер населення⁶. Значним фактологічним матеріалом про евакуацію польського населення західних областей республіки та українців Польщі відзначаються праці О.Буцько⁷.

Одним із перших в Україні тему примусового переселення українців Закароння почав досліджувати С.Макарчук. Прем'єрна його праця, присвячена «депортації» лемків Польщі, вийшла друком 1995 р.⁸ В інших студіях на базі досить значного архівного матеріалу зроблено спробу розкрити причини переселення, методи здійснення, подати географію розселення українців із Польщі в УРСР, показати їх матеріально-побутове облаштування на нових місцях проживання⁹.

Із довідкових та енциклопедичних видань слід відзначити «Зарубіжні українці» (1991 р.), а також «Малу енциклопедію етнотериторіалознавства» (1996 р.), «Малий словник історії України» (1997 р.), довідник «Етнопонаціональна структура українського суспільства» (2004 р.). Не можна не зауважити, що в останні роки вийшло багато довідково-енциклопедичних видань, які подають неправильні дані про кількість примусово переселених українців із Польщі. Наприклад в одному з них стверджується, що «близько 500 тис. лемків змушені були переселитися з Ряшівського, Люблінського, Краківського воєводств до Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Миколаївської областей України»¹⁰. Як відомо, уся лемківська етнографічна група північних схилів Карпат напередодні Другої світової війни не перевищувала 100 тис. осіб. Дивним є й те, що в більшості сучасних енциклопедичних і довідкових видань визначення «депортація» не прикладається до явища депортації українців Польщі, хоча вживається поняття «депортація поляків» із УРСР¹¹.

Чимало монографічних праць про примусове переселення українського та польського населення у 1944–1946 рр. та операцію «Вісла» було опубліковано в останні десятиріччя. Про факт примусового переселення й подальшу долю українців із Польщі в УРСР (виконання майнових зобов'язань, зустріч місцевою владою переселенців) ідеться в монографії Б.Яроша¹². Хочеться також згадати працю В.Макарчука, в якій надано правову оцінку акту переселення українців Польщі в УРСР, а також стан виконання радянським урядом «своїх зобов'язань перед переселенцями щодо забезпечення житлом, орною землею тощо»¹³. Становить інтерес публікація тернопільського історика В.Кіцака¹⁴. Суто тематикою переселення українців з Польщі та дослідженням подальшої їх долі й адаптації на теренах південних областей УРСР займається Р.Кабачій. Деякі українські дослідники поділяють період переселення на добровільний (із жовтня 1944 до липня 1945 рр.) і примусовий (із серпня 1945 до липня 1946 рр.)¹⁵.

⁶ Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. – Тернопіль, 1997. – 208 с.

⁷ Буцько О.В. К истории украинско-польского переселения 1944–1946 гг. // Украина у второй мировой войне: уроки истории та сучасність: Мат. міжнар. конф. – К, 1995. – 283 с.; Буцько О.В. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х гг. – К., 1997. – 149 с.

⁸ Макарчук С. Згуба Лемківщини як злочин проти українського народу і польської держави // Республіканець (Львів). – 1995. – №1. – С.25–28.

⁹ Макарчук С. Розміщення та побутове влаштування переселенців з Польщі в Україні у 1944–1947 рр. // Збірник кафедри української преси. – Вип.3. – Л., 2000. – С.176–189; Його ж. Розміщення українських переселенців з Польщі в Україні у 1944–1947 рр. // Наукові записки: Історичні науки. – Вип.3. – Острог, 2003. – С.281–287.

¹⁰ Універсальний словник-енциклопедія. – Кн.1. – К., 1999. – С.761.

¹¹ Енциклопедія історії України. – Т.2. – К., 2005. – С.338.

¹² Ярош Б.О. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.). – Луцьк, 1999. – 184 с.

¹³ Макарчук В.С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.). – К., 2004. – 348 с.

¹⁴ Кіцак В. Соціально-психологічна адаптація переселенців із Закароння в Західній Україні (1944–1947) // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія «Історія». – Вип. VIII. – Тернопіль, 1999. – С.144–148.

¹⁵ Андрухів І.О., Француз Н.Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне; Івано-Франківськ, 2001. – 335 с.

Матеріали про кількість українського населення в довоєнній Польщі та після переселення подають у своїй праці «Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття» С.Копчак, В.Мойсеєнко, М.Романюк, а також С.Копчак, В.Копчак у статті «Деякі питання міграційного руху населення західних областей УРСР (1945–1950)». Привертає увагу збірник публікацій конференції «Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 1950-х рр. (до 50-річчя операції «Вісла»), що відбувалася 14–17 травня 1997 р. у Львові. Корисними й насиченими фактами стали виступи Ю.Сливки, В.Сергійчука, Й.Свинко, І.Козловського, М.Зимомрі та Р.Дрозда, Ю.Киричука, І.Біласа та ін.

У вітчизняній публіцистиці обмін населення часто ототожнюється з акцією «Вісла». Спробу з'ясувати відображення цієї теми зробив Р.Кабачій¹⁶. Переважно некоректно розповідають про переселення в Україну й електронні ЗМІ. Державний архів Львівської обл. повідомляє на своєму сайті, що в 1998 р. «були отримані документи по операції “Вісла” (примусове переселення з Польщі на Україну) – від Міністерства праці України». На веб-сторінці фонду «Європа ХХІ», присвяченій етнічному складу населення України, знаходимо й таке твердження: «Відомо, що внаслідок операції “Вісла” (1945–1946 рр.) близько 50 тис. (за деякими оцінками – до 10 тис.) лемків та бойків були переміщені з території Польщі в УРСР»¹⁷.

Примусовому переселенню українців із території післявоєнної польської держави присвячено велику кількість літератури, виданої в українській діаспорі. Характеристику кількісного складу, території, господарсько-культурного життя українців Лемківщини, Холмщини, Надсяння, Підляшшя довоєнного періоду подано у праці В.Кубійовича. Різні числові дані (українських, польських, інших авторів) про кількість українців у довоєнній Польщі та дані після примусового переселення зібрав М.Трухан¹⁸.

Публікації преси діаспори про депортацію українців із Польщі опрацьовані від 1980-х рр. Багато інформації про Лемківщину, Холмщину, Надсяння й Підляшшя та подальшу долю населення цих країв можна почерпнути з журналів «Нові дні», «Визвольний шлях», календаря-альманаху «Новий шлях», «Альманаху Українського народного союзу», «Гомін України», «Лемківський календар». Цікавою є опублікована в канадському універсальному журналі «Нові дні» стаття волинського дослідника О.Ленартовича «Трагедія українців Закерзоння і переселенська “добровільна” акція з рідних земель в 1944–1947 рр.» (1996 р.), а також розвідки І.Терефенко «Трагедія Закерзоння» (опублікована в «Гомоні України») та Ю.Кульчицького «Вигнання» (в «Альманаху УНС»).

Чимало праць написали зарубіжні історики, насамперед польські. Майже всі вони акцентують увагу насамперед на польських втратах, часто – на провіні УПА за репресії, що їх застосовували радянські й польські структури щодо українських переселенців. Наприклад, виступи польських дослідників Г.Мазура та М.Ясяка на VIII Міжнародному семінарі «Польсько-українські стосунки в роки II світової війни» (2000 р., Краків) були присвячені питанням переселення українців із Польщі та поляків з України й акції «Вісла». Не згадує про примусовий характер виселення українців із Польщі у своїх працях А.Квілецький.

¹⁶ Кабачій Р. Вісла в степах України [Електронний ресурс]: www.krytyka.kiev.ua/comments/kabachij.html

¹⁷ Див.: Кабачій Р. Опанті: вигнанці зі Словаччини [Електронний ресурс]: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/593/163/21468/>

¹⁸ Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни 1944–1984. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1990. – 403 с.

Об'єктом наукових зацікавлень польських істориків стали деякі аспекти переселення українців із Польщі в 1944–1946 рр. Відзначаючись ґрунтовним опрацюванням польських та українських джерел, історіографії, вони досить докладно показують нетривалу історію польського підпілля у західних областях УРСР у повоєнні роки, особливості переселення українського населення з Польщі та соціально-побутової адаптації переселених польських громадян у Польщі¹⁹.

Важливим джерелом для наукового дослідження стали усні свідчення, зібрані під час опитувань авторкою населення шести західних областей України. Як метод, усне дослідження дозволяє зберігати докази минулого, доповнюючи інформацію, отриману з інших джерел. Водночас у деяких випадках усні дослідження виступають першоджерелом історичної інформації.

На особливу увагу заслуговує ґрунтовна документальна публікація, підготовлена львівськими істориками під керівництвом Ю.Сливки²⁰. Важливим збірником документів, що стосується примусового переселення українців Польщі, стало спільне польсько-українське видання, у другому томі якого зібрано матеріали про майнові розрахунки уряду УРСР із переселенцями, «моральний стан прибулих», масові втечі переселенців із східних областей республіки²¹.

Особливості функціонування радянської репресивно-каральної системи під час організації і проведення самого переселення, методи та звітні дані керівників про ситуацію на теренах Польщі у 1944–1946 рр. та після переселення українського населення із Польщі в УРСР спробував розкрити на базі великого архівного матеріалу І.Білас. Велику кількість архівних документів, які стосуються депортації українського й польського населення в 1944–1946 рр., опрацював та опублікував В.Сергійчук. Одними з перших розвідок у польській історіографії, в яких на матеріалах архівів описано картину примусового виселення українців з Польщі у 1944–1946 рр., були праці Є.Місила «Акція Вісла», «Репатріація чи депортація».

В останні роки вийшла друком досить велика кількість праць, в яких опубліковані живі спогади тих переселенців, котрі пережили вигнання з батьківських земель і прижились на сучасній території України. Під цим кутом зору становить інтерес укладена М.Онуфрійчуком книжка «Холмському роду нема переводу» (2005 р.), де зібрано розповіді земляків дослідника, котрих було примусово виселено з краю. На особливу увагу серед напрацювань діаспори заслуговує праця «Лемківщина: Земля – люди – історія – культура», в якій на фактичній і документальній базі відображено примусове переселення та глибоку картину психологічних переживань переселених українців.

Одна з публікацій комбінованого характеру, де поєднуються спогади очевидців і здійснюється аналіз історичних подій – «Ярославщина і Засяння: 1031–1947: Історично-мемуарний збірник». Насичена фактами також праця Є.Пастернака «Нарис історії Холмщини і Підляшшя (нові часи)». Автор коментує події на підставі польських і радянських документів.

Проголошення незалежності України, відродження української історичної науки поклато початок правдивій реконструкції подій і процесів, які стосувалися також і визнання факту примусового переселення, а не просто «евакуації» українського населення з Польщі. Починаючи з 1991 р., з'являється дедалі більше публікацій українських

¹⁹ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX w. – Warszawa, 1994. – 335 s.; Grunberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo: Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX w. – Warszawa, 2005. – 832 s.

²⁰ Депортації: Західні землі України: кінець 30-х – початок 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. / Відп. ред. Ю.Сливка – Л, 1996–2002. – Т.1: (1939–1945 рр.). – 749 с.; Т.2: (1946–1947 рр.). – 539 с.; Т.3: Спогади. – 418 с.

²¹ Польща і Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб: У 9 т. – Т.2: Переселення поляків та українців 1944–1946 рр. – Варшава; Київ, 2000. – 1007 с.

дослідників, а також спогадів очевидців, присвячених цим подіям. Проте й досі бракує узагальнюючих праць концептуального характеру, в яких би всі аспекти переселення й адаптації переселених висвітлювалися на сучасному науковому рівні.

Більшість дослідників питання про взаємне переселення польського й українського населення вважають, що воно здійснювалось за волею уряду СРСР. Крім завдань зміцнення прокомуністичного режиму в Польщі, підриву соціальної бази польського націоналістичного підпілля у західних областях УРСР та українського визвольного руху на так званому Закарпатті, передбачуваний «бартер» людьми представляв собою інтерес і з погляду на потребу в робочій силі для відбудови зруйнованого війною господарства на сході республіки. Зацікавленою була й польська сторона, яка прагнула перетворити переважно етнічно українську смугу свого східного державного прикордоння на польську. Окрім цього, перед польською владою актуальним було завдання освоєння великих територій на заході, з яких передбачалося виселення німців. Дуже живою була в Польщі ідея створення так званої «монолітної держави» в національному відношенні, а цього можна було досягнути лише через виселення з країни сотень тисяч українців. Основну роботу у справі взаємної, практично примусової евакуації українців і поляків узяла на себе радянська сторона. Органи держбезпеки організували та спрямували евакуацію не тільки з території Української РСР, а й у великій частині також із території, що мала ввійти до складу післявоєнної польської держави.

Різні автори на позначення акції взаємної евакуації населення вживають неоднакові назви. Найбільш уживаними у працях з даної тематики є терміни «депортація», «виселення», також «обмін населенням», трапляється й німецький «Vertreibung» як відповідник польського «wypędzenie», українського «вигнання». Впроваджують також поняття «трансфер», тобто взаємообмін населенням зі зміною громадянства на підставі міждержавних угод. Дехто називає ті події «типом міграції», відповідно наповнюючи це визначення певним змістом.

В угоді від 9 вересня 1944 р. зазначалось, що евакуація повинна мати добровільний характер, «тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо». Проте це положення не стало обов'язковим і у процесі взаємної евакуації про нього практично забули.

Із метою реалізації документа РНК УРСР і ЦК КП(б)У 19 вересня 1944 р ухвалили постанову «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території Української РСР», якою було передбачено створення на території УРСР і Польщі необхідних виконавчих структур, затвердження потрібної документації для оформлення населення, що підлягало евакуації, визначено області прийому переселенців з Польщі, а також намічено інші заходи на виконання угоди. Для цієї «надзвичайно важливої і відповідальної роботи» рішенням РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 23 вересня було утворено Управління при РНК УРСР у справах евакуації та розселення польського й українського населення, яке очолив В.Іванов. При виконкомах обласних рад депутатів трудящих створювались обласні відділи, на які покладалось завдання практичного здійснення евакуації та розселення. Нашвидкуруч створений кадровий апарат для врегулювання справ, пов'язаних із переселенням людей, відразу виявив свою некваліфікованість, що негативно позначалося на його роботі впродовж усього часу реалізації угоди.

Уже перший етап переселення, який тривав з осені 1944 до вересня 1945 рр., мав умовно добровільний характер. Люди не поспішали розлучатися зі своїми роками нажитими господарствами, боялися підпасти в УРСР під колективізацію та репресії, певні відомості про які доходили до Надсяння, Холмщини, Лемківщини. У вересні 1945 р. уряд Польщі всупереч прийнятому на Варшавській конференції рішенням

відправив у повіти, що підпадали під виселення, три дивізії з метою примусового згону українців на територію УРСР. Так розпочався другий етап переселення. У підтримку польського уряду запрацювала радянська каральна машина, котра в той час і на території Польщі мала свої збройні структури, які фактично приступили до поголового вигнання українців.

Ще в березні 1945 р. загін польського війська, замість виконання покладеного на нього завдання «боротьби з бандитизмом», організував масові вбивства українського населення. Тоді було спалено будівлі у трьох населених пунктах, розстріляно 15 осіб, насильно забрано 500 голів худоби²². Польські солдати спалили с. Завадка Морохівська Сяноцького повіту, у с. Павлокома на Лемківщині з березня вимордували 365 українських селян, включно з дітьми, у холмських селах Люблинці Нові та Старі вбили 130 українців. За час осінньої акції виселення 1945 р. в районі Сянока зареєстровано 105 облав польських військ на українські села. Крім того, на українських селян було вчинено 121 «бандитський» напад. Під час примусового переселення 1945–1946 рр. вбито 30 греко-католицьких і православних священиків²³.

Антиукраїнській репресивній політиці Польщі сприяла сусідня Чехословаччина, де власті оголосили, що українське населення може переходити на їхню територію. На чехословацькі землі ринув потік утікачів. Чехи їх затримували, а потім видали полякам²⁴.

Як свідчать опитані авторкою респонденти, переселені з вересня 1945 до літа 1946 рр., із Польщі їх виселяли як поляки, так і радянські війська. На збори часу не давали, або дозволяли зібратися впродовж двох годин, у рідкісних випадках – кількох днів. Проблему транспортування майна переселенці в основному вирішували самі: переважно везли на возах, а хто не мав на чому, то ніс на собі все, що міг узяти. Нелегко було людям залишати свої оселі, майно, назавжди прощатися з рідним краєм... Як згадує переселенка Ганна Левицька, «батько перед від'їздом цілував поріг рідної хати і плакав». «Деяких жінок чоловіки виносили на руках на дорогу, насильно відривали їх від рідних стін», – стверджують у своїх спогадах переселенці.

Дехто, аби залишитися на рідній землі, переписувався на поляків²⁵ або на українсько-польську сім'ю. «Лемків від депортації не вберегла навіть зміна віросповідання з греко-католиків на православних», – пише польський дослідник²⁶. Управління публічної безпеки в Ряшеві наказало переселювати навіть мішані родини, якщо батько не був поляком²⁷. Особливо втікали, і певний час переховувалися, молоді хлопці. Були чутки, що по приїзді в УРСР їх можуть заарештувати як «бандерівців»²⁸. Переселенець М.Шпиляк згадує: «Дехто з односельчан, що підкупив поляків, той сі лишив. Але тому його вивезли на німецькі землі».

Покинувши свої обійстя, українські сім'ї на підводах, деколи під конвоєм, часто під власною озброєною охороною, їхали, як було наказано владою, до залізничних станцій, де їх мали розподілити, видати опис залишеного майна та евакуаційний лист. Після прибуття на місце розселення потрібно було в паспортизованій місцевості

²² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. – К., 1994. – С.222–223.

²³ Кічак І. Істерія замість історії // Визвольний шлях. – Кн.12(573). – Торонто, 1995. – С.1423.

²⁴ Киричук Ю. Український національний рух 40-х – 50-х рр. ХХ ст.: ідеологія та практика. – Л., 2003. – С.258–259; Дрозд Р. Акція «Вісла» – метод вирішення української проблеми в Польщі // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х рр. (до 50-річчя операції «Вісла») / Упор. Ю.Ю.Сливка. – Л., 1998. – С.20.

²⁵ Repatriacja czy deportacja: przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946 / Pod. red. E.Misiły. – T.1: Dokumenty 1944–1945. – Warszawa, 1996. – S.131, 303.

²⁶ Grunberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo... – S.656.

²⁷ Дрозд Р. Депортація та розселення українців – чинник асиміляції // У пошуках правди про акцію «Вісла»: 36 доп. і мат. наук.-практ. конф. (Перемишль, 22–23 листопада 1997 р.). – Перемишль, 1998. – С.13.

²⁸ Онискевич Р. Біль, який не забути // Незалежність. – 2002. – №8. – С.15.

впродовж трьох днів з'явитися в органи міліції для отримання паспорта і прописки, а в непаспортизованій – у сільську раду й записатися до сільської книги. Багато переселенців згадують, що насправді опису майна ніхто не проводив. Деякі переселенці спеціально не записували всього майна, яке залишилося в Польщі, оскільки були налякані чутками, що як прийдуть до радянської України, то їх «порахують богачами, куркулями і вивезуть на Сибір»²⁹. Прибувши на залізничні станції, у більшості випадків люди ще довго (1–3 тижні) чекали на вагони, живучі просто неба.

Згідно з урядовими постановами, спочатку передбачалось основну масу евакуйованих направити у східні області УРСР (за планом, складеним урядовою комісією 1 листопада 1944 р., таких мало бути 79,4%, і лише 20,6% переселенців припадало на захід республіки). Однак голод 1946 р., примусове усупільнення майна й худоби переселенців у колгоспах, недбале ставлення місцевих органів влади до потреб новопрйбулих спричиняли втечу їх зі східних районів і від'їзд у західні області УРСР, де ще переважала індивідуальна форма господарства. Станом на 1 січня 1947 р. на Львівщині було зафіксовано 16 384 родини (67 369 осіб), які розселилися у Львові та 29 районах області³⁰. А на вересень того року нараховувалося 18 424 родини переселенців, у тому числі таких, які прибули в неплановому порядку – 3660 осіб³¹. Це було майже в дев'ять разів більше, ніж передбачалося за початковим планом прийому. Особливо масовий приплив переселенців у Львівську обл. відзначався наприкінці переселенської акції й упродовж 1947 р. В основному це були переселенці, направлені у східні області УРСР, частково з інших західних областей республіки. Близько 50% респондентів повідомили, що вони по декілька разів змінювали своє місце проживання, переїжджаючи з області в область, із району в район, із села у село. Перевищення чисельності прибулих із Польщі українців порівняно з планами їх прийому спостерігалось й в інших західних областях. Станом на січень 1948 р. на Тернопільщині числилося 37 697 сімей, тобто майже втричі більше, ніж передбачалося за планом від 5 травня 1945 р.³² Практично у три з половиною рази більше, ніж передбачав початковий план прийому (3582 родини), прийняла українців із Польщі Дрогобицька обл. У квітні 1949 р. тут було зареєстровано 11 986 родин (53 311 осіб)³³. Згідно з постановою від вересня 1944 р., найменшу кількість переселенських родин планувалося розселити на Станіславщині (1500 родин, у них 5500 осіб). Але станом на 1948 р. тут оселилася 7341 родина українців із Польщі, тобто в п'ять разів більше. У Рівненській обл. на 1 січня 1950 р. мешкали 10 595 родин (39 992 особи)³⁴, тобто майже у шість разів більше від початкового плану (1623 родини) прийому переселенців у цю область. Практично у три рази перевищували кількість планованих родин українців із Польщі реально прибулі на Волині, де на серпень 1952 р. розселилося 14 703 сім'ї при планових 5500³⁵.

Отже після офіційного припинення евакуації українців із Польщі в липні 1946 р., міграційний рух їх на території УРСР не припинився. Велика кількість зривалася зі східних областей республіки та осідала в кінцевому результаті у західних. На Львівщині, наприклад, після припинення евакуації кількість родин переселенців збільшилася на 3284, Тернопільщині – на 1478, Дрогобищині – на 2592, Станіславщині – на 4414, Рівненщині – на 2191, Волині – на 6336.

²⁹ Гоч Т.-Ф. Життя лемка. – Зиндраново, 1999. – С.54, 57.

³⁰ Державний архів Львівської обл. (далі – ДАЛО). – Ф.П-3. – Оп.2. – Спр.120. – Арк.92.

³¹ Там само. – Оп.3. – Спр.445. – Арк.142.

³² Макарчук В.С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею... – С.283.

³³ ДАЛО. – Ф.2022. – Оп.1. – Спр.5974. – Арк.28.

³⁴ Державний архів Рівненської обл. – Ф.654. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.170.

³⁵ Державний архів Волинської обл. – Ф.919. – Оп.2. – Спр.30. – Арк.27.

Треба зауважити, що найбільших масштабів переселенська міграція українців із Польщі в УРСР набула у другій половині 1946 р. і продовжувалася в наступні роки, але вже в порівняно менших розмірах. Утім С.Макарчук і В.Кіцак уважають, що після припинення переселення українців із Польщі в липні 1946 р. в межах УРСР внутрішні міграції переселенців відбувалися головним чином упродовж року – до літа 1947 р.³⁶

Треба відзначити, що в різного роду інформаційних матеріалах про переселенців із 1946 р. і наступних років зустрічаються неоднакові показники. Проте вони загалом не суперечать загальним тенденціям, характерним для руху переселенських родин у ті роки. Так, за звітними даними головного вповноваженого з переселення українського населення з Польщі в УРСР, усього було «евакуйовано» 122 622 родини, а за даними Управління у справах переселення при РМ УРСР, станом на 1 травня 1947 р. у 17 областях республіки, де повинні були розселитися новоприбулі, реєструвалося лише 100 307 таких родин. Про те, де знаходяться решта 22 315 родин переселенців, управління даних не мало³⁷.

Згідно з підсумковим звітом головного вповноваженого у справах переселення від лютого 1947 р., у західних областях УРСР опинилася 80 471 родина українців із Польщі³⁸. За нашими ж підрахунками на основі інформаційних матеріалів, що зберігаються в державних архівах західних областей України, – 88 532 родини³⁹. На статистику цього звіту, до речі, спираються багато дослідників⁴⁰. Механічну помилку у своїх підрахунках (пропустивши кількість родин однієї області) допустив С.Макарчук⁴¹.

У зв'язку з очевидними неточностями в тогочасних статистичних джерелах, нині важко встановити адекватні дані про кількість переселенців на конкретних етапах їх «евакуації». На це звертали увагу вже самі укладачі документів. В одній із постанов Дрогобицького обкому КП(б)У з кінця 1945 р., наприклад, констатовалося: «Так, з прибулих в Стрийський район 428 господарств (1709 осіб), невідомо яким чином зареєстровано 548 господарств (2723 особи)»⁴². У Городоцькому р-ні Львівської обл. у квітні 1946 р., за даними райплану, прибули 934 родини, в облвиконкомі тоді ж налічувалося 969 родин, а згідно зі списками, що подавалися сільрадами до райспоживспілки для видачі товарів переселенцям, обліковувалося 1099 родин переселенців⁴³.

Починаючи з 1950 р. чимала кількість колишніх переселенців, піддавшись на агітаційні заходи влади та з метою вирватись із західноукраїнського колективізованого села, в якому не видавали документів на право влаштування на роботу поза колгоспом, виїжджали на освоєння земель на сході та півдні республіки. Так, Р.Кабачій на основі виявлених архівних матеріалів й опитування респондентів стверджує, що того року почалася «друга хвиля лемківських переселенців із західних у східні області УРСР»⁴⁴. Треба зауважити, що це питання майже недосліджене. Проте відомо, що з центральних і західних областей в колгоспи півдня в 1950-х рр. було переселено 24 723 колгоспних сім'ї, у тому числі були й переселенці, що не адаптувалися у західних областях⁴⁵.

³⁶ Кіцак В. Розселення українців з Польщі в УРСР (1944–1947): Переселення їх із південних та східних областей у Західну Україну // Молода нація. – К., 2000. – С.116; Макарчук С. Розміщення та побутове влаштування переселенців з Польщі в Україні у 1944–1947 рр. – С.184.

³⁷ Польща і Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. – Т.2: Переселення поляків та українців 1944–1946 рр. – С.944.

³⁸ Депортації: Західні землі України... – Т.2. – С.176.

³⁹ Лобас-Данилиха Н. Майнові розрахунки органів радянської влади із переселенцями з Польщі у 1944–1950-х рр. (на матеріалах західних областей України) // Етнічна культура українців. – Л., 2006. – С.103.

⁴⁰ Білас І. Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х рр. (до 50-річчя операції «Вісла») / Упор. Ю.Ю.Сливка. – Л., 1998; Буцко О.В. Україна – Польща: миграционные... – С.184–185, 283.

⁴¹ Макарчук С. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею... – С.184–185, 283.

⁴² ДАЛО. – Ф.П-5001. – Оп.6. – Спр.4. – Арк.30.

⁴³ Там само. – Ф.П-13. – Оп.1. – Спр.71. – Арк.71.

⁴⁴ Кабачій Р. Переселенці з Польщі в колгоспах півдня (1951–1954) [Електронний ресурс]: <https://bojky.wordpress.com/2009/08/21/переселенці-з-польщі-в-колгоспах-півд/>

⁴⁵ Там само.

На заході республіки були переселенці, які самі зголошувалися виїздити на південь. У більшості це були ті колишні українці з Польщі, котрі ніколи не бували в південних районах УРСР, і нічого про той край не знали. «У 1950 р. переселили нас у Запорізьку область зі Львівщини, і ми оселилися неподалік Бердянська», – свідчить Григорій Блакита з Любачівщини. Історик В.Бадяк також пригадує, що «на початку 1950-х рр. оголошено організований переїзд сімей у Миколаївську область». Зустрічаються спогади переселенців про примус у ході «південної» агітації. Так, родину Степана Палиняка в 1945 р. переселили з Польщі у Станіславську обл. «А в 1949 р., – згадує він, – батька посадили за зв'язок з УПА. А нас на наступний рік примусово переселили в Кіровоградську область, Олексіївський район. Там колгосп побудував нам хату, де ми прожили до 1954 р. Працювали в колгоспі. А пізніше повернулися назад в Івано-Франківську область».

Як зауважив Р.Кабачій, «переселення відбувалося до тих самих сіл, до яких в 1944–1946 рр. поселяли холмшаків і лемків. Яскравим прикладом є колишня колонія Ландау, тепер Широколанівка (теж побутувала назва Широкий Лан) Миколаївської обл., в котрій спершу розселили три холмські села, а тепер проживають переселенці з Нового і Старого Люблинця. Нові поселенці затримались довше, оскільки, по-перше, колгоспна система в порівнянні з післявоєнними роками зміцніла, а по-друге, колгоспи, у тому числі за свідченнями переселенців, почали дбати про переселенців (“Колгосп нас пильнував. Голова цікавився нами, розпитував”). Лемки на Донеччині визнавали, що там було спокійніше, бо “не приходили вночі ні з лісу, ні з чорних машин”»⁴⁶.

Узагальнюючи, маємо підстави сформулювати кілька висновків: переселення в 1944–1946 рр. в Українську РСР українців з етнічних земель, що в повоєнний період опинилися у складі польської держави, було здійснене засобами насильства проти волі самого населення; переміщення значних мас українців і поляків було пов'язане з людськими стражданнями, матеріальними й духовно-психологічними втратами, які досі даються взнаки у свідомості насильно переселених людей; незважаючи на плани органів влади спрямувати основну масу новоприбулих із Холмщини, Надсяння, Лемківщини у східні райони УРСР, на початку 1950-х рр. у шести західних областях республіки (Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській) осіла на постійне місце проживання 98 651 родина переселенців із Польщі, тобто 4/5 (або 80%) від їх загальної кількості.

REFERENCES

1. Andrukhiv, I.O., Frantsuz, N.J. (2001). *Stanislavsbchyna: dvadtsiat buremnykh lit (1939–1959): Suspilno-politychnyi ta istoriko-pravovyi analiz*. Rivne; Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
2. Bilas, I. (1994). *Represyivno-karalna sistema v Ukraini 1917–1953 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Bilas, I. (1998). Pereselensko-deportatsiini aktii: polityko-pravovyi aspekt. *Deportatsii ukraintiv ta poliakiv: kinets 1939 – pochatok 50-tykh rr. (do 50-rychchia operatsii “Visla”)*. Lviv. [in Ukrainian].
4. Bromlej, Yu.V. (1988). *Natsionalnye protsessy v SSSR: v poiskakh novykh podkbidov*. Moskva. [in Russian].
5. Butsko, O.V. (1995). K istorii ukrainsko-polskogo pereseleniya 1944–1946 gg. *Materialy mizhnarodnoi konferentsii „Ukraina u drugii svitovii viini: uroky istorii ta suchasnist”*. Kyiv. [in Russian].
6. Butsko, O.V. (1997). *Ukraina – Polska: migratsionnye protsessy 40-tykh gg.* Kyiv. [in Russian].
7. Drozd, R. (1998). Aktsiia “Visla” – metod vyrishennia ukrainskoj problemy v Polshchi. *Deportatsii ukraintiv ta poliakiv: kinets 1939 – pochatok 50-tykh rr. (do 50-rychchia operatsii “Visla”)*, 19–23. Lviv. [in Ukrainian].
8. Eberhardt, P. (1994). *Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX w.* Warszawa. [in Polish].
9. Grunberg, K., Sprengel, B. (2005). *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX w.* Warszawa. [in Polish].
10. Hoch, T.-F. (1999). *Zhyttia lemka*. Zyntranovo. [in Ukrainian].
11. Kabachii, R. (2001). *Opanty: vylmantsi zi Slovachchymy*. Retrieved from: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/593/163/21468/> [in Ukrainian].
12. Kabachii, R. (2001). *Pereselentsi z Polshchi v kolbospakh pivdnia (1951–1954)*. Retrieved from: <https://bojky.wordpress.com/2009/08/21/pereselentsi-z-polshchi-v-kolbospakh-pivdnia/> [in Ukrainian].

⁴⁶ Там само.

13. Kabachii, R. (2003). *Visla v stepakh Ukrainy*. Retrieved from: www.krytyka.kiev.ua/comments/kabachij.html [in Ukrainian].
14. Kitsak, V. (1999). Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia pereselentsiv iz Zakerzonnia v Zakhidnii Ukraini (1944–1947). *Naukovy zapysky Ternopilskoho derzh. ped. un-tu im. V.Hnatiuka. Seriia: Istorii, VIII*, 144–148. Ternopil. [in Ukrainian].
15. Kitsak, V. (2000). Rozselennia ukraintsv z Polshchi v URSR (1944–1947): Pereselennia yikh iz pivdennykh ta skhidnykh oblastej v Zakhidnu Ukrainu. *Moloda natsiia*, 99–122. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Kyrychuk, Yu. (2003). *Ukrainskyi natsionalnyi rukh 40-ky – 50-ky rr. XX st.: ideolohiia ta praktyka*, 258–259. Lviv. [in Ukrainian].
17. Lobas-Danylykha, N. (2006). Mainovi rozrakhunky orhaniv radianskoj vlady iz pereselentsiamy z Polshchi u 1944–1950-ky rr. (na materialakh zakhidnykh oblastej Ukrainy). *Etnichna kultura ukraintsv*, 101–111. Lviv. [in Ukrainian].
18. Makarchuk, S. (1995). Zhuba Lemkivshchyny yak zlochyn proty ukrainskoho narodu i polskoj derzhavy. *Respublikanets*, 1, 25–28. Lviv. [in Ukrainian].
19. Makarchuk, S. (2000). Rozmishchennia ta pobutove vlashtvuvannia pereselentsiv z Polshchi v Ukraini u 1944–1947 rr. *Zbirnyk kafedry ukrainskoj presy*, 3, 176–189. Lviv. [in Ukrainian].
20. Makarchuk, S. (2003). Rozmishchennia ukrainskykh pereselentsiv z Polshchi v Ukraini u 1944–1947 rr. *Naukovi zapysky: Istorychni nauky*, 3, 281–287. Ostroh. [in Ukrainian].
21. Makarchuk, V.S. (2004). *Mizhnarodno-pravove vyznannia derzhavnogo kordonu mizh Ukrainoiu i Polshcheiu (1939–1945 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Marianskij, A. (1969). *Sovremennyye migratsyi naseleniia*. Moskva. [in Russian].
23. Onyshkevych, R. (2002). Bil, yakyi ne zabuty. *Nezalezhnist*, 8, 15. [in Ukrainian].
24. Tkachov, S. (1997). *Polsko-ukrainskyi transfer naselennia 1944–1946 rr.* Ternopil. [in Ukrainian].
25. Trukhan, M. (1990). *Ukrainsi v Polshchi pislia druboi svitovoi viiny 1944–1984*. Niu-York; Paryzh; Sidnei; Toronto. [in Ukrainian].
26. Yarosh, B.O. (1999). *Storinky politychnoi istorii zakhidnoukrainskykh zemel (30–50-ty rr. XX st.)*. Lutsk. [in Ukrainian].
27. Yevsieiev, I.F. (1975). Politychna spivpratsia: Ukrainsko-polskyi dohovir 9 veresnia 1944 r. v spravi evakuatsii ukrainskoho naselennia iz Polshchi i polskykh hromadian iz Ukrainoi RSR. *Annaly Svitovoi federatsii lemkiu*, 2, 52. Kamilius. [in Ukrainian].

Nataliia DANYLYKHA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
 Docent at Department of Socio-Cultural Management,
 I.Franko National University of Lviv
 (Lviv, Ukraine), natalia.danylykha@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3363-6198>

Political Motives and Consequences of the Resettlement of Ukrainians from Poland to the Ukrainian SSR in 1944–1950 (Based on Materials from the Western Ukrainian Regions)

Abstract. The purpose of the article is to analyze the political motives and consequences of the deportation of Ukrainians from Poland to the Ukrainian SSR in 1944–1950, the activities of Soviet and Polish state structures that initiated and organized such displacement, their resettlement in Ukraine, ways of integration into economic and social life. **The methodology** is based on the principles of historicism, systematic, unbiased approach to assessing the objectivity of sources, their integrated use and representativeness, paying special attention to identifying a new layer of the source base on the research topic. **Scientific novelty.** The issues of political aspects and socio-demographic consequences of resettlement of Ukrainians from Poland to the Ukrainian SSR in 1944–1950 were singled out and comprehensively analyzed. **Conclusion.** The resettlement of Ukrainians in the USSR in 1944–1946 from ethnic lands that became part of the Polish state in the postwar period was carried out by force without regard to the will of the local population. The displacement of huge masses of Ukrainians and Poles was associated with the incredible human suffering of a spiritual, psychological and material nature, which still makes itself felt in the minds of hundreds of thousands of deported people. Despite the plans of the Soviet authorities to send the bulk of those displaced from Kholm, Nadsiannia and Lemkivshchyna to the eastern regions of Ukraine, in the early 1950s in six western regions of the Ukrainian SSR (Volyn, Drohobych, Lviv, Rivne, Stanislav, Ternopil) found permanent residence 98,651 families of migrants from Poland, almost 80% of their total number.

Keywords: resettlement, deportation, relocation, Ukrainians from Poland, migrants, Ukrainian SSR.

Ярослав АНТОНЮК

доктор історичних наук, науковий співробітник,
Галузевий державний архів Служби безпеки України
(Київ, Україна), history.volyn@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

Володимир ТРОФИМОВИЧ

доктор історичних наук, професор,
кафедра історії ім. М.Ковальського,
Національний університет «Острозька академія»
(Острог, Україна), trofymovych@hotmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

Протиборство спецслужб закордонних центрів ОУН із КДБ (1960-ті – початок 1990-х рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.114>

УДК: 94(477):356.25(«1960/1991»)

Анотація. Мета дослідження – висвітлити протиборство спеціальних підрозділів закордонних центрів ОУН із КДБ у 1960-х – на початку 1990-х рр. **Методологічною основою** стали принципи наукової об'єктивності та історизму. Використано такі загальноісторичні методи: історико-порівняльний, ретроспективний, проблемний, структурний. **Наукова новизна** одержаних результатів визначається тим, що, увівши до наукового обігу значну кількість неопублікованих архівних документів і матеріалів, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, проаналізовано діяльність спецслужб закордонних центрів ОУН, скеровану на протидію провокаціям органам держбезпеки УРСР і підтримку дисидентського руху в республіці зазначеного періоду. **Висновки.** Починаючи з 1960-х рр., діяльність служби безпеки Закордонних частин (СБ ЗЧ) ОУН відбувалась у тісній взаємодії насамперед із референтурою Крайового зв'язку (КЗ), Спілкою української молоді (СУМ), Антибільшовицьким блоком народів (АБН). У розглядуваний період закордонні осередки ОУН зіткнулись із посиленням провокацій органів держбезпеки УРСР, метою яких було деморалізувати та розколоти діаспору. Намагаючись протидіяти ідеологічним диверсіям, есбісти не лише публікували у своїй пресі спростування та застереження, ретельно розслідуючи кожну провокацію, інформуючи про результати інші закордонні центри ОУН, а й, своєю чергою, також здійснювали ідеологічно-підривні операції проти радянського режиму. Зручним майданчиком для останніх стали різноманітні міжнародні заходи, спортивні змагання, насамперед Олімпійські ігри. Значну шкоду закордонним центрам ОУН завдавали складні і тривалі оперативні ігри КДБ. СБ натомість проводила власні оперативні ігри, спираючись на підтримку української діаспори. Більшість оунівських центрів відійшли від радикальних гасел і зосередилися на підтримці в УРСР дисидентів, яким надавалася різноманітна допомога. Наприкінці 1980-х рр. спецслужби закордонних центрів ОУН сконцентрували свої зусилля на підтримці масового протестного руху в республіці. Після проголошення незалежності України їхні діячі остаточно легалізувалися, займаючись у подальшому літературною, науковою, громадською діяльністю.

Ключові слова: ОУН, закордонні центри, спецслужби, СБ, КДБ, УРСР, дисидентський рух, агента, кур'єр, провокація, референтура.

Величні та драматичні події ХХ ст. стали вирішальними у формуванні української нації. Гартуючись у горнилі війн, революцій, повстань, долаючи незліченні перешкоди,

ціною мільйонів життів, вона зуміла вибороти свою незалежність. Невід’ємною частиною цієї боротьби була діяльність спецслужб українського визвольного руху, у тому числі закордонних центрів ОУН розглядуваного періоду, у дослідженні яких існують численні прогалини. За період незалежності України історіографія спецслужб національно-визвольного руху поповнилася написаними на якісно новому рівні працями, авторами яких стали Д.Веденєєв, Г.Биструхін, В.Єфіменко, О.Іщук, О.Лисенко, В.Огороднік, О.Сич, Ю.Шаповал та ін.

На початку 1960-х рр. мережа закордонних центрів ОУН продовжувала будуватися за територіальним принципом. Вона охоплювала 12 країн світу та нараховувала понад 50 тис. членів¹. Закордонному представництву Української головної визвольної ради (ЗП УГВР) удалося створити міцний осередок у Нью-Йорку, а ОУН-солідаристам (ОУН-с) – зайняти провідне місце у середовищі української еміграції у Франції. Проте лідерство продовжувало залишатися за мережею Закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН). Найбільш стабільні теренові проводи були у США, Канаді, ФРН, Великобританії, Франції, Австрії, Бельгії. При кожному з них діяла референтура безпеки.

На той час робота СБ тісно перепліталася з іншими референтурами й організаціями. Передусім Спілкою української молоді². Було вирішено остаточно відмовитися від спроб створення розвідувальної мережі на базі залишків оунівського підпілля в УРСР³. Головні зусилля СБ зосередилися на роботі у середовищі української діаспори, зборі інформації з відкритих джерел і підтримці опозиційної інтелігенції в УРСР.

У розглядуваний період більшість осередків закордонних центрів ОУН, особливо у Західній Європі, мали проблеми з фінансуванням. Водночас посилювалися провокації КДБ щодо оунівців. «Щоб не допустити створення блоку антирадянських організацій, – зазначалося в одному з кадебістських матеріалів за 1962 р., – органи КДБ намагаються загострити відносини між ними, використовуючи з цієї метою агентів КДБ, які займають в них керівне становище, і вдаючись до компрометації організацій одна перед одною, а також компрометації лідерів спільних органів, створюваних ворожими розвідками». І далі йшлося: «Для розпалювання ворожнечі між закордонними антирадянськими організаціями органи КДБ успішно використовують боротьбу їхніх вожаків за владу, за право представляти підпілля, котре, на їхню думку, існує в СРСР. Підтвердженням цьому можуть слугувати дії органів державної безпеки, спрямовані на загострення боротьби між організаціями українських буржуазних націоналістів»⁴.

У довідці КДБ при Раді міністрів УРСР про стан агентурного проникнення у закордонні українські центри від 10 травня 1967 р. зазначалося, що республіканські органи значну увагу приділяли найбільш активним націоналістичним центрам – ЗЧ ОУН, ЗП УГВР, Проводу українських націоналістів та організаціям, що приєднуються до них⁵.

Як впливало із затвердженого союзним керівництвом КДБ плану заходів щодо припинення «антирадянської діяльності» зарубіжних емігрантських організацій на 1967–1970 рр., особлива увага зверталася на здійснення вербувальних розробок, що сприятиме проникненню в націоналістичні центри, активізації діяльності закордонної агентури, особливо тієї, котра знайшла підходи до їхніх керівників і співробітників⁶.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Спр.0927. – Арк.28; Спр.1020. – Арк.117.

² Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.102. – Арк.79–80.

³ Веденєєв Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів: Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій: 1945–1980-ті рр. – К., 2007. – С.202–203.

⁴ Влада УРСР і закордонні українці (1950-1980-ті рр.): Док. і мат. / Упор. В.М.Даниленко. – К., 2017. – С.55–56.

⁵ Там само. – С.140.

⁶ Там само. – С.144–145.

Для реалізації своїх задумів радянська агентура, зокрема, використовувала пошту. На початку 1960-х рр. до різних міст ФРН надсилалися листівки від «Ордену лицарів української самостійності», підписані «Дніпром» і «Макогоном». У них зазначалося, що видавцями є «українські патріоти», опозиційні до ЗЧ ОУН. Відкрито себе називати вони, мовляв, остерігаються, оскільки їх можуть вбити есбісти. Щодо цього факту референт СБ С.Мудрик провів розслідування. Удалося встановити, що згадані листівки надходили до Мюнхена з посольства СРСР у Бонні. Звідти їх розсилали поштою⁷.

Згідно зі звітом КДБ при РМ УРСР про підсумки роботи в 1969 р., використовуючи Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном було підготовлено й поширено 14 книжок і брошур, загальний наклад яких становив 182 тис. примірників, що спрямовані проти закордонних націоналістів. Крім того, газета «Вісті з України» надрукувала понад 40 компрометуючих їх матеріалів. Тоді ж у деяких західних країнах було успішно проведено 14 «оперативних заходів, спрямованих на посилення суперечностей у націоналістичному середовищі, компрометацію окремих ватажків ЗЧ ОУН»⁸.

У 1972 р. агентура КДБ поширювала листівку про нібито співпрацю голови ОУН-с О.Штуля з червоними партизанами Д.Медведева. Також надіслала до ЗЧ ОУН підроблені фотокопії (до автентичного тексту додали свої слова) листування О.Штуля з батьком, котрий подавався як агент КДБ⁹. Однак ця радянська провокація зазнала невдачі. О.Штуль повідомив СБ про намагання використати його листування з батьком – священиком із Волинської обл., якого спеціально перевели до Києво-Печерської лаври¹⁰.

Органи держбезпеки не полишали спроб зіштовхнути бандерівців із мельниківцями. Наприкінці 1981 р. часопис останніх «Самостійна Україна» надрукував статтю «Політичний примітивізм», що базувалася на розповсюджених кадебістами матеріалах. У ній подавався сфальшований лист С.Бандери до А.Розенберга з нібито «запевненням» у вірності А.Гітлеру. У відповідь референт СБ С.Мудрик («Мечник») звинуватив ОУН-с в «агентурному послугоуванні більшовикам» і вимагав негайно припинити публікацію радянських підробок¹¹.

Як дізнаємося зі спецповідомлення КДБ УРСР до ЦК КПУ від 7 липня 1982 р., за кордоном було розповсюджено спеціально підготовлені матеріали, «розраховані на загострення конфліктних ситуацій, що виникають у зарубіжних ОУН. Ці заходи певною мірою сприяли посиленню взаємних нападів і звинувачень, для обґрунтування яких як бандерівці, так і мельниківці почали широко використовувати нашу аргументацію»¹².

Насичення середовища української еміграції провокаційними виданнями змушувало есбістів звертати увагу на всі підозрілі публікації. Зокрема саме так вони сприйняли видання у жовтні 1974 р. солідаристами мемуарів Д.Шумука («Боремського») «За східним обрієм»¹³.

Намагаючись протидіяти провокаціям, співробітники СБ публікували у пресі ЗЧ ОУН відповідні застереження. Наприклад, 14 березня 1965 р. у газеті «Шлях перемоги» з'явилася стаття «Увага, провокація!». У ній повідомлялося, що впродовж січня

⁷ Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Революційної ОУН у боротьбі з НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. – Тернопіль, 1994. – С.26.

⁸ Влада УРСР і закордонні українці... – С.188–189.

⁹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1020. – Арк.241–242.

¹⁰ Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Революційної ОУН... – С.22–23.

¹¹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1096. – Арк.80–81; Влада УРСР і закордонні українці... – С.414.

¹² Влада УРСР і закордонні українці... – С.413.

¹³ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1037. – Арк.139–140.

того ж року в Канаді, Великобританії та Бельгії поштою розповсюджувалася брошура, спрямована проти С.Мудрика. Хоча місцем її видання вказувалося Чикаго (США), насправді її замовником були органи КДБ¹⁴.

12 вересня 1971 р. «Шлях перемоги» знову вмістив оголошення про радянську провокацію:

«Московська агентура постійно анонімно поширює провокаційні брошури і листівки. Провокатори з КГБ дуже часто намагаються робити це так, ніби це роблять українські політичні середовища проти своїх противників. Однак через брак належного знання провокатори завжди роблять помилку, що вказує обличчя провокаторів. Треба ствердити, що кожний політичний емігрант уже знає методи чекістів і намагання провокаторів витворити напруження не має успіху [...] У місяці липні в Англії і Франції розіслано листівку проти Олега Штуля, так оформлену, щоб кинути сумління на революційну ОУН. В кінці серпня 1971 р. така листівка стала поширюватися в Західній Німеччині. В липні і серпні ц. р. серед німців поширювано листівку німецькою мовою "Люди з Цепелінштрассе". Діяльність наша не дає чекістам-провокаторам з дипломатичними паспортами спокою. Ми звертаємося до наших читачів з проханням завжди повідомляти нас про всі провокації»¹⁵.

Незважаючи на занепад референтури підсоветських справ, спецслужби закордонних центрів ОУН продовжували та розвивали напрям збору даних із відкритих джерел. Так, упродовж 1960 р. референтура зв'язку з краєм видала в «Інформативних зошитах» три брошури із грифом «Для внутрішньоорганізаційного користування» – «Про ХХ з'їзд КПСС», «Сільське господарство ССРСР», «Концтабори ССРСР», які було підготовлено на основі відкритих матеріалів¹⁶.

На основі рішень Великого збору ЗП УТВР у Нью-Йорку від 24 січня 1971 р. було створено спеціальну аналітично-розвідувальну групу. До її завдань входило: робота із радянськими громадянами на Заході; збір інформації через листування з родичами в УРСР; співпраця з американськими журналістами, які мали акредитацію у СРСР¹⁷.

Спецслужби закордонних центрів ОУН розробляли спеціальні методички для опитування радянських громадян, які приїжджали до країн Заходу. Одну з таких під назвою «Вони вам не вірять» видала в березні 1971 р. ОУН-с. Прибулих із СРСР у ній поділяли на «надійних», «чесних людей» та «актив радянсько-партійних організацій»¹⁸. Застерігалось, що кожна особа, котра бажає виїхати за кордон, обов'язково перевіряється співробітниками КДБ¹⁹. Згадану методичку доповнював «Питальник для бесід з радянськими громадянами за кордоном»²⁰ і «Пам'ятка відвідувачам із-за залізного занавісу», що складалася зі 197 питань для бесід із громадянами СРСР²¹.

Органи КДБ УРСР інформували 5 червня 1984 р. ЦК КПУ, що спецслужби ОУН активізували опитування прибулих із СРСР громадян. Спеціально для цього вони розробили анкету, де містилися питання про радянський і партійний актив, національний склад, мову викладання в вишах Львова й Києва, факти російщення,

¹⁴ Мудрик-Мечник С. Служба безпеки Революційної ОУН... – С.30.

¹⁵ Там само. – С.34–35.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.0940. – Арк.27.

¹⁷ Там само. – Спр.0991. – Арк.83–85.

¹⁸ Там само. – Спр.0993. – Арк.238.

¹⁹ Там само. – Спр.0999. – Арк.16–28.

²⁰ Там само. – Спр.0993. – Арк.238.

²¹ Там само. – Спр.0994. – Арк.28.

переслідування греко-католицьких священиків²². За даними республіканського КДБ від 3 квітня 1985 р., учасники ЗЧ ОУН провели масштабне опитування радянських громадян, які перебували за кордоном. Оунівців цікавила діяльність у Західній Україні нелегальних організацій, можливість переходу їх до збройної боротьби, кількість українців серед військовослужбовців на території УРСР²³.

Об'єктами опитування СБ могли бути прибулі з республіки особи всіх національностей. У травні 1977 р. шеф СБ І.Кашуба («Чад»), референт розвідки С.Мудрик («Мечник») і керівник осередку СУМ В.Леник відвідували поблизу Риму еміграційний табір євреїв з УРСР²⁴. Також СБ проводила збір розвідувальних даних серед громадян країн Варшавського блоку. Так, у серпні 1981 р. «Чад» і «Мечник» завітали до таборів емігрантів із Польщі поблизу Відня (Австрія), Нюрнберга, Геттінгена (Німеччина)²⁵.

Одним із напрямів діяльності спецслужб ОУН були провокації щодо радянських представників на різноманітних міжнародних заходах і змаганнях, насамперед на Олімпійських іграх. Вони дозволяли оунівцям, за обмеженості ресурсів, максимально ефективно їх використовувати як потужний засіб інформаційного протистояння²⁶. Так, ще в липні 1959 р. І.Кашуба та С.Мудрик організували низку заходів на VII Всесвітньому фестивалі молоді та студентів у Відні. За їхнім завданням проводилось опитування громадян СРСР, а також здійснювалося розповсюдження оунівської літератури. Через рік подібну акцію вони повторили на XVII літніх Олімпійських іграх у Римі (25 серпня – 11 вересня 1960 р.)²⁷. Різноманітні провокації спецслужб закордонних центрів ОУН відбувалися на XIX літніх (12–27 жовтня 1968 р., Мехіко)²⁸, XX літніх (26 серпня – 10 вересня 1972 р., Мюнхен)²⁹, XXI літніх (17 липня – 1 серпня 1976 р., Монреаль) Олімпіадах³⁰.

Складним завданням стало проведення антирадянської роботи на XXII літніх Олімпійських іграх, які відбувалися в Москві, а також у Ленінграді, Києві та Мінську (19 липня – 3 серпня 1980 р.). Прискіплива увага органів КДБ до іноземців українського походження змусила оунівців здійснити спеціальну підготовку своїх посланців до СРСР. Ретельно відібраних студентів Гарвардського та Філадельфійського університетів направляли у ФРН, де есбісти проводили з ними детальний інструктаж³¹. Крім того, забезпечувалося їх фінансування. Так, референт СБ С.Мудрик через мережу українських церков ФРН організував у травні 1980 р. збір коштів на Олімпіаду. У м. Гільдесгайм (Нижня Саксонія) віряни здавали на «фонд допомоги» по 5 німецьких марок³².

Готуючись до заходів на XV зимових Олімпійських іграх у Калгарі (13–28 лютого 1988 р.), Тереновий провід ЗЧ ОУН Канади сформував організаційний комітет. Під виглядом місцевих «україністів» оунівці агітували радянських спортсменів українського походження не повертатися на Батьківщину³³.

²² Там само. – Спр.1105. – Арк.245.

²³ Там само.. – Спр.1108. – Арк.231–232.

²⁴ Там само. – Спр.1060. – Арк.151.

²⁵ Там само. – Спр.1089. – Арк.270–271.

²⁶ Антонюк Я. «Олімпійський аспект» антирадянської боротьби закордонних центрів ОУН (1960–1988) // Актуальні питання суспільно-гуманітарних наук та історії медицини: Зб. мат. Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 11–12 жовтня 2018 р.). – Чернівці, 2018. – С.39–41.

²⁷ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України. – Ф.1. – Спр.237. – Т.6. – Арк.338–352.

²⁸ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1014. – Арк.167.

²⁹ Там само. – Спр.0985. – Арк.296.

³⁰ Там само. – Спр.1046. – Арк.23; Спр.1051. – Арк.72–73.

³¹ Там само. – Спр.1080. – Арк.98–99.

³² Там само. – Спр.1081. – Арк.297.

³³ Там само. – Спр.1119. – Арк.19–20.

Починаючи з 1960-х рр. спецслужби закордонних центрів ОУН остаточно відмовилися від спроб відродити український визвольний рух в УРСР, спираючись на колишніх підпільників. Надалі головні сподівання покладалися на творчу інтелігенцію та молоде покоління. 27 серпня 1970 р. на VII ВЗУН ОУН-с (Лондон) референт К-3 Я.Гайвас заявив: «Нині в Україні діють групи та окремі особи без зв'язку з ОУН. Незважаючи на це, вони є надією нашої організації, потрібно лише вміло їх використати»³⁴.

Намагаючись підтримати опозиційну інтелігенцію, оунівські спецслужби відновили направлення до УРСР кур'єрів. Однак, на відміну від попереднього періоду, це здійснювалося легальним шляхом. Зокрема С.Мудрик через радянських моряків у порту Гамбурга налагодив канал переправлення до республіки антирадянської літератури³⁵. Також для цього використовували студентів і журналістів із країн «третього світу», які навчались або працювали у СРСР³⁶.

Проте головним каналом зв'язку оунівських спецслужб із радянською опозиційною інтелігенцією були туристичні подорожі. Упродовж 1963 р. УРСР відвідали 20 тис. іноземців. Ця кількість була майже вчетверо більша, ніж сімома роками раніше³⁷. У 1970–1972 рр. у республіці побували близько 200 тис. громадян інших країн. Із них 10 тис. мали українське коріння³⁸. Потік західних туристів українського походження до УРСР постійно зростав: 1973 р. – 4873, 1974 р. – 5734, 1975 р. – 6626 осіб³⁹. У 1968–1969 рр. із-поміж них органи держбезпеки виявили 11 кур'єрів закордонних центрів ОУН⁴⁰. Через два роки – 12 оунівських ліній зв'язку та 7 кур'єрів⁴¹. Головними завданнями останніх були таємний вивіз на Захід різноманітних творів «самвидаву», а також моральна й матеріальна підтримка опозиційної інтелігенції⁴². Невеликі тексти кур'єри переписували на тканину та зашивали в одяг, а великі – фіксували на мікроплівку⁴³.

Першу таку групу кур'єрів-туристів із США органи КДБ заарештували 17 червня 1971 р. в Києві. На слідстві з'ясувалося, що вони зустрічалися з І.Дзюбою та В.Чорноволом, а також намагалися дістати 5-й випуск «Українського вісника»⁴⁴. Після допиту «туристів» випроводили за межі СРСР. Наступного дня в газеті «Вечірній Київ» цьому була присвячена стаття «Отруйне жало вояжерів»⁴⁵.

Відчутної шкоди українським дисидентам, а також усьому визвольному руху завдав арешт кур'єра ЗЧ ОУН громадянина Бельгії Я.Добоша. Відразу після прибуття до УРСР він потрапив під нагляд КДБ⁴⁶. Упродовж 29–31 грудня 1971 р. зустрічався в готелі «Дніпро» із З.Франко, І.Світличним, Л.Селезенком. Дисиденти розповіли про тогочасні переслідування творчої інтелігенції, обставини арешту Н.Строкатої та В.Мороза⁴⁷, передали фотоплівку роботи С.Караванського «Українські рифми» та 6-й випуск «Українського вісника»⁴⁸. 2 січня 1972 р. Я.Добош виїхав до Львова,

³⁴ Там само. – Спр.0985. – Арк.290–292.

³⁵ Там само. – Спр.1071. – Арк.162–163.

³⁶ Там само. – Спр.1073. – Арк.143.

³⁷ Веденев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів... – С.203.

³⁸ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1014. – Арк.144.

³⁹ Там само. – Спр.1052. – Арк.23.

⁴⁰ Веденев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів... – С.205.

⁴¹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1001. – Арк.22–23.

⁴² Там само. – Арк.57.

⁴³ Там само. – Спр.0993. – Арк.238.

⁴⁴ Там само. – Арк.164–166.

⁴⁵ Там само. – Спр.1003. – Арк.34–35.

⁴⁶ Там само. – Ф.6. – Спр.74894. – Т.2. – Арк.181–185.

⁴⁷ Там само. – Ф.16. – Спр.1007. – Арк.176.

⁴⁸ Там само. – Спр.1003. – Арк.113–114.

де зустрівся з дисиденткою С.Гулик⁴⁹. Через два дні на прикордонному пункті Чоп (Закарпатська обл.) його було затримано⁵⁰. Під час допитів кур'єра ЗЧ ОУН співробітниками КДБ проявилася його недостатня підготовка. Під тиском слідчих він надав свідчення про дисидентів, з якими зустрічався, а також погодився публічно виступити в Києві та Львові з «каяттям»⁵¹. Наслідки провалу Я.Добоша були для українського визвольного руху катастрофічними. Упродовж 1972–1973 рр. органи КДБ УРСР заарештували 89 дисидентів, які фігурували в оперативній розробці «Блок». Із них 55 – у Західній Україні (зокрема 13 у Львові) та 48 – у Центральній і Східній (28 в Києві). Масштаби репресій перевищили аналогічні процеси над «шістдесятниками». Більшість засуджених отримали по 5–7 років ув'язнення⁵².

Значних репутаційних збитків у середовищі української діаспори зазнали ЗЧ ОУН. Газета «Свобода» (США) 6 липня 1972 р. писала:

«Молодий чоловік, вихований в умовах Заходу, що охороняється паспортом західної держави, легковажно їде в Україну, щоб встановити контакти з людьми, які там стоять в “інтелектуальній опозиції”. І хоча у в'язниці до нього ставились поблагливі, він у всьому зізнався, погіршуючи становище тих, з кими зустрічався. Потім у вільному світі, розповідаючи для самореклами про ці секретні зустрічі в Києві та Львові, він ще раз їх звинувачує»⁵³.

25 червня 1972 р. газета «Українські вісті» (ФРН) також обурювалася поведінкою Я.Добоша: «Він [...] всього-навсього ще один “західний герой нашого часу” [...], опинившись в конкретній ситуації випробування, поводить як зніжений мамин синочок»⁵⁴.

Незважаючи на провал Я.Добоша, туристичний шлях направлення кур'єрів до УРСР залишався найбільш ефективним. Тому, за відсутності кращої альтернативи, він домінував і надалі. При цьому важливу роль у цьому відіграла фірма «Ковбаснюк-тревел-ейдженси» (Чикаго)⁵⁵.

Органи КДБ періодично затримували кур'єрів. Більшість із них входили до СУМ. Так, 16 червня 1972 р. за межі СРСР було випроваджено групу канадських автотуристів⁵⁶, 22 липня того ж року – автотуристів із Філадельфії (США)⁵⁷. Загалом упродовж 1975–1976 рр. виявлено 65 кур'єрів зарубіжних центрів ОУН. Усім їм надалі заборонили в'їзд на територію Радянського Союзу⁵⁸.

Останній великий провал оунівського кур'єра відбувся 1 серпня 1977 р. Студент педагогічного коледжу Кінгстон-он-Голл із Великобританії А.Климчук отримав від референта СБ Теренового проводу Канади О.Матли («Антоненка») завдання передати «дисиденту» зі Львова кошти, фотоапарат «Мінокс» і шрифт для друкарської машинки. Насправді останній виявився агентом КДБ «Крилатим»⁵⁹. Незважаючи на те, що розмову кур'єра з «дисидентом» записали на аудіоплівку, а в таємній

⁴⁹ Там само. – Спр.1010. – Арк.26–27.

⁵⁰ Там само. – Ф.6. – Спр.74894. – Т.1. – Арк.18.

⁵¹ Там само. – Ф.16. – Спр.1010. – Арк.334–337.

⁵² Веденев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів... – С.209.

⁵³ Див.: Влада УРСР і закордонні українці... – С.255–256.

⁵⁴ Там само. – С.256.

⁵⁵ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1013. – Арк.17–18.

⁵⁶ Там само. – Спр.1011. – Арк.203–206.

⁵⁷ Там само. – Спр.1013. – Арк.17–18.

⁵⁸ Там само. – Спр.1052. – Арк.17.

⁵⁹ Там само. – Спр.1043. – Арк.174–197.

схованці його тубель виявили мікроплівки з чотирма антирадянськими документами, А.Климчук заперечував провину й відмовився надавати будь-які пояснення⁶⁰.

Згідно з даними республіканського КДБ, лише за липень – жовтень 1977 р. було виявлено та піддано розробці 17 емісарів і 73 інших учасників зарубіжних центрів ОУН, частина яких мала контакти з об'єктами справи «Блок»⁶¹.

Направлення оунівськими спецслужбами кур'єрів-туристів до УРСР тривало до середини 1980-х рр. Так, 19 липня 1985 р. було затримано кур'єра Є.Кокоца, який мандрував власним автомобілем за маршрутом Ужгород – Львів – Київ – Одеса⁶². Після проголошеної генеральним секретарем ЦК КПРС М.Горбачовим «політики гласності» підтримка опозиційної інтелігенції почала здійснюватися більш відкрито.

Незважаючи на пом'якшення тактики діяльності оунівських спецслужб, надали головним об'єктом їхньої уваги залишалася радянська агентура, мережа якої охоплювала більшість країн Заходу. Станом на 1972 р. у середовищі ЗЧ ОУН діяли 14 агентів КДБ та 2 – міністерства громадської безпеки (МГБ) ПНР; у мережі ОУН-с – 10 агентів КДБ, 3 – чехословацьких та 1 – польських спецслужб; у ЗП УТВР – 4 агенти КДБ і 3 – органів безпеки ЧССР⁶³. Через два роки агентурний апарат КДБ у закордонних осередках ОУН територіально розподілявся таким чином: у ФРН – 11 агентів, НДР – 7, Канаді – 7, США – 4, Франції – 3, Великобританії – 3, інших країнах Заходу – 3⁶⁴. Своїх агентів КДБ мав також у середовищі спецслужб закордонних центрів ОУН. Один із них – «Микола» (ймовірно Т.Білінський) – у липні 1975 р. прибув до Монреаля, де зустрівся з референтом СБ Теренового проводу Канади О.Матлоу. Під час розмови вони обговорювали перспективи розбудови «трийок» ОУН у великих містах УРСР, а також створення «мертвого пункту» в Москві⁶⁵. Наприкінці жовтня 1978 р. агенту КДБ «Гейне», який навчався в Українському вільному університеті (Мюнхен), удалося ввійти в довіру до шефа СБ І.Кашуби («Чада»). За сприяння останнього він улаштувався кореспондентом тижневика «Шлях перемоги»⁶⁶.

Спираючись на численну агентурну мережу, органи КДБ здійснювали тривалі та масштабні оперативні ігри із закордонними центрами ОУН – «Перевал», «Каскад», «Міраж», «Бумеранг» тощо⁶⁷. Безпосередньо з І.Кашубою вони вели оперативну гру «Центр». Розпочало її в листопаді 1965 р. МГБ ПНР через свого агента «Ковальського»⁶⁸. Невдовзі до неї підключився КДБ УРСР.

Незважаючи на неспівмірність можливостей, спецслужби закордонних центрів ОУН також намагалися проводити оперативні ігри з КДБ. Для цього використовували його невдалі спроби завербувати відомих діячів української діаспори. До багатьох із них надходили листи від «родичів» з України з пропозицією стати агентами радянських органів. Однак більшість відмовлялися від співпраці й інформували оунівські спецслужби. Зокрема так учинили І.Багрянний, Д.Штикало та П.Курінний⁶⁹. А деякі погоджувалися брати участь в оперативних іграх з кадебістами.

Існують відомості про вербування оунівськими спецслужбами агентури у середовищі силових структур СРСР. У довідці КДБ від 21 серпня 1961 р. повідомлялося,

⁶⁰ Там само. – Спр.1060. – Арк.232–236; Спр.1062. – Арк.233–236.

⁶¹ Влада УРСР і закордонні українці... – С.350.

⁶² ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1109. – Арк.167–168.

⁶³ Там само. – Спр.1020. – Арк.120.

⁶⁴ Там само. – Спр.1052. – Арк.21.

⁶⁵ Там само. – Спр.1054. – Арк.288–306.

⁶⁶ Там само. – Спр.1071. – Арк.162–163.

⁶⁷ Там само. – Спр.1085. – Арк.198.

⁶⁸ *Маєвський М.* Спецслужби Польської Народної Республіки проти осередків зарубіжних українських організацій // Український історичний журнал. – 2012. – №3. – С.128.

⁶⁹ *Мудрик-Мечник С.* Служба безпеки Револуційної ОУН... – С.22–23.

що С.Мудрик намагався вербувати радянських офіцерів, які проходили службу у НДР⁷⁰. Серед його агентів був співробітник КДБ в Аугсбургу І.Якушев, який у минулому працював у секретаріаті Й.Сталіна під керівництвом О.Поскрьобишева. До мюнхенської агентури С.Мудрика належав і приятель В.Лебедева – племінника вповноваженого уряду СРСР із репатріації радянських громадян з Італії та Франції генерала В.Драгуна⁷¹.

Іншим напрямом виявлення кадебістської агентури вважалася розробка різноманітних мистецьких заходів, які здійснювала радянська влада у середовищі української діаспори. Із-поміж них найбільш значною була діяльність Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном (з 1970 р. змінено назву на «Україна»), яке видавало газету «Вісті з України». Очолював його Ю.Смолич, а за ідеологічну роботу відповідав А.Білинський. Головним завданням товариства було паплюження діяльності ОУН та УПА. Офіційно воно фінансувалося на пожертви, а насправді гроші надходили від культурних аташе при посольствах СРСР (співробітників КДБ). Під виглядом різноманітних мистецьких турне країнами Заходу вони забезпечували зв'язок його агентури. Керували цією роботою спеціально підготовлені оперативники під прикриттям посад заступників директора. Зокрема під час гастролей у ФРН хору ім. Г.Верьовки цією ділянкою опікувався полковник КДБ А.Червоний (під вигаданим прізвищем «Петренко»)⁷².

Намагаючись протидіяти роботі радянських спецслужб, есбісти направляли у середовище артистів своїх агентів, а також здійснювали провокації на концертах⁷³. Так, 29 березня 1971 р. в Лондоні відбулася демонстрація об'єднаних осередків ОУН, спрямована на зрив виступу ансамблю Київського військового округу. Союз українців Британії організував подібні акції по всьому його гастрольному маршруту – Манчестер, Лідс, Бірмінгем⁷⁴. На запрошення Українського конгресового комітету Америки у січні – лютому 1974 р. гастрольну поїздку 16-ма містами США здійснила оперна співачка Ганна Колесник із чоловіком Володимиром. Обставини їхньої втечі на Захід викликали підозри. Перш за все, насторожував той факт, що після них за кордон відпустили їхнього родича – художника-графіка Р.Багатудінова. Намагаючись перевірити подружжя, есбісти встановити за останніми таємний нагляд⁷⁵.

Чільне місце в контррозвідальній роботі спецслужб закордонних центрів ОУН займала мережа інформаторів у середовищі української діаспори. Вони повідомляли про всіх підозрілих осіб, які з'являлись в полі зору громади. Так, 23 червня 1983 р. до референтури СБ Теренового проводу Канади надійшов лист від «Івана», в якому зазначалося, що колишній член ПУН, який 1963 р. оселився в Торонто, у 1972 р. разом із дружиною літав на міжнародну конференцію до Москви. Подружжя відвідувало рідне село у Львівській обл. Зустрічалось з родичем, який працював в облвиконкомі. У 1981 р. їздило на Пряшівщину (Словаччина) та до Варшави. Неодноразово запрошувало до своєї домівки учасників творчих ансамблів, які прибували з СРСР⁷⁶.

Наприкінці 1980-х рр. закордонні центри ОУН змінили свою тактику. Надалі головним завданням ставало спрямування в потрібному напрямі опозиційного руху в

⁷⁰ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.0930. – Арк.121–125.

⁷¹ *Мудрик-Мечник С.* Служба безпеки Революційної ОУН... – С.34.

⁷² Там само. – С.29, 56.

⁷³ *Веденєєв Д., Биструхін Г.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії: 1940–1950-ті рр. – К., 2006. – С.251.

⁷⁴ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.0991. – Арк.82.

⁷⁵ Там само. – Спр.1032. – Арк.264–266.

⁷⁶ Архів ОУН (УІС, Лондон). – Ф.3. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.43.

УРСР⁷⁷, а також публічна критика на Заході заходів радянської влади в республіці⁷⁸. Прибічники ОУН повинні були забезпечити на різноманітних мітингах взаємозв'язок економічно-соціальних і національно-політичних вимог⁷⁹. Надавалася всебічна допомога першим легальним опозиційним силам – Народному руху України за перебудову, Українській Гельсінській спілці та Українській народно-демократичній лізі⁸⁰. Через «фонд допомоги жертвам Чорнобиля» їм переказували кошти, надсилали комп'ютерну, копіювальну техніку, засоби факсимільного зв'язку, відео- та радіоапаратуру⁸¹.

Як повідомлялось у доповідній записці КДБ УРСР до ЦК КПУ від 15 березня 1988 р.:

«Засилаючи в республіку емісарів націоналістичних центрів, а також опитуючи виїжджаючих за кордон радянських громадян, противник прагне збирати інформацію про те, “чи стосується процес гласності в Радянському Союзі органів безпеки”, про можливі “утиски ними прав громадян”, з'ясувати реакцію населення України на публікації в періодичній пресі та художні твори про “репресивні методи роботи органів держбезпеки у 30-ті – 40-ві роки”»⁸².

Незважаючи на очевидність процесів розпаду СРСР, окремі лідери ЗЧ ОУН, пам'ятаючи запеклість визвольної боротьби, не вірили в можливість мирного здобуття Україною незалежності. Референт СБ Теренового проводу ЗЧ ОУН Великобританії В.Олеськів заявляв, що сили підпілля повинні бути готовими до повалення «відмираючої влади»⁸³.

З іншого боку, оунівські спецслужби не виключали можливості реваншу прорадянських сил. Намагаючись упередити такий розвиток подій, вони зосередилися на роботі із західними політиками, доводили їм необхідність здобуття Україною незалежності та вказували на її величезний економічний потенціал⁸⁴. Зокрема намагалися переконати президента США Дж.Буша (старшого) переглянути політику відносно України. Закликали відкинути ідею збереження «Російської імперії» та повернутися до принципу «свободи народів»⁸⁵.

Протистояння спецслужб закордонних центрів ОУН та органів КДБ завершилося 24 серпня 1991 р. з ухваленням Верховною Радою УРСР Акта проголошення незалежності України.

Упродовж 1990-х рр. референти СБ ЗЧ ОУН І.Кашуба та С.Мудрик неодноразово приїздили в Україну, зустрічалися з колишніми повстанцями, громадськими діячами, політиками. Наприклад, відвідували в Києві колишнього провідника ОУН в Україні В.Кука («Леміша»), розпитували в нього про обставини арешту та завдання, які отримував від органів КДБ. Урешті-решт «Леміш» написав «Пояснення до документів, що у 1951–1953 рр. одержало ЗП УГВР від ОУН в Україні»⁸⁶.

⁷⁷ Там само. – Спр.1123. – Арк.102–105.

⁷⁸ Чорнобильське досьє КІБ: Суспільні настрої: ЧАЕС у поставарійний період: Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС / Упор. О.Бажан, В.Бірчак, Г.Боряк. – К., 2019. – С.40–41, 70, 81–82, 527–528, 617–618.

⁷⁹ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1120. – Арк.190–191.

⁸⁰ Там само. – Спр.1125. – Арк.102–105.

⁸¹ Там само. – Спр.1126. – Арк.81–84.

⁸² Влада УРСР і закордонні українці... – С.518.

⁸³ ГДА СБУ. – Ф.16. – Спр.1126. – Арк.85.

⁸⁴ Там само. – Спр.1129. – Арк.1–3.

⁸⁵ Там само. – Спр.1125. – Арк.150–151.

⁸⁶ *Веденев Д., Биструхін Г.* «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»... – С.180.

Поступово діяльність спецслужб ОУН трансформувалася відповідно до нових обставин. Більшість її давніх співробітників, зважаючи на поважний вік, зайнялися літературною роботою, а також опікувалися молодіжними патріотичними організаціями. Відомо, що С.Мудрик брав участь у розбудові «Тризубу» ім. Степана Бандери – «об'єднання орденського типу, яке не виборює влади для свого керівництва і членства» (його членам заборонялося обіймати державні посади та мати депутатські мандати). Основним завданням було опікування безпекою Конгресу українських націоналістів⁸⁷. Згодом члени «Тризубу» брали активну участь в обох «майданах» і стали засновниками багатьох добровільних підрозділів під час антитерористичної операції на Донеччині й Луганщині.

Як бачимо, у розглядуваний період діяльність спецслужб закордонних центрів ОУН здійснювалась у тісній взаємодії з іншими підрозділами, передусім молодіжними референтурами. Тоді ж посилювалися провокації КДБ, метою яких було розпалити взаємну ворожнечу та унеможливити об'єднання всіх організацій українського визвольного руху. Розвідувальна робота оунівської спецслужби у цей час спиралася на опрацювання відкритих джерел. Ретельно вивчалися листи з УРСР, здійснювалось опитування радянських громадян, котрі відвідували країни Заходу. Не менш значущу роль співпраця спецслужб закордонних центрів ОУН і молодіжних організацій відіграла на різноманітних міжнародних заходах та змаганнях, передусім Олімпійських іграх. Їх широкий інформаційний резонанс дозволяв оунівцям максимально ефективно привертати увагу західного суспільства до проблем в УРСР. Починаючи з 1960-х рр. головним союзником закордонних центрів ОУН на теренах УРСР була опозиційна творча інтелігенція. Їй надавали матеріальну допомогу, переправляли та друкували на Заході твори «самвидаву», різними шляхами налагоджували зв'язки. Періодично органи КДБ арештовували оунівських кур'єрів і використовували їх у власній пропаганді. Контррозвідувальна робота спецслужб закордонних центрів ОУН спиралася на підтримку української діаспори, завдяки якій удавалось проводити тривалі оперативні ігри з органами КДБ. У середовищі української діаспори есбісти мали мережу інформаторів, котрі повідомляли про всіх підозрілих осіб в їхніх громадах. Наприкінці 1980-х рр. спецслужби закордонних центрів ОУН зосередили свої зусилля на підтримці масового протестного руху в УРСР. Через своїх представників намагалися впливати, щоб на мітингах і страйках економічні вимоги поєднувалися з національно-політичними. На Заході лобіювали перед місцевими політиками можливість проголошення Україною незалежності. Після досягнення своєї мети зосередилися на підтримці ветеранів ОУН та УПА, а також молодіжних націоналістичних організацій.

REFERENCES

1. Andriushchenko, E. (2015). *Українські праворадикальні організації в контексті суспільно-політичних процесів (кінець 1980-х – 2015) (Candidate's thesis)*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
2. Antonjuk, Ya. (2018). "Олімпійський аспект" антырадянської боротьби закордонних центрів ОУН (1960–1988). *Актуальні питання суспільно-гуманітарних наук та історії медицини: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 11–12 жовтня 2018 р.)*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
3. Bazhan O., Birschak V., Boriak H. (Comps.) (2019). Chornobylske dosie KGB: Suspilni nastroi: ChaAES u postvariniini period. *Zbirnyk dokumentiv pro katastrofu na Chornobylskii AES*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Danylenko, V. (2017). *Vlada URSR i zakordonni ukraintsi (1950–1980-ti rr.): Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Maievskiy, M. (2012). Spetssluzhby Polskoi Narodnoi Respubliky proty oseredkiv zarubizhnykh ukrainskykh orhanizatsii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 122–134. [in Ukrainian].
6. Mudryk-Mechnyk, S. (1994). *Sluzhba bezpeky Revoliutsiinoi OUN u borotbi z NKVD–NKHB–MHB–KHB*. Ternopil. [in Ukrainian].
7. Viedenieiev, D., Bystrukhin, H. (2006). "Povstanska rozvidka diie tochno y vidvazhno...". *Dokumentalna spadkobolna pidrozditiv spetsialnobo pryznachennia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalisti ta Ukrainkoi povstanskoi armii: 1940–1950-ti rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
8. Viedenieiev, D., Bystrukhin, H. (2007). *Dvobii bez kompromisiv: Protivorstvo spetspidrozditiv OUN ta radianskykh syl spetsoperatsii: 1945–1980 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].

⁸⁷ Андрущенко Е. Українські праворадикальні організації в контексті суспільно-політичних процесів (кінець 1980-х – 2015): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2015. – С.60, 67.

Yaroslav ANTONIUK

Doctor of Historical Sciences (Ph. D. in History), Research Fellow,
Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), history.volyn@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

Volodymyr TROFYMOVYCH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of M.Kovalskiy History Department,
National University of Ostroh Academy
(Ostroh, Ukraine), trofymovych@hotmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

Confrontation Between Special Services of the OUN Foreign Centers and KGB (1960-s – Early 1990-s)

Abstract. The aim of the study is to cover the confrontation between the special units of foreign centers of the OUN and the KGB in the 1960s – early 1990s. The methodological basis of the study was the principles of scientific objectivity and historicism. The following general historical methods are used: historical-comparative, retrospective, problematic, structural. The scientific novelty of the obtained results is determined by the fact that, having introduced into scientific circulation a significant number of unpublished archival documents and materials stored in the Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine, we discovered the activities of the special services of the OUN foreign centers which were aimed at resisting the provocations organized by state security bodies of UkrSSR and their support for the dissident movement in the republic in that period of time. **Summary.** Beginning in the 1960-s, the activities of the Security services of the OUN foreign units took place in close cooperation, primarily with the Regional Communications Office, the Ukrainian Youth Union, and the Anti-Bolshevik Bloc of Nations. During the period under review, the foreign OUN units faced the intensification of provocations organized by the state security bodies of the Ukrainian SSR, the purpose of which was to demoralize and split the diaspora. In an attempt to counter ideological sabotage, the esbists not only published a rebuttal in their press by thoroughly investigating each provocation and informing other OUN centers abroad about the results, but also carried out ideological subversive operations against the Soviet regime. Various international events, sports competitions, first of all, the Olympic Games became a convenient platform for the latter. The complex and lengthy KGB operational games caused significant damage to the OUN foreign centers. At the same time, the SB conducted their own operational games, relying on the support of the Ukrainian diaspora. Most OUN centers moved away from their radical slogans and focused on supporting dissidents in the UkrSSR, who were provided with various assistance. In the late 1980-s, the special services of the OUN foreign centers concentrated their efforts on supporting the mass protest movement in the republic. After Ukraine gained its independence, their leaders finally legalized their activity and further engaged in literary, scientific and social activities.

Keywords: OUN, foreign centers, special services, Security Service, KGB, UkrSSR, dissident movement, agency, courier, provocation, subdivision.

Yevhen BEVZIUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Department of International Studies and Public Communications,
Uzhhorod National University
(Uzhhorod, Ukraine), evbevzuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>

S.Uvarov's Imperial Ideology as a Principle of Modernization of the Educational Environment

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.126>

UDC: 94(100.477.32(4/9))(092)

Abstract. The purpose of the study. The relevance of the topic has been caused by the fact, that for many years researches on S.Uvarov's ideological heritage were done mainly within the Marxist paradigm from the standpoint of social and class competition. The Soviet historical science argued that imperial education had served the interests of autocracy, therefore it had adopted the idea of Official Nationality. At the same time, historians quite carefully omitted the fact that S.Uvarov had laid the ideological tool for organising the linguistic and cultural assimilation of the peoples of the Russian Empire. **Scientific novelty.** There has recently been a tendency to study a complicated bureaucratic and intellectual heritage of S.Uvarov. Such attention has been related to a growing interest of contemporaries in the philosophy of conservatism with the intensification of national processes. **The purpose** of the research is to clarify the content and objectives of S.Uvarov's conservative and ideological doctrine, which became "an intellectual weapon" of modernisation of the educational sphere and part of the domestic imperial national policy. The object of research is the ideological system of the Russian autocracy, the subject is S.Uvarov's intellectual heritage, and specifically his programme of Official Nationality, which provided an algorithm for "evolutionary" correlation of the ideological foundation of the Russian educational environment for many years. **Conclusion.** Hence, S.Uvarov took his place in the history of the empire not just as a talented bureaucrat and reformer of the educational environment, but as a politician who tried to emancipate the Russian national consciousness against the background of the imperial ideology, in the key of loyalty to the autocracy. His Triad served the purpose of ideologising society in order to maintain control over the public. S.Uvarov's proclamation of the Official Nationality programme contrasted the uncontrolled spread of materialistic and liberal ideas with a conscious conservative barrier in the form of strengthening bureaucratic regulation in the sphere of education. Within the framework of the domestic policy of state nationalism, the minister combined public education with "the spirit of Orthodoxy, Autocracy and Nationality".

Keywords: Uvarov, education, nationality, nation, language, conservatism, empire, national movement, colonization.

The source base of the problem is represented by unpublished and published documents. Unpublished documents consist of the materials from the funds of the Central State Historical Archives of Ukraine and the Institute of Manuscript of the Vernadsky National Library of Ukraine. Archival selections contain numerous ministerial circulars and orders to the trustees of the Kyiv educational district¹. Our attention was also drawn

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф.707. – Оп.261. – Спр.12. – Арк.1-2, 4, 13-14, 15-17.

to the letters received by S.Uvarov from the historian M.Pogodin². The documents contain recommendations on the implementation of the idea of preserving the autocracy and the cultural assimilation policy of the peoples of the empire in the content of the educational process. Reports on scientific internships of the Dnipro region university teachers allow to illustrate the practical side of the educational policy of the autocracy³.

Another group of sources consists of published periodicals and statistical publications (D.Margolin, Yu.Janson, N.Troinitsky)⁴, memoirs and impressions of supporters of the “theory of official nationality” (M.Pogodin, V.Shulgin, A.Romanovich-Slavatinsky)⁵. The “Journal of the Ministry of Public Education” created on S.Uvarov’s initiative is of particular interest for the study. The official press body of the ministry became a source of propaganda for the state ideology of the “nationality” and contained numerous recommendations and orders for the implementation of “autocratic nationalism” in the practical plane of educational and university institutions⁶.

For many years, the study of S.Uvarov’s ideological legacy was conducted within the Marxist paradigm and from the standpoint of social and class competition. At the same time, Soviet historians carefully avoided the fact that the content of the educational system was based on an ideological tool for incorporating Russian national identity into the educational structures of the colonized periphery.

Since the late 1990’s there has been a tendency to re-read the S.Uvarov’s bureaucratic legacy (E.Dneprov, O.Lavrinenko, S.Udalov)⁷ in historical science. In Russian scientific publications, a critical analysis of the theory of the “official nationality” has become largely replaced by a patriotic assessment of the minister’s reform activities. For foreign researchers (C.Whittaker, R.Wortman, O.Miller, T.Simosato)⁸, the S.Uvarov triad has become an object of interest since the direction of modern Russian political culture towards conservatism. Such attention of historians is not least related with the further distinction of Russia and Europe as two opposite spiritually and historically cultural-and-historical types in Russian historiography.

The topic of “official nationality” was considered sufficiently studied in Ukrainian historical science. A certain illustration of the practical side of Russian educational reforms was provided in the collection of documents by the Kyiv researcher O.Ivanenko⁹. But since the return of the Russian authorities to the theory of “Russian world” there has been a problem to explore the issue more deeply and to highlight the imperial content of the conservative idea.

² Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (ІР НБУ). – Ф.ІІ. – Од.зб.3217. – 12 арк.; Ф.160. – Од.зб.280. – 10 арк.; Од.зб.281. – Спр.493(18). – 16 арк.

³ Там само. – Ф.8. – Од.зб.3414–3415. – 7 арк.

⁴ *Марголин Д.* Справочник по высшему образованию. – К., 1911. – 507 с.; *Янсон Ю.* Сравнительная статистика России и западноевропейских государств. – Т.І. – Санкт-Петербург, 1878–1880. – 372 с.; Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения: 28.01.1897 / Под ред. Н.Тройницкого. – Т.ІІ. – Санкт-Петербург, 1905. – 417 с.

⁵ *Погодин М.* Взгляд на русскую историю (1832) // Историко-критические отрывки. – Москва, 1846. – С.1–19; *Шульгин В.* Киевский университет при Бибикове (1838–1855) // *Соловьёв И.М.* Русские университеты в их уставах и воспоминаниях. – Санкт-Петербург, 1914. – С.185–190; *Романович-Славатинский А.* Профессора и студенчество в Киевском университете по воспоминаниям // Там же. – С.190–196.

⁶ *Уваров С.* Циркулярное предложение. Распоряжение. 21.03–01.09.1833 // Журнал министерства народного просвещения. – 1834. – Ч.І. – С.ХІХ–L; *Его же.* Действия правительства: Обзорение за истекшее пятилетие // Там же. – 1839. – Ч.ХХІ. – С.1–36; *Его же.* Десятилетие министерства народного просвещения: 1833–1843. – Санкт-Петербург, 1864. – 161 с.

⁷ *Днепров Э.* Российское образование в XIX – начале XX вв. – Москва, 2011. – 648 с.; *Лавриненко А.* Теория «официальной народности» в России первой половины XIX в. – Москва, 2001. – 118 с.; *Удалов С.* Теория официальной народности: механизмы внедрения // Освободительное движение в России. – Вып.21. – Саратов, 2006. – С.77–85.

⁸ *Виттекер Ц.Х.* Граф Уваров и его время. – Санкт-Петербург, 1999. – 350 с.; *Вортман Р.* «Официальная народность» и национальный миф российской монархии XIX в. // Россия. – Вып.3(11). – Москва, 1999. – С.233–244; *Миллер А.* Триада графа Уварова: Лекция [Электронный ресурс]: <http://polit.ru/article/2007/04/uvarov/>; *Симосато Т.* Переосмысление концепции «народности»: С.Уваров как консервативный мыслитель // Мысль. – Вып.20. – Санкт-Петербург, 2016. – С.87–97.

⁹ *Иваненко О.* Наддніпряньська Україна в європейських науково-освітніх відносинах (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2018. – 430 с.

In the 19th century the capitalist economic system of production and distribution began to determine increasingly the intellectual, educational, and moral state of development of the European society. This led to the emergence of various ideas and ideologies, from conservative to liberal-democratic, from nationalistic to Supranational. This was complemented by the drama of the socio-cultural problem, which against the background of the Russification policy of the centre was accompanied by an aggravation of the intellectual quality of both titular and ethno-regional elites. This trend was explained by the latent backwardness of the Russian educational sphere in comparison with the European educational indicators. Even on the eve of the World War I Russia lagged behind European Germany in the number of university students by 3 times and in the number of universities by 6 times¹⁰. In addition, according to the general educational indicators, at the end of the industrial revolution, Russian illiterate population will reach 79 percent, while in Germany this index will be only 12 percent¹¹.

The available historical material allows us to argue that the national and ethnic environment of the empires of the period of modernisation challenges caused a paradoxical scientific and educational policy, which was determined by two vectors: the first was organising the imperial scientific and educational environment according to the European model, the second was forming and consolidating the ideological (protective and assimilative) principles of the existence of the environment.

Traditionally, the formation of the state conservative-ideological doctrine Orthodoxy – Autocracy – Nationality is associated with the activities of the ideologue of socio-political communication of the empire and “Don Quixote of the Russian autocracy” Count Uvarov. It was he, who altering the well-known military motto “For Faith, Tsar and Fatherland”, formulated a fixed attribute of ideological principles that formed the foundation of the official imperial educational platform.

In general, the condition for intellectual innovation was S.Uvarov’s conviction that to solve internal social problems in the state, to resist individualism and nihilism, which quickly penetrated the educational sphere, was possible only by “evolutionary” correlation of the ideological foundation of the Russian Monarchy. That is why the final scenario of S.Uvarov’s educational reforms resulted in the imperial practice of uniting Russian society around the military-bureaucratic Romanov Dynasty. Actually, educational reforms laid the foundation for the process of administrative Russification of Ukrainian society and became part of the next policy of forced Russification (the Valuev Circular of 1863, the Ems Decree (Ukaz) of Alexander II of 1876). Accordingly, from the very beginning of the reforms the possibility of integrating society on general civil principles, and even more, on democratic practices for ethnic, religious and peripheral groups, was considered an unacceptable strategy for modernising Russia’s autocracy.

In 1833, Minister S.Uvarov, who, according to his contemporaries, “always accurately caught the emperor’s secret thoughts”, sent a ministerial circular to the trustees of the educational districts. The document read: “Our common duty is to ensure that our public education takes place in a combination of the spirit of Orthodoxy, autocracy and nationality”¹². In view of the above, we would like to say that modern Russian historiography prefers to avoid a critical assessment of S.Uvarov’s activities as of a purely imperial politician. The personal energy and initiative of the reformer of Russian education are mainly enlightened. Such an approach certainly needs some clarification. Of course, the high “energy and creative potential” of the minister as a professional official and persistent

¹⁰ Марголин Д. Справочник по высшему образованию. – С.5.

¹¹ Янсон Ю. Сравнительная статистика России... – С.119–120.

¹² Уваров С. Циркулярное предложение... – С.XLIX.

bureaucrat should be recognised. However, S.Uvarov cannot be separated from the imperial autocracy, as the minister never went beyond the political concept of Nicholas I. S.Uvarov himself repeatedly emphasised that all his reform activities were “illuminated by high will” and, moreover, “the emperor himself laid out the importance of popular origins in the content of government activities”¹³.

In view of the above, the new revival of the Constantinople-Orthodox myth should be considered as quite a consistent step, which was publicly and demonstratively carried out by the authorities and based on the historical and religious past of Russia. Accordingly, Orthodoxy was paradigmatically established as an original basis of the spiritual and material existence of the people and was determined as an instrument of social policy. The very principle of Orthodoxy was interpreted by S.Uvarov not as a simple set of traditional fundamental religious dogmas, but it was defined as a feature of Russia's Byzantine political past, which had determined the peculiarities of the world insight and mentality of the Russian people. It is worth quoting the speech of the Minister of Education S.Uvarov, where he publicly emphasised: “Sincerely devoted to his ancestors' church, the Russian man has always looked at it as the basis of his social happiness”¹⁴. In practice, the intellectual “innovation” itself served the purpose of preserving the confessional-dynastic principle of the state system of the Romanov Empire.

Hence, for many years the symbols of Russian national and state unity were strongly intertwined with the sacred symbolism of the Byzantine religious traditions. Therefore, there was no coincidence in that even later in his Manifesto of 1881 Alexander III continued cultivating syncretism of the Orthodox formula and, addressing people, he eloquently wrote: “I believe that the fervent prayers of my pious people will bring us blessings”¹⁵.

However, it should be noted that the very theory of Official Nationality could have taken the form of a final and complete ideological construction only if it had been combined with the political basis of the Russian state – the autocracy. The latter, as S.Uvarov argued: «[...] is the only possible condition for Russia's political existence. The Russian colossus rests on it as a cornerstone of its greatness”¹⁶. The political-intellectual principle, voiced by S.Uvarov, certainly served the purpose of further legitimisation of the existing political and social system. So it is not surprising that, according to apologists of security ideology, any emotional and critical comments on the principle of autocracy, did not only question the Russian historical narrative, but also threatened further existence of the Romanov Monarchy itself. For this reason the imperial theorists of statehood (N.Karamzin, M.Pogodin, N.Ustryalov, A.Khom'yakov, I.Kiriyevsky, S.Shevyryov) substantiated the idea of age-old symbiosis of people with the monarchy. In fact, their efforts formulated the myth of almost a century old kinship of the Russian autocracy and the monarchy with the Russian people.

The framework of this intellectual approach later was quite illustratively outlined by M.Pogodin. At his lecture, he said: “The Varangians came to us, but they were chosen by us voluntarily, they were not conquerors from the west. The main significant difference lies in the core, the Russian state became the very seed of its development”¹⁷. Thus, the idea of calling of the Varangians, a “hospitable meeting” with the Russian people, and not forcible conquest of Russia by the Normans, laid the foundation for the ideological concept. In such a way historians argued that at the stage of emergence of the first institutions

¹³ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.261. – Спр.12. – Арк.4.

¹⁴ Уваров С. Десятилетие министерства народного просвещения. – С.2–4.

¹⁵ [Электронный ресурс]: https://ru.wikisource.org/wiki/Высочайший_манифест_29.04.1881

¹⁶ Уваров С. Десятилетие министерства народного просвещения. – С.2–4.

¹⁷ Погодин М. Взгляд на русскую историю... – С.6.

of the Russian statehood of the period of the Rurik Dynasty, the autocracy was not just legitimised and recognised by the people, but immediately became a kind of integral and popular monarchy.

The last element of S.Uvarov's canonical ideological formula was the principle of Nationality (Narodnost). This was rather mystical part of the content of the Triad. This fact has the following explanation. S.Uvarov looked for a holistic intellectual lecture that could be contrasted with the revolutionary negativity of European liberal and ideological movements. The latter potentially threatened the integrity of the multiethnic system of the empire. Accordingly, the Minister needed an All-Russian modernisation paradigm. Its content combined the dynastic and confessional principle of autocracy, the Byzantine-civilisational specifics of the monarchy. In fact, in multinational Russia, this laid the ideological foundation for the practical implementation of an intellectual project of creating a great All-Russian nation. S.Uvarov pretty quickly realised the destructive danger of European liberal ideas and social upheavals for the motley Romanov Monarchy. Therefore, the Minister publicly emphasised: "Social storms in Europe are causing collapse of the society, so we need to strengthen the homeland, bringing the sacred remains of our nationality together"¹⁸.

One of the main motivating factors for S.Uvarov's ideological search was the existing national discourse of a number of European national theorists. In general, the circle of Russian theorists and nationalists has long been quite diverse. The official point of view of the nationalists was represented by Minister S.Uvarov, court historian N.Ustryalov, medievalist T.Granovsky. The next group was romantic nationalists (S.Shevyryov, M.Pogodin). The feeling of "falling in love with the Russian nation" even became the basis for formulating a thesis about the insufficient intellectual quality of the "Austrians". Here is a quote from his foreign letter: "There is no dumber person in Europe than an Austrian"¹⁹. Their worldviews were close to the official position, they worked jointly with the autocracy. However, they strongly connected the idea of peculiarities of the Russian people with the idea of All-Slavism against the background of the ideology of Tsarophile Pan-Slavism.

Religious nationalists grouped separately. Their leaders were A.Khomyakov, S.Kiryevsky and S.Aksakov brothers. According to them, the church historically provided a symbolic side to the centripetal process of national unity. Finally, there was another circle of Russian theorists of the nation, the so-called dynastic nationalists, journalists F.Bulgarin, N.Grech. For them, the practical side of the Russian state formation and its continental grandeur were an exclusive merit of the institution of the monarchy. Accordingly, according to F.Bulgarin, the life principle for the imperial youth should be "firmness, diligence in fulfilling his duties"²⁰. In general, the above mentioned theorists were ideologically unanimous in terms of forming the Great Russian national agenda.

In general, taking into account the European social tendency and the Russian national discourse, S.Uvarov tried to intellectually replace the Western conceptual category of Nationality with the Russian category – Narodnost (Nationality). In a narrow, stylistic sense it is an intellectual formula of the epoch of national romanticism, that aimed at reproducing a certain image of Russia and its people as a special world that opposed the destructive expansion of the West.

Finally, the Minister of Education still managed to quite metaphysically define the meaning of the principle of Narodnost. The reason lies in the fact that in the 30–40's of the 19th century the notion of "Russian nationality" was just beginning to become the object of imperial intellectual discourse.

¹⁸ Уваров С. Десятилетие министерства народного просвещения. – С.2.

¹⁹ IP НБУ. – Ф.П. – Од.зб.3217. – Арк.2.

²⁰ Булгарин Ф. Очерк характера Петра Великого // Его же. Сочинения. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1830. – С.206–207.

At the same time for Europeans, the concept Nationality was already filled with the meaning of political sovereignty (F.Schiller, J.Fichte, L.Kossuth, L.Štúr, F.Palacký, K.Havlíček-Borovský). Accordingly, the European national renaissance prompted the minister to offer society an imperial interpretation of the content of Nationality. For S.Uvarov, Nationality was not only a fact that a person belonged to a certain ethnic community of people, but also a process of modernisation of communities “from above” by implementing a government-controlled All-Russian project “Empire – Nation”.

As far as the principle of Narodnost was concerned, first S.Uvarov appealed to the semantic uncertainty of the content of the principle, explaining this situation by saying that “all political difficulties were hidden in the problem of reconciling old and new concepts”. Then the need to provide an adequate, up-to-date interpretation of the principle itself encouraged S.Uvarov to use mostly metaphorical expressions, explaining the meaning and significance of such a category as Narodnost. “Like a human body, – said S.Uvarov, – nationality changes its appearance according to its age; its traits change over the years, but its face should not be changed”²¹.

In general, for the Minister the content of the principle of Narodnost was almost inextricably connected with the mental characteristics of the Russian people. It is no coincidence that in his commemorative report on the occasion of the fifth anniversary of his appointment to the post of Minister, S.Uvarov gave the following definition to Narodnost: “Russian spirit, always ready to lay down his life for his homeland... He will save Russia from the pressure of the pagan East and the half-educated regiments of the West”²². According to the Minister, the principle of Narodnost could not be separated from the peculiarities of the national Russian identity, in which the specific historical past and the historical memory of national traditions were strongly intertwined.

The reason for this approach lied on the surface. By the 19th century the Russian Empire had finally turned into an extensively growing, heterogeneous imperial space inhabited by numerous ethnic and religious minorities. The statistics of the “First General Census of the Russian Empire” point out to our statement. According to the census, the percentage of ethnic Russians among all the inhabitants of the empire did not even reach half, and was only 44 percent of the total number of Romanov subjects²³. No wonder that the authorities were aware of the potential danger of ethnic disbalance for the political stability of the empire and therefore they made every effort to eliminate this situation.

Because of the existing social problem in Russian universities in 1834, including the newly created Kyiv University of St. Vladimir, by S.Uvarov's order, the departments of Russian history and Russian literature were opened quite consistently. Such organisational government's initiatives to establish the departments should be seen as an internal political bureaucratic initiative of the autocratic system, which aimed to “scientifically rein” the growing nationalism in.

Thus, in the framework of public and scientific discourse around the category of Nationality in the 19th century, S.Uvarov's category of Narodnost (Nationality) should be seen as an attempt to solve the social problem of the multiethnic empire “from above”. The theory of Official Nationality became a “tolerant” attempt of the authorities to combine the Russian national concept with the elements of Western national theories, this fact did not only preserve the myth of the sacredness of the people's monarchy, but also saved the autocracy from “passionate dreamers”²⁴ that provoked national upheaval.

²¹ Уваров С. Десятилетие министерства народного просвещения. – С.2–4.

²² Там же. – С.7–8.

²³ Общій свод по империи результатов... – С.2–91.

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.261. – Спр.12. – Арк.4.

That is why, taking into account the existing domestic political reality, in 1833 S.Uvarov strongly recommended to take “outright measures” of an assimilative nature “in relation to various foreigners and infidels of our Great Country” in his commemorative report *Decade of the Ministry of Public Education*²⁵. As we can see, S.Uvarov made considerable efforts to destroy the beginnings of any particularistic nationalist projects, despite the fact that the cultural, historical and linguistic differences of the regions provided sufficient material for the recognition of peripheral ethnic specifics.

However, on our part it would be unfair to represent S.Uvarov as a banal political retrograde of the Romanov Monarchical House. The new minister was well aware of that the simple tradition of introducing restrictive measures in internal affairs and in the organisation of university education would inevitably be a condition for the further decline of the scientific sphere and could lead to social conflict and imperial catastrophe. Therefore, quite consistent with the content of his autocratic beliefs, S.Uvarov declared: “We live between political storms so if I can push Russia away for fifty years from what is predicted, then I will fulfill my earthly mission. Here is my theory”²⁶. S.Uvarov pragmatically outlined the contours of his ministerial activity, i.e. change of the imperial educational system on the historical principles and traditions of devotion to the Russian autocracy.

However, S.Uvarov understood the importance of launching a modernisation mechanism in education, as the man had intellectually been formed on European elite concepts, philosophical, ethical and aesthetic standards. That is why during his tenure as Minister of Public Education S.Uvarov strongly recommended the development of an autocratic educational system on the Russian cultural and historical intellectual background, provided that the existing European achievements were preserved. The Minister formulated his reformist paradigm as follows: “It is necessary to use the European educational positivity in the Russian system, not borrowing it with the purpose of blind copying, but to learn what is better”²⁷.

However, S.Uvarov’s “European” reformist approach did not contain any hint of the existence of a multinational reality of the empire. The Minister did not take into account the already existing interethnic conflict between the titular imperial ethnic group and “foreigners” (Polish National Movement, Finnish and Jewish issues, secret societies, Cyril and Methodius Society, the North Caucasus). The Ukrainian people, like other peoples of the empire, not symbolically, but already completely incorporated into the great project of the All-Russian nation.

Being the Minister of Education for sixteen years, S.Uvarov was passionate about building the framework of classical educational and scientific system, which should have ensured further existence of the absolutist system and the elite culture which had ignited it. Therefore, for all of his life an energetic and purposeful person would seek a compromise between the aristocratic ideals of the past feudal era and the pragmatic capitalist reality of the nineteenth century. That is why he would forbid the admission to universities of ignorant nobles, whose studies were a “waste of time”. At the same time, with a secular courtesy of the autocratic intellectual, S.Uvarov persistently offered a selective means of restricting the rights of the representatives of the lower classes and foreigners to enter universities. For example, in 1844 S.Uvarov wrote a note to the emperor. He stated: “In higher and secondary educational institutions the influx of foreign youth, born in the lower social classes, is increasing. For them, higher education is useless, this luxury is

²⁵ Уваров С. Десятилетие министерства народного просвещения. – С.2–4.

²⁶ Никитенко А. Дневник: В 3 т.: 1826–1857. – Т.1. – Ленинград, 1955. – С.174.

²⁷ Уваров С. О народонаселении в России // Чтения Императорской академии наук в Санкт-Петербурге за 1829 и 1830 гг. – Кн.1. – Санкт-Петербург, 1831. – С.127.

unprofitable for the state"²⁸. It is easy to predict that the autocrat Nicholas's reaction to the note was quite positive.

However, basing on the goal of reforming the imperial educational sphere, S.Uvarov gave a new quality to the university sphere. The practice of science internships abroad was resumed, this became a purposeful policy of the ministry and an integral part of the academic process. The Minister assessed the importance of internships in changing the quality of imperial education with these words: "Scientific trips will raise Russian science and universities to the heights of knowledge of those peoples who once preceded us on the educational path"²⁹.

In the future, the internship at public expense will be a prerequisite for the competitive selection for the position of head of the department. Among the names of famous intellectuals who had the opportunity to carry out foreign internships were such natives of Ukrainian lands as Slavists I.Sreznevskiy, O.Bodianskiy, V.Hryhorovych, philosopher of history P.Kulish. Graduates of Kyiv University I.Vihura, M.Piliankevych, P.Tutkovskiy. At the same time, the reports contained in the archives allow us to state that, despite the scientific nature of internships, in some cases business trips were supplemented with political tasks. Thus, the actual content of M.Pogodin's letters to S.Uvarov suggests that during his scientific journey the historian performed a secret mission, which Vienna could officially consider not only a scientific mission, but also the practice of exporting the ideology of Panslavism³⁰.

In 1835, an important university reform was carried out, which repealed a number of instructions and introduced a unified legal standard for educational institutions. The General Statute of the Imperial Russian Universities was approved by the Emperor's Decree. The new statute contained provisions on the election of administrative and bureaucratic staff, introduced the principle of competitive selection of the teaching staff. According to S.Uvarov, the reform pursued two main goals: "First, to raise university education to a rational form; second, to involve upper-class children in university studies and to reduce their passion for foreign education, which was brilliant but alien"³¹.

However, a natural question arises: did S.Uvarov's intellectual eclecticism contain risks for his political career? To answer this question, it is necessary to clear up the circumstances of S.Uvarov's socio-political activity. Last but not least, S.Uvarov's worldview paradigm and his bureaucratic success were determined by the fact that the emperor was sympathetic to him. It is known that after the events of December 1825, Nicholas I brought the categorical nature of his own judgments to the practice of public administration, and therefore "with military determination" embodied "Orthodox absolutism" in the content of state ideology. "I look at human life, – the monarch emphasised, – only as at a service, that is why everyone must serve"³². Thus, S.Uvarov could be appointed to the post of the imperial minister only on condition of devotion to the autocratic system.

Therefore, answering the above question, we can state that S.Uvarov was certainly far from the "politics" and valued his status as a senior imperial official. But within the framework of intellectual discourse, available for the authorised minister, he carefully persuaded "His Imperial Majesty" to support a state programme for the emancipation of education, which "would not be hostile to the European spirit"³³.

A significant part of the content of S.Uvarov's new educational policy was occupied by the national problem. It is clear that the practical side of the problem was solved by the

²⁸ *Рождественский С.* Исторический обзор деятельности министерства народного просвещения, 1802–1902. – Санкт-Петербург, 1902. – С. 256. [Электронный ресурс]: http://elibr.gnpbu.ru/text/tozhdestvenskiy_istoricheskiy-obzor-deyatelnosti_1902/.

²⁹ Там само. – С. 251.

³⁰ IP HBY. – Ф. II. – Од.зб. 3217. – Арк 4; IP HBY HAH України. – Ф. 160. – Од.зб. 280. – 10 арк.

³¹ *Рождественский С.* Исторический обзор деятельности министерства... – С. 244.

³² *Шильдер Н.* Император Николай I: Его жизнь и царствование. – Т. I. – Санкт-Петербург, 1903. – С. 147.

³³ *Уваров С.* Десятилетие министерства народного просвещения. – С. 4.

unification of the empire and the cultural assimilation of its peoples. Priority was given to the idea of Russian citizenship, devotion to the autocracy, which practically determined the fact of belonging to Russian imperial society. In general, Count S.Uvarov's bureaucratic heritage is extremely important for understanding the role of imperial power in the development of Great Russian nationalism and the actual suppression of the process of formation of national thought and cultural environment of Ukraine in the first half of the 19th century.

Uvarov's educational policy concerning Ukraine was aimed at levelling the national peculiarities of Ukrainians. The period of ethno-academic interest in Little Russia, and together with it, the period of chaotic, unsystematic Russification of Ukrainians, ended. S.Uvarov's reforms became the beginning of a policy of expanding the borders of the Russian ethnic community through bureaucratic mechanisms to consolidate the process of linguistic and cultural assimilation of the peoples of Little Russia "from above". Paradoxically, the practical side of assimilation policy was provided by classical gymnasiums, teachers' seminaries, including the Kyiv University of St. Vladimir.

Later, a hereditary nobleman of Volyn Province, monarchist and Russian nationalist V.Katkov quite pragmatically voiced the purpose of organising Kyiv University: "The Russian government will open a university with the aim of extinguishing narrow national antipathies and merging the two nations into one by means of higher education"³⁴. Thus, educational institutions provided the intellectual side of the Russification of Ukrainians, Poles, which served the purpose of transforming autocratic Russia into a new stage of development of the state: Empire-Nation.

S.Uvarov's policy of consolidating the concept of the Great Russian people in the educational environment in the lands of Ukraine, could not help leading to reactions of Polish nationalists. It is clear that the Polish-Russian conflict could not leave intellectuals out from the university environment. For example, a graduate, and, later, a lecturer of Kyiv University A.Romanovich-Slavatinsky presented the cause of interethnic competition with the following words: since the establishment of the university, "there were few students, most of them of Polish origin, and the Polish language dominated in the classrooms. The current situation led to the isolation of the students of Russian origin"³⁵.

The logic of the imperial process of designing the Great Russian nation required radical decisions by the autocracy. As stated by a former graduate of Kyiv University V.Shulgin, in the first decades of the school's existence all the energy of the government, represented by D.Bibikov, Kyiv Governor-General, was aimed at "eliminating the Latin-Polish domination from education, and suppressing the so-called plague of Polish madness"³⁶. However, D.Bibikov's repressive methods against the Polish nobility and Polish culture should not be considered a concern of the ruling circles for protection of Ukrainian identity. The passion, with which the Governor-General introduced S.Uvarov's protection formula into the educational environment, was due to his exceptional desire to turn education into a means of Russification, which he understood as restoring the truly Russian Character of Lands distorted by Polonisation. Thus, the ethnic, historical and cultural identity of the Ukrainian population was not considered by the authorities as an object of domestic national policy.

So, taking into account all the above-mentioned, we can understand the provisions of the Minister of Education S.Uvarov's secret circular of 1847. In the document, the Minister obliged the heads of educational institutions to carry out a national policy by adhering "a sense of belonging to the nation" to the principle of educating students. Accordingly, the emotional and, at the same time, ideological side of the educational process, the minister

³⁴ Шульгин В. Киевский университет при Бибикове... – С.186.

³⁵ Романович-Славатинский А. Профессора и студенчество в Киевском университете.... – С.194.

³⁶ Шульгин В. Киевский университет при Бибикове... – С.186.

continued, had to come from the “Russian beginning” and in such a way it had to be filled with the “Russian spirit”³⁷. As we can see, S.Uvarov “easily” solved the national question in the imperial scientific and educational system.

There is no need to prove specifically that the practical side of the ideology of Official Nationalism received its further implementation in the practical field of construction and opening of universities and other educational institutions. Thus, in Ukraine, a promising thing of Europeanisation and modernisation of secular education, scientific knowledge and cultural sphere was opened only from the moment of establishing Kharkiv and Kyiv universities in the first half of the 19th century. However, it should be recognised that the main purpose of the tsarist governments of the period of foundation of educational institutions was not purely state interests in the modernisation of education and science, but also a purpose of preparation and implementation of the project of educating a loyal, great All-Russian nation.

Therefore, it was no coincidence that according to the Circular Order on Dissertations for Academic Degrees teachers were recommended to be responsible and loyal civil servants. It was further emphasised that dissertations should have “concrete completeness, content and clarity” and “bring good thoughts” and they should not contain ideas that “threaten our autocratic state system”³⁸.

At the same time, in Dnipro Ukraine, the practical side of the organization of the educational sphere was performed by General from the Infantry D.Bibikov. The latter not only controlled the activities of the civilian institutions of the provinces and exercised command of the army units, but also in practice he provided support for official nationalism by organising the imperial educational process within the Kyiv military governorship. We can learn about such a pragmatic approach to solving the national problem from V.Shulgin's memoirs: “By means of higher education, the Russian government started the university, aiming to extinguish the narrow national antipathies and to merge all nationalities into one common nationality, wrote a graduate of Kyiv University”³⁹. Thus, being relevant to the content of the internal national Orthodox policy of Nicholas I, the “emancipation” of the ethnocultural environment of Dnipro Ukraine took place in the conditions of incorporation of the Russian national idea into the educational structures of its colonised peripheries.

Hence, S.Uvarov took his place in the history of the empire not just as a talented bureaucrat and reformer of the educational environment, but as a politician who tried to emancipate the Russian national consciousness against the background of the imperial ideology, in the key of loyalty to the autocracy. His Triad served the purpose of ideologising society in order to maintain control over the public. S.Uvarov's proclamation of the Official Nationality programme contrasted the uncontrolled spread of materialistic and liberal ideas with a conscious conservative barrier in the form of strengthening bureaucratic regulation in the sphere of education. Within the framework of the domestic policy of state nationalism, the minister combined “public education” “with the spirit of Orthodoxy, Autocracy and Nationality”.

In practice, the ideological tool, that influenced the administrative system of autocracy in terms of organising the linguistic and cultural assimilation of peoples, was laid in the system of public education. However, the practice of using the military-bureaucratic mechanism as a means of intellectual modernisation proved to be ineffective. As a matter of fact, opposition to the possible prospect of integration of Russian society on a civic basis, restrictions on national, religious and ethnocultural practices became a condition for the suppression of regional civic initiatives, and led to intensification of national movements within the imperial peripheries.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.261. – Спр.12. – Арк.6.

³⁸ Соловьёв И. Русские университеты в их уставах и воспоминаниях. – С.58.

³⁹ Шульгин В. Киевский университет при Бибикове... – С.186.

REFERENCES

1. Bulgarin, F.V. (1830). Oчерk kharaktera Petra Velikogo. *Sobineniya Fadeya Bulgarina, I*, 201–211. Sankt-Peterburg. [in Russian].
2. Dneprov, E. (2011). *Rossiyskoe obrazovanie v XIX – nachale XX v.* Moskva. [in Russian].
3. Ivanenko, O. (2018). *Naddniproanska Ukraina v yevropeiskyykh naukovykh osvitynykh vidnosynakh (druba polovyna XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Lavrinenko, A. (2001). *Teoriya "ofitsialnoy narodnosti" v Rossii pervoy poloviny XIX v.* Moskva. [in Russian].
5. Simosato, T. (2016). Pereosmyslenie kontseptsii "narodnost": S.Uvarov kak konservativnyy myslitel. *Mysl*, 20, 87–97. Sankt-Peterburg. [in Russian].
6. Udalov, S. (2006). Teoriya ofitsialnoy narodnosti: mekhanizmy vnedreniya. *Osvoboditelnoe dvizhenie v Rossii*, 21, 77–85. Saratov. [in Russian].
7. Vitteker, Ts. (1999). *Graf Uvarov i ego vremena*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
8. Vortman, R. (1999). „Ofitsialnaya narodnost” i natsionalnyj mif rossijskoj monarkhii XIX v. *Rossiyska*, 3(11), 233–244. Moskva. [in Russian].

Євген БЕВЗЮК

доктор історичних наук, професор,
кафедра міжнародних студій та суспільних комунікацій,
Ужгородський національний університет
(Ужгород, Україна), evbevziuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0191-7905>

Імперська ідеологія С.Уварова як принцип модернізації освітнього середовища

Анотація. Мета дослідження спрямована на з'ясування змісту і завдань уваровської консервативно-ідеологічної доктрини, що стала «інтелектуальною зброєю» модернізації освітньої сфери та частиною внутрішньої імперської національної політики. Об'єктом дослідження є ідеологічна система російського самодержавства, предметом – інтелектуальна спадщина С.Уварова, а конкретно його програма «офіційної народності», яка на багато років забезпечила алгоритм «еволюційної» кореляції ідеологічного фундаменту російського освітнього середовища. **Методологія** спирається на принципи історизму, системності та цивілізаційної теорії розвитку соціумів. Такий підхід дозволяє об'єктивно й неупереджено висвітлити реформаторську діяльність С.Уварова та визначити імперський зміст його освітніх реформ. **Наукова новизна.** Внесок у дослідження інтелектуальної спадщини С.Уварова полягає не лише в розкритті ідеологічної тріади як цілісної політичної доктрини самодержавства, котра спиралася на конструкцію російської нації в рамках особливого православного історико-цивілізаційного типу. Показано, що комплексна система ідей слугувала меті «емансипації» етнокультурного середовища Наддніпрянської України задля інкорпорування російської національної ідентичності до освітніх структур колонізованої периферії. **Висновки.** С.Уваров посів своє місце в історії імперії не просто як талановитий бюрократ-реформатор освітнього середовища, а як політик, котрий намагався емансипувати російську національну свідомість на тлі імперської ідеології у ключі вірнопідданого ставлення до самодержавства. Проголошена ним програма «офіційної народності» протиставила неконтрольованому поширенню матеріалістичних і ліберальних ідей свідомий консервативний бар'єр у формі посилення бюрократичного регулювання освітньої сфери. На практиці до системи народної просвіти було закладено ідеологічний інструмент, що впливав на адміністративну систему самодержавства у плані організації мовної й культурної асиміляції народів імперії.

Ключові слова: Уваров, освіта, народність, нація, мова, консерватизм, імперія, національний рух, колонізація.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Любов ЖВАНКО

докторка історичних наук, професорка,
провідна фахівчиня науково-дослідної частини,
Харківська державна зооветеринарна академія
(Харків, Україна), zhvan2012@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1107-449X>

Ігор КОЛЯДА

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти,
Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова
(Київ, Україна), kolyada.i.a.1968@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

Дипломатичні представництва Польської Республіки у Харкові (1921–1937 рр.): огляд проблематики та авторських рефлексій сучасної польської історіографії

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.137>

УДК: 341.231(438):930.1:347-788.6.(477.54)

Анотація. Метою запропонованої статті є аналіз головних аспектів сучасної польської історіографії, присвяченої діяльності дипломатичної місії Польської Республіки у Харкові в 1920–1930-х рр. Основні дослідницькі завдання сформовані необхідністю з'ясування особливостей висвітлення вказаними вченими ключових напрямів й специфіки діяльності, умов праці та щоденного життя дипломатичних працівників, їх взаємодії з місцевою владою і дипломатичними місіями інших країн, реакції на Голодомор і Великий терор 1937 р. тощо. **Методологія** ґрунтується на традиційному застосуванні методів історіографічного аналізу і синтезу, які дозволили виокремити основні тематичні вектори та концептуальні висновки у працях польських вчених; використанні методів реконструкції проявів колективної пам'яті на прикладі вказаної групи наукових робіт з метою простеження взаємозв'язку між оцінками істориків та деякими суспільними уявленнями про міжвоєнний період минулого Харкова; порівнянні й типологізації домінуючих підходів і принципів до оцінки досліджуваної проблематики. **Наукова новизна** визначається відсутністю у вітчизняному науковому просторі аналогічних досліджень, присвячених вивченню доробку польських колег із історії дипломатичного представництва Польської Республіки, акредитованого у Харкові впродовж 1921–1937 рр. Широкий спектр залучених до аналізу праць, опрацювання з цією метою фондів польських бібліотек сприяло посиленню оригінальності статті, дозволило виявити історіографічні розбіжності і тотожності, об'єктивно оцінити емпіричну вартісність згадуваних праць. **Висновки.** Аналіз авторських рефлексій польських вчених щодо діяльності дипломатичних представництв Польської Республіки у Харкові 1921–1937 рр. дозволяє стверджувати про наявність в їхніх працях низки спільних узагальнюючих тверджень, в основі яких лежать нові фактологічні дані. Ідеться про констатацію поступового ускладнення умов для діяльності польських службовців, розгляд радянською владою їх як представників шпигунської

організації. Акцентовано увагу на таких історіографічних векторах, як наявність елементів розвідувальної діяльності в роботі дипломатичного представництва, негативного ставлення його службовців до офіційної антирелігійної політики СРСР, захист ними представників польської національної меншини, констатація в офіційних рапортах «катастрофи голоду на селі» в 1933 р., обставини ліквідації представництва та ін.

Ключові слова: Польська Республіка, Харків, дипломатичне представництво, генеральне консульство, історіографічні підходи.

Історія дипломатичних представництв Польської Республіки у Харкові впродовж 1921–1937 рр. є невід’ємною сторінкою дипломатичної служби сусідньої країни, становлення якої відбувалося в перші роки відновлення її державності. Прийдешній столітній ювілей початку дипломатичних взаємин між Польщею та радянською Україною після підписання Ризького миру є добрим приводом до аналізу наявної польської історіографії окресленої проблеми. Ранг дипломатичного представництва в місті змінювався залежно від процесів, що відбувалися під час трансформацій статусу України, а пізніше і втрати Харковом прав столиці республіки. Отже впродовж окресленого періоду в головному місті формально незалежної УСРР функціонували посольство (1921–1924 рр.), генеральне консульство (1924–1934 рр.) та консульство (1934–1937 рр.) П Речіпосполитої.

Діяльність кожного дипломатичного представництва Польщі, акредитованого на теренах СРСР, серед них і харківського, була надзвичайно важливою, оскільки саме його співробітники ставали єдиними, хто намагався захистити своїх співвітчизників у радянських реаліях. Напрями й особливості діяльності диппредставництва, умови праці та щоденного життя його персоналу, взаємодія з місцевою владою або дипломатичними місіями інших країн, реакція на Голодомор і Великий терор 1937 р. є дослідницькими полями польських істориків. Таким чином, мета запропонованої статті полягає в аналізі головних аспектів сучасної польської історіографії, присвяченої діяльності дипломатичної місії у Харкові в 1920–1930-х рр.

Насамперед, на нашу думку, слід зробити кілька пояснень. На сьогодні з упевненістю можна говорити про наявність сучасної польської історіографії з тематики історії польської дипломатії в 1920–1930-х рр. у Харкові. Під поняттям «сучасна історіографія» варто розуміти продукт інтелектуальної діяльності, котрий визначається такими рамками: «виникненням, сприйняттям і поширенням відповідних парадигм фахової діяльності, що адаптуються, застосовуються і вдосконалюються цією спільнотою»¹.

Інтерес дослідників до тієї чи іншої історичної тематики (у цьому випадку – історія польського дипломатичного представництва у Харкові) не виникає, образно кажучи, на порожньому місці, оскільки за ним, як визначив німецький історик і теоретик культури Й.Рюзен: «Завжди стоїть політична стратегія колективної пам’яті, переважно національної історичної думки»². Тому можна вважати цілком логічним, що у другій половині 1990-х рр. і в наступні роки польські історики звернулися до висвітлення минулого дипломатичної місії у Харкові. У цей час у Польщі в медійному просторі та

¹ *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. – Л., 2007. – С.11.

² Див.: *Кіян О.* Методологічні принципи історіографічного синтезу: антропологічний контекст і гносеологічні орієнтири // Наукові записки Кіровоградського пед. ун-ту. Сер. «Істор. науки». – Вип.13. – Кіровоград, 2010. – С.258.

суспільному дискурсі широкого розголосу набула тема Катинської трагедії – знищення в 1940 р. сталінським режимом польської військової еліти. Харків, про що свідчить уміщена на колишній будівлі НКВС меморіальна дошка, став одним із місць розстрілу понад 4 тис. польських офіцерів³.

Окремого дослідження з історії дипломатичних представництв Польської Республіки у Харкові в польській історіографії все ще немає. Автори у своїх студіях порівняно менше уваги приділяють першій половині ХХ ст.⁴ Зрештою окреслена тематика не належить до, скажімо так, топової інформації. Наприклад, в одному з останніх презентаційних видань, підготовленому співробітниками Архівного бюро МЗС Польщі та присвяченому історії дипломатії 1918–1939 рр., у розділі «Закордонні представництва» про харківське навіть не згадано⁵.

Потрібно відзначити, що історія польської дипломатичної місії у Харкові представлена джерелами, що зберігаються у фондах міністерства закордонних справ та генерального консульства Польської Республіки у Харкові (ф.565), в Архіві нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych w Warszawie), а також Центральному військовому архіві у Варшаві (Centralny Archiwum Wojskowy w Warszawie), і можуть слугувати основою до монографічного дослідження.

Підготовлений аналіз наявної літератури став можливим завдяки її опрацюванню у фондах Національної бібліотеки (Варшава), бібліотеки Ягеллонського університету (Краків), наукових бібліотек Університету М.Скłodовської-Кюрі (Люблін) та Університету М.Коперника (Торунь) у рамках наукового стажування професорки Л.Жванко при Нагороді імені І.Виговського під патронатом президента Республіки Польща А.Дуди (травень 2017 р.), фундатором якої виступають Студії Східної Європи Варшавського університету. Наукове стажування в Університеті М.Скłodовської-Кюрі (Люблін, жовтень – грудень 2017 р.) та Ягеллонському університеті (Краків, січень – березень 2018 р.) дозволило працювати над науковим проектом «Дипломатичні представництва Польської Республіки у Харкові (1921–1937 рр.)».

Історію представництва у Харкові, по-перше, фрагментарно відображено у фундаментальних колективних працях, присвячених польській дипломатії. По-друге, у напрацюваннях провідних польських дослідників, що займаються історією дипломатії й дотичними до неї темами, як-от Я.Брусський, А.Василевський, Т.Грайжул, М.Коласінський, М.Корнат, М.Крушинський, Р.Кушнеж, В.Матерський. По-третє, цікаві судження та оцінки діяльності своїх попередників представив Я.Ксьонжек, історик за фахом, а у 2003–2006 рр. – генеральний консул Республіки Польща у Харкові. По-четверте, окремі публікації вміщено в «Польському дипломатичному огляді» («Polski Przegląd Dyplomatyczny»), виданні Польського інституту міжнародних справ (Polski Instytut Spraw Międzynarodowych), одного з провідних аналітичних осередків у Центрально-Східній Європі⁶.

І, нарешті, необхідно відзначити безпрецедентний науковий збірник «Польська дипломатія на Сході у ХХ – початку ХХІ ст.», опублікований за результатами міжнародної конференції, присвяченої 15-річчю відновлення діяльності генерального консульства Республіки Польща у Харкові (відбулася у Харкові у червні 2010 р.). На його сторінках уміщено низку статей польських істориків, які десятиліття тому стали

³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://tvn24.pl/swiat/tablica-ku-pamieci-polskich-oficerow-na-gmachu-nkwd-ga75474-3718858>

⁴ *Зашкільняк Л.* Сучасна світова історіографія. – С.233.

⁵ *Seranka P., Szczerpanik K.* Tradycje polskiej dyplomacji 1918–1939 = Traditions of Polish diplomacy 1918–1939. – Warszawa, 2016. – 325 s.

⁶ Див.: [Електронний ресурс]: https://www.pism.pl/o_nas/o_Insty_tucie

дійсно науковим відкриттям у плані вивчення саме харківського періоду історії польського дипломатичного корпусу. Окремі наукові розвідки за деякий час переросли в наукові монографії й заповнили порожні ніші проблематики. Серед досліджень варто звернути увагу на студії Т.Граїжула (Вармінсько-Мазурський університет, Ольштин), який відтворив процес становлення, періоди діяльності посольства, генерального консульства, консульства Польської Республіки у Харкові, представив широку канву подій, пов'язану із життям та діяльністю представників дипломатичної місії⁷. Професор Я.Бруський (Ягеллонський університет, Краків), один із провідних дослідників окресленої тематики, у статті з красномовним заголовком «На Україні Раковського» відтворив період діяльності представництва впродовж 1921–1924 рр.⁸

А.Міхальський (Поморська академія, Слупськ) розглянув специфічний аспект діяльності консульства у Харкові, якою була розвідка⁹. Автор визначив чинники, що негативно впливали на функціонування польського представництва впродовж усього періоду діяльності, серед яких: постійне перебування працівників під наглядом радянського апарату безпеки, різні провокації, кардинально інші, ніж у Польщі, ідеологічні засади та реалії життя¹⁰.

Одну зі складових діяльності польських дипломатів, зокрема захист костелу, проаналізував В.Росовський (Католицький університет, Люблін), зазначивши, що політика більшовиків була направлена на ліквідацію релігії, храмів, а згодом і фізичне винищення священнослужителів та парафіян. Історик навів переконливі аргументи того, що вже від початку своєї діяльності посольство Польщі зіткнулося з тим, що «уряд обмежується досить незначним дотриманням Ризького договору, який, на жаль, не забезпечує повністю діяльність католицького кліру»¹¹. Зауважимо, що з роботою цього автора перегукується дослідження Р.Дзвонковського, присвячене історії костелу у СРСР 1917–1939 рр.¹²

Професор Г.Стронський проаналізував трагічність долі польської меншини в радянській Україні та її місця в дипломатії II Речіпосполитої. Автор дійшов такого важливого висновку, що до середини 1920-х рр. завдяки зусиллям польських дипломатів, не дивлячись на опір і небажання більшовицької влади співпрацювати, із радянської України до Польщі повернулися близько 200 тис. осіб¹³.

Даючи загальну оцінку праць польських авторів, слід наголосити, що вони не містять яких-небудь методологічних розбіжностей, а на їхніх сторінках подано фактологічний матеріал, що, враховуючи тематику, повторюється в різних виданнях, в окремих розвідках доповнено новими даними стосовно різних аспектів функціонування дипломатичного представництва у Харкові в хронологічно окреслений період. Усі дослідники сходяться на тому, що діяльність польських дипломатів відбувалася у надзвичайно складних умовах наростаючого тоталітаризму в Радянському Союзі, складовою якого від грудня 1922 р. стала й УСРР, проте, вони намагалися виконувати свої професійні обов'язки, доносити світові правду про трагедії, що розгорталися на сході України.

⁷ *Grajżul T.* Poselstwo i Konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937 // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.* – Olsztyn; Charków, 2010. – S.213–225.

⁸ *Bruski J.J.* Na Ukrainie Rakowskiego: Polskie placówki dyplomatyczne i konsularne na tereni USRR 1921–1924 // *Ibid.* – S.126–149.

⁹ *Michalski A.* Z działalności wywiadowczej Konsulatu RP w Charkowie w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. // *Ibid.* – S.226–239.

¹⁰ *Ibid.* – S.227.

¹¹ *Rosowski W.* Polska dyplomacja w obronie Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie Radzieckiej w latach 1921–1939 // *Ibid.* – S.279.

¹² *Dzwonkowski R.* Kościół katolicki w ZSSR 1917–1939: zarys historii. – Lublin, 1997. – 477 s.

¹³ *Stroniski H.* Losy ludności Polskiej na Ukrainie Sowieckiej a dyplomacja II RP w latach 1921–1939 // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.* – S.249.

Польські історики, окреслюючи значення міжвоєнного двадцятиліття для становлення польської державності, розбудови її дипломатичних і консульських представництв, наголошують, що частина з них постала «у тій частині Європи, що жила за неприйнятними для цивілізованого світу законами». Від відносин з новим сусідом – СРСР, безумовно, залежав успіх польської дипломатії на цьому напрямку, а ті, на жаль, характеризувалися, як нестабільні. Це, на думку одного із провідних дослідників польсько-радянських взаємин 1920–1930-х рр. професора В.Матерського, виникало з характеру державного утворення – «тоталітарної ідеологічної держави, очільники якої не приховували своєї стратегічної мети, що полягала у знищенні демократичного (буржуазного) порядку і встановленні устрою, згідно догматів марксизму трактованих більшовиками»¹⁴.

Тим самим дослідники звернули увагу на надзвичайно складну ситуацію формування, а потім і функціонування польських дипломатичних представництв на теренах СРСР. Досить слушно окреслив відносини тогочасної Польщі з радянською державою Я.Бруський, автор праці, присвяченої діяльності дипломатичної та розвідувальної служби II Речіпосполитої в УСРР (1921–1926 рр.)¹⁵. Дослідник зазначив, що від часу підписання 1921 р. Ризького договору відносини між Польщею та радянською Росією, а згодом СРСР, перебували у стані своєїрідної «холодної війни», перериваючись окремими епізодами «відлиги»¹⁶.

Я.Ксьонжек так відзначає особливість перебування дипломатів саме у столиці радянської України: «Діяльність польського представництва у Харкові мала свою специфіку. На її прикладі видно, які нелегкі завдання мали виконувати працівники польської консульської служби на Сході. Це стосувалося всього періоду їх праці у “країні Рад”. Невизначеність, а попросту хаос, що панував на сході України на початку 1920-х рр., поступово припинився. Проте і примарна стабілізація пізніше трансформувалася у сталінську диктатуру, як інструмент терору проти місцевого населення та обмеження можливостей наших дипломатів. Наведені чинники надзвичайно негативно впливали не лише на діяльність консульств, а й на саме життя польських консулів у Харкові»¹⁷. Така ситуація, як зазначив Я.Ксьонжек в іншому дослідженні, призвела до того, що характер діяльності консульства був радше формальним, і у вирішенні багатьох питань, що стосувалися здебільшого допомоги місцевим полякам, співробітники були безсилимими¹⁸.

Першочергово польські дослідники наголошують, що поштовхом до створення новітньої дипломатії та формування основоположних засад розбудови системи дипломатичної та консульської мережі II Речіпосполитої, як, наприклад, на думку професора В.Скури, стало проголошення 11 листопада 1918 р. незалежності Польщі¹⁹. Автор досить скрупульозно відтворив цей процес, в окремих моментах порівнюючи створення подібних структур в інших державах, в яких виникали польські представництва. Умови створення національної дипломатичної служби проаналізовано в останньому томі чотиритомника «Історія польської дипломатії», на сторінках якої автори наголосили, що цей процес ускладнювався «не лише паралельним формуванням фактично з нічого апарату влади, а й ситуацією, коли Європа і світ шукали політичний баланс для завершення

¹⁴ *Materski W.* Na widenie: II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943. – Warszawa, 2005. – S.5.

¹⁵ *Bruski J.J.* Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926. – Kraków, 2010. – S.83–106.

¹⁶ *Bruski J.J.* Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. – Warszawa, 2008. – S.LII.

¹⁷ *Książek J.* Powstanie i działalność Poselstwa i Konsulatu Generalnego RP w Charkowie w okresie międzywojennym // *Polski Przegląd Dyplomatyczny: Kwartalnik Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych.* – 2006. – №2(30). – S.131–132.

¹⁸ *Książek J.* Historia Konsulatu Generalnego RP w Charkowie, fakty, refleksje, skojarzenia // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.* – S.201.

¹⁹ *Skóra W.* Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej: organizacja, kadry i działalność. – Toruń, 2006. – S.83.

війни. Більше того, його належало реалізувати в умовах потужних соціальних потрясінь, які охопили повоєнний континент, а у самій Польщі тривало вироблення засадничих принципів розбудови країни, політичного курсу та визначення її кордонів»²⁰.

Про зміну назви центральної дипломатичної інституції Польської Республіки в березні 1919 р. з міністерства зовнішніх на закордонних справ, під якою та функціонує й нині, засвідчуючи тяглість у царині польської дипломатії, наголосив у своїй монографії А.Василевський²¹.

Важливою сторінкою історії дипломатії Польщі є становлення її консульської служби. Однією із перших узагальнюючих праць, що фактично започаткувала після падіння комуністичного режиму у країні дослідження подібного характеру на нових методологічних підходах, стала монографія Т.Йонця. Автор, аналізуючи засади міжнародного та польського права, представив широку ретроспективу (впродовж 1918–1995 рр.) становлення та діяльності саме консульської служби²². Оцінюючи роботу польських консулів на теренах СРСР, серед них і працівників харківського представництва, він наголосив, що з кожним роком надання будь-якої допомоги місцевим полякам, громадянам СРСР, давалося генеральному консульству дедалі складніше, оскільки воно не мало ані умов, ані можливості захищати їх від систематичного позбавлення прав, переслідувань, репресій, а особливо протидіяти відправці у трудові табори, а пізніше фізичному знищенню²³.

У монографії А.Василевського, присвяченій історії польських консульств на східному напрямку дипломатії – на теренах СРСР у 1918–1939 рр. – серед інших, зосереджених у Мінську, Києві, Ленінграді, Тифлісі, Харбіні, подано коротку історичну довідку про функціонування харківського представництва. Цікаво, що вперше на сторінках польськомовної літератури вміщено фото будівлі по вул. Максиміліанівська, 15 (у 1920–1930-х рр. носила ім'я Раковського, а згодом Ольмінського), де впродовж 1924–1937 рр. розміщувалося дипломатичне представництво²⁴.

Одним з основоположних аспектів вивчення окресленої тематики є визначення статусу та місця харківського представництва в системі польської дипломатичної служби. Так, Т.Грайжұл, даючи оцінку ролі харківського представництва, послався на виступ міністра закордонних справ К.Скірмунта на засіданні уряду у серпні 1921 р., який наголосив на невідкладності справи захисту польських інтересів в Україні, а отже зростання ролі посольства саме у столиці радянської України²⁵. Ще одним фактором на користь якнайшвидшого відкриття дипломатичного представництва у Харкові, як визначив М.Крушинський, було сусідство Польщі з Україною як державою з «комуністичним устроєм». Існуючі потенційні загрози (ворожа пропаганда, шпигунство, можливість агресії) вели до збільшення обсягів та ускладнення діяльності польської місії²⁶.

За значенням та вагою представництво у Харкові, як наголосив у своєму дослідженні М.Корнат, не поступалося у політичному плані амбасаді Польщі в Москві, ба навіть мало «більше значення особливо з огляду на консульську діяльність»²⁷. На думку професора В.Скури, дипломатичне представництво II Речіпосполитої у

²⁰ *Łossowski P.* Historia dyplomacji polskiej (połowa X–XX w.). – T.4: 1918–1939. – Warszawa, 1975. – S.5.

²¹ *Wasilewski A.* Polska Służba Konsularna 1918–1939 (akty prawne, organizacja, działalność). – Toruń, 2004. – S.70–71.

²² *Joniec T.* Polska służba konsularna 1918–1995. – Warszawa, 1996. – 266 s.

²³ *Ibid.* – S.36.

²⁴ *Wasilewski A.* Polskie konsulaty na Wschodzie 1918–1939. – Warszawa, 2010. – S.46–49.

²⁵ *Grajżұл T.* Poselstwo i Konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie... – S.213–214.

²⁶ *Kruszyński M.* Z działalności konsulatu polskiego w Charkowie do początku lat 30. XX w. // *Stosunki polsko-ukraińskie: Historia i pamięć.* – Toruń, 2008. – S.219.

²⁷ *Kornat M.* Posłowie i ambasadorzy polscy w Związku Sowieckim (1921–1932 i 1941–1943) // *Polski Przegląd Dyplomatyczny: Kwartalnik Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych.* – 2004. – №5(25). – S.143.

Харкові склало невелику групу так званих «політичних» представництв, відкритих у Харбіні, Єрусалимі, Братиславі, Ужгороді, Мюнхені, Мінську, Тифлісі, Дубліні, Кенігсбергу та Берліні. Керівник представництва виконував функції у сфері дипломатичних відносин, концентруючись на спостереженні та попередньому аналізі подій, виступав посередником у контактах між місцевою владою та МЗС у Варшаві²⁸.

Окремі аспекти роботи польського консульства у Харкові, серед них початок діяльності, облаштування будівлі, співробітників та організаційну структуру, атмосферу роботи, бюджет, офіційні й неофіційні контакти з місцевою владою, візову та інші функції диппредставництва, контакти з місцевими поляками, співпрацю з розвідкою тощо розглянув у своїй статті М.Крушинський²⁹. На підставі опрацьованих архівних джерел історик дійшов висновку, що діяльність генерального консульства Польщі мала широкий характер, на яку негативно впливали складні польсько-радянські відносини³⁰.

У монографії М.Крушинського, присвяченій історії польської амбасад в Москві в міжвоєнне двадцятиліття, подано сюжети про побутові умови життя консулів у Харкові, їх стосунки з місцевими поляками, участь у різних святкових заходах, організованих місцевою владою, особливості приватного життя в умовах радянської дійсності та ін. Цікаво, що повсякденне життя консулів у Харкові автор трактує як монотонне, і лише дві події – приїзд до міста послів Німеччини та Японії – внесли певний елемент новизни й урочистості³¹.

Надзвичайно складною сторінкою діяльності консульської установи у Харкові став період Голодомору, який знайшов своє відображення на сторінках польських досліджень. Так М.Крушинський, аналізуючи ставлення польських дипломатів до політики сталінського керівництва, направленої на винищення українського селянства, констатував: «Перебуваючи у такій нестерпній атмосфері, працівникам генерального консульства, навіть високого рангу, було важко стримати своє негативне ставлення до оточуючої дійсності й виконавців політики Кремля. Генеральний консул Ян Каршо-Седлевський під час Голодомору на власні очі бачив, що відбувалося на вулицях Харкова та в населених пунктах його консульського округу, своє зневажливе ставлення до СРСР проявляв демонстративно. Він відкрито ігнорував контакти з місцевими політиками, звівши спілкування з представниками НКЗС УСРР до телефонного режиму»³². Відкладений значний масив донесень і листів польських дипломатів до МЗС із приводу перебігу подій під час Великого голоду, що зберігається у варшавських архівах, майже одночасно побачив світ у двох публікаціях – збірнику документів за редакцією Р.Кушнежа³³ та фундаментальному зібранні джерел із розлогою вступною статтею, упорядкованому Я.Бруським³⁴. Саме ці видання змогли донести до польського читача трагедію України 1933 р. та спроби польських дипломатів удоступнити світу інформацію про неї. Я.Бруський зазначив, що генеральний консул у численних рапортах до МЗС подавав жакливу інформацію про «катастрофу голоду на селі»³⁵, про «чорні дошки» – «специфічний спосіб» розправи над

²⁸ Skóra W. Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej: organizacja, kadry i działalność. – S.99.

²⁹ Kruszyński M. Z działalności konsulatu polskiego w Charkowie... – S.218–250.

³⁰ Ibid. – S.247.

³¹ Kruszyński M. Ambasada RP w Moskwie 1921–1939. – Warszawa, 2010. – S.246–249, 252.

³² Ibid. – S.245.

³³ Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»: Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. – Toruń, 2008. – 205 s.

³⁴ Bruski J.J. Hołodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. – Warszawa, 2008. – 786 s.

³⁵ Ibid. – S.341.

цілими селами, про «ударників», котрі забирали останнє зерно у селян³⁶, про мото-рошні випадки канібалізму³⁷.

Проблеми перебування польської дипломатичної місії у Харкові в часи наростання тоталітаризму в СРСР та періоду Великого терору проаналізовано в дослідженнях Р.Кушнежа³⁸. Автор надзвичайно влучно охарактеризував умови роботи польських дипломатів, наголосивши, що перебування їх у такій «специфічній» державі, якою був СРСР, завжди різнилося порівняно з іншими цивілізованими країнами, але те, що було в період Великого терору, не тільки не відповідало жодним дипломатичним нормам, а і просто здавалося звичним хамством та примітивізмом радянських спецслужб³⁹.

Апогеєм жажливих викликів, на думку Р.Кушнежа, з яким зіткнулося консульство Польської Республіки у Харкові, стала так звана «польська операція». 11 серпня 1937 р. нарком внутрішніх справ М.Єжов підписав наказ №00485, чим фактично дозволив «полювання на поляків», оскільки «в кожній особі польського походження бачили агента Пілсудського чи провокатора»⁴⁰.

Проблему закриття представництва у Харкові в контексті ліквідації трьох із наявних п'яти консульських установ II Речіпосполитої, що несподівано у квітні 1937 р. розпочав НКЗС СРСР, проаналізував у своїй монографії В.Матерський. Автор наголосив, що непотрібність дипустанов, на думку радянської сторони, крилася в тому, начебто всі поляки, котрі відчували зв'язок із Батьківщиною, уже виїхали під час масової репатріації, а залишилися тільки ті, хто з власної волі не скористався правом оптації⁴¹. В.Матерський установив, що у серпні 1937 р. було узгоджено не вигідне для Польщі компромісне рішення. Польська сторона погоджувалася на ліквідацію двох своїх представництв, а радянська дозволила зробити це не негайно, а в «розумних термінах»⁴².

Окремий блок досліджень становлять біографії одинадцяти польських дипломатів, які перебували у Харкові впродовж 1921–1937 рр., серед них посли в ранзі тимчасового повіреного у справах (*charge d'affaires*) Ф.Я.Пуласький (30 вересня – листопад 1921 р.), Л.Беренсон (5 грудня 1921 – липень 1922 рр.), Ф.Харват (10 липня 1922 – 26 серпня 1923 рр.), М.Шарота (1 вересня – 31 грудня 1923 р.); генеральні консули М.Свірський (1 березня – 31 вересня 1924 р.), К.Скшинський (1 жовтня 1924 – 18 червня 1928 рр.), С.Орачевський (19 червня – 7 грудня 1928 р.), А.Стебловський (8 грудня 1928 – 26 червня 1932 рр.), Я.Каршо-Седлевський (1 липня 1932 – 1 серпня 1934 рр.); консули С.А.Сосницький (1 серпня 1934 – 31 жовтня 1936 рр.), Т.Бжезинський (1 листопада 1936 – 16 грудня 1937 рр.)⁴³.

Окремі життєписи дипломатів уміщено на сторінках фундаментального «Польського біографічного словника» («Polski Słownik Biograficzny»). Його видання було започатковано у Кракові на початку 1930-х рр. Польською академією знань із метою збирання біографій видатних поляків, осіб, так чи інакше пов'язаних із Польщею, що проживали в ній чи поза її межами, від часів легендарного правителя західних полян Попеля (VIII–IX ст.). «Польський біографічний словник» – це спільний проект Польської академії наук та Польської академії знань у Кракові, що реалізується Інститутом історії ім. Т.Мантойфеля ПАН за фінансової підтримки міністерства науки та вищої школи в рамках національної

³⁶ Ibid. – S.XXX.

³⁷ Ibid. – S.233.

³⁸ *Kuśnierz R.* Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRS w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938) // *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.* – S.374–403.

³⁹ Ibid. – S.375.

⁴⁰ *Kuśnierz R.* Operacja Polska NKWD na Ukrainie (1937–1938) // *Scripta Historica.* – 2015. – №21. – S.179.

⁴¹ *Materski W.* Na widzenie: II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943. – S.484.

⁴² Ibid. – S.485.

⁴³ *Kruszyński M.* Ambasada RP w Moskwie 1921–1939. – S.322.

програми розвитку гуманітаристики⁴⁴. Фактично статті, уміщені у виданні, стали основою для написання біографічних сюжетів у спеціальних наукових розвідках, присвячених історії дипломатії Польщі цього періоду. Упродовж 1986–2011 рр. у різних томах, оскільки його принцип – наскрізна література, було опубліковано п'ять біографічних статей, присвячених Ф.Пулаському (1875–1956 рр.)⁴⁵, К.Скшинському (1891–1978 рр.)⁴⁶, А.Стебловському (1896–1941 рр.)⁴⁷, С.Сосницькому (1896–1962 рр.)⁴⁸ та М.Шароті (1876–1951 рр.)⁴⁹.

До перших томів, що побачили світ упродовж 1935–1938 рр., не потрапили біографії дипломатичних працівників Л.Беренсона (1882–1941 рр.), Т.Бжезинського (1896–1990 рр.), які на час виходу не могли відповідати принципу відбору персоналій для словника. Крім того, поза увагою укладачів залишилися постаті Ф.Харвата (1881–1943 рр.), М.Свірського (1886–? рр.), С.Орачевського (1889–1958 рр.), Я.Карша-Седлевського (1891–1955 рр.), Додатковими джерелами вивчення біографій є видання, що присвячені історії польських олімпійців (сюжет про легкоатлета С.Сосницького)⁵⁰, історії масонства (біографічна довідка про М.Шароту)⁵¹.

Інформацію про перших послів Я.Пуласького, Ф.Харвата вміщено на сторінках монографії Я.Бруського⁵². Автор навів поверхову та, як виявилось, помилкову оцінку службовця НКЗС УСРР, яку той дав Я.Пулаському: «Брак інформації свідчить про те, що він напевно є безбарвною політичною постаттю, а тому не маємо підстав опротестувати його призначення»⁵³. В іншій своїй праці, присвяченій діяльності перших польських дипломатичних представництв у радянській Україні, Я.Бруський подав характеристику Ф.Харвата, про якого говорили як про «досвідченого дипломата, спеціально надісланого з Варшави, оскільки, перебуваючи на дипломатичній службі у Відні, був добре обізнаний із українськими питаннями»⁵⁴. У монографії М.Крушинського вміщено короткі «біографічні ноти» дипломатів, серед яких – Я.Каршо-Седлевський, С.Орачевський, А.Стебловський⁵⁵.

Таким чином, з'ясовано, що попри достатню джерельну базу діяльність дипломатичних представництв Польської Республіки у Харкові в 1921–1937 рр. не стала предметом окремого біографічного дослідження. Водночас аналіз низки історіографічних праць, на рівні окремих розділів у фундаментальних виданнях, статей у наукових часописах та збірниках, дозволяє констатувати наявність помітного дослідницького інтересу до означеної проблематики. Після 1989 р. польські історики, серед іншого, почали активно вивчати становлення та діяльність дипломатичних представництв у СРСР на нових методологічних засадах. Ця тема програвала на тлі поширення резонансної інформації про карально-репресивну політику радянського періоду, утім зайняла свою історіографічну нішу,

⁴⁴ Жванко Л.М. Полонія Харкова XIX – початку XX ст. на сторінках польськомовних біографічних словників // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип.45(1). – Запоріжжя, 2016. – С.126.

⁴⁵ Szklarska-Lobmannowa A. Pułaski Franciszek Jan // Polski Słownik Biograficzny. – T.XXIX/3, zesz.122. – Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986. – S.374–380.

⁴⁶ Kaczmarek Z. Skrzyński Konstanty // Ibid. – T.XXXVIII/3. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1997–1998. – S.463–465.

⁴⁷ Kowalski Z.G. Adam Stebłowski // Ibid. – T.XLIII. – Warszawa; Kraków, 2004–2005. – S.48–49.

⁴⁸ Jurek T.T. Stanisław Adam Sośnicki // Ibid. – T.XL. – Warszawa; Kraków, 2000–2001. – S.615–616.

⁴⁹ Marcei Szarota // Ibid. – T.XLVII. – Warszawa; Kraków; Gdańsk, 2010–2011. – S.109–112.

⁵⁰ Tuszyński B. Polscy olimpijczycy XX w. (1924–2002). – T.2: N–Z. – Wrocław, 2004. – С.207.

⁵¹ Hass L. Masoneria polska XX w.: losy, loże, ludzie. – Warszawa, 1993. – S.308.

⁵² Bruski J.J. Między prometeizmem a Realpolitik... – S.86, 96.

⁵³ Ibid. – S.86.

⁵⁴ Bruski J.J. Na Ukrainie Rakowskiego... – S.132.

⁵⁵ Kruszyński M. Ambasada RP w Moskwie 1921–1939. – S.289, 295, 298.

органічно поєднавшись із напрацюваннями про посилення ідеологічного контролю, боротьбу зі шпигунським рухом та міжнародні відносини в період між світовими війнами.

У рамках дослідження роботи польського дипломатичного представництва у Харкові в 1920–1930-х рр. головними тематичними векторами стали особливості діяльності, умови праці та щоденного життя співробітників, взаємодія з місцевою владою і дипмісіями інших країн, реакція на Голодомор і Великий терор 1937 р., життєписи очільників посольства й генерального консульства тощо. Визначено, що домінуюча оцінка авторів зводилася до констатації поступового ускладнення повсякденної роботи під впливом наростаючої атмосфери підозри з боку радянських органів влади та держбезпеки. Іншою помітною рисою польської історіографії стало акцентування уваги на гуманітарному напрямі діяльності дипломатичних представництв й уникнення навіть гіпотетичного обговорення ймовірної участі співробітників у зборі розвідувальної інформації, що, на фоні тогочасної міжнародної ситуації, було цілком звичним явищем.

REFERENCES

1. Bruski, J.J. (2008). *Holodomor 1932–1933: Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych. [in Polish].
2. Bruski, J.J. (2010). *Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica». [in Polish].
3. Bruski, J.J. (2010). Na Ukrainie Rakowskiego: Polskie placówki dyplomatyczne i konsularne na tereni USRR 1921–1924. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.*, 126–149. Olsztyn; Charków. [in Polish].
4. Ceranka, P., Szczepanik, K. (2016). *Tradycje polskiej dyplomacji 1918–1939 = Traditions of Polish diplomacy 1918–1939*. Warszawa: Ministerstwo Spraw Zagranicznych; Biuro Archiwum i Zarządzania Informacją; Wydawnictwo Sejmowe. [in Polish].
5. Dzwonkowski, R. (1997). *Kościół katolicki w ZSSR 1917–1939: zarys historii*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL. [in Polish].
6. Grajżul, T. (2010). Poselstwo i Konsulat Rzeczypospolitej Polskiej w Charkowie w latach 1921–1937. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.*, 213–225. Olsztyn; Charków. [in Polish].
7. Hass, L. (1993). *Masoneria polska XX w.: loży, loże, ludzie*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Polczek Polskiego Czerwonego Krzyża. [in Polish].
8. Joniec, T. (1996). *Polska służba konsularna 1918–1995*. Warszawa: Scholar. [in Polish].
9. Jurek, T.T. (2000–2001). Stanisław Adam Sońnicki. *Polski Słownik Biograficzny, XL*. Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. [in Polish].
10. Kaczmarek, Z. (1997–1998). Skrzyński Konstanty. *Polski Słownik Biograficzny, XXXVIII/3*, 463–465. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk. [in Polish].
11. Kijan, O. (2010). Metodolohichni pryntsyipy istoriohrafichnoho syntezy: antropolohichni kontekst i hnoseolohichni oriientyry. *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho ped. un-tu*. Ser. «Istor. nauky», 13, 250–260. [in Ukrainian].
12. Kornat, M. (2004). Poslowie i ambasadorzy polscy w Związku Sowieckim (1921–1932 i 1941–1943). *Polski Przegląd Dyplomatyczny: Kwartalnik Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych*, 5(25), 128–203. [in Polish].
13. Kowalski, Z.G. (2004–2005). Adam Stebłowski. *Polski Słownik Biograficzny, XLIII*. Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. [in Polish].
14. Kruszyński, M. (2008). Z działalności konsulatu polskiego w Charkowie do początku lat 30. XX w. *Stosunki polsko-ukraińskie: Historia i pamięć*, 218–250. Toruń. [in Polish].
15. Kruszyński, M. (2010). *Ambasada RP w Moskwie 1921–1939*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej; Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. [in Polish].
16. Książek, J. (2006). Powstanie i działalność Poselstwa i Konsulatu Generalnego RP w Charkowie w okresie międzywojennym. *Polski Przegląd Dyplomatyczny: Kwartalnik Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych*, 3(30), 131–154. [in Polish].
17. Książek, J. (2010). Historia Konsulatu Generalnego RP w Charkowie, fakty, refleksje, skojarzenia. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.*, 197–212. Olsztyn; Charków. [in Polish].
18. Kuśnierz, R. (2008). *Pomór w «rafu bolszewickim»: Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek. [in Polish].
19. Kuśnierz, R. (2010). Funkcjonowanie polskich placówek dyplomatycznych w ZSRR w warunkach Wielkiego Terroru (1937–1938). *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.*, 374–403. Olsztyn; Charków. [in Polish].
20. Kuśnierz, R. (2015). Operacja Polska NKWD na Ukrainie (1937–1938). *Scripta Historica*, 21, 171–184. [in Polish].
21. Łosowski, P. (Ed.). (1975). *Historia dyplomacji polskiej (połowa X–XX w.)*, 4: 1918–1939. Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN. [in Polish].
22. Majchrowski, J.M. (Ed.). (1994). *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa: BGW. [in Polish].
23. Materski, W. (2005). *Na widzieć: II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN. [in Polish].
24. Michalski, A. (2010). Z działalności wywiadowczej Konsulatu RP w Charkowie w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.*, 226–239. Olsztyn; Charków. [in Polish].
25. Rosowski, W. (2010). Polska dyplomacja w obronie Kościoła rzymskokatolickiego na Ukrainie Radzieckiej w latach 1921–1939. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.*, 275–289. Olsztyn; Charków. [in Polish].
26. Skóra, W. (2006). *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej: organizacja, kadry i działalność*. Toruń: Wydaw. Adam Marszałek. [in Polish].
27. Stroński, H. (2010). Losy ludności Polskiej na Ukrainie Sowieckiej a dyplomacja II RP w latach 1921–1939. *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI w.*, 248–273. Olsztyn; Charków. [in Polish].
28. Szklarska-Lohmannowa, A. (1986). Pułaski Franciszek Jan. *Polski Słownik Biograficzny, XXIX/3*, 122, 374–380. Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. [in Polish].

29. Tuszyński B. (Ed.). (2004). *Polscy olimpijczycy XX wieku (1924–2002)*, 2: N–Z. Wrocław: Europa. [in Polish].
30. Wasilewski, A. (2004). *Polska Służba Konsularna 1918–1939 (akty prawne, organizacja, działalność)*. Toruń: Wydaw. Adam Marszałek. [in Polish].
31. Wasilewski, A. (2010). *Polskie konsulaty na Wschodzie 1918–1939*. Warszawa: Agencja Reklamowo-Wydawnicza Arkadiusz Grzegorzczak. [in Polish].
32. Zashkilniak, L. (2007). *Suchasna svitova istoriografia*. Lviv: PAIS. [in Ukrainian].
33. Zhvanko, L.M. (2016) Polonija Kharkova XIX – pochatku XX st. na storinkakh polskomovnykh biohrafichnykh slovnykiv. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 45(1), 125–132. [in Ukrainian].

Liubov ZHVANKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Specialist of the Research Department,
Kharkiv State Zooveterinary Academy
(Kharkiv, Ukraine), zhvan2012@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1107-449X>

Ihor KOLIADA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of Teaching Methods Social Sciences and Gender Education,
National Pedagogical M.Drahomanov University
(Kyiv, Ukraine), kolyada.i.a.1968@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

Diplomatic Missions of the Republic of Poland in Kharkiv (1921–1937): Review of Issues and Author's Reflections of Modern Polish Historiography

Abstract. The method of the proposed article is an analysis of the main aspects of modern Polish historiography, devoted to the activities of the diplomatic mission of the Republic of Poland in Kharkiv in the 1920–1930s. The main research tasks form the need to take into account the features of coverage, identified by key areas and specific activities, cooperation and thus the lives of diplomats, their interaction with local authorities and diplomatic missions of other countries, response to the Holodomor and the Great Terror of 1937 and more. The methodology is based on the traditional application of methods of historiographical analysis and synthesis, which allowed to separate the main thematic vectors and conceptual results in the process of Polish scientists; the latest reconstruction methods used show the collective memory in the examples of certain groups of scientific works in order to promote the involvement of the relationship between the assessments of historians and the activities of public insecurity in the interwar period of the past of Kharkiv; comparison and typology of dominant approaches and principles to the assessment of the studied issues. Scientific news acknowledges the lack of similar research in the domestic scientific space, devoted to the study of the work of Polish colleagues on the history of the diplomatic mission of the Republic of Poland, accredited in Kharkiv during 1921–1937, allowed to identify historiographical differences and totality, to actively assess the empirical value mentioned for the purpose. **Conclusions.** Analysis of the author's reflexes of the Polish countries related to the activities of the diplomatic missions of the Republic of Poland in Kharkiv (1921–1937) allows us to assert the existence in their workplaces of common generalizing hardness on the basis of new factual data. It is a question of a statement of gradual promulgation of conditions for activity of the Polish employees, consideration of the Soviet power of them as representatives of the spy organization. Emphasis is placed on such historiographical vectors as: the presence of elements of intelligence in the work with the diplomatic mission, the negative involvement of its employees in the official anti-religious policy of the USSR, the protection of their Polish minority, the official reports “famine catastrophe” in 1933, circumstances of liquidation of the representative office, etc.

Keywords: Republic of Poland, Kharkiv, diplomatic mission, consulate general, historiographical approaches.

Галина КОВАЛЬЧУК

докторка історичних наук, професорка,
директорка Інституту книгознавства,
Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського
(Київ, Україна), kovalchuk_galina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8843-9584>

Дослідження стародруків та рідкісних видань: з історії атрибуції книжкових пам'яток

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.148>

УДК: 027.54(477-25)НБУВ:001.89]:[94:002.2:025.171]«17/19»

Анотація. **Мета публікації** – привернути увагу до проблеми артефактної цінності книжкової спадщини, представити деякі відомості з праць істориків книги минулого про книжкові раритети, важливі не лише для поодиноких бібліофілів, а насамперед для історії книжкової культури, для книгознавства як спеціальної історичної дисципліни. Для виявлення та аналізу такої інформації застосовано **методи** евристики, джерелознавчого пошуку, відбору, аналізу і синтезу інформації, а головне – атрибуції: встановлення автора, назви, часу і місця виходу книги, визначення її цінності та рідкісності. **Наукова новизна:** представлено інформацію про деякі стародруки, відомі лише за бібліографією, а також про неординарні видання чи окремі примірники рідкісних видань XVII–XX ст., які відрізняються від основного накладу видання. Інформація зібрана автором статті за документами з архівних фондів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського та деякими публікаціями, а також за власними емпіричними спостереженнями книжкових пам'яток. **Основні результати.** Окрім введення в науковий обіг маловідомої чи призабутої інформації з праць істориків книги минулого про незвичайні видання чи примірники, аналізуються також терміни «унікум», «рідкісна книга», «варіанти видань», «видавничі підробки», «фальсифікати», «псевдовидання» та ін. Для достовірної атрибуції давніх видань наголошено на необхідності дослідження паперу книги, її художнього оформлення та якості поліграфічного виконання, унікальності примірника завдяки іншій присвяті, автографу видатної особи, цінних для історії коментарів, залишених власником книги на її берегах. Доводиться, що дослідження книжкових пам'яток, першим етапом якого є атрибуція книг, їх дбайливе збереження, ретельний науковий опис, популяризація в різний спосіб складають основи книжкового пам'ятокознавства – наукового напрямку й одночасно сфери практичної діяльності з рідкісними, цінними книжками, що є пам'ятками історії та культури.

Ключові слова: атрибуція, книжкові пам'ятки, історія книги, Інститут книгознавства НБУВ, видання, відомі лише за бібліографією, заборонені й нелегальні видання, рідкісні та цінні видання, видання-фальсифікати.

Сьогодні проблема правильної атрибуції стародруків та рідкісних видань пізнішого часу, що зберігаються у державних фондах, набуває додаткової актуальності з огляду на кілька чинників, у тому числі міжнародних. У першу чергу назвемо програму ЮНЕСКО 1992 р. «Пам'ять світу» (Memory of the World Programme), що спрямована на акумулювання інформації про документовану колективну пам'ять людства, основу якої становлять книги, архівні текстові документи, фотографії, відео- та аудіодокументи тощо. Програма передбачає створення Міжнародного реєстру документальних пам'яток світового значення (Memory of the World Register) та заохочує держави чи регіони створювати національні або регіональні реєстри. Останнім часом у рамках

програми «Пам'ять світу» ЮНЕСКО ставить питання і про збереження цифрової культурної спадщини.

Аналогічні, хоча й по-іншому організовані завдання вирішують Світова цифрова бібліотека (World Digital Library), створена за підтримки ЮНЕСКО та Бібліотеки Конгресу США, «Європеана» (Europeana) – європейська електронна бібліотека, загальноєвропейський портал для доступу до культурного надбання у цифровому вигляді з фондів бібліотек, архівів і музеїв Європи, та інші проекти, що фіксують пам'ятки історії й культури, у тому числі книги.

Безперечно, Україна не стоїть осторонь, бере участь у названих та інших проектах. Вагомим і поки що невиконаним завданням залишається створення Державного реєстру національного культурного надбання й, зокрема, складової його частини – Державного реєстру книжкових пам'яток України. У цьому зв'язку надзвичайно важливе правильне визначення вихідних відомостей книги, уніфікація описів стародруків та рідкісних видань пізнішого часу (XIX–XX ст.), адже на давніх книжках часто відсутні титульні аркуші з вихідними відомостями, або вони є неповними чи, навпаки, занадто детальні, і сучасному бібліотекареві важко віднайти основні вихідні дані у книзі, опублікованій давньою мертвою мовою, наприклад латиною, старослов'янською, або ж німецькою готикою.

Виходячи зі вказаного, предметом цієї статті обрано важливий аспект дослідження та опису стародруків, інших книжкових пам'яток, а саме – їх атрибуція, тобто встановлення автора, назви, місця, року, обсягу видання, його формату, рідкісності й цінності книги. Безумовно, сьогодні існують зведені каталоги давніх видань (у тому числі вітчизняних¹), хоча за останні 40 років у бібліотечних фондах виявлені не зазначені в них, переважно походженням із Правобережної України. Каталоги «Україномовна книга» фіксують видання, починаючи з «Енеїди» І.П.Котляревського 1798 р., лише за мовною ознакою, тобто повного репертуару українських друків до початку поточної реєстрації видань (1922 р.) немає. Відзначаються також суттєві прогалини в державній реєстрації видань як у радянській, так і сучасній поточній бібліографії з огляду на недотримання друкарнями або видавництвами законодавчої норми про обов'язковий примірник, не кажучи вже про цензуру, яка знищувала значні масиви літератури. Що вже говорити про видання української діаспори, розсіяної по світу – повного реєстру їх теж не існує. Але вірно ідентифікувати примірник давнього видання з конкретною позицією бібліографічного джерела, навіть якщо певні відомості збігаються, не завжди буває легко: існують різні видання з однаковою назвою, варіанти видань, підробки тощо.

Із 2019 р. Інститут книгознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського працює в рамках відомчої наукової теми «Атрибуція та експертиза книжкових та інших видів бібліотечних пам'яток: основи теорії та практики», що дозволило глибше вивчити названу проблему. Опубліковано десятки статей², три наукових

¹ *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн.1. – Л., 1981. – 136 с.; Кн.2. – Л., 1984. – Ч.1. – 131 с.; Ч.2. – 128 с.

² Див., напр.: *Ковальчук Г.І.* З досвіду атрибуції книжкових пам'яток у Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Вип.60. – К., 2020. – С.9–30; *Рудакова Ю.К.* Встановлення вихідних відомостей видання за художнім оформленням як один із шляхів атрибуції (на прикладі палеотипа) // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху: Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовт. 2019 р.). – Т.1. – К., 2019. – С.209–213; *Йі ж.* Нетипові особливості примірника львівського видання «Chwała krzyża» 1758 р. з фонду Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Вип.51. – К., 2019. – С.147–156; *Ціборовська-Римарович І.О.* Невідоме у бібліографії видання «Науки парохіальніи» Юліана Добриловського (бл. 1760–1825) друкарні Луцького домініканського монастиря // Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні тенденції у цифрову епоху... – Т.1. – С.242–248; *Йі ж.* Контрафактні політичні видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787–1836): друкарське виконання, атрибуція, суспільна потреба // Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти: доповіді і повідомлення Міжнар. наук. конф., Львів, 24–25 жовт. 2019 р. – Л., 2019. – С.33–35.

каталоги, при підготовці яких атрибуція видань була вагомим елементом³; до електронних каталогів уведено тисячі описів книжкових та інших видів рідкісних і цінних видань; готується колективна монографія, присвячена атрибуції книжкових пам'яток, та ще два наукових каталоги.

При цьому метою нашої статті є не сама методика визначення пам'яток, а пошук, збирання поодиноких відомостей про видання, відомі лише за бібліографією; про певні стародруки, а також пізніші видання (що з огляду на цензуру чи з інших причин не мають усіх вихідних даних, або вони свідомо спотворені, сфальсифіковані) у призбуті чи невідомих (неопублікованих) працях попередників. На наше переконання, така інформація є необхідною для правильної атрибуції схожих видань, акцентування на додатковій цінності певних видань, уникнення витрат часу на відкриття того, що давно відкрито, але в силу якихось причин не відоме чи призбуте.

Історія книги як науковий напрям у книгознавстві формувалася в ХІХ ст. В українських реаліях того часу це були окремі наукові спостереження, розвідки, «розсипані» по різних періодичних виданнях, найбільше наприкінці позаминулого століття. Історико-книгознавчі дослідження активізуються на початку ХХ ст., і особливо плідно розвивалися в 1920-х рр., з утворенням у Києві 1922 р. Українського наукового інституту книгознавства (УНІК), де працювала секція й комісія історії книги на чолі з С.І.Масловим. Тут лише впродовж 1924–1925 рр. було підготовлено й опубліковано перші спеціальні узагальнюючі праці С.Маслова («Друкарство на Україні в ХVІ–ХVІІІ ст.», «Каталог ювілейної виставки українського друкарства», «Українська друкована книга ХVІ–ХVІІІ вв.», «Комітет для опису видань, що вийшли на території України в ХVІ–ХVІІІ вв.», «Етюди з історії стародруків»), П.Попова («Початки друкарства у слов'ян», із додатком «Слов'янські інкунабули київських бібліотек»; «Друкарство, його початок і поширення в Європі (ХV–ХVІ вв.)»), В.Барвінка («Загальний огляд стародруків київських бібліотек»), Д.Щербаківського («Золотарська оправа книжки в ХVІ–ХІХ ст. на Україні»), О.Маслової («Рукописна книга»), Д.Балики («Бібліотека в минулому»), Є.Рихліка («Друкарська техніка»), П.Руліна («“Ucrainica” по давніх російських часописах»), С.Борового («Нариси з історії єврейської книги на Україні»), В.Романовського («Друкар Іван Федорович, життя його та діяльність»), П.Клименка («Графіка шрифту в Острозькій Біблії»). Водночас 1925 р. у Львові накладом Наукового товариства імені Шевченка видано 1-й том «Історії українського друкарства» І.Огієнка.

Попри такий значний доробок стверджувати, що історія вітчизняної книги була відтворена повно, без лакун, неможливо. Наприклад, лише у другій половині ХХ ст. у зарубіжних книгосховищах були виявлені львівський та острозькі букварі, надруковані Іваном Федоровим (Федоровичем). «Білі плями» в історії книговидання залишаються й досі. Час від часу у великих бібліотеках, де зберігаються значні масиви стародруків, виявляють ті, що не зареєстровані у зведеній бібліографії Я.П.Запаса та Я.Д.Ісаєвича. Зокрема з десятків таких видань, які раніше були неатрибутовані чи неправильно атрибутовані, знайдено в Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського. Водночас у малотиражних публікаціях, розпорошених по журналах, а особливо в неопублікованих документах книгознавців минулого можуть міститися згадки про певні давні видання, їх підробки, передруки, варіанти тощо. Це призбута інформація, яку потрібно вводити у сучасний науковий обіг, що, власне, і становить предмет цієї статті.

³ Музична Шевченкіана у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – К., 2019. – 1003 с.; *Ціборовська-Римарович І.О.* Друкарня Бердичівського монастиря босих кармелітів: історія та видавничая діяльність: 1758–1844. – К., 2019. – 680 с.; *Ії ж.* Видання друкарні Луцького домініканського монастиря (1787–1836) у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: Книгознавче дослідження. Попримірниковий опис. – К., 2020. – 130 с.

Розпочати доцільно зі спірних питань про початок діяльності Києво-Печерської друкарні, першодруком котрої вважається «Часослов», передмова до якого підписана груднем 1616 р. Отже саме видання було завершено або в тому, або ж на початку наступного року. Проте існують відомості⁴ про більш ранні видання цієї друкарні – «Акафістник» («Акафісти с канонами») 1606 р., «Мінея загальна» 1608 р., «Псалтир» 1609 р., «Мінея святкова» 1610 р., «Тріодь пісна» 1615 р., примірники яких сьогодні відсутні в державних сховищах. Своєрідна дискусія щодо початків книговидання в Києві відбувалася ще в ХІХ – на початку ХХ ст., про це писали П.М.Строев, П.А.Троцький, П.А.Гільдебрант, С.Т.Голубев і, особливо, Ф.І.Титов. Давні списки лаврських видань та інші свідчення на користь гіпотези щодо київського друкарства на початку ХVІІ ст. у 1920-х рр. розглядали, але достатньо обережно сприймали В.І.Барвінок, С.І.Маслов, у другій половині 1940-х рр. – І.П.Крип'якевич, згодом це ґрунтовно розглянув Я.Д.Ісаєвич, проаналізувала С.Р.Кагамлик. Більше того, 1990 р. було опубліковано статтю В.О.Харламова⁵ про виявлений ним у Центральному державному історичному архіві документ 1781 р. про те, що нібито в 1531 р. князь К.І.Острозький подарував Києво-Печерській лаврі обладнання друкарні та просив дозволу в короля польського на будівництво тут друкарні⁶, що підтверджує інформацію з публікації Самуїла (Миславського) «Короткий історичний опис Києво-Печерської лаври» 1795 р. Якщо остання гіпотеза видається сумнівною, оскільки київські видання першої половини ХVІ ст. ніде жодного разу не зафіксовані, то видання Києво-Печерської друкарні 1608–1615 рр., як переконливо свідчив у своїй відомій монографії Ф.І.Титов, зареєстровані, зокрема, у 1744 р. у церквах трьох різних сіл, що належали лаврі⁷ (звертаємо увагу на дату, з якої починає історичний нарис друкарні авторитетний учений – 1606 р.). А це означає, що не виключена можливість віднайдення примірників цих видань якщо не у сучасних державних бібліотеках України (що теж може бути реальним завдяки грамотній атрибуції або переатрибуції), то у церквах, монастирях, приватних зібраннях, зарубіжних бібліотеках, де українські чи загалом кириличні стародруки сприймалися як екзотика й тому могли зберегтися. Тож важливо, аби бібліотекарі та науковці знали про ймовірність таких видань і ретельно досліджували примірники.

Узагалі, існує чимало описів українських стародруків, відомі лише за бібліографічними джерелами чи згадками в архівних документах. Ці видання перебувають у статусі таких, що розшукуються. Наприклад, у каталозі-репертуарі вітчизняних стародруків Я.П.Запаса та Я.Д.Ісаєвича зафіксовано 42 таких видання ХVІІ ст., причому лише кириличним шрифтом, а в методичних рекомендаціях О.О.Гусевої з ідентифікації примірників українських видань кириличного шрифту⁸ – 168 за цей же період. Близько 20% із них, скоріш за все, бібліографічні помилки, проте решта – імовірні видання, примірники яких поки що не виявлені, але були видані й теоретично можуть бути знайдені.

Якщо відомий лише один примірник від накладу видання, його називають «унікальний», «унікум», «унікат». Найчастіше до появи унікату призводила цензура – церковна чи державно-політична, яка забороняла все видання, і якийсь примірник (примірники) виживали дивом або завдяки свідомим діям тих, хто всупереч забороні його (їх)

⁴ Див.: Ковальчук Г.І. До питання про початок діяльності друкарні Києво-Печерської лаври (за документами фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип.17. – К., 2013. – С.55–64.

⁵ Харламов В.О. Нові дані про початок книгодрукування у Києві // Український історичний журнал. – 1990. – №9. – С.98–105.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.566. – Арк.70.

⁷ Титов Ф.І. Типография Киево-Печерской лавры: Исторический очерк (1606–1616–1916). – Т.1 (1606–1616–1721 гг.). – К., 1916. – С.70–106.

⁸ Гусева А.А. Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины ХVІ–ХVІІІ вв.: метод. рекомендации. – Москва, 1997. – С.118–132.

ховав, тим самим зберігаючи для історії. Ніколи не можна бути впевненим, що знищено всі примірники – найчастіше звістка про заборону якогось видання спонукала певне коло осіб придбати (навіть викрасти) примірник безпосередньо у друкарні, книжковому магазині. Так сталося з виданням О.М.Радищева «Мандрівка з Петербурга в Москву» 1790 р. після заборони його Катериною II. Так відбувалося й у радянський час. Наприклад, у щоденнику за 1932 р. відомого історика книги, літературознавця, бібліофіла С.І.Маслова натрапляємо на таку фразу: «Придбати роботу А.Кримського “Звенигородщина” (буде знищено)»⁹. С.І.Маслов прокоментував також інформацію про знищення дисертації М.І.Костомарова, присвяченої унії: «Церковна влада, царська цензура й уряд дійшли висновку» що вона не відповідає званню «вченої дисертації як за характером теми, так і з причини широко наведеного фактичного матеріалу про аморальність духівництва, важкі побори з народних мас, а головне – про повстання селян і козаків. За розпорядженням міністра просвіти С.Уварова всі надруковані екземпляри цієї праці належало знищити. (Але все-таки залишилися три унікальних примірники книги, що сьогодні є великою бібліографічною рідкістю)»¹⁰.

Окрема сторінка нашої історії і штучного перетворення масових видань на унікальні рідкості пов'язана зі знищенням творів репресованих авторів, так званої «контрреволюційної літератури». До цієї справи дотична й Академія наук – наприклад, постанова президії ВУАН від 5 листопада 1929 р. про вилучення з академічних бібліотек «контрреволюційної літератури», заборонені видання належало передавати до «таємної частини» Всенародної бібліотеки України (ВБУ, нині НБУВ), тобто у «спехран»¹¹. Унікальні примірники цієї категорії теж цілком імовірно виявити сьогодні.

Відомі випадки, коли примірники заборонених книжок ховали в оправи дозволених цензурою масових видань, найчастіше підручників чи партійних видань, які не могли викликати підозри. Кілька років тому співробітниця НАН України З.О.Пономаренко подарувала для колекції рідкісних видань НБУВ примірник дореволюційного підручника з російської історії званого історика С.Ф.Платонова. Як відомо, у січні 1930 р. його заарештували, звинувативши в керівництві «Всенародним союзом боротьби за відродження вільної Росії», що знаменувало початок так званої «Академічної справи», в якій проходили 15 осіб. Примірник було вставлено і корінцем уклеєно в оправу підручника з вищої математики радянського часу – так у приватних зібраннях зберігали заборонені видання. У державних бібліотеках співробітники спеціально плутали розстановку таких книжок: за шифром із каталогу їх на полицях не було, складали акти про знищення заборонених видань, а насправді їх продовжували зберігати серед інших видань. Сьогодні новим поколінням співробітників, яким невідомі такі факти, потрібно бути дуже уважними при перевірці ретроспективних фондів, і кожен випадок подібної «заставки», як називається в бібліотечній практиці перебування книги не за її шифром, уважно вивчати – можливо, ідеться про унікальний примірник знищеного видання.

Якщо збереглося кілька одиниць зі всього тиражу, їх правильніше називати не «унікатами», а «рідкісними», тобто такими, що рідко зустрічаються. Водночас називати всі задавнені або неординарні за змістом, автором, художнім оформленням книжки рідкісними, коли їх загалом існує багато, невірно. Правильніше буде казати «цінні». А коли книга є і рідкісною, і цінною, вона вже «книжкова пам'ятка», така сама, як й інші пам'ятки історії та культури – живописні, скульптурні, нумізматичні, зброярські тощо.

⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.33. – Од.зб.3687. – Арк.27.

¹⁰ Архів НБУВ. – Оп.1. – Од.зб.456. – Арк.30.

¹¹ Архів Президії НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.109–110.

Наступна категорія видань – це видавничі підробки. Про такі фальсифікати відомо давно, зокрема на подібні факти неодноразово вказував у публікаціях наприкінці XIX – на початку XX ст. С.Т.Голубев. Так, він довів тезу про існування двох видань Євангелія, випущеного Львівським братством, з однаковими вихідними даними 1690 р.¹² Причиною вчений назвав не лише комерційну зацікавленість братчиків, але і їхні побоювання розмістити у виданні початку XVIII ст., як було прийнято, молитву за Августа II, котрий через політичні баталії міг позбутися тоді престолу. Тому братство, як пізніше підкреслював і С.І.Маслов, «вирішило вдатися до хитрості»¹³: випускаючи Євангеліє наприкінці 1703 чи на початку 1704 р., у передмові до видання було вміщено молитву за короля Іоанна (Яна III Собеського), котрий помер за 7 років до того, у 1696 р. Саме С.Т.Голубев започаткував методу поділу різних видань з однаковими вихідними даними на варіанти «А», «Б» чи навіть більше, прискіпливо вказуючи розбіжності між ними, а за ним це послідовно проводив у практичній діяльності та опублікував у низці праць С.І.Маслов, зокрема в «Етюдах з історії стародруків». Так, у четвертому етюді «Правдиве та підроблене видання “Руна орошеннаго”»¹⁴ (Чернігів, 1702 р.), він аналізував два різних варіанта цієї книги Димитрія (Ростовського) з однаковими вихідними відомостями – оригінал і підробку «років на п'ятдесят пізніше», скоріш за все, із метою уникнути синодальної цензури. У п'ятому й шостому етюдах учений визначив як два різних видання книги з назвою «Зерцала от писанія Божественнаго» 1705 р., одне з присвятою гетьману І.Мазепі, а друге, із присвятою В.Кочубею, більш рідкісне¹⁵. Незважаючи на однакові вихідні відомості, видання мають різний формат, кількість аркушів, помилки в пагінації, кількість рядків на сторінці, художнє оформлення. Висновок, який можна зробити: описувати давні видання можна лише *de visu*. В одинадцятому етюді С.І.Маслов виділив три окремі видання «Синописа» з датою 1680 р. і запропонував послідовність їх виходу, допускаючи існування й інших варіантів видання з такими ж вихідними відомостями¹⁶.

Отже вихідні відомості на деяких давніх друках є сфальсифікованими, факти про це зафіксовані в низці публікацій, і бібліографи повинні уважно роздивлятися примірники, урахувати інформацію про можливі розбіжності, аби не помилитися в атрибуції. Розбіжності можуть бути в папері видання, у форматі, в обсягу, у різних передмовах чи присвятах, відповідно – у різних гербах, у художньому оформленні, у шрифтах тощо.

За всієї важливості й актуальності досі цієї методики, маємо підкреслити, що сьогодні варіантами давніх видань вважаються примірники, розбіжності в яких не дуже суттєві, їх відмінності найчастіше були викликані виявленими помилками під час друку, пошкодженням дошки, з якої друкували гравюру тощо. Або, скажімо, приклад Острозької Біблії, що, як відомо, має різні вихідні відомості: 1580 і 1581 рр. При цьому доведено, що видання було одне, його планували завершити влітку 1580 р., і частину вихідних аркушів із цією датою було надруковано завчасно. Але тираж виготовити не встигли, і видання було завершено влітку 1581 р., проте, мабуть, із метою економії чи з інших причин у частині накладу вихідні відомості залишилися 1580 р. У НБУВ є примірник, в якому містяться обидва вихідні аркуші. У тих же випадках, коли доведено, що один, умовно кажучи, варіант є оригінальним виданням, а другий чи наступні варіанти начебто цього ж видання випущені пізніше з якихось причин, правильніше

¹² Голубев С.Т. Объяснительные параграфы по истории западнорусской церкви. – К., 1906. – С.33–38.

¹³ Маслов С.И. К истории западнорусских типографий XVII в.: Читано в заседании VI секции XIV археологического съезда в Чернигове 1908 г. авг. 2 // ІР НБУВ. – Ф.33. – Од.зб.125.

¹⁴ Маслов С.И. Этюды з історії стародруків, I–VIII. – К., 1925. – С.33–41.

¹⁵ Там само. – С.42–67.

¹⁶ Маслов С.И. Этюды з історії стародруків, XI–XII. – К., 1928. – С.3–24.

говорити про «видавничі підробки», «фальсифікати» або «псевдовидання». Усі три терміни у великій мірі синонімічні.

Серед видавничих фальсифікатів є так звані старообрядницькі видання – передруки кінця XVIII–XIX ст. «дониконівських» переважно московських видань релігійного й церковного вжитку. Основна вимога до перевидань від старообрядців була друкувати слово у слово, буква в букву, тобто точну копію книжок, де на титулі у вихідних відомостях вказано Москву та певний рік до середини XVII ст. І треба бути дуже уважним, перевіряти філіграні паперу, останні аркуші книги, де можуть бути надруковані справжні відомості про місце й час друку.

В останні роки у НБУВ виявлено видавничі фальсифікати або контрафактні видання, здійснені наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Бердичівською та Луцькою друкарнями¹⁷. Місце видання на цих книжках не вказано, або зазначено Львів чи Варшаву, але атрибуція за шрифтами, художніми оздобами, папером доводить, що вони випущені в монастирських друкарнях бердичівських кармелітів або луцьких домініканців з явно комерційною метою, для потреб місцевого населення. Робота з атрибуції давніх видань продовжується й має великі перспективи для відновлення справжньої історії книжкової культури України.

Іншого роду фальсифікати становлять заборонені цензурою видання, як Російської імперії в XIX ст., так і Радянського Союзу у XX ст. Такі книжки друкувалися переважно за кордоном і таємно переправлялися, зокрема в Україну. Це характерно, наприклад, для видань Вільної української друкарні, що працювала у Женеві заходами М.П. Драгоманова та його сподвижників. Мініатюрний (5,5x8,5 см) «Кобзар» Т.Г. Шевченка, що вийшов із друкарні «Громади» 1878 р., містив 20 поезій, заборонених царською цензурою. Формат було вибрано не випадково, він повністю відповідав формату пакунку цигаркового паперу «Awadi», що вироблявся в Європі й легально завозився на територію Російської імперії. Ще одним способом обійти цензуру були так звані «ряджені» (замасковані) видання. Один із таких примірників зберігається в колекції рідкісних видань НБУВ: між сторінками 32 і 33 у книжці «Полное собрание стихотворений Веневитинова» (Санкт-Петербург, 1886 р.) тут ушиті заборонені в Росії поезії Т.Г. Шевченка, видані в Женеві 1890 р. Ця практика не забулася з часом. У відділі зарубіжної україніки НБУВ є ціла низка таких замаскованих видань, де обкладинка, титул, початкові й останні сторінки книги повністю імітують справжнє радянське видання, наприклад матеріали чергового з'їзду Комуністичної партії України, а основну частину книжки складають тексти націоналістичного характеру. Книги потрапили до відділу зі «спецхрану», вірогідно були затримані свого часу митницею. На сьогодні вони становлять книжкову пам'ятку епохи.

Своєрідними псевдовиданнями можна вважати так звані «титульні видання», коли до нерозпроданих примірників тиражу виготовляли новий титул і вже з ним запускали в новий торговельний обіг. Яскравим прикладом такого титульного видання є «Чигиринській Кобзарь и Гайдамакы» Т.Г. Шевченка 1844 р.: тираж першого видання поеми «Гайдамакы» 1841 р. продавався погано, і видавець І.Т. Лисенков, викупивши 800 примірників із тисячного тиражу цього видання й перевидавши перший «Кобзарь», зброшував частину його тиражу з нерозпроданими примірниками «Гайдамаків» в одній книжці. На новому титулі (хоча попередній теж залишився), окрім назви «Чигиринській Кобзарь и Гайдамакы», ще додано: «Две поэмы

¹⁷ Ціборовська-Римарович І. Видання роману Ж.Ф. Мармонтеля «Інки або знищення держави Перу» з фальшивими вихідними даними: факти, гіпотези, аналіз друкарських особливостей примірників // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Вип. 47. – К., 2017. – С. 231–244; *Ії ж.* Контрафактні видання і видання без вихідних даних Луцької домініканської друкарні // Острозький краєзнавчий збірник. – Вип. 10. – Острог, 2018. – С. 220–232.

на малоросійськом языкє, Т.Г.Шевченка. Новое издание. Съ Картинкою». Це факт відомий, але можуть бути титульні видання, коли мінявся лише титул. Найбільше ця практика була розповсюджена у XVIII–XIX ст. у виданнях гражданським шрифтом. Ще одним різновидом титульних видань можуть бути власницькі конволюти – штучні збірники, в які власники бібліотеки підбирали книжки одного формату й переважно спільної тематики, замовляли у друкарні для них титульний аркуш та обкладинку і зшивали різні тексти (видання) під одну палітурку чи обкладинку. Отже такого тиражного видання не існувало, це унікальний примірник, і важливо це знати, щоб не оголошувати сенсаційну знахідку бібліографічної рідкості.

Сьогодні теж існує практика виготовлення псевдовидань. Прикладами є складання примірника з кількох фрагментів різних видань, наприклад Євангелія різних років і навіть століть. З огляду на такі випадки потрібно уважно порівнювати папір у примірнику, його філіграні, колір, фактуру, шрифти, художні оздобы. Видати підробку інколи може й напис на примірнику. Почастішали випадки підробок на принтері аркушів, відсутніх у примірнику стародруку чи виданні XIX – початку XX ст.: фотографуються цифровим способом аналогічні аркуші з іншого примірника, підбирається папір – чисті аркуші з давніх видань або нові, виготовлені сьогодні за технологією ручного виробництва, із лініями верже й понтюзо, будь-якого забарвлення, і на них на лазерних принтерах роздруковують і текст, і зображення. Тут головне – мета власника конкретної книги. Якщо він знає, що певні аркуші є копіями, але для нього головне, щоби примірник був повний, це не біда, але бажано (для історії) цей факт якомсь зафіксувати. Але якщо копіювання робиться з комерційною метою продати подорожче і приховати факт підробки аркушів, це вже зовсім інша справа, проте такі факти мають місце, і знов-таки, треба бути дуже уважними. Інколи сама атрибуція паперу, друку, якості художнього оформлення та поліграфічного виконання перетворюється у справжнє дослідження. Як відомо, додаткову артефактну цінність мають автографи видатних історичних осіб на примірнику книги, чи коментарі власника, але й вони можуть бути скопійовані та відтворені з іншого примірника. Усі особливості мають бути зафіксовані в наукових описах книжкових пам'яток, які істотно відрізняються від опису сучасного видання глибиною дослідження примірника, його історії.

Дослідження книжкових пам'яток, першим етапом якого є атрибуція, їх дбайливе збереження, ретельний науковий опис, популяризація в різний спосіб становлять основи книжкового пам'яткознавства – наукового напряму й одночасно сфери практичної діяльності з рідкісними та цінними книжками, що є пам'ятками історії й культури. Інститут книгознавства НБУВ, до складу якого входять спеціалізовані відділи стародруків і рідкісних видань, бібліотечних зібрань та історичних колекцій, зарубіжної україніки, образотворчих мистецтв, музичних фондів, готує колективну монографію з проблем атрибуції й експертизи книжкових та інших пам'яток, що зберігаються у НБУВ (плакатів, гравірованих портретів, ілюстрованих поштових листівок, нот, перших грамплатівок), в якій питання атрибуції пам'яток будуть висвітлені більш детально.

REFERENCES

1. Guseva, A.A. (1997). *Identifikatsiya ekzempliarov ukrainskikh izdaniy kirillouskogo shrifita vtoroj poloviny XVI–XVIII vv.: metod. Rekomendatsii*, 118–132. Moskva: RGB. [in Russian].
2. Kharlamov, V.O. (1990). *Novi dani pro pochatok knyhdrukuvannia u Kyievi. Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal*, 9, 98–105. [in Ukrainian].
3. Kovalchuk, H.I. (2013). *Do pytannia pro pochatok diialnosti drukarni Kyievo-Pecherskoi lavry (za dokumentamy fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho). Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 17, 55–64. [in Ukrainian].
4. Kovalchuk, H.I. (2020). *Z dosvidu atributsii knyzhkovykh pamiatok u Natsionalni bibliotetsi Ukrainy im. V.I.Vernadskoho. Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho*, 60, 9–30. [in Ukrainian].
5. Rudakova, Yu.K. (2019). *Netypovi osoblyvosti prymirnyka lvivskoho vydannia «Chwała krzyża» 1758 r. z fondu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho. Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I.Vernadskoho*, 51, 147–156. [in Ukrainian].

6. Rudakova, Yu.K. (2019). Vstanovlennia vykhidnykh vidomosti vydannia za khudozhnim oformlenniam yak odyn iz shliakhiv atrybutsii (na prykladi paleotypa). *Proceedings of International Conference: Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia: aktualni tendentsii u tsyfrovu epokhu, 1*, 209–213. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Rudenko, L.H. (Comp., ed.), Ivchenko, L.V. (Ed.). (2019). *Muzychna Shevchenkiana u fondakh Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I.Vernadskoho*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. TsiBOROVska-Rymarovykh, I. (2017). Vydannia romanu Zh.F.Marmontelia "Inky abo znyschennia derzhavy Peru" z falshyvy my vykhidny my danymy: fakty, hipotezy, analiz drukarskykh osoblyvosti prymirnykyv. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I.Vernadskoho, 47*, 231–244. [in Ukrainian].
9. TsiBOROVska-Rymarovykh, I.O. (2018). Kontrafaktni vydannia i vydannia bez vykhidnykh danykh Lutskoj dominikanskoi drukarni. *Ostrozkyi kraieznavchyi zbirnyk, 10*, 220–232. Ostroh. [in Ukrainian].
10. TsiBOROVska-Rymarovykh, I.O. (2019). *Drukarnia Berdychivskoho monastyria bosykh karmelitiv: istoriia ta vydavnycha diialnist: 1758–1844*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. TsiBOROVska-Rymarovykh, I.O. (2019). Nevidome u bibliografii vydannia «Nauky parokhialnyia» Yuliana Dobrylovskoho (bl. 1760–1825) drukarni Lutsokoho dominikanskoho monastyria. *Proceedings of International Conference: Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia: aktualni tendentsii u tsyfrovu epokhu, 1*, 242–248. Kyiv. [in Ukrainian].
12. TsiBOROVska-Rymarovykh, I.O. (2020). *Vydannia drukarni Lutsokoho dominikanskoho monastyria (1787–1836) u fondakh Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I.Vernadskoho: Knyboznavche doslidzhennia. Poprymirnykovyi opys*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. TsiBOROVska-Rymarovykh, I.O. Kontrafaktni politychni vydannia drukarni Lutsokoho dominikanskoho monastyria (1787–1836): drukarske vykonannia, atrybutsiia, suspilna potreba. *Proceedings of International Conference: Vydavnychi rukh v Ukraini: seredovyscha, artefakty*, 33–35. Lviv. [in Ukrainian].
14. Zapasko, Ya., Isaievych, Ya. (1981–1984). *Pamiatky knyzhkovoho mystetstva: Kataloh starodrukiv, vydanykh na Ukraini*. Lviv: Vyscha shkola. [in Ukrainian].

Галина KOVALCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
 Director of Institute of Book Studies,
 V.Vernadskyi National Library of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), kovalchuk_galina@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8843-9584>

Research of Old Prints and Rare Editions: From the History of Attribution of Book Monuments

Abstract. The aim of the publication is to attract attention to the problem of book heritage artifact value, to present particular evidence from the past book historians' works, dedicated to book rarities. Such information is important not only for single bibliophiles but also for the history of book culture, for the book science as an auxiliary science of history. The discovery and analysis of such information demanded the application of the following **methods**: heuristics, source search, selection, analysis and synthesis of information, and the most important – the attribution: defining the author, the title, the time, and the place of book publishing, defining its value and rarity. **The scientific novelty.** The information on some early printed editions, known only in the bibliography, and also on extraordinary editions or separate copies of rare books of 17th – the beginning of 20th cc., which differ from the majority of printed copies. The information was collected by the author of the article in documents from archive collections of V.Vernadskyi National Library of Ukraine and some publications, as well as personal empiric observation of book monuments. **The main results.** Besides of introduction to scientific use hardly known or forgotten information from the works of past book historians on unique editions or copies, the concepts of unicum, rare book, variants of editions, editorial forgeries, falsifications, pseudo-editions, etc. were also analyzed. It was pointed out that accurate attribution of ancient editions demands investigation of the book paper, its art decoration, and the quality of the polygraphic process, the uniqueness of the edition due to alternative dedication, autograph of a prominent person, valuable for the history comments, left by the owner of the book on its margins. It is proved that book monuments researches, the first stage of which is the attribution of books, their careful storage, accurate scientific description, popularization in different ways make a basis of the book memorabilia – the scientific approach and at the same time the sphere of practical work with rare and valuable books that are the monuments of the history and the culture.

Keywords: attribution, book monuments, book history, Institute of Book Studies of VNLU, editions, known only in the bibliography, suppressed and underground editions, rare and valuable books, forgery editions.

Марія КАЗЬМИРЧУК

докторка історичних наук, професорка,
доцентка кафедри етнології та краєзнавства,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), brungilda@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8877-4489>

Наталія МЕХ

докторка філологічних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М.Рильського НАН України,
Український етнологічний центр,
(Київ, Україна), mno_logos@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5846-505X>

Маєткова культура України у сучасних гуманітарних та природничих дослідженнях

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.157>

УДК: 930:94(477):727]«19/20»

Анотація. Метою дослідження є аналіз сучасних праць представників гуманітарних та природничих наук щодо висвітлення маєткової культури України кінця XVIII – початку XIX ст. **Методологія.** У статті використано загальнонаукові принципи, метод історіографічного аналізу та проблемно-хронологічний метод. **Наукова новизна.** Стан дослідження маєткової культури України мистецтвознавчого та природничого напрямку нині не висвітлений. **Висновки.** Мистецтвознавчий напрям досліджень маєткової культури України, так само як у радянський період, понині залишається одним з найкраще представлених. Дослідження щодо архітектури маєтків торкаються біографій видатних зодчих, проблем вивчення стильового образу маєтків, а садово-паркові комплекси розглядаються як твори мистецтва, зокрема аналізуються форми та композиція в парковому мистецтві, висвітлюються принципи садово-паркового будівництва. Велику увагу мистецтвознавці та культурологи традиційно приділяють будівлям маєтків, інтер'єрам, декору та мистецьким колекціям. Архітектори переважно аналізують стилі маєткового будівництва та складають авторську періодизацію. Слід відзначити, що більшість праць архітектурного напрямку наближені до історико-краєзнавчого напрямку. Природничий напрямок представлений насамперед працями географів (історична та фізична географія, етнокультурне та антропогенне ландшафтознавство) та біологів (ботанічні аспекти садово-паркових комплексів). Представники цього напрямку переважно акцентують увагу на садово-паркових ландшафтах, їхній дендрофлорі. Сучасні праці вітчизняних дослідників сприяють поглибленню історико-архітектурних та природничих знань щодо маєткової культури України та залученню до наукового обігу низки втрачених пам'яток палацової та садибно-паркової архітектури різних регіонів, що надає можливість створити цілісну історію розвитку маєтків та їхнього культурного світу нашої держави.

Ключові слова: маєтки-садиби, замки, вілли, реставрація, пам'ятка архітектури, відновлення, ландшафтний комплекс.

Маєткова культура України стала об'єктом досліджень мистецтвознавців з самого початку її наукового вивчення на рубежі XIX–XX ст. Старовинні українські маєтки та садибно-паркові комплекси привертали увагу не одного покоління дослідників. Навіть за радянського періоду їхнє дослідження не припинилося, а навпаки праць присвячених маєткам стало набагато більше. Ця міждисциплінарна проблема й понині цікавить багатьох науковців, зокрема біологів, географів, культурологів, архітекторів та архітектурознавців, які взялися з новими методами за ґрунтовний аналіз усіх її мистецьких аспектів. Сучасних підходів накопичилося достатньо аби зробити окремий історіографічний аналіз гуманітарного та природничого блоку досліджень маєткової культури України кінця XVIII – початку XX ст. На жаль, історико-краєзнавчі дослідження, які нині складають велику кількість різних напрямів та підходів, неможливо розглянути в одній статті єдиним гуманітарним блоком, а отже, вони залишаються проблемою на перспективу.

Новітня історіографія маєткової культури України мистецтвознавчого та природничого напрямку на сьогодні загалом непроаналізована. Слід відзначити окрему статтю архітекторки Л.Шевченко щодо історіографічного вивчення досліджень палацово-паркового будівництва Полтавщини у XVIII–XIX ст.¹ У праці мистецтвознавця В.Халайцана, присвяченій джерелам з мистецтва паркобудування, міститься історіографічний аналіз цілого масиву праць мистецтвознавчого напрямку щодо дослідження маєткових парків². Історію досліджень культурної спадщини поляків на Поділлі висвітлює географ В.Воловик³. Праці декількох сучасних дослідників мистецтвознавчого напрямку згадує як спеціальну літературу з проблем вивчення культурно-мистецької спадщини Волині кінця XVIII – початку XIX ст. Т.Смирнова⁴. Праці деяких сучасних дослідників аматорської музично-театральної культури України аналізує О.Матола⁵. Більшість історіографічних праць щодо архітектури маєтків та маєткових парків є досить описовими, не містять жодних зауважень, представлені у вигляді коротких анотацій та переліку прізвищ у певному хронологічному порядку. Проте загалом порушені дослідниками проблеми є актуальними та доводять зростання інтересу до вивчення маєткової культури України представниками мистецтвознавчого і природничого напрямів.

Маєтки України – це не звичайні історико-культурні пам'ятки, а складні комплекси, що поєднують архітектурні та природні елементи. Це різні споруди: житлові, службові, господарські та промислові, а також парки та сади, ставки та озера, крім того й малі архітектурні форми, оформлені відповідно до панування певного стилю. Тому вони привертають увагу не тільки істориків та краєзнавців, але й мистецтвознавців, архітекторів, ландшафтних дизайнерів, географів та біологів.

Мистецтвознавчі праці щодо маєткової культури України доцільно поділити на такі дослідницькі напрямки: архітектура маєтків, археологічна екологія та проблеми збереження маєткової спадщини, паркове мистецтво маєтків, мистецькі колекції та художнє мистецтво маєтків, музичне та театральне мистецтво маєтків.

¹ Шевченко Л.С. Палацово-паркове будівництво на Полтавщині у XVIII–XIX ст.: історіографічний аспект // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип.8. – К., 2001. – С.211–217.

² Халайцан В.П. Мистецтво маєткового паркобудування Поділля XVIII – початку XX ст.: еволюція дослідницької традиції // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – Вип.34. – Л., 2017. – С.101.

³ Воловик В. Історія дослідження польської етнокультури у містечках Поділля // Історія української географії. – Вип.23. – Тернопіль, 2011. – С.32–36.

⁴ Смирнова Т.В. Проблеми вивчення культурної спадщини Волині кінця XVIII – початку XIX ст. у спеціальній літературі // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. – Вип.18(2). – Рівне, 2012. – С.44.

⁵ Матола О.О. Аматорська музично-театральна культура України: історіографія дослідження // Вісник КНУКіМ: Серія «Мистецтвознавство». – Вип.3. – К., 2014. – С.62–68.

Серед дослідників архітектури маєтків, біографій видатних архітекторів та їхніх творінь, слід відзначити праці І. та О.Родічкиних, В.Тимофійенка, В.Вечерського, О.Михайлишин, Н.Левкович, Л.Шевченко, В.Смоляка, О.Хорошої, В.Маланюк.

Доктор архітектури та ландшафтний архітектор І.Родічкін, автор проектів створення та відновлення національних і садибних парків, зокрема відновлення садиби Качанівка. На початку 1990-х рр. він підготував та опублікував багаторічну працю з історії маєтків, яка вважається енциклопедією маєткового будівництва і садово-паркового мистецтва України. У 2005 р. праця «Старовинні маєтки України» була перевидана за участю О.Родічкиної. Це дуже гарно ілюстроване видання демонструє фотокопії з архівів, музеїв та приватних зібрань, містить історичний екскурс у маєткову архітектуру палаців та парків. Крім історичних відомостей, описів та планів палацово-паркових ансамблів, наводиться характеристика діяльності відомих маєткових архітекторів, зокрема О.Паліцина й Д.Міклера, висвітлюється паркобудівнича та пейзажна майстерність у садово-парковому мистецтві України. Цінним є зібраний матеріал щодо маєтків, що майже не збереглися до нашого часу. Містить мемуарні джерела, архівні дослідження та поетичні рядки. Назви маєтків та надписи до фотографій перекладені англійською мовою, що дає можливість віднести працю до жанру путівників⁶.

Особливості маєткової архітектури періоду класицизму й ампіру на українських теренах досліджував архітектурознавець та мистецтвознавець В.Тимофійенко. Він зібрав біографічні дані видатних архітекторів, які працювали в Україні, зокрема архітекторів маєтків. Виділяється постать маєткового архітектора Д.Міклера та дається перелік його творінь – пейзажних парків. Дослідник нараховує близько 30 його парків на Волині, Поділлі. Також В.Тимофійенко висвітлює творчість Д.Мерліні – майстра класицизму і творця палацово-паркових ансамблів України, та О.Паліцина – будівничого парків, архітектора, поета, перекладача, педагога. Загалом ця праця має енциклопедичний характер, адже персоналії складено у алфавітному порядку, а інформація лаконічна і стисла. Проте сам автор праці вказує на можливі неточності та її незавершеність, адже чимало інформації потребує перевірки та доопрацювання, зокрема ініціали архітекторів або пам'ятки архітектури невідомих архітекторів, переліком яких можуть поповнитися біографічні відомості творців маєтків. У передмові головний архітектор Києва С.Бабушкін відзначає: «Поняття зодчі в даному контексті включає в себе не тільки архітекторів, а й інженерів, народних будівничих, майстрів садово-паркового мистецтва, скульпторів-монументалістів, які встановлювали пам'ятники або оздоблювали споруди статуями і рельєфами, тобто мова йде про всіх творців того життєвого простору, в якому реально існує людина, котре безпосередньо і щоденно впливає на світосприйняття суспільства визначає менталітет народу, формує національну свідомість громади тощо»⁷.

В.Тимофійенко у співавторстві з В.Єрошевим видрукував брошуру щодо української маєткової архітектури другої половини XVIII – першої третини XIX ст. Автори опрацювали значний масив інформації щодо історії маєткової архітектури та висвітлили еволюцію маєткового будівництва України, навели багато ілюстративного матеріалу, реконструкцій і планів-схем⁸.

Архітектор та мистецтвознавець В.Вечерський має ряд праць про маєтки. Він – автор науково-популярного видання⁹ та науково-публіцистичних праць про замки й

⁶ Родічкін І.Д., Родічкина О.І. Старовинні маєтки України: Книга-альбом. – К., 2005. – 384 с.

⁷ Тимофійенко В.І. Зодчі України кінця XVIII – початку XX ст.: біографічний довідник. – К., 1999. – 475 с.

⁸ Тимофійенко В.І., Єрошев В.Ю. Українська садибна архітектура другої половини XVIII ст. – першої третини XIX ст. – К., 1993. – 44 с.

⁹ Вечерський В.В. Замки та фортеці України. – К., 2015. – 152 с.

палаці Закарпаття, зокрема маєтки Шенборнів, Чинадіївський замок барона Перені¹⁰, а також про архітектурну спадщину Полтавщини, зокрема маєтки Котляревських у Вишняхках та палац у Березовій Рудці під Пирятином¹¹.

Історичні передумови розвитку, композицію та стилістику палацово-паркового будівництва Волині другої половини XVIII–XIX ст. досліджує архітекторка О. Михайлишин. Вона висвітлює також особливості утворення маєтків волинської шляхти¹².

Архітектурно-стилістичні особливості палацових та садибно-паркових ансамблів Галичини кінця XVIII – першої половини XIX ст. досліджує мистецтвознавиця Н. Левкович. Авторка підкреслює роль маєтків Галичини у формуванні художніх особливостей архітектури регіону, естетичних вподобань тогочасного суспільства, у домінуванні принципу класицизму та загалом у творенні феномену маєткової культури¹³. Дослідниця виділяє три періоди в розвитку архітектури класицизму на Галичині: початок XVIII ст., третя чверть XVIII ст., кінець XVIII ст.¹⁴

Розвиток палацово-паркових ансамблів Полтавщини XVIII–XIX ст. досліджує архітекторка Л. Шевченко. Її увага зосереджується як на загальних тенденціях маєткового архітектурного будівництва Полтавщини, так і на окремих маєтках регіону. Так, вона проаналізувала визначальні соціально-економічні та історичні передумови створення маєткових комплексів¹⁵, представила періодизацію палацово-паркового будівництва та визначила канони маєткового паркобудування Полтавського регіону¹⁶. Вона дослідила особливості маєтку Кочубеїв у Диканьці та дворянське гніздо Муравйових-Апостолів, де подає дуже багато історичного матеріалу¹⁷. Крім того, слід відзначити, що саме Л. Шевченко, досліджуючи особняки Полтави, дає визначення терміна «особняк»¹⁸.

Розвиток маєткової архітектури та маєтки стилю класицизм Східного Поділля досліджують архітектори О. Хороша та В. Смоляк. У співавторстві вони проаналізували особливості формування класицизму як стилю палацової архітектури Східного Поділля, зокрема пам'ятку архітектури кінця XVIII – початку XIX ст. – палац Т. Ланге в с. Нападівка¹⁹. О. Хороша – авторка низки одноосібних праць щодо розвитку палацової класицистичної архітектури Східного Поділля. Вона висвітлює ряд

¹⁰ *Вечерський В.В.* Пам'ятки Срібної землі // Українська культура. – 2014. – №5(1025). – С.5, 22.

¹¹ *Вечерський В.В.* Архітектурна спадщина Полтавщини // Там само. – №6(1026). – С.31.

¹² *Михайлишин О.Л.* Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII–XIX ст. – К., 2000. – 234 с.

¹³ *Левкович Н.Я.* Палацові та садибно-паркові ансамблі Галичини епохи класицизму: До питання періодизації // Народознавчі зошити. – Зош.5. – Л., 2000. – С.900–905.

¹⁴ *Левкович Н.Я.* Палацові та садибно-паркові ансамблі Галичини кінця XVIII – першої половини XIX ст.: До питання побудови ансамблю // Вісник НУ «Львівська політехніка»: Архітектура. – Вип.439. – Л., 2002. – С.246–250.

¹⁵ *Шевченко Л.С.* Історичні передумови розвитку палацово-паркового будівництва на Полтавщині у XVIII–XIX ст. // Археологічний літопис Лівобережної України. – Вип.1. – Полтава, 2002. – С.39–41.

¹⁶ *Шевченко Л.* Старовинні присадибні парки Полтавщини як своєрідна форма синтезу мистецтв // Проблеми розвитку міського середовища. – Вип.1. – К., 2016. – С.144–151.

¹⁷ *Шевченко Л.С.* Палацово-паркове будівництво на Полтавщині у XVIII–XIX ст.: історіографічний аспект // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. – Вип.8. – К., 2001. – С.211–217; *Її ж.* Особливості формування палацово-паркового ансамблю Кочубеїв у Диканьці // Там само. – Вип.17. – К., 2010. – С.172–183; *Її ж.* Дворянське гніздо Муравйових-Апостолів на Полтавщині // Полтава: архітектура, історія, мистецтво: Мат. II наук. конф. «Вайнгортівські читання», грудень 2003 р. – Полтава, 2003. – С.33–39.

¹⁸ *Шевченко Л.С.* Старовинні особняки Полтави та їх значення в архітектурному розвитку міста // Полтава: архітектура, історія, мистецтво: Мат. III наук. конф. «Вайнгортівські читання», грудень 2009 р. – Полтава, 2009. – С.35.

¹⁹ *Смоляк В.В., Хороша О.Л.* Дослідження пам'ятки архітектури кінця XVIII – початку XIX ст. – палацу Тора Ланге в селі Нападівка, Липовецького району, Вінницької області // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – Вип.40. – К., 2015. – С.137–145; *Їх же.* Історико-архітектурні особливості розвитку палаців стилю класицизм Східного Поділля кінця XVIII – початку XX ст. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Архітектура. – Вип.878. – Л., 2017. – С.50–58.

історико-архітектурних особливостей Чорноминського палацу XIX ст., історію архітектури та сучасний стан маєтку Грохольських-Можайських, а також ландшафтну архітектуру парків палацово-паркових комплексів Вінниччини стилю класицизм кінця XVIII – початку XX ст.²⁰ Дослідниця представила науковому загалу типологію палацово-паркового будівництва, відзначаючи найдрібнішим його щаблем садиби, а найбільшим – палацово-паркові ансамблі²¹.

Особливості композиції у будівництві палацових та садибно-паркових ансамблів Київщини кінця XVIII – XIX ст. досліджує архітекторка В.Меланюк. Так, у статті вона визначила відмінності регіональної садибно-архітектури, проаналізувала внесок архітекторів та паркобудівничих у розвиток садибно-паркових утворень, висвітлила періоди та основні репрезентативні садиби Київської губернії. Наголошуючи на потребі історико-архітектурного дослідження, вона використовує терміни «садибно-паркові утворення» та «класицистичні садибні комплекси» без їх тлумачення²².

Напрямок археологічної екології та проблем збереження маєткової спадщини представлений працями І.Смолинця, А.Магей, Т.Никоненка, Л.Гнатюка, О.Бойка, І.Пограничної.

На пам'яткоохоронну справу маєтків і палаців Західної України, проблеми їх автентичного відновлення та утримання звернув увагу мистецтвознавець В.Смолинець. Він наводить визначення маєтку як «садиби, володіння знатних людей (дворян, старшин, шляхти, купців) і заможних представників інших класів, періоду XVII – початку XX ст.». Дослідник визначає основні категорії сучасних збережених українських маєтків та склад класичного маєтку-садиби²³. Найкращим рішенням щодо захисту сучасних маєткових комплексів від руйнування В.Смолинець вважає їхню повну або часткову музеефікацію, передачу в приватну власність із контролем держави або фондів²⁴.

Архітекторка А.Магей указала на теоретичні можливості реконструкції неоготичного маєтку Щеньовських у с. Капустяни Вінницької обл. Поряд з історичними відомостями про село та маєток, подано авторську план-схему ділянки маєтку, його графічну реконструкцію. Крім того, методом аналогій реконструйовано його внутрішнє середовище²⁵.

Реконструкцію маєтку Д.Трошинського в Кагарлику на Київщині за допомогою філософської концепції «екології душі» здійснили мистецтвознавці Т.Никоненко та Л.Гнатюк. Вони наголошують, що розквіт маєткової культури України припадає на кінець XVIII – початок XIX ст., а характерною рисою цієї культури була «своєрідна синтетичність, що втілювалася у взаємозв'язках пластичних мистецтв (садово-паркового, образотворчого, архітектури) та видовищних (театрального, музичного)»²⁶. Автори

²⁰ Хороша О.І. Розвиток палацової архітектури стилю класицизм на Східному Поділлі // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – Вип.50. – К., 2018. – С.88–98; *Її ж.* Дослідження історико-архітектурних особливостей Чорноминського палацу XIX ст. Східного Поділля // Науковий вісник будівництва. – Вип.2. – Х., 2016. – С.94–98. *Її ж.* Маєток Грохольських-Можайських – еволюція палацу від історичного становлення до сучасної реставрації // Там само. – Т.89. – №3. – Х., 2017. – С.33–38; *Її ж.* Принципи планування парків палацово-паркових комплексів Вінниччини стилю класицизм кінця XVIII – початку XX ст. // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – Вип.53. – К., 2019. – С.73–80.

²¹ Хороша О.І. Розвиток палацової архітектури стилю класицизм на Східному Поділлі. – С.90.

²² Меланюк В.Я. Розвиток класицистичних садибно-паркових утворень Київщини кінця XVIII–XIX ст. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Архітектура. – Вип.568. – Л., 2006. – С.272.

²³ Смолинець В. Утримання та відновлення кращих зрізків маєтків та палаців Західної України // Вісник Львівського національного аграрного університету: Серія «Архітектура і сільськогосподарське будівництво». – Вип.19. – Л., 2018. – С.152.

²⁴ Там само. – С.151–153.

²⁵ Магей А.С. Неоготична садиба в селі Капустяни Вінницької області: спроба гіпотетичної реконструкції // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – Вип.55. – К., 2019. – С.102, 106.

²⁶ Никоненко Т.М., Гнатюк Л.Р. До питання реконструкції палацо-паркового ансамблю Д.Трошинського в Кагарлику на Київщині на засадах філософської концепції «екології душі» // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. – Вип.23. – К., 2010. – С.63.

статті звертають увагу на жалюгідне нинішнє становище заснованого Д.Трощинським Кагарлицького парку – пам'ятки садово-паркового мистецтва. Вони закликають до актуалізації маєткового досвіду національного спілкування з природними об'єктами та популяризації високої культури екології душі на державному рівні²⁷.

Пропозиції реставрації маєтків на Волині, творцем яких був Я.Кубицький, запропонували у спільній статті архітектори О.Бойко та І.Погранична. Вони визначили особливості архітектури палацових комплексів Я.Кубицького за допомогою іконографічних та картографічних джерел, а також в результаті власних обстежень. Дослідники запропонували авторську програму збереження, консервації та реставрації палацово-паркового ансамблю у с. Самчики Хмельницької обл. У статті мистецтвознавці широко використовують терміни «резиденція», «маєток», «садиба», «фільварок» як синоніми. Проте інколи садиба розглядається ними як частина маєтку, а термін «резиденція» використовується у визначенні замку та загалом господарської системи²⁸. Дискусійним є твердження, що «наприкінці XVIII – на початку XIX ст. почало розвиватися містобудування в селі, де зводилися магнатські резиденції, шляхетські садиби, фільваркові і господарські будівлі»²⁹. І.Погранична дослідила втрачені палацові будівлі Я.Кубицького та палацовий комплекс у Самчиках як приклад європейської архітектури стилю класицизм³⁰.

Дуже актуальним та активно досліджуваним сьогодні є напрям паркового мистецтва маєтків, представлений працями Н.Соснової, В.Халайцана, О.Любченка, П.Ричкова, Н.Лушнікової, Н.Ковальчука.

Ґрунтовне дослідження ландшафтного мистецтва палацових та садибно-паркових ансамблів Галичини кінця XVIII – першої половини XIX ст. провела архітекторка Н.Соснова. Вона детально аналізує ландшафтні особливості, майже не звертаючи увагу на стильові та архітектурні властивості палацових ансамблів і маєтків. Н.Соснова висвітлила вплив австрійської колонізації, розробила типологію та представила планувальні структури садибно-паркових комплексів Галичини³¹.

Мистецтвознавець В.Халайцан досліджує ландшафтний дизайн і проектування території палацово-паркових комплексів Поділля XVIII – початку XX ст., зокрема відзначаючи внесок ландшафтних архітекторів маєткових парків. На його думку, мистецтво паркобудування – це унікальний, мультикультурний і мультинауковий мистецький феномен, який вивчається у рамках історичного, архітектурного та мистецтвознавчого напрямків. Він розробив періодизацію та виділив три основні періоди у дослідженнях мистецького феномену маєткового парку. Проте деякі з чотирьох основних груп матеріалів, відзначені В.Халайцаном, не були достатньо розглянуті, зокрема фотодокументи та літературні джерела³². В іншій статті дослідник звертає увагу

²⁷ Там само. – С.65–66.

²⁸ Бойко О.Г., Погранична І.І. Палацово-паркові ансамблі Якуба Кубицького на Волині: Архітектурні особливості, пропозиції до реставрації // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Архітектура. – Вип.816. – Л., 2015. – С.178–179.

²⁹ Бойко О.Г., Погранична І.І. Палацово-паркові ансамблі Якуба Кубицького на Волині... – С.178.

³⁰ Погранична І.І. Палацовий комплекс у с. Самчиках Хмельницької обл. – приклад класицистичної європейської архітектури кінця XVIII – початку XIX ст. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Архітектура. – Вип.856. – Л., 2016. – С.186–190; *Ії ж.* Втрачені палацові комплекси авторства Якуба Кубицького на території України // Архітектурний вісник КНУБА. – Вип.10. – К., 2016. – С.236–242.

³¹ Соснова Н.С. Типологія садибно-паркових комплексів Галичини к. XVIII ст. // Вісник Державного університету «Львівська політехніка»: Архітектура. – Вип.358. – Л., 1998. – С.285–290; *Ії ж.* Вплив австрійської колонізації Галичини на розвиток садибно-паркових комплексів // Німецькі колонії Галичини: історія, архітектура, культура. – Л., 1996. – С.342–347; *Ії ж.* Інформативність кадастрових карт (До питання вивчення планувальних структур садибно-паркових комплексів Галичини сер. XIX ст.) // Картографія та історія України. – Л.; К.; Нью-Йорк, 2000. – С.252–258.

³² Халайцан В.І. Мистецтво маєткового паркобудування Поділля XVIII – початку XX ст.: еволюція дослідницької традиції // Вісник Львівської національної академії мистецтв. – Вип.34. – Л., 2017. – С.90, 92–93.

на найцікавіші садово-паркові комплекси як об'єкти культурної спадщини (будинки та садиби), що залишилися у селах Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл. Висвітлює також історію та сучасний стан палаців Куявського й Маровського³³.

Маєткові парки як дозвіллено-розважальну складову європейської культури досліджує культурологиня О.Любченко. У статтях вона проводить досить широке дослідження дозвілля у парках – від часів Давньої Греції до сучасності, але чимало уваги приділяє маєтковим паркам України другої половини XVIII – початку XIX ст. Особливо акцентує увагу на формуванні розважального простору приватних парків у заміських резиденціях дворянства й аристократії Російської імперії³⁴.

Особливості застосування водних елементів у створених ландшафтних композицій садовничим Д.Міклером на Волині у XIX ст. висвітлюють архітектори П.Ричков та Н.Лушнікова. Вони підкреслюють, що постать Д.Міклера дуже актуальна, адже саме він утілював англійський пейзажний садовий стиль у цьому регіоні, бездоганно об'єднуючи мальовничі природні та штучні водні компоненти у садовій структурі маєтків. Фахівці також наводять приклади його творінь – резиденції польських поміщиків у Городку, Мізочі, Млинові, Шпанові³⁵. Також П.Ричков окремо дослідив палацово-паркове мистецтво в історії архітектури волинського м. Рівне другої половини XVIII ст., що розвивалося під патронатом магнатів Любомирських та за безпосередньої участі архітектора Ж.Бургіньйона. Він використовує карту їхньої резиденції 1797 р., що дає можливість відтворити детальний опис палацового парку³⁶.

Садово-паркове мистецтво в маєтках Луцька досліджує спеціалістка у сфері сільськогосподарства Н.Ковальчук. Вона виділяє особливості волинських «садів у мурах» та порівнює видовий склад дендрофлори у старовинних маєткових парках із сучасними приватними садами³⁷.

Активно досліджуються впродовж тривалого періоду мистецькі колекції та художнє мистецтво маєтків у працях Н.Гасанової, С.Курач, В.Рубан, С.Побожія. Чимало студій цього напрямку присвячено мистецьким художнім колекціям окремих знаних родин, зокрема Галаганів.

Мистецтвознавиця Н.Гасанова-Тарковська дослідила художній світ маєтку прилуцького полковника П.Галагана у Сокиринцях на Чернігівщині. Вона звертає увагу на архітектуру, ландшафтний дизайн парку, інтер'єр та оздоблення палацу Галаганів різних періодів, висвітлює біографії власників³⁸. Мистецькі колекції та фамільну галерею галаганівського маєтку у Сокиринцях дослідила мистецтвознавиця С.Курач³⁹.

В.Рубан активно працювала над українським портретним живописом, зокрема портретами XVIII–XIX ст., та визначними мистецькими родинами України. В її праці висвітлюються художні смаки родини Галаганів, історія підтримки ними митців і внесок знаних династій у розвиток національної художньої культури⁴⁰.

³³ Халайцян В.П. Палацово-паркові комплекси Ярмолиниччини XIX – початку XX ст.: історія, проблеми // Хмельницькі краєзнавчі студії. – Вип.5. – Хмельницький, 2015. – С.212–218.

³⁴ Любченко О.М. Архітектурно-композиційне формування паркового простору: принципи підходи // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. – Вип.21. – Т.2. – Рівне, 2015. – С.128–129.

³⁵ Rychkov P., Lushnikova N. Natural materiality: water as an active element of the gardens by Denis Mcclair at Volhynia // TeKa Komisii Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajoobrazowych. – 2015. – №2. – С.52–62.

³⁶ Rychkov P. Zespół pałacowo-ogrodowy Lubomirskich w Równem w świetle planu Iana Iakuba Bourguignona z 1797 r. // Biuletyn Historii Sztuki. – Т.72. – №3. – Warszawa, 2010. – С.335–349.

³⁷ Ковальчук Н.П. Садово-паркове мистецтво у приватних садах м. Луцька // Науковий вісник НЛТУ України. – Вип.3. – Л., 2006. – С.20.

³⁸ Гасанова Н. Палац у Сокиринцях // Народна творчість та етнографія. – 1994. – №2/3. – С.64–70.

³⁹ Курач С.М. Колекція творів мистецтва Галаганів // Сіверянський літопис. – 1995. – №5. – С.60–63.

⁴⁰ Рубан В.В. Художники і сімейство Галаганів. – Срібне, 2010. – 88 с.

С.Побожій аналізує становище маєтків та маєткових колекцій Слобожанщини на початку ХХ ст., а також діяльність щодо їх порятунку харківськими мистецтвознавцями. Чимало уваги дослідник приділяє діяльності професора Харківського університету Є.Редіна, зокрема щодо організації ним екскурсії до маєтку Харитоненків в Охтирському повіті⁴¹, а також фотографа університетського музею Б.Руднева, який допомагав збирати та рятувати від нищення мистецькі колекції маєтків Лебединщини на початку ХХ ст.⁴² С.Побожій висвітлює художнє мистецтво маєтків і формування художніх колекцій знаних родин Сумщини як соціокультурний феномен⁴³. Також чимало статей дослідника присвячено біографіям видатних художників, які так або інакше причетні до творення маєткового мистецтва⁴⁴.

Вивчення музичного й театрального мистецтва маєтків активізується завдяки працям Н.Чечель, О.Ізваріної, Л.Кохан, О.Волосатих, Т.Публіки, М.Антошко, О.Матоли, В.Богданова, А.Сікорської.

Український романтичний театр першої половини ХІХ ст., його репертуар, постановочні засоби, манеру виконання таких акторів-кріпаків як М.Щепкін та К.Соленик, характеристику тогочасних глядачів висвітлює мистецтвознавиця Н.Чечель. В її праці аналізується соціально-політична атмосфера, притаманна українському соціуму, який поступово крокував до національного самоусвідомлення й самореалізації⁴⁵.

Маєткову культуру, музичний побут, кріпацький та аматорський театри в магнатських маєтках досліджує О.Ізваріна. Вона узагальнює інформацію щодо музичного побуту першої половини ХІХ ст., що стане основою українського оперного мистецтва, де поєднуються музичне та драматичне начало⁴⁶.

Маєткове мистецтво і приватну антрепризу, а також їх роль у становленні українського професійного театру другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. досліджує мистецтвознавиця Л.Кохан. В її статті виділяються як позитивні, так і негативні чинники впливу володарів маєтків на розвиток театрального мистецтва, висвітлюються етапи формування театрального репертуару, характеризується професійна підготовка акторів, композиторів та інструменталістів. Вона наголошує на відмінностях і неоднорідності культурного життя панських маєтків⁴⁷.

Музичну й театральну культуру, оперне та театральне мистецтво в маєтках Правобережної України першої половини ХІХ ст. досліджує О.Волосатих. Вона здійснила глибокий аналіз музичного мистецтва Поділля, висвітлила специфічні риси маєткового театру, поділяючи його на магнатський, аматорський та антрепренерський, а також описуючи його становище в окремих маєтках Правобережжя першої половини ХІХ ст.⁴⁸

⁴¹ *Побожій С.І.* 3 історії українського мистецтва. – Суми, 2005. – С.47, 162.

⁴² Там само. – С.165.

⁴³ *Побожій С.І.* Приватні колекції як соціокультурний феномен // Сучасна картина світу: природа, суспільство, людина. – Суми, 2008. – С.274–278.

⁴⁴ *Побожій С.І.* Олексій Красовський: Матеріали до біографії художника // Сумський історико-архівний журнал. – 2009. – №VI-VII. – С.133–140.

⁴⁵ *Чечель Н.П.* Український театр першої половини ХІХ ст. як соціокультурний феномен // Наукові записки НаУКМА. – Т.62. – К., 2007. – С.72.

⁴⁶ *Ізваріна О.М.* Маєткова культура і музичний побут маєтків першої половини ХІХ ст. як підгрунтя формування оперного мистецтва в Україні // Культура і сучасність. – Вип.2. – К., 2010. – С.165–169; *Ії ж.* Кріпацькі та аматорські театри у музичному побуті магнатських маєтків в Україні // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка: Серія «Мистецтвознавство». – Вип.2(21). – Тернопіль, 2009. – С.7–12.

⁴⁷ *Кохан Л.Й.* Роль маєткового мистецтва і приватної антрепризи у становленні українського професійного музично-драматичного театру // Часопис Національної музичної академії України ім. П.І.Чайковського. – Вип.4(41). – К., 2018. – С.37.

⁴⁸ *Волосатих О.Ю.* Музична й театральна культура маєтків Правобережної України (перша половина ХІХ ст.) // Там само. – Вип.4(17). – К., 2012. – С.62–76.

Музичним мистецтвом панських маєтків Поділля XVIII – початку XIX ст. цікавиться мистецтвознавиця Т.Публіка. В її праці розглядається професійне музичне середовище маєтків Вінниччини та загалом музичне життя Подільського регіону на рубежі XVIII–XIX ст. Дослідниця розкриває регіональну історію маєткової культури на основі архівних документів⁴⁹.

Театральне мистецтво Подільського краю на рубежі XIX–XX ст. досліджує М.Антошко. Авторка відзначає функціональну універсальність тогочасних театральних колективів, розкриває проблему їхнього репертуару, акцентує увагу на діяльності окремих акторів⁵⁰.

Дослідження різних аспектів аматорського театрального мистецтва, його репертуару та способів реалізації митця в XIX ст. здійснила О.Матола. Її статті присвячені розвитку театрального мистецтва в межах маєткових салонів та домашнього виконавства кріпацьких аматорських колективів поміщицьких маєтків кінця XVIII – першої половини XIX ст.⁵¹

Історію й діяльність кріпосних оркестрових колективів у маєтках Волинської та Київської губерній другої половини XVIII – першої половини XIX ст. висвітлює мистецтвознавець В.Богданов. Так, детальну характеристику отримали капели Іллінських і Букарів на Волині, Будлянського, Браницьких та фон Мекк на Київщині. Автор відзначає високий професіоналізм кріпосницьких капел попри наявну в них жорстку експлуататорську сутність. Також дослідник підкреслює, що ще досі невідомими залишаються імена музикантів, а ідентифікація відбувається за прізвищами їхніх власників-поміщиків⁵².

Грань між аматорством та професійним музичним мистецтвом у маєткових салонах Російської імперії першої половини XIX ст. розкриває мистецтвознавиця А.Сікорська. В її праці відзначено особливий культурний побут маєтків, зокрема сімейне та любительське музикування, активна культурна й музична діяльність Маркевичів, Лизогубів, Гаврушкевичів тощо на Чернігівщині, діяльність художньо-музичних салонів Репіних і Лукашевичів на Полтавщині, художніх салонів барона Радена й Шидловських на Харківщині⁵³. Також дослідниця приділяє увагу постійним музичним салонам Києва, зокрема салону графа Вільгорського. Вона підкреслює значення маєтків та салонів, місцевих «культурних гнізд» як осередків музичного інтелектуального співтовариства⁵⁴.

Також окремо слід виділити природничий напрям дослідження маєткової культури України, що представлений працями географів і біологів, зокрема В.Воловика, І.Кравцової, Л.Казімірової, О.Кльоца, Т.Курбаль. Дослідники цього напрямку, спираючись на властиві географії та біології наукові методи й підходи, звернули увагу на садово-паркову складову маєтків України, адже парки є складовою природних ресурсів.

⁴⁹ Публіка Т.В. Розвиток музичного виконавства у панських маєтках на теренах Поділля XVIII – початку XIX ст. // Вісник Прикарпатського університету: Мистецтвознавство. – Вип. XII–XIII. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 237–240.

⁵⁰ Антошко М.О. Театральне життя Подільського краю кінця XIX – початку XX ст. // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Серія «Мистецтвознавство». – Вип. 3. – К., 2018. – С. 237–238.

⁵¹ Матола О.О. Становлення аматорського музичного театру в Україні // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. – Вип. 18(1). – Рівне, 2012. – С. 36–40; *Ії ж.* Діяльність аматорських театральних осередків у культурі України XIX ст. // Там само. – Вип. 18(2). – Рівне, 2012. – С. 73–77.

⁵² Богданов В.О. Кріпосні капели і оркестри в Україні (на прикладі Волинської і Київської губерній) // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – Вип. 13. – Х., 2008. – С. 16.

⁵³ Сикорская А.В. Любительское музицирование как фактор формирования интеллектуальной культурной среды в царской России первой половины XIX в. // Актуальные проблемы искусствоведения, филологии и культурологии: Мат. междунар. заочной науч.-практ. конф., 18 февраля 2013 г. – Новосибирск, 2013. – С. 90–91.

⁵⁴ Сикорская А. Музыкальная жизнь усадеб и аристократических салонов в процессе формирования профессионализма в музыкальной культуре царской России // Музичне мистецтво і культура: Наук. вісник Одеської державної музичної академії ім. А.В.Нежданової. – Вип. 11. – Одеса, 2010. – С. 239–247.

Особливості польських етнокультурних ландшафтних комплексів Поділля XVII – початку XX ст. досліджує географ В.Воловик. У його праці відзначено «ядро» житлової частини – «садиба», ландшафтної – «садово-парковий ландшафтний комплекс» та периферії – «фільварок». Він звертає велику увагу на термінологію маєткової культури. В.Воловик, один із небагатьох, дає визначення ключовим поняттям «маєток» і «садиба»⁵⁵.

Садове мистецтво Правобережжя як одне з найскладніших синтетичних мистецтв та вид архітектурно-художньої творчості вивчає географіня І.Кравцова. Саме садове мистецтво поєднує природу, архітектуру, пластичні мистецтва в композиційний і цілісний витвір. Дослідниця класифікує садово-паркові ландшафти як самостійну групу антропогенних ландшафтів Правобережної України⁵⁶.

Представники біології також досліджують маєткові парки та ландшафтну культуру. Серед їхніх праць щодо вивчення парків і садів маєтків України можна виділити ботанічний (більше уваги приділяє дендрофлорі) та екологічний (акцентує на потребі збереження довкілля) напрями.

Особливості садово-паркового мистецтва, історико-архітектурну та ботанічну складові польських маєтків Хмельниччини досліджує Л.Казімірова. В її монографії проаналізовано понад 50 парків, пам'яток садово-паркового мистецтва, зокрема Ганнопільський, Малієвецький, Самчиківський парки⁵⁷.

Співробітник державного дендрологічного парку «Тростянець» Т.Курбаль досліджує історію трьох старовинних парків родини Галаганів на Чернігівщині. Сокиринський, Дігтярівський і Тиницький парки належали цьому козацькому роду впродовж XVIII – початку XX ст., характерними рисами їх була природність. Поряд з історичними відомостями автор дуже професійно описує дендрофлору цих об'єктів, наголошуючи на потребі їх збереження та охорони⁵⁸.

Отже, мистецтвознавчий напрям досліджень маєткової культури України, так само, як у радянський період, понині залишається одним із найкраще представлених. Дослідження щодо архітектури маєтків торкаються проблем біографій визначних зодчих, вивчення маєтків та їх стильового образу, садово-паркових комплексів як творів мистецтва, зокрема аналізу форм і композицій у парковому мистецтві, висвітлення принципів садово-паркового будівництва. Велику увагу мистецтвознавці й культурологи традиційно приділяють будівлям маєтків, інтер'єрам, декору, мистецьким колекціям. Архітектори переважно аналізують стилі маєткового будівництва та складають авторську періодизацію. Слід відзначити, що більшість праць архітектурного напрямку наближені до історико-краєзнавчого (Н.Левкович, Н.Соснова, Л.Шевченко). Мистецтвознавці послуговуються різноманітними термінами («маєток», «садиба», «особняк», «резиденція», «палацово-парковий ансамбль», «палацово-парковий-комплекс»), які, утім, майже не отримують визначення в їхніх працях.

Природничий напрям представлений насамперед працями географів (історична й фізична географія, етнокультурне, антропогенне ландшафтознавство) та біологів (ботанічні аспекти садово-паркових комплексів). Репрезентанти цього напрямку переважно акцентують увагу на садово-паркових ландшафтах, їх дендрофлорі. Слід відзначити

⁵⁵ Воловик В.М. Польські сільські етнокультурні ландшафти Поділля // Вісник ХНУ ім. В.Н.Каразіна: Серія: «Екологія». – №1147. – Вип.12. – Х., 2015. – С.41.

⁵⁶ Кравцова І.В. Садово-паркові ландшафти як об'єкти рекреації і туризму // Природа Західного Полісся та прилеглих територій. – Вип.9. – Луцьк, 2012. – С.126; *Ії ж.* Класифікація садово-паркових ландшафтів // Наукові записки Вінницького педуніверситету: Серія «Географія». – Вип.24. – Вінниця, 2012. – С.5.

⁵⁷ Казімірова Л.П. Парки – пам'ятки садово-паркового мистецтва Хмельницької області. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 228 с.

⁵⁸ Курбаль Т.М. Парки родини Галаганів // Інтродукція рослин. – 2003. – №4. – С.147, 149.

наявність праць, що поєднують ботанічні й культурно-мистецькі аспекти проблеми маеткових садово-паркових комплексів України. Проте подібних студій, які містять у собі міждисциплінарні компоненти природничих і гуманітарних наук, зокрема значну історико-краєзнавчу та культурологічну складові, на сьогодні обмаль.

Першорядним завданням для подальших досліджень є чітке термінологічне визначення проблем маеткової культури України, адже наявна чимала кількість термінів, що використовуються сучасними дослідниками як синонімічні поняття, але насправді мають абсолютно різну етимологію.

Загалом сучасні праці вітчизняних фахівців сприяють поглибленню історико-архітектурних і природничих знань щодо маеткової культури України та залученню до наукового обігу низки забутих пам'яток палацової й садибно-паркової архітектури різних регіонів, що надає можливість створити цілісну історію розвитку маетків нашої держави та їх культурного світу.

REFERENCES

1. Antosko, M.O. (2018). Teatralne zhyttia Podilskoho kraiu kintsia XIX – pochatku XX st. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*, 3, Mystetstvoznavstvo, 236–241. [in Ukrainian].
2. Bohdanov, V.O. (2008). Kripopsni kapely i orkestry v Ukraini (na prykladni Volynskoi i Kyivskoi hubernii). *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv*, 13, 8–17. [in Ukrainian].
3. Boyko, O.H. & Pohranichna, I.I. (2015). Palatsovo-parkovi ansambl Yakuba Kubitskoho na Volyni: Arkhitekturni osoblyvosti, propozytzii do restavratsii. *Visnyk natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 816, Arkhitektura, 177–185. [in Ukrainian].
4. Chechel, N.P. (2007). Ukrainskiy teatr pershoi polovyny XIX stolittia iak sotsiokulturniy fenomen. *Naukovi zapysky NaUKMA. Teoriia ta istoriia kultury*, 62, 66–72. [in Ukrainian].
5. Hassanova, N. (1994). Palats u Sokryntsiakh. *Narodna tvorchist ta etnografiia*, 2/3, 64–70. [in Ukrainian].
6. Izvarina, O.M. (2009). Kripatski ta amatorski teatry u muzychnomu pobuti mahnatykh mаетkiv v Ukraini. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedabohichnoho universytetu im. Volodymyra Hnatiuka ta Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy im. P.I.Chaikovskoho*, 2(21), Mystetstvoznavstvo, 7–12. [in Ukrainian].
7. Izvarina, O.M. (2010). Mаетkova kultura i muzychniy pobut mаетkiv pershoi polovyny XIX st. yak pidgruntia formuvannia opernoho mystetstva v Ukraini. *Kultura i suchasnist*, 2, 165–169. [in Ukrainian].
8. Kazimirova, L.P. (2006). *Parky – pamiatky sadovo-parkovoho mystetstva Khmelnytskoi oblasti. Seriia «Terra in-cognita: Khmelnychbina»*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
9. Khalaitan, V.P. (2015). Palatsovo-parkovi komplekxy Yarmolynechchyn XVIII – pochatku XX st.: istoriia, problemy. *Khmelnytski kraieznauvchi studii*, 5, 212–218. [in Ukrainian].
10. Khalaitan, V.P. (2017). Mystetstvo mаетkovoho parkobuduvannia Podillia XVIII – pochatku XX st.: evoliutsiia doslidnytskoi tradytzii. *Visnyk Lvivskoi natsionalnoi akademii mystetstv*, 34, 89–107. [in Ukrainian].
11. Khorosha, O.I. & Smolyak, V.V. (2017). Istoryko-arkhitekturni osoblyvosti rozvytku palatysv stilu klasytsyzm Skhidnoho Podillia kintsia XVIII – pochatku XIX st. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 878, Arkhitektura, 50–58. [in Ukrainian].
12. Khorosha, O.I. (2016). Doslidzhennia istoryko-arkhitekturnykh osoblyvosti Chernomynskoho palatsa XIX st. Skhidnoho Podillia. *Naukovi visnyky budivnytstva*, 2, 94–98. [in Ukrainian].
13. Khorosha, O.I. (2017). Mаетok Hrokholskykh-Mozhaiskykh – evoliutsiia palatsa vid istorychnoho stanovlennia do suchasnoi restavratsii. *Naukovi visnyky budivnytstva*, 3, 33–38. [in Ukrainian].
14. Khorosha, O.I. (2018). Rozvytok palatsovoi arkhitektury stilu klasytsyzm na Skhidnomu Podilli. *Suchasni problemy arkhibitektury ta mistobuduvannia*, 50, 88–98. [in Ukrainian].
15. Khorosha, O.I. (2019). Pryntsyplanuvannia parkiv palatsovo-parkovykh kompleksiv Vinnychchyn stilu klasytsyzm kintsia XVIII – pochatku XX st. *Suchasni problemy arkhibitektury ta mistobuduvannia*, 53, 73–80. [in Ukrainian].
16. Kokhan, L.I. (2018). Rol mаетkovoho mystetstva i pryvatnoi antrepyzy u stanovlenni ukrainskoho profesiinoho muzychno-dramatychnoho teatru. *Chasopys Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy im. P.I.Chaikovskoho*, 4(41), 37–47. [in Ukrainian].
17. Kovalchuk, N.P. (2006). Sadovo-parkove mystetstvo u pryvatnykh sadakh m. Lutska. *Naukovi visnyky NLTU Ukrainy*, 3, 18–21. [in Ukrainian].
18. Kravtsova, I.V. (2012). Klasyfikatsiia sadovo-parkovykh landshaftiv. *Naukovi zapysky Vinnytskoho peduniversitytetu*, 24, Heohrafiia, 5–12. [in Ukrainian].
19. Kravtsova, I.V. (2012). Sadovo-parkovi landshafty iak obiekty rekreatsii i turyzmu. *Pryroda Zakhidnoho Polissia ta prylyblykh terytorii*, 9, 124–128. [in Ukrainian].
20. Kurach, S.M. (1995). Kolektsiia tvoriv mystetstva Halahaniv. *Sivierskiy litopys*, 5, 60–63. [in Ukrainian].
21. Levkovich, N.Ya. (2000). Palatsovi ta sadybno-parkovi ansambl Halychchyn epokhy klasytsyzmu: Do pytannia periodyzatsii. *Narodoznauvchi zoshyty*, 5, 900–905. [in Ukrainian].
22. Levkovich, N.Ya. (2002). Palatsovi ta sadybno-parkovi ansambl Halychchyn kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX st.: Do pytannia pobudovy ansamblu. *Visnyk NU «Lvivska politekhnika»*, 439, Arkhitektura, 246–250. [in Ukrainian].
23. Liubchenko, O.M. (2015). Arkhitekturno-kompozytsiine formuvannia parkovoho prostoru: pryntsyypovi pidkhody. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, sbliakhy rozvytku*, 21, 126–130. [in Ukrainian].
24. Mahei, A.S. (2019). Neohotychna sadyba v seli Kapustiany Vinnytskoi oblasti: sproba hipotetychnoi rekonstruktii. *Suchasni problemy arkhibitektury ta mistobuduvannia*, 55, 100–109. [in Ukrainian].
25. Malaniuk, V.Ya. (2006). Rozvytok klasytsystychnykh sadybno-parkovykh utvoreni Kyivschyn kintsia XVIII–XIX st. *Visnyk natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 568, Arkhitektura, 272–277. [in Ukrainian].
26. Matola, O.O. (2012). Diialnist amatorskykh teatralnykh osередkiv u kulturi Ukrainy XIX st. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, sbliakhy rozvytku*, 18(2), 73–77. [in Ukrainian].

27. Matola, O.O. (2012). Stanovlennia amatorskoho muzychnoho teatru v Ukraini. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, sbliakhy rozvytku*, 18(1), 36–40. [in Ukrainian].
28. Matola, O.O. (2014). Amatorska muzychno-teatralna kultura Ukrainy: istoriohrafia doslidzhennia. *Visnyk KNUKIM*, 3, Mystetstvoznavstvo, 62–68. [in Ukrainian].
29. Mykhailiushyn, O.L. (2000). *Palatovo-parkovi ansamblu Volyni 2-i polovyny XVIII–XIX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
30. Nykonenko, T.M. & Hnatiuk, L.R. (2010). Do pytannia rekonstruktsii palatovo-parkovoho ansamblu D.Troshchynskoho v Kaharlyku na Kyivshchyni na zasadakh filozofskoi kontseptsii "ekolohii dushi". *Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannia*, 23, 60–68. [in Ukrainian].
31. Pobozhii, S.I. (2005). *Z istorii ukrainskoho mystetstva*. Sumy. [in Ukrainian].
32. Pobozhii, S.I. (2008). Pryvatni kolektsii yak sotsiokulturni fenomen. *Suchasna kartyna svitu: pryroda, suspilstvo, liudyna*, 274–278. [in Ukrainian].
33. Pobozhii, S.I. (2009). Oleksii Krasovskiy: Materialy do biohrafii khudozhnyka. *Sumskiy istoryko-arkhivnyi zurnal*, VI-VII, 133–140. [in Ukrainian].
34. Pohranychna, I.I. (2016). Palatovyi kompleks u s. Samchykakh Khmelnytskoi obl. – pryklad klasytystychnoi yevropeiskoi arkhitektury kintsia XVIII – pochatku XIX st. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika»*, 856, Arkhitektura, 186–190. [in Ukrainian].
35. Pohranychna, I.I. (2016). Vtrachenii palatovoi kompleksy avtorstva Yakuba Kubytyskoho na terytorii Ukrainy. *Arkhitekturnyi Visnyk KNUBA*, 10, 236–242. [in Ukrainian].
36. Publika, T.V. (2008). Rozvytok muzychnoho vykonavstva u panskyykh maietkakh na terenakh Podillia XVIII – pochatku XIX st. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu*, XII-XIII, Mystetstvoznavstvo, 237–240. [in Ukrainian].
37. Rodichkin, I.D. & Rodichkina, O.I. (2005). *Starovynni maietky Ukrainy*. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].
38. Ruban, V.V. (2010). *Kbudozhnyky i simcistvo Halabaniv*. Sribne. [in Ukrainian].
39. Rychkov, P. & Lushnikova, N. (2015). Natural materiality: water as an active element of the gardens by Denis Mcclair at Volhynia. *TeKa Komitsi Arkhitektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych*, 2, 52–62.
40. Rychkov, P. (2010). Zespól palacowo-ogrodowy Lubomirskich w Równem w świetle planu Iana Jakuba Bourguignona z 1797 r. *Biuletyn Historii Sztuki*, 72(3), 335–349. [in Poland].
41. Shevchenko, L.S. (2001). Palatovo-parkove budivnytstvo na Poltavshchyni u XVIII–XIX st.: istoriohrafichnyi aspekt. *Ukrainska akademiia mystetstva: Doslidnytski ta naukovo-metodychni pratsi*, 8, 211–217. [in Ukrainian].
42. Shevchenko, L.S. (2002). Istorychni peredumovy rozvytku palatovo-parkovoho budivnytstva na Poltavshchyni u XVIII–XIX st. *Arkhelohichnyi litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, 39–41 [in Ukrainian].
43. Shevchenko, L.S. (2003). Dvorianske hnizdo Muraviovykh-Apostoliv na Poltavshchyni. *Abstracts of Papers 03: Poltava: arkhitektura, istoriia, mystetstvo*, 33–39. Poltava. [in Ukrainian].
44. Shevchenko, L.S. (2009). Starovynni osobniaki Poltavy ta yikh znachennia v arkhitekturnomu rozvytkovi mesta. *Abstracts of Papers 09: Poltava: arkhitektura, istoriia, mystetstvo*, 35–34. Poltava. [in Ukrainian].
45. Shevchenko, L.S. (2010). Osoblyvosti formuvannia palatovoparkovoho ansamblu Kochubeiv u Dykantsi. *Ukrainska akademiia mystetstva*, 17, 172–183. [in Ukrainian].
46. Shevchenko, L.S. (2016). Starovynni prysadybni parky Poltavshchyny yak svoieridna forma syntezu mystetstv. *Problemy rozvytku miskoho seredovyscha*, 1, 144–151 [in Ukrainian].
47. Sikorskaya, A.V. (2010). Muzykalnaia zhizn usadeb i aristokraticeskikh salonov v protsesse formirovannia professionalizma v muzykalnoi kulturne tsarskoi Rossii. *Muzychnye mystetstvo i kultura: Naukovyi visnik Odeskoi derzhavnoi muzychnoi akademii im. A.V.Nezhdanovoi*, 11, 239–247. [in Russian].
48. Sikorskaya, A.V. (2013). Liubitelske muzitsirovanie kak faktor formirovannia intelektualnoi kulturnoi sredy v tsarskoi Rossii pervoi poloviny XIX v. *Abstracts of Papers 13: Aktualnye problemy iskusstvovedeniia, filologii i kulturologii*, 87–94. Novosibirsk. [in Russian].
49. Sikorskaya, A.V. (2014). Tvorcheskaia elita intelektualnykh muzykalnykh soobshchestv tsarskoi Rossii pervoi poloviny XIX v. *Zhurnal nauchnykh publikatsii aspirantov i doktorantov*, 3, Iskusstvovedenie. Retrieved from: <http://www.iurnal.org/articles/2014/iskus3.html> [in Russian].
50. Smoliak, V.V. & Khorosha, O.I. (2015). Doslidzhennia pamiatky arkhitektury kintsia XVIII – pochatku XIX st. – palatsu Tora Lanhe v seli Napadivka, Lypovetskoho raionu, Vinnytskoi oblasti. *Suchasni problemy arkhitektury ta mistobuduvannia*, 40, 137–145. [in Ukrainian].
51. Smolynets, V. (2018). Utrymannia ta vidnovlennia krashchykh vzirtsiv maietiv ta palatsiv Zakhidnoi Ukrainy. *Visnyk Lvivskoho natsionalnoho avrarnoho universytetu*, 19, Arkhitektura i silskohospodarske budivnytstvo, 151–154. [in Ukrainian].
52. Smyrnova, T.V. (2012). Problemy vyvchennia kulturnoi spadshchyny Volyni kintsia XVIII – pochatku XIX st. u spetsialnii literaturi. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, sbliakhy rozvytku*, 18(2), 41–45. [in Ukrainian].
53. Sosnova, N.S. (1996). Vplyv avstriiskoi kolonizatsii Halychyny na rozvytok sadybno-parkovykh kompleksiv. H.P.Petryshyn (Ed.). *Nimetski kolonii Halychyny: istoriia, arkhitektura, kultura*, 342–347. Lviv: Manuskrpt. [in Ukrainian].
54. Sosnova, N.S. (1998). Typolohiia sadybno-parkovykh kompleksiv Halychyny k. XVIII st. *Visnyk Derzhavnogo universytetu «Lvivska politekhnika»*, 358, Arkhitektura, 285–290. [in Ukrainian].
55. Sosnova, N.S. (2000). Informatyvni kadastryvnykh kart (Do pytannia vyvchennia planuvalnykh struktur sadybno-parkovykh kompleksiv Halychyny ser. XVIII st.). *Kartohrafia ta istoriia Ukrainy*, 252–258. Lviv; Kyiv; Niu-York: Kots M.P. [in Ukrainian].
56. Tymofienko, V.I. & Yeroshev, V.Yu. (1993). *Ukrainska sadybna arkhitektura drugoi polovyny XVIII st. – pershoi tretyni XIX st.* Kyiv: NDITIAM. [in Ukrainian].
57. Tymofienko, V.I. (1999). *Zodchi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.: biohrafichnyi dovidnyk*. Kyiv: NDITIAM. [in Ukrainian].
58. Vecherskyi, V.V. (2014). Arkhitekturna spadshchyna Poltavshchyny. *Ukrainska kultura*, 6(1026), 26–31. [in Ukrainian].
59. Vecherskyi, V.V. (2014). Pamiatky Sribnoi zemli. *Ukrainska kultura*, 5(1025), 4–9, 22–27. [in Ukrainian].
60. Vecherskyi, V.V. (2015). *Zamky ta fortetsi Ukrainy*. Kyiv: Baltia-Druk. [in Ukrainian].
61. Volosatykh, O. (2012). Muzychna i teatralna kultura maietiv Pravoberezhnoi Ukrainy (persha polovyna XIX st.). *Chasopys Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy im. P.I.Chabikovskoho*, 4(17), 62–76. [in Ukrainian].
62. Volovyk, V. (2011). Istoriia doslidzhennia polskoi etnokultury u mistechkakh Podillia. *Istoriia ukrainskoi beobrafii*, 23, 32–36. [in Ukrainian].
63. Volovyk, V.M. (2015). Polski silski etnokulturni landshafty Podillia. *Visnyk KhNU im. V.N.Karazina*, 12(1147), Ekolohiia, 41–46. [in Ukrainian].

Mariia KAZMYRCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Docent at Department of Ethnology and Local History,
T.Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), brungilda@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8877-4489>

Nataliia MEKH

Doctor of Philological Sciences (Dr. Hab. in Philology), Professor,
Leading Research Fellow,
M.Rylskyi Institute for Art Studies, Folklore
and Ethnology NAS of Ukraine,
Ukrainian Ethnological Center
(Kyiv, Ukraine), mno_logos@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5846-505X>

The Manor Estate Culture of Ukraine in Modern Humanitarian and Natural Science Researches

Abstract. The aim of the article is to analyze the modern publications of representatives of the humanities and natural sciences on the manor estate culture of Ukraine at the end of 18th – the beginning of 19th centuries. **Methodology.** General scientific principles, method of historiographic analysis and problem-chronological method are applied in the research. **A scientific novelty** of the article is consisted in the fact that current researches of the manor estate culture of Ukraine made by representatives of the art studies tendency and the natural sciences tendency have not been overviewed hitherto. **Conclusion.** The art studies tendency in the manor estate culture of Ukraine researches is the best represented as it was in the Soviet time. Studies of the architecture of manor estates deal with famous architects biographies, problems of the manor estate style patterns, there landscape complexes are examined as artworks, in particular, forms and composition in the landscape art are analyzed, principles of the landscape development are highlighted. Art critics and culturologists traditionally focus close attention on manor estate buildings, interiors and art collections. Architects mostly analyze manor estate styles and make authors periodizations. It has to be emphasized that the most of researches made by representatives of this tendency are very close to works of scholars belong to the local historian tendency. The natural science tendency is represented, first of all, by publications of geographers (the historical and physical geography, the ethnocultural and anthropogenic landscape studies) and biologists (the botanic aspects of landscape complexes). These researchers accentuate on landscapes and their dendroflora. Current works of domestic scholars facilitate deepening historical, architectural and natural knowledge on the manor estate culture of Ukraine and introducing lost sites of palace and landscape architecture from different regions into scientific use. All of this gives an opportunity to reconstruct the history of manor estate of Ukraine and their cultural world.

Keywords: manor houses, castles, villas, restoration, architectural monument, reconstruction, landscape complex.

ПЕРСОНАЛІЇ

Олександр ДАНИЛЕНКО

доктор історичних наук,
професор кафедри новітньої історії України,
Київський національний університет ім. Т.Шевченка
(Київ, Україна), ovdanyl@knu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9246-6574>

Святослав ДАНИЛЕНКО

кандидат історичних наук,
доцент кафедри джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін,
Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова
(Київ, Україна), swdan90@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0370-544X>

Нарком фінансів УСРР М.Полоз: політико-економічні пріоритети діяльності (1920-ті рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.170>

УДК: [94(477)+338.22:323-057.177]«192»

Анотація. Мета статті полягає у висвітленні основних етапів політичної біографії державного і громадського діяча, його професійно-освітнього вибору, ідеологічних орієнтацій, номенклатурної діяльності в інститутах влади в Україні 1917–1929 рр., політико-економічних пріоритетів. **Методологія.** В основі дослідження – особистість М.Полоза в контексті діяльності організацій, інститутів, державних структур СРСР та УСРР 1920-х рр. При цьому використано мікроісторичний підхід, застосовано принцип історизму, який передбачає критичний аналіз як архівних, так і друкованих джерел. **Наукова новизна** визначається залученням нових історичних та історіографічних джерел, що дало змогу реконструювати маловивчений напрям діяльності М.Полоза, уточнити деякі важливі моменти його біографії. **Висновки.** Тривале перебування М.Полоза серед керівного складу партії українських есерів справило глибокий вплив на формування його національно-ідейних принципів, їх суперечливу трансформацію в умовах роботи на посаді наркома фінансів радянської України (1926–1929 рр.). Основними його політично-економічними пріоритетами стали збереження єдиного економічного цілого УСРР, захист бюджетних прав республіки, формування доходів республіканського бюджету, раціональне використання його видатків, пропорційне фінансування української промисловості тощо. Водночас нарком фінансів УСРР, виконуючи посадові повноваження, дотримувався «класового принципу» стягнення податків, сприяв упровадженню системи подвійного оподаткування селян у вигляді так званого «самообкладання».

Ключові слова: Полоз, податки, українська податкова система, колегія Наркомфіну УСРР, УПСР, боротьбист, політично-економічні пріоритети, номенклатура.

Українська історична персоналістика, яка впевнено набуває самостійного наукового дискурсу, не обмежується формальним висвітленням біографії видатних осіб, їх творчої та громадсько-політичної діяльності. Вибудовуючи власну методологію дослідження, вона охоплює своїм дисциплінарним предметом світоглядні, ментальні, соціально-психологічні, антропологічні аспекти взаємин людини і природи, влади і суспільства. Не втратив актуальності і енциклопедичний формат бібліобіографічного і повсякденного життя історичних осіб, їхньої творчості, особистого внеску у науку, соціальне повсякдення.

Наукова персоналістика – не хроніка основних віх життя особи, навіть видатної чи відомої, адже людина, суспільство, віра, релігія, індивідуальність і всесвіт пов'язані між собою. Вибір пріоритетів, тобто соціальних і духовних цінностей або ідеологічних уподобань, має причинно-наслідкову залежність, ситуативну зумовленість, він не є спадковим, але залежить від виховання, тотальної системи «насаджування» способу соціальної поведінки. Почасти вибір та абсолютизація суспільних цінностей стає долею для людини, визначає її подальший життєвий шлях.

Доля політичного й державного діяча Михайла Миколайовича Полоза – яскравий приклад складного поєднання суб'єктивного вибору та збігу об'єктивних обставин. Історики, вивчаючи національно-визвольні змагання в Україні 1917–1921 рр., етапи радянського державотворення та функціонування партійно-радянської номенклатури, не обходять увагою цього політика. Вони підкреслюють принципову позицію наркома фінансів УСРР М.Полоза щодо «унезалеження республіканського бюджету від бюджету загальносоюзного»¹, його номенклатурний захист фінансово-економічних прав республіки, особливо у царині формування доходної частини державного бюджету². Політична біографія українського есера, боротьбиста з національними ознаками та радянського номенклатурного чиновника представлена у працях Ю.Данилюка, С.Підгайного, М.Дорошка, М.Фролова, Г.Єфіменка, О.Любовець, Т.Бевз³. У вітчизняній репресології М.Полоз постає «національно свідомим українцем»⁴. Історіографічний дискурс політичної діяльності М.Полоза хронологічно сегментований, а концептуально він має ознаки української державоцентричності (виокремлення національних пріоритетів, опозиційність боротьбиста, протистояння з більшовицькою номенклатурою, обстоювання самодіяльності владних інститутів української радянської держави, республіканського бюджету). Г.Єфіменко, досліджуючи відносини між УСРР та РСФФР у 1919–1920 рр., назвав М.Полоза «одним з найбільш авторитетних в українському суспільстві боротьбистів»⁵. Як історичний аргумент він подає радикальну й водночас принципову позицію останнього на перемовинах у Брест-Литовську, його заперечення «московських угод» щодо розпуску Української комуністичної партії (боротьбистів), а як наслідок – тимчасове усунення зі списку претендентів на керівні посади в українському радянському уряді. Захист М.Полозом статусу української

¹ Верстюк В., Осташико Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.146–147.

² Чеберяко О.В. Бюджетна система в УСРР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування. – К., 2012. – 438 с.

³ Данилюк Ю.З. ...Ніякої контрреволюційної роботи не вів // Реабілітовані історією. – К.; Полтава, 1992; Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Недостріляні. – К., 2003; Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.). – К., 2008. – 368 с.; Фролов М.О. Компартіно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. – Запоріжжя, 2004. – 800 с.; Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФФР: довгий 1920 рік. – К., 2012. – 367 с.; Його ж. Полоз (Полозов) Михайло Миколайович // Енциклопедія історії України. – Т.8. – К., 2011; Любовець О.М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр.: нариси історії та програмні документи. – К., 2012. – 609 с.; Бевз Т.А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К., 1999. – 272 с.

⁴ Шаповал Ю. Невигадані історії. – К., 2004. – С.23, 156, 171, 285.

⁵ Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФФР... – С.183.

мови, особливо з трибуни виконкому Комінтерну в лютому 1920 р.⁶, свідчив про його світоглядну й національно орієнтовану індивідуальність.

Отже, судячи з історіографічного огляду наукової літератури, політично-ідеологічні погляди та дії М.Полоза в роки Української революції мали виразні національно-культурні пріоритети. Ідеологічний ярлик представника «самостійницького» табору, виголошений Х.Раковським на адресу М.Полоза⁷, загалом відображав його ідейне кредо. Однак, урахувуючи вплив російської соціал-демократії дореволюційного гатунку, соціалістичних програмних засад есерів, номенклатурне сприйняття більшовицької доктрини державного соціалізму, дещо нівелювали «самостійність» українського діяча.

Політична біографія боротьбиста й більшовика М.Полоза заслуговує окремого науково-історичного дослідження. Вона не є предметом нашого пошуку, але, безумовно, перебування М.Полоза в лавах Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) з 1905–1906 рр.⁸, участь у діяльності Української Центральної Ради (УЦР), арешти за політично-революційну справу радикально вплинули на його світоглядні та ідеологічні вподобання.

Наркомівське майбутнє М.Полоза залежало від його партійного минулого та участі в УЦР, від імпульсивного характеру, протистояння з вищою номенклатурною ланкою УСРР та СРСР, від принципової позиції у відносинах між республіками. Від політично-ідеологічного «аншлюсу», тобто «самоліквідації» УКП(б) у 1920 р., М.Полоз не отримав ключових посад. Його обрали членом президії ВУЦВК, а згодом направили до Москви повноважним представником уряду УСРР у «федеративно-союзних» органах влади (1921–1923 рр.). В Україну він повернувся на посаду голови Державної планової комісії при РНК УСРР (Укрдержплан, Держплан УСРР), обіймаючи її впродовж 1923–1924 рр. Отже, урахувуючи персональний склад наркоматів УСРР та партійність управлінців, значна частина боротьбистів добре працевлаштувалася. Залишалось сумлінно чи самовіддано будувати соціалізм (можливо комунізм) у національних республіках.

Троє лідерів колишнього складу ЦК УКП(б) – Г.Гринько, О.Шумський, М.Полоз – очолили Наркомос УСРР, Укрдержплан, Наркомфін. М.Полоз «передав» Г.Гриньку, який раніше керував системою освіти в УСРР, посаду голови Держплану республіки (1925–1926 рр.)⁹, а сам очолив Наркомат фінансів УСРР. Якщо Г.Гринько задекларував програмні засади своєї діяльності кількома конструктивними статтями, то М.Полоз поринув у поточні податково-бюджетні справи.

Номенклатурне делегування М.Полоза до колеги Наркомфіну УСРР відбулося 19 січня 1926 р. Саме тоді було затверджено новий склад наркомату: С.Кузнецов (нарком), перший заступник наркома М.Полоз, другий заступник М.Каттель, члени колеги В.Храмов, А.Грінштейн, Г.Пальчиковський, П.Солодуб (голова Укрдержстраху), С.Арсон¹⁰. Колишній боротьбист П.Солодуб та М.Полоз становили своєрідну «українську фракцію» в Наркомфіні УСРР, а решта працівників не володіли українською мовою. В анкетах державного службовця М.Полоз писав: «українець»¹¹. 22 лютого 1926 р. він успішно склав іспит на знання української мови, який проводила Урядова комісія з українізації центрального апарату Наркомфіну УСРР. Вона оцінила його

⁶ Там само. – С.191, 197.

⁷ Там само. – С.183.

⁸ У службових анкетах він указував початок членства в УПСР – з 1905 та 1906 р.

⁹ Енциклопедія історії України. – Т.2. – К., 2004. – С.203.

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.30. – Оп.1. – Спр.451. – Арк.17.

¹¹ Там само. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.3160. – Арк.1–5; Ф.30. – Оп.3. – Спр.4699. – Арк.1–2.

знання мови за «першою категорією» (давала право працювати за посадою), а нарком фінансів С.Кузнецову порадила «засвоїти правопис»¹². Решта заступників, склавши загалом іспит, була віднесена до «третьої категорії» (умовно дозволили працювати за посадою). Обстеження рівня українізації апарату Наркомфіну УСРР, проведене 26–27 квітня 1926 р., виявило наступну ситуацію: «вся відчітність ведеться російською мовою», «успіхи українізації центру дуже мізерні», «в цілому наркоматі за незначними виїмками української мови не чути», адже скрізь «виключно існує російщина»¹³. Тому доводилося спілкуватися російською, думати українською, а діяти номенклатурно.

На посаді першого заступника наркома фінансів УСРР М.Полоз перебував у січні – квітні 1926 р. А датою його першого службового засідання стало 25 січня, коли новий склад колегії вирішив скликати фінансову нараду¹⁴. 9 лютого він брав участь в обговоренні проблеми «золотої десятки» (радянського червінця) та причин невиконання сільськогосподарського податку. Зазначені питання не підлягали публічному оголошенню. Наступного дня «заступник наркомфіна УСРР тов. Полоз М.М. відбув в службове відрядження до Москви»¹⁵. Вивчення наказів адміністративно-організаційного відділу НКФ УСРР першої половини 1926 р. засвідчує інтенсивну посадову діяльність заступника наркома фінансів: майже щотижня їздив у відрядження до Москви та округових міст республіки. Ревізійно-експедиційний маршрут М.Полоза пролягав через Москву, Суми, Київ, Білу Церкву. І все це впродовж одного місяця, а між відрядженнями брав участь у нарадах, колегіях тощо.

В історичній літературі, яка висвітлює функціонування партійно-радянської номенклатури, помилково зазначено початок наркомівської служби М.Полоза – з 1924 р.¹⁶ Вона розпочалася не у квітні 1926 р., як стверджується в «Енциклопедії історії України»¹⁷, а фактично наступного місяця – 15 травня. Саме тоді, судячи з наказу №47, але з посиланням на постанову президії ВУЦВК від 13 травня, М.Полоза призначили «виконуючим обов'язки» наркома фінансів УСРР¹⁸. 29 квітня 1926 р. С.Кузнецову запропонували посаду заступника наркома фінансів СРСР, але 8 травня він залишався на посаді українського наркома, навіть повернувся з відрядження до Луганська¹⁹. М.Полоз заповнив службову анкету 30 квітня, однак до виконання обов'язків наркома приступив пізніше.

Урядові кабінети в Москві він добре знав, перебуваючи на посаді повноважного представника РНК УСРР, а «старе місто» – від навчання в університеті А.Шанявського. Однак на засідання колегії Наркомфіну СРСР, судячи з протоколів засідань, їздив не дуже охоче. Нарком М.Полоз делегував своїх заступників – С.Арсона, Сиволапа²⁰. У союзному наркоматі працювали «земляки» С.Кузнецов, Г.Пальчиковський під керівництвом наркома фінансів СРСР М.Брюханова. Дивно, але М.Полоз не був членом колегії НКФ СРСР, тобто формальне розмежування між республіканським та союзним наркоматами існувало. Однак заступники союзного наркома М.Фрумкін, члени колегії А.Вайнштейн, М.Ліфшиц доволі часто бували у Харкові, брали участь у роботі фінансово-податкових нарад.

¹² Там само. – Ф.30. – Оп.1. – Спр.6197. – Арк.27.

¹³ Там само. – Спр.6196. – Арк.10.

¹⁴ Там само. – Спр.6192. – Арк.10.

¹⁵ Там само. – Оп.3. – Спр.4699. – Арк.6.

¹⁶ Фролов М.О. Компартийно-радянська еліта в Україні... – С.203.

¹⁷ Енциклопедія історії України. – Т.8. – К., 2011. – С.353.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.3. – Спр.4699. – Арк.21.

¹⁹ Там само. – Оп.1. – Спр.3099. – Арк.72.

²⁰ Там само. – Оп.2. – Спр.8. – 5; Спр.2525. – Арк.16.

Натомість М.Полоза постійно запрошували до Москви на засідання бюджетного управління НКФ СРСР, для участі у всесоюзних нарадах. Графік відряджень українського наркома виявився дуже тісним: до Москви – 26 червня, 7, 19, 26 липня, а 15 серпня разом із керівником відділу сільськогосподарського податку В.Зотовим обстежував роботу податкових органів Катеринославської, Миколаївської, Маріупольської, Херсонської, Одеської та Артемівської округ, повернувшись у Харків лише 4 вересня²¹.

Політично-економічні пріоритети наркома М.Полоза, крім його партійно-ідеологічних та світоглядних переконань, залежали від номенклатурно-посадових повноважень. Посада наркома вважалася політичною, а не оперативно-організаційною. Він мав забезпечити структурно-функціональне здійснення радянської податкової політики, дотримання її класового принципу. Однак прикладним завданням номер один лишався державний бюджет, тобто його фінансове наповнення, а опосередковано – фіскальна ефективність податкової системи. 27 жовтня 1926 р. колегія розглянула питання про зміцнення «бюджетної дисципліни», а 2 листопада заслухала звіт бюджетного управління НКФ УСРР про виконання державного бюджету за 1924/1925 та 1925/1926 рр. Нарком М.Полоз доручив податківцям підготувати графік поквартальних надходжень податків.

На засіданнях колегії Наркомфіну УСРР у 1927 р. він головував 16 разів. Якщо зважити на графік відряджень (4–5 на місяць), то стає зрозумілим повсякденне навантаження. Майже кожне друге засідання стосувалося податкових джерел і державного бюджету, але торкалися й позики індустріалізації, «класової лінії» сільськогосподарського кредиту, стану місцевих фінансів. 10 січня 1927 р. М.Полоз виступив на всеукраїнській нараді з сільськогосподарського податку, підкреслив необхідність фінансового регулювання накопичення, його «класового перерозподілу» на селі, тому що соціально-економічна диференціація селянських господарств в Україні відбувалася швидше від інших республік, зростали товарність і доходи, отже підходи до оподаткування також вирізнялися²². Нарком був переконаний, що українська подвірна система оподаткування селян замість обкладання доходу з урахуванням кількості їдців «себе виправдала», а також уважав доцільним розподілити «криву податкового тягара» між заможними селянами. 25 січня колегія доручила податковому управлінню в особі О.Кушніра, В.Зотова вивчити можливість збільшення переліку «елементів доходності» шляхом зміни «норм прибутковості» об'єктів оподаткування (десятини ріллі, поголів'я худоби, неземлеробських заробітків тощо)²³.

До союзних фінансових документів ставлення М.Полоза було критичним, але сприймав він їх як керівництво до дії. 14 березня 1927 р. колегія ретельно розглянула проект закону СРСР про єдиний сільськогосподарський податок, а зауваження назвала «реформою». Поправки стосувалися надання республікам права встановлювати неоподаткований мінімум з доходів спеціальних галузей сільського господарства²⁴. Замість слова «місцям», яке було у проекті закону, вставили «союзних республік». Дрібничка, на перший погляд, але формальний статус української радянської державності термінологічно «поновлено».

У травні 1927 р. Наркомфін УСРР двічі повертався до розгляду питання про фінансові джерела бюджету, його найближчих перспектив і 5-річного «бюджетового плану». 1 червня М.Полоз зобов'язав колег збалансувати держбюджет, а 26 червня

²¹ Там само. – Оп.3. – Спр.4699. – Арк.12.

²² Всеукраинское совещание по сельскохозяйственному налогу // Украинский экономист. – 1927. – 12 января.

²³ ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.1. – Спр.6194. – Арк.224.

²⁴ Там само. – Арк.221.

доручив податковому управлінню економічно та фінансово обґрунтувати «питання про фіскальну міцність України», критично переглянути контрольні цифри бюджету СРСР і союзних республік, урахуваючи внутрішні податкові можливості. 13 липня 1927 р. нарком фінансів УСРР інформував членів колегії про роботу бюджетної наради в Москві, зобов'язав О.Кушніра та В.Зотова скласти доповідну записку Наркомфіну СРСР із проханням зменшити ставки нарахування прибуткового податку, визнати суму сільгосподатку для України 78 млн руб. «перебільшеною»²⁵. Одночасно вважав неприпустимим доведення ставок самообкладання – 200% до суми сільгосподатку. Тому запропонував мінімізувати «межі тяготи цього самообкладання» до 50%²⁶. Економічна освіта й досвід роботи головним плановиком республіки дозволяли системно оцінювати фінансові можливості платників податку.

Відзначаючи десяту річницю більшовицької революції, М.Полоз ідеологічно розчулився, згадав «класові принципи» податкової політики. «Яскраво класовий характер нашої податкової системи, – наголошував він 25 грудня 1927 р., – достатньо ілюструється, наприклад, тим, що за сільгосподатком, звільнено від оплати цього податку 35% усіх селянських господарств»²⁷. Звільнили лише найбідніші господарства, а загальна сума була розподілена між заможними дворами. Вони стали об'єктом подвійного оподаткування, тобто застосування до них так званого самообкладання. Нарком уважав досягненням обкладання податком 1,2% доходів робітників, від 3% до 4% доходів кустарів, «осіб вільних професій», а «нетрудових елементів» – 13%²⁸. Згадавши про державний бюджет 1923/1924 р., М.Полоз зазначив, що податкові надходження тоді не враховувалися, а власні джерела становили 25%, решту коштів отримували від союзних установ. Насправді державні податки, зібрані в республіці, спрямовувалися тоді переважно до Наркомфіну СРСР, а згодом перерозподілялися. У 1927 р. до республіканського бюджету надходили всі «прямі податки», а до союзного спрямовували лише 1% від загальної суми. А вона в 1927/1928 р. становила 89,2 млн руб., яку внесли 20 тис. платників податку²⁹.

Одним із пріоритетів номенклатурної діяльності М.Полоза була децентралізація української податкової системи, а також захист бюджетних прав республіки. На фінансовій нараді 15–16 лютого 1926 р. у Харкові він наполягав на розширенні бюджетних прав, переконував у цьому співробітників союзних відомств. Присутній на нараді член колегії НКФ СРСР А.Вайнштейн, повертаючись до проблеми «бюджетних прав», скептично зазначив, що «навіть доведеться робити будь-яку принципову зміну», адже головне – забезпечення бездефіцитного бюджету. Однак, урахуваючи наполягання та принциповість «української фінансової думки», визнав за слушне «дати союзним республікам більше прав у галузі місцевого бюджету»³⁰. Отже, долаючи номенклатурний і системний опір союзних установ, М.Полоз зі своїми прихильниками прагнув усіляко захищати бюджетні права УСРР.

Основний фінансовий документ, яким був державний бюджет республіки, читав, доповнював та особисто підписував нарком фінансів М.Полоз у 1926–1929 рр.³¹ Йому

²⁵ Там само. – Арк.177.

²⁶ Там само. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.9.

²⁷ *Полоз М.* Финансы Украины за десятилетие // Украинский экономист. – 1927. – 25 декабря.

²⁸ Там же.

²⁹ ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.2. – Спр.3567. – Арк.1.

³⁰ Там само. – Оп.1. – Спр.6205. – Арк.20.

³¹ Государственный бюджет Украинской Социалистической Советской Республики на 1926–1927 бюджетный год. – X., 1926. – 187 с.; Державний бюджет УСРР на 1927–1928 бюджетовий рік. – X., 1928. – 148 с.; Державний бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1928–1929 рік з пояснювальною запискою. – X., 1928. – 111 с.; Державний бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1929–1930 рік з пояснювальною запискою. – X., 1929. – 89 с.

доводилося боротися в бюджетному управлінні НКФ УСРР за кожен пункт республіканського бюджету. В Україні його підтримували колеги, особливо з середовища колишніх боротьбистів. Вони виявляли спільну номенклатурну солідарність, адже несли не лише колегіальну, але й особисту відповідальність за виконання бюджету.

Основним фінансовим джерелом наповнення його доходної частини були податкові надходження. У 1927/1928 р., судячи з піврічного звіту НКФ УСРР за підписом М.Полоза та начальника бюджетного управління М.Голубятникова, «недобір» сільгосподатку становив 1,3 млн руб. Державні промислові трести мали тоді 14,7 млн прибутку, а до бюджету відрахували 6,5 млн, тобто половину суми «недобору» лише одного з податків³². Селяни, яких обклали подвійними податками й системними зборами, були основними інвесторами радянської влади. Очевидно, колишній український есер М.Полоз знав про це, але чи усвідомлював межу «податкового тиску» на них? Його «класова» політична риторика свідчила про номенклатурну запопадливість, меншою мірою про «податкову справедливість» і соціальну рівність.

За суцільними засіданнями, постійними відрядженнями і службовими турботами ніколи було думати про минулі революційні гасла, соціальні обіцянки. У 1928 р. М.Полоз головував на 16-ти засіданнях колегії Наркомфіну, а з 37 питань, які обговорювалися, більшу частину становили податки, бюджет, позика індустріалізації³³. 10 лютого 1928 р., після обговорення проекту «Положення про НКФ УСРР», колегія на чолі з наркомфінансів ухвалила нормативне рішення: «Вважати потрібним, аби на Україні було утворено всеукраїнський орган, що відає здійсненням спиртової монополії, щоб він був при Наркомфіні УСРР»³⁴. Серйозна заявка на демонтаж союзної спиртової монополії, а отже й на акцизний збір від горілчаних виробів, які становили колосальну частину фінансових надходжень до бюджету СРСР.

Повсякденна діяльність наркома фінансів радянської України вражає інтенсивністю різноманітних засідань. Вона не була такою гучною, як у О.Шумського, М.Скрипника та інших українських політиків, але дуже прикладною. За участі М.Полоза 3–4 квітня 1928 р. колегія ухвалила директиви місцевого бюджету, 6 квітня умови проходження республіканського бюджету у союзних органах, 18 і 21 квітня обговорила інші бюджетні питання (виконання плану фінансування народного господарства, стягнення самообкладання), а 30 квітня за його головування прийняли директиви щодо республіканського бюджету 1928/1929 р. Фінансовий документ був лише планом, а його наповненням займалися платники податку, тому М.Полоз вимагав від податкового управління вирішення конкретних питань: «[...] наскільки є реальним виконання податкової частини республіканського бюджету», своєчасного подання «піврічних оглядів надходження податків»³⁵. 3 серпня 1928 р. він заслухав звіт податкового управління про виконання держбюджету 1927/1928 р. за дев'ять місяців, відтак поставив конкретне завдання: «прискорення і збільшення промислового податку», позаяк спостерігалася загрозна тенденція «недонадходження»³⁶. Нарком відповідав за виконання бюджету, тому доводилося маневрувати між посадовими зобов'язаннями та національно-ідейним сумлінням.

Від сталості фінансових надходжень залежали сімейні бюджети освітян, медиків, тобто бюджетної складової суспільного розвитку. Доходна частина державного бюджету УСРР 1927/1928 р. становила 289 млн руб., з яких 101 млн – сума

³² ЦДАВО України. – Ф.539. – Оп.6. – Спр.1555. – Арк.9.

³³ Там само. – Ф.30. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.6.

³⁴ Там само. – Оп.1. – Спр.6194. – Арк.95.

³⁵ Там само. – Арк.77.

³⁶ Там само. – Арк.58.

сільськогосподарського, 63,4 млн – промислового, понад 35 млн – прибуткового податку, тобто майже 200 млн руб.³⁷ Порівняно з 1926/1927 р. селяни мали внести на 30 млн більше, непмани міста – на 18 млн, службовці й робітники підприємств – на 10 млн руб.³⁸ Отже, судячи з контрольних цифр бюджету та фактичного його надходження, «податковий тиск» зростав. А нарком фінансів М.Полоз його підтримував.

Політичний нагляд за «українською фінансовою думкою» здійснювало політбюро ЦК КП(б)У, в якому правили не боротьбисти, а сталінські емісари. Вони формували внутрішню економічну політику, особливо хлібозаготівельну, фіскально-податкову, унеможливаючи «національний ухил» на «фінансовому фронті». Стаття М.Волобуєва, опублікована у 1928 р.³⁹, концептуально висвітлювала національно-економічні основи самодіяльності українського «господарського терену», але вона упереджувала будь-яку самостійність теорії і практики «української фінансової думки». Колишній агітпропівець, виконуючи ідеологічне замовлення партійних органів, окреслив проблематику, яка підлягала політичній цензурі. Ніхто зі вчених та економістів не наважився виступити з подібними програмними дискурсами. У 1925 й 1926 рр. Г.Гринько писав про самотність українського «народногосподарського цілого», але не розкривав самого терміна та явища «народне господарство», тобто селян, непманів, концесіонерів, акціонерів, кооперації.

Нарком фінансів М.Полоз був практиком, не писав теоретичних праць, інколи друкував статті в періодичних виданнях. Публічно підтримував лінію партії, адже з листопада 1927 р. був членом ЦК КП(б)У, залишався ним і після XI з'їзду партії⁴⁰. Його запрошували на засідання політбюро ЦК для обговорення фінансових проблем та ухвалення директивних рішень.

14 березня 1927 р. нарком фінансів звітував на засіданні політбюро ЦК КП(б)У про наслідки податкової політики, уважав за досягнення те, що 55% суми промислового податку сплачували непмани – приватні торговці⁴¹. 10 червня він особисто подав проект резолюції щодо оподаткування «міцних господарств», запропонував системне обстеження їхніх доходів⁴². А 31 грудня 1927 р., тобто напередодні нового року, особисто доповідав на політбюро про кампанію самообкладання, але в межах 35% ставки єдиного сільськогосподарського податку⁴³. 5 січні 1928 р. до Харкова навіть приїхав В.Молотов, щоб протиснути кабальний для селян закон про самообкладання⁴⁴. Його виконання покладалося на податкові органи Наркомфіну УСРР, який у доповідній записці 11 лютого того ж року назвав загальну суму селянських зобов'язань – 35,3 млн руб., з яких 19,2 млн руб. було виконано впродовж місяця⁴⁵. М.Полоз, як свідчать архівні документи, особисто вимагав від податківців посилення темпів виконання сільгосподатку та самообкладання. Він запропонував преміювати сільські ради за виявлення «ухильників» податку⁴⁶. Номенклатурні пріоритети взяли гору над соціально-народницькими ідеями та почуттями колишнього есера, адже доводилося впроваджувати грошову повинність селян.

³⁷ Державний бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1927–1928 бюджетовий рік. – С.39.

³⁸ Там само. – С.40.

³⁹ Волобуєв М.С. До проблеми української економіки // Більшовик України. – 1928. – №2. – С.46–72; №3. – С.42–63.

⁴⁰ Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки: 1918–1991. – К., 2005. – С.334, 336.

⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.6. – Спр.131. – Арк.24.

⁴² Там само. – Спр.122. – Арк.86.

⁴³ Там само. – Арк.86.

⁴⁴ Там само. – Спр.142. – Арк.3.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.2. – Спр.5269. – Арк.26.

⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2756. – Арк.8.

Національно-ідейне, ментальне й номенклатурно-інституційне дивним чином уживалися в ньому, але за певних обставин національне виринало на поверхню. У червні 1928 р. на пленумі ЦК КП(б)У М.Полоз підтримав позицію С.Власенка та О.Одинцова про повернення Л.Кагановича до Москви, відкликання якого для України не означало б «все пропало»⁴⁷. Дивна й, можливо, необачна позиція, але він заявив про неї публічно. Він висловлював критичні зауваження Комісії з перегляду податкового законодавства, яка засідала в Москві, наполягаючи на збереженні «української податкової системи»⁴⁸. 27–28 жовтня 1928 р. колегія НКФ УСРР розглядала проект «Положення про бюджетні права Союзу і союзних республік». Загалом його ухвалили, додавши чимало доповнень. Так, замість слова «загальнодержавний» запропонували «загальносоюзний»⁴⁹. Республіканський бюджет мав статус державного в УСРР, адже функціонував і місцевий бюджет. Політично-економічна складова була присутня у запропонованих змінах та доповненнях, до яких долучився й нарком фінансів республіки.

Державний бюджет УСРР на 1928/1929 р., підписаний М.Полозом, виявився фінансово обтяжливим для непманів і селян. Податковий тягар «великого перелому», тобто системного руйнування приватного підприємництва, був яскраво зафіксований у цифрі промислового податку – 183 млн, сільськогосподарського – 99 млн, прибуткового – 40 млн, податку зі спадщини – в 0,2 млн руб.⁵⁰ 16 листопада 1928 р. політбюро ЦК КП(б)У, за участі П.Постишева, Г.Петровського, С.Косіора, М.Скрипника, доручило М.Полозу скласти доповідну записку до ЦК ВКП(б) з проханням збільшити республіканський бюджет на 8 млн руб., щоб покрити наслідки недороду поточного року⁵¹.

Номенклатурна діяльність наркома фінансів у рік «великого перелому» значно активізувалася. Він головував на 22 засіданнях колегії НаркомфінУСРР, тобто майже два рази на місяць, перебуваючи водночас у постійних відрядженнях. Також брав участь у роботі всеукраїнських з'їздів рад, фінансових нарадах, сесіях ВУЦВК. На порядок денний колегій виносили актуальні поточні питання: формування п'ятирічного фінплану УСРР обговорили 6–7 січня, зведення планово-фінансових заходів – 12 січня, ревізії ощадних кас – 31 січня, установлення посадових окладів фінпрацівників – 18 лютого, обов'язкового окладного страхування – 26 лютого, співвідношення податкової й неподаткової частин державного бюджету на п'ятирічку – 4 березня, поточні фінансові проблеми – 13, 15, 16 квітня, розгляд директив державного бюджету 1928/1929 р. – 30 квітня, проект бюджетного управління з фінансового прогнозування надходжень до державного бюджету – 31 квітня, фінансову ситуацію першого півріччя – 7 травня.

8 травня 1929 р. М.Полоз брав участь у роботі XI Всеукраїнського з'їзду рад у Харкові, навіть опонував В.Куйбишеву, особливо у частині зменшення асигнувань українській промисловості, перенесення спорудження тракторного заводу на Урал замість його будівництва в Україні. Подібні рішення союзних структур М.Полоз пояснював «діями відцентрових течій в органах планування». Намагаючись застерегти себе від звинувачень у «націонал-ухильництві», український нарком зазначив, що він не «ставити питання в обласницькій або національній площині», а лише з «точки зору рентабельності, з точки зору вигідності для Союзу в цілому»⁵². Він наполягав на «відновленні шістнадцяти мільйонів вкладень в українське господарство і, зокрема,

⁴⁷ Дорощко М. Номенклатура: керівна верхівка... – С.283.

⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2756. – Арк.83.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.1. – Спр.6194. – Арк.41.

⁵⁰ Державний бюджет Української Соціалістичної Радянської Республіки на 1928–1929 рік з пояснювальною запискою. – Х., 1929. – 111 с.

⁵¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.143. – Арк.95.

⁵² XI-й Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 7–15 травня 1929 р.: Стенографічний звіт та постанови. – Х., 1929. – С.66–70, 82–90.

на Правобережжі, котрі були заплановані серед іншого в нашому українському 5-річному плані». 14–15 травня, тобто відразу після з'їзду, у Наркомфіні відбулася нарада його делегатів, яка заслухала стан виконання промислового податку⁵³. Колегія Наркомфіну УСРР, очолювана М.Полозом, із принципових питань діяла командно й послідовно, особливо у відстоюванні фінансових складових державного бюджету.

У червні – липні 1929 р. вони зосередилися на фінансових зобов'язаннях, а також працювали над доходними джерелами республіканського бюджету. 30 грудня 1929 р. нарком фінансів вимагав від співробітників центральних і місцевих управлінських структур такого формування квартальних планів, щоб вони «обнімали собою не лише господарство республіканське, а навіть й фінансове господарство Союзу на території України»⁵⁴. Отже «на території України», не «загальнодержавне», а «загальносоюзне», тобто маємо переконливий доказ пріоритетності республіканського цілого, його входження до союзного (загального) як особливого, а місцями й самостійного. Нарком фінансів УСРР постійно підкреслював самотність її «народногосподарського терену», ситуативно та послідовно захищав інституційні основи української радянської державності.

Політичні переконання М.Полоза суперечили генеральній лінії партії в аграрному секторі, тому доводилося адаптуватися. Номенклатурні повноваження змушували його тиснути на податковий апарат, вимагати від нього прискорення та «посилення» фіскальної функції. 12 січня 1929 р. М.Полоз доручив податковому управлінню вивчити «вплив податкової системи на дробленість селянських господарств» і «вплив на соціальні шари»⁵⁵. Три дні поспіль (13–16 квітня 1929 р.) колегія на чолі з наркомом обговорювала проект нормативного акта про встановлення економічно-фінансових ознак селянських господарств, які надавали б право місцевим податковим органам оподатковувати єдиним сільськогосподарським податком в індивідуальному порядку⁵⁶. Окрфінвідділам дозволили розширення «кола ознак», тобто самостійно визначати соціально-економічний тип платника податку, обкладати його згідно з фінпланом, а не фінансовими можливостями двору. Розробки Наркомфіну лягли в основу постанови РНК УСРР «Про ознаки, які визначали селянське господарство як куркульське»⁵⁷. Особисто долучився нарком і до впровадження системи самообкладання в українських селах. Есерівський романтизм, хоч і мав ознаки «неонародництва», остаточно розвіявся через застосування «класових ознак» «куркульських господарств», а фактично середніх і заможних груп селян.

У 1930 р., коли українські села накрила суцільна колективізація, М.Полоза «відкликали» до Москви. Він очолював бюджетну комісію ЦВК СРСР. Боротьбицьке минуле надгоногло його: у січні 1934 р. М.Полоза заарештували. 4 червня того ж року засудили до 10 років таборів, а 3 листопада 1937 р. на Соловках, в урочищі Сандармох, розстріляли⁵⁸. Йому виповнилося тоді лише 46 років. В «українському списку» страчених опинилися академіки, професори, студенти й аспіранти, історики та письменники, колишні есери, соціал-демократи, міністри УНР, члени УЦР. Там загинув і П.Солодуб, якого особисто знав М.Полоз, а також секретар ВУЦВК і відомий історик-марксист М.Яворський, із котрим доводилося зустрічатися на сесії ВУЦВК та з'їздах рад. Обравши політичну, а не класичну професійну діяльність, М.Полоз поступово торував шлях у Вічність.

⁵³ ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.2. – Спр.1529. – Арк.230.

⁵⁴ Там само. – Оп.1. – Спр.6194. – Арк.1.

⁵⁵ Там само. – Арк.32.

⁵⁶ Там само. – Арк.25.

⁵⁷ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933: 36. док. і мат., 2-ге вид., стереот. / Упор.: Г.М.Михайличенко, Є.П.Шаталіна. – К., 1993. – С.106–107.

⁵⁸ Остання адреса: До 60-річчя соловецької трагедії. – Т.1. – К., 1997. – С.31, 43.

Отже, дослідивши номенклатурно-посадову діяльність М.Полоза в Україні, варто виокремити кілька базових пріоритетів. Їх виявлення та дотримання мали ситуативно-хронологічну послідовність, але завжди опиралися на політично-ідейні переконання самого М.Полоза. Він погодився з курсом на індустріалізацію, навіть «мобілізував» кошти, не заперечував проти сталінської теорії і практики соціалістичної реконструкції народного господарства. Повноваження наркома вимагали від нього їх статусного виконання, тому оперативно-організаційна діяльність Наркомфіну УСРР не завжди збігалася з ментальними, світоглядними й особистими цінностями М.Полоза. Його фінансово-економічним пріоритетом було формування української податкової системи, яка в багатьох випадках вирізнялася від російсько-радянської. Однак фінансовий план, насаджений Москвою, змушував Наркомфін республіки вдаватися до адміністративно-репресивного тиску на платників податку, формувати фіскальну складову податкового апарату, посилити «податковий тягар», запровадити подвійне оподаткування селян у вигляді так званого самообкладання (з ініціативи Москви), перейти до індивідуального порядку стягнення податку за соціально-економічним типом селянських господарств. В офіційно опублікованих республіканських бюджетах, особисто підписаних наркомом М.Полозом, маємо незаперечний факт щорічного збільшення суми податкових надходжень, отже й факт податкового тиску на платників. Есерівське минуле М.Полоза «мирно», без особливого протесту, трансформувалося в його радянсько-номенклатурне повсякдення.

В інституційному змаганні двох структурних одиниць – республіканської й союзної, особливо в галузі міжбюджетних відносин УСРР і СРСР, позиція М.Полоза була помірно опозиційною. Він захищав бюджетні права України в Москві, вимагав від союзного Держплану «справедливого» та «рентабельного» фінансування української промисловості (не лише союзної на території України), обстоював ідею будівництва тракторного заводу в УСРР, а не на Уралі. Протоколи засідань колегії Наркомфіну УСРР, стенограми нарад і з'їздів рад, у роботі яких брав участь український нарком фінансів, засвідчують його принципову посадову й національно-орієнтовану позицію. Основним його пріоритетом на посаді наркома залишався державний бюджет, особливо витратна частина.

Трагізм українського політика М.Полоза полягав у його індивідуальних рисах характеру, в особистому ставленні до національного питання й розбудови самодостатньої та самодіяльної української держави, навіть в її радянському варіанті, а, з іншого боку – у змаганні між «колоніальним статусом» України й функціональним адміністративно-силовим центризмом союзного керівництва.

REFERENCES

1. Bevz, T.A. (1999). *Mizh romantyzmom i realizmom (storinky istorii UPSR)*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Cheberiaiko, O.V. (2012). *Byudzhetna systema v USRR 1920-40-tykh rr.: orhanizatsiino-pravovi ta sotsialno-ekonomichni osnovy funktsionuvannia*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Doroshko, M.S. (2008). *Nomenklatura: kerivna verkhivka radianskoi Ukrainy (1917–1938 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Frolov, M.O. (2004). *Kompartiiino-radianska elita v Ukraini: osoblyvosti insnuvannia ta funktsionuvannia v 1923–1928 rr.* Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
5. Grinko, G. (1925). *Zapadnyj upor SSSR. Khozjajstvo Ukrainy, 10*. [in Russian].
6. Grinko, G. (1926). *Planovyie problemy ukrainskoi ekonomiki. Planove khozjajstvo, 6*. [in Russian].
7. Liubovets, O.M. (2012). *Ukrainski partii revoliutsiinoi doby 1917–1920 rr.: narysy istorii ta prohramni dokumenty*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Lozyskyi, V.S. (2005). *Politbiuro TsK Kompartii Ukrainy: istoriia, osoby, stousunky: 1918–1991*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Shapoval, Yu. (1993). *Ukraina 20–50-tykh rr.: storinky nenapysanoi istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Shapoval, Yu. (2003). *Nevybadani istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Verstiuk V., Ostashko, T. (1998). *Diiachi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady: Biobrafichnyi dovidnyk*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Volobuiev, M.S. (1928). *Do problemy ukrainskoi ekonomiky. Bilshovyk Ukrainy, 2, 3*. [in Ukrainian].
13. Yefimenko, H. (2012). *Status USRR ta yii vzaiemovidnosny z RSFRR: doobvyi 1920 rik*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Yefremov, S. (1997). *Shchobodennyky: 1923–1929*. Kyiv. [in Ukrainian].

Oleksandr DANYLENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of Modern History of Ukraine,
T.Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine), ovdanyl@knu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9246-6574>

Sviatoslav DANYLENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Source Studies and Special Historical Disciplines,
National Pedagogical M.Drahomanov University
(Kyiv, Ukraine), swdan90@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0370-544X>

People's Commissar of Finance of UkrSSR M.Poloz: Political and Economic Priorities (1920's)

Abstract. The main aim of this research is to unveil main stages of the political biography of the Ukrainian statesman and public figure M.Poloz, his professional and educational choices, ideological guidelines, nomenclature activities in the institutions of power in Ukraine in 1917–1929, his political and economic priorities. **Research methodology.** The research is based on the personality of M.Poloz in the context of his activities while being part of organizations, institutions, state structures of the USSR and Ukrainian SSR in the 1920s. The microhistorical approach is used, the principle of historicism is applied, which provides a critical analysis of both archival and printed sources. **Scientific novelty** is determined by the involvement of new historical and historiographical sources, which made possible to reconstruct the little-studied directions of M.Poloz activities, to clarify some important points of his biography. **Conclusions.** M.Poloz's long stay among the leadership of the Ukrainian Socialist-Revolutionary Party had a great influence on his ideological principles, their contradictory transformation in conditions of his daily work as the People's Commissar of Finance of Soviet Ukraine (1926–1929). The main political and economic priorities of the Ukrainian People's Commissar are revealed: preservation of the economic independence of the Ukrainian SSR, protection of budgetary rights of Ukraine, formation of republic's budget revenues, rational use of budget expenditures, proportional financing of Ukrainian industry, etc. The People's Commissar of Finance M.Poloz, performed his official duties, followed the "class principle" of tax collection, promoted the introduction of a system of double taxation of peasants in the form of so-called "self-taxation".

Keywords: Poloz, taxes, Ukrainian tax system, board of the People's Commissariat of Finance of the UkrSSR, Ukrainian Socialist Revolutionary Party, borotbyst, political and economic priorities, nomenclature.

MISCELLANEA

Богдан ЯКИМОВИЧ

доктор історичних наук, професор,
кафедра історичного краєзнавства,
Львівський національний університет ім. І.Франка
(Львів, Україна), b.yakymovych@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1597-1128>

Апология деяких сучасних краєзнавців про початки українського друкарства

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.182>

УДК: [930.2:655.1](477)«653/654»(093.2)

Анотація. Мета допису – спростувати міф про так звану друкарню з рухомими літерами на основі епохального відкриття німця Йоганна Гутенберга, яку фундував львівський міщанин Степан Дропан, і котра нібито діяла у Львові в 1460 р. І хоч ця історія, що ґрунтується на маловірогідних документах XVIII ст., була вже з'ясована у працях провідних книгознавців України, проте як нібито доконаний факт вона ввійшла навіть до сучасного вітчизняного підручника з історії видавничої справи та вряди-годи стає предметом нових спекуляцій аматорів від бібліологічної науки. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму та наукової об'єктивності з використанням порівняльно-історичного, проблемно-хронологічного, структурно-системного методів, а також книгознавства. **Наукова новизна.** Подано картину та дефініції виникнення перших українських друкованих видань. Сформульовано найбільш вірогідні версії та гіпотези, якими могли бути друкарні та їх продукція у Львові у XVI ст., чому до Івана Федоровича (Федорова) в Москві існувала анонімна друкарня, яка роль Швайпольта Фіоля й Івана Федоровича в українському книгодрукуванні, ким найімовірніше була та особа, котра 1574 р. надрукувала у Львові першу датовану книжку кириличного друку.

Ключові слова: українське книговидання, Львів, Дропан, Фіоль, Федорович (Федоров), Тимошик.

Один із найавторитетніших українських мовознавців XX ст. О.Мельничук подає таке тлумачення терміна «апология»: «відвертий беззастережний захист певних положень»¹. Чому я пояснюю це слово? Після великої втрати для української історичної науки в останньому десятиріччі – смерті двох провідних істориків-книгознавців Ярослава Ісаєвича та Ярослава Дашкевича – час від часу в наших фахових і популярних виданнях з'являються дивні статті, в яких учені особи починають реанімувати заяложені та, зрештою, саме у працях названих визначних бібліологів спростовані міфи про так звані початки друкарства на українських землях. До речі, акад. Я.Ісаєвич у своїй фундаментальній книзі, що зробила б честь будь-якій європейській нації, присвятив цьому епізоду нашої

¹ Словник іншомовних слів / За ред. чл.-кор. АН УРСР О.С.Мельничука. – К., 1974. – С.62.

історії... аж один абзац². І ще одне уточнення щодо мети мого допису: це не відгук на останні публікації прихильників і захисників сумнівних версій, це – ґрунтована на реальних фактах спроба раз та назавжди пояснити українським гуманітаріям, за яких обставин, коли, яким способом розпочиналося вітчизняне друкарство. Отже почнемо *ad hoc*.

На жаль, спокуса підтасувати ті чи інші відомості або ж скористатися безпідставними домислами долає часом навіть дуже ерудованих та авторитетних людей. Очевидно, не з мотивів гонитви за сенсацією, а радше через гіпертрофовані патріотичні почуття. Саме на таку спокусу й піддався відомий київський науковець і педагог, отієнкознавець, доктор філологічних наук, професор Київського національного університету культури і мистецтв Микола Тимошик. У науковому журналі «Український інформаційний простір», де він очолює редколегію, а видавцем якого є згаданий виш, відносно нещодавно з'явилася його стаття під назвою «Перший український друкар Степан Дропан, а не Іван Федорович: До першодруку в перекладі українською латиномовних архівних документів про першу друкарню у Львові Степана Дропана від 1460 року – за 112 років до приходу туди з Москви Івана Федоровича». Наведу також її назву англійською мовою, адже так вона заявлена разом з англійським резюме: «The first Ukrainian printer is Stepan Dropan, Not Ivan Fedorovych: To the first printing in Ukrainian translation of the Latinlanguage archival documents, about the first printing house in Lviv by Stepan Dropan from 1460 – 112 years before Ivan Fedorovych came there from Moscow³. Не коментуватиму самої назви, яка зі стилістичного погляду містить надто багато публіцистичного компонента, бо ж мені йдеться насамперед про зміст. Мабуть, проф. М.Тимошик і справді твердо переконаний у підставовості викладеного у згаданій статті, позаяк вирішив ознайомити з головними її тезами й ширший загал, тож у лютому 2020 р. опублікував нову свою розвідку «Таки Степан Дропан, а не Іван Федорович: Остаточо розвіяно ще один російський міт української історії про нібито “старшість” російської книжки над українською» – тепер уже в багатотиражному, як на нашу сьогоднішню ситуацію, популярному культурологічному тижневику⁴. Прочитавши цю нову інтерпретацію відомої всім професійним книгознавцям давно фахово спростованої гіпотези, я зателефонував колезі та спробував з'ясувати, по-перше, для чого він звеличує те, що взагалі навряд чи могло бути, а по-друге, чи коректно, на його думку, ототожнювати технічний переворот німця Йоганна Гутенберга та евентуальну ксилографічну майстерню? На ці резонні запитання отримав відповідь, яка ошелешила: «Колего, ти просто не є патріот». Я абсолютно щиро поділяю патріотичну налаштованість шановного професора, однак певний, що у сфері наукових студій цей аргумент повинен підпорядковуватися принципам максимальної точності, об'єктивності, бездоганного знання джерел і напрацювань попередників та володіння поняттєвим апаратом. Урешті, базований саме на таких засадах, патріотизм набуває того найвищого кшталту й нездоланної сили в будь-яких дискусіях – від суто наукових до політичних і публіцистичних.

Я на той час ніяк не мав змоги писати полемічні нотатки з цього приводу. А шкода. Адже незабаром уже у провідній і чи не найінтелектуальнішій газеті нашої країни «День» з'явилася стаття кандидата філософських наук із Києва Юрія Килимника «Факт з історії українського друкарства: Професор-поліглот Михайло Лецькін удруге дав життя прадавнім архівним документам»⁵, де питання про зародження вітчизняного

² Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Л., 2002. – С.9.

³ Український інформаційний простір. – 2019. – №2(4). – С.24–62.

⁴ Слово Просвіти. – 2020. – 13–19 лютого. – №7.

⁵ День. – 2020. – 17–18 липня. – №132–133. Щоправда, мені ніколи не доводилося читати жодної статті Ю.Килимника на книгознавчі теми.

друкарства висвітлене у ключі, започаткованому в публікаціях М.Тимошика. Тому необхідність навести реальні наукові резони з цього приводу стала просто нагальною.

Початки безпосередньо московського книгодрукування таки тісно пов'язані саме з українськими землями, котрі тоді, як відомо, перебували частково у складі Великого князівства Литовського та Польського королівства. Але все це входило до єдиної – після Люблінської унії 1569 р. – найбільшої й наймогутнішої на той час держави під назвою Річ Посполита. Як небезпідставно твердять у своїх численних студіях російські книгознавці, починаючи від дореволюційних учених В.Ундольського, І.Мансветова, митрополита Макарія (Булгакова) аж до теперішніх Є.Немировського, А.Зьорнової, Ю.Рубана й багатьох інших, у Москві до створення державної друкарні приблизно від 1550 до 1560 рр. існувала дивна, навіть як на тодішні обставини, так звана анонімна московська друкарня. Це були часи ще не так давнього вступу на престол Івана IV Грозного. До речі, російський дослідник О.Сидоров навіть припускає, що ця анонімна друкарня певний час могла співіснувати з державною. Він стверджує, що широкошрифтове Євангеліє і Псалтир (продукція згаданої приватної друкарні) вийшли у світ після 1564 р.⁶

І хай на час її функціонування та в період творення державного поліграфічного підприємства цар був ще молодий і не дійшло ще до розгулу опричнини, ситуація все-таки виглядає майже детективною. Як могло статися, що в уже добре централізованому Московському царстві існувала недержавна (приватна) друкарня, про яку безумовно знав самодержець, ба більше, толерував її діяльність? Відповідей на це запитання може бути кілька. Однак гіпотеза, яку викладу нижче, украй невігідна для одвічно заідеологійованої російської гуманітарної науки.

На мій погляд, розв'язок цієї загадки вельми простий і лежить на поверхні: хтось мав бути дуже вже зацікавлений в її функціонуванні, і цим «кимось» у тодішніх умовах був саме молодий Іван IV. Якими мали б бути причини для такого революційного дозволу, адже він добре орієнтувався у своєму насправду дрімучому з погляду освіченості оточенні й усе ж пішов чомусь на такий крок? Знову-таки видається: або не дуже ще багатий тоді цар потребував коштів, а хтось гроші за функціонування друкарні платив, або це відповідало інтересам московської зовнішньої політики, котра цілковито зосереджувалася в руках самого правителя. А найімовірніше, що ці обидві обставини збігаються. Спробую обґрунтувати думку, що було саме так. Та ще й тодішній московський митрополит Макарій (помер 1562 р.) підтримував царя у цьому питанні. До речі, І.Крип'якевич давав високу оцінку діяльності ієрарха: «Заснування друкарні було однією ланкою у довгому ланцюзі культурних заходів, що їх розгорнув літературний гурток митрополита Макарія, який ставив собі за мету зосередити і впорядкувати літературну спадщину минулих століть»⁷.

Звернімося до авторитетної думки професорки Лідії Коць-Григорчук, котра 2008 р. опублікувала глибоку статтю⁸. Шкода, що наші сучасні фахівці не завжди користають із досягнень у науці своїх попередників. Аналізуючи у цій студії вузькошрифтове Четвероєвангеліє, примірник якого вийшов в анонімній московській друкарні, дослідниця, поряд із незаперечними висновками щодо його мовних особливостей, які чітко

⁶ Сидоров А.А. История оформления русской книги. – Москва, 1964, – С.49.

⁷ Крип'якевич І. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. – К., 1953. – С.36.

⁸ Коць-Григорчук Л. Біля джерел кириличного книгодрукування // Українська мова. – 2008. – №1. – С.50–68.

свідчили, що видання було підготовлене в Україні, упровадила цю унікальну пам'ятку у широкий історичний контекст, на чому слід зупинитися детальніше. Процитуємо Л.Коць-Григорчук, чия думка, до речі, збігається з нашими міркуваннями, викладеними вище:

«Залишається загадкою, чому двадцятирічний цар у 1550 р. заговорив про можливість друкувати в Москві книги [...]. Якщо привезено з території тодішньої Польщі друкарський верстат і заготовки книг одіозного в польській державі кириличного письма з текстами, які рясніли українізмами, то ініціаторів започаткування друкарства в Москві варто, мабуть, шукати серед українських діячів культури та вже згаданих родичів Івана IV»⁹.

Не слід забувати ще й таку важливу обставину: Іван Грозний був наполовину українець. Його батько, московський князь Василій III, у другому шлюбі мав за дружину княжну Ганну Глинську, чий рід, спокусившись на московські обіцянки, покинув рідні землі й емігрував із Великого князівства Литовського до Москви¹⁰. До такої шляхетної та вкрай актуальної тоді справи, як розповсюдження на етнічних українських землях книгодрукарської технології в обхід натиску польського римо-католицизму, могла також долучитись і знаменита родина князів Острозьких.

Допоки заданий московський цар був хоч трохи адекватною людиною й не розпочав іще через важку форму душевної хвороби винищувати своє найближче оточення, а також родичів (це з ним станеться десь на початку 1560-х рр.), він мислив досить сенсовно. Як свідчить підготовлене в Москві на підставі ухвал президій РАН і НАН України маловідоме для вітчизняного загалу видання, наприкінці 1540 – у 1550-х рр. головною проблемою Івана Грозного було наповнення державної скарбниці, себто фінанси. Скориставшись практикою азійських володарів, цей тиран створив систему важких податків, із цією метою реформував державне управління й не цурався обдирати буквально всіх – від найбагатших до найбідніших. А ще – гострив зуби на сусідів і, урешті, захопив Казанське ханство, добре використовуючи, за сучасною термінологією, методи гібридної війни¹¹. Подібні думки висловлює й відомий європейський історик, фахівець із питань Центрально-Східної Європи Андреас Каппелер. Наведу його міркування (цитата буде розлога, але вона дає дуже багато для розуміння тодішньої ситуації в Московії):

«Повернемося ще раз до питання, які ж причини спонукали Москву в 50-х рр. XVI ст. зламати правила політики щодо Степу в боротьбі за спадщину Золотої Орди й перейти до анексії територій своїх суперників? У різних дослідженнях це питання розв'язувалося по-різному. Однаково важливу роль відігравали тут, поза сумнівом, як стратегічно-військові мотиви, так і економічні міркування (торгівля по Волзі, здобуття земельних резервів для московського служилого дворянства). Для якісного стрибка до завоювання та анексії вирішальним було нове самоусвідомлення, яке розвинули в ці роки молодий московський правитель і його оточення. Його основою була імперська свідомість, яка знайшла свій вияв у коронуванні царя 1547 р. і в легітимізаційних легендах, які виводили домагання

⁹ Там само. – С.65.

¹⁰ Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. ред. Ф.П.Шевченко, Б.З.Якимович. – Л., 1990. – С.496.

¹¹ Нариси історії Росії / Б.В.Ананьч, І.Л.Андреев, Є.В.Анісімов та ін.; за заг. ред. О.О.Чубар'яна; пер. з рос. – К., 2007. – С.288–291.

Москви з часів Києва, Візантії і навіть Риму. Ця панівна ідеологія ґрунтувалася не на доктрині “Москва – третій Рим” чи ідеї translation imperii з Константинополя до Москви, як стверджують давніші дослідження, а на підкресленні особливого розвитку Русі, династії Рюриковичів і її успішної політики експансії в “збиранні руських земель”. Ця імперська свідомість посилювалась боротьбою за спадщину колосальної держави – Золотої Орди: Казань і Астрахань як осідки законних чингісидських правителів, яких у Росії називали царями, могли б значно посилити святість та імперські претензії московського царя»¹².

Якби мій опонент проф. М.Тимошик не ставив собі за мету обґрунтувати уможлядно наперед сконструйовану схему початків друкарства на українських землях, він міг би й сам дійти подібних висновків, висунути реальніші гіпотези про цей справді складний і неоднозначний процес. Та, мабуть, головна причина такої заангажованості криється ось у чому. У його книжці-підручнику з історії видавничої справи¹³ є розділ під назвою «Концепції витоків вітчизняного книгознавства», що складається з п'яти підрозділів. Для того, щоб читач зрозумів, звідки корені подальших розумувань, зупинюся на цьому ключовому для всієї книжки розділі. Перший підрозділ називається «Російська (радянська) концепція»¹⁴. Цілком з автором погоджуюсь, але... На с.130 він наводить фрагмент зі свого виступу на II міжнародній конференції з проблем славістики (жовтень 1996 р., м. Баєза, Іспанія), коли він уперше заявив на весь світ про Дропанову друкарню у Львові 1460 р., із жалем констатуючи, що російські книгознавці наведені факти визнали «непереконливими».

Другий підрозділ має назву «Концепція західних учених»¹⁵. Її проф. М.Тимошик цілком доречно зводить до такої тези: «До прибуття І.Федоровича (І.Федорова) у Львів і заснування ним у 1572–1573 рр. друкарні та видання у 1574 р. “Апостола” на західноукраїнських землях існувало книгодрукування». Очевидно, ця концепція слушна, оскільки, як відомо, сам І.Федорович стверджував про це в післямові до львівського «Апостола», кажучи, що він ішов слідами «богоизбранна мужа», оновив занедбану справу¹⁶.

Не викликає заперечень і концепція І.Огієнка, яку, до речі, повністю підтримував акад. Я.Ісаєвич, і котру проф. М.Тимошик наводить у третьому підрозділі. Згідно з нею, виникнення українського друкарства датується 1491-м роком, тобто створенням у Кракові друкарні німця-франконця (всі мудрування аматорів щодо нібито його слов'янського походження рішуче відкидаємо!). І тут треба зробити чи не найголовніше уточнення: друкарня Швайпольта Фіюля була оснащена саме на взірць винаходу Й.Гутенберга, і це у жодному випадку не була якась ксилографічна майстерня. Першим друкарем на території Польського королівства, котрий користувався рухомими металевими літерами кириличного шрифту, став Ш.Фіюль, а шрифти для нього ексклюзивно виготовляв теж німець Рудольф Борсдорф із

¹² Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Пер. із нім. Х.Назаркевич, наук. ред. М.Крикун. – Л., 2005. – С.23.

¹³ Тимошик М.С. Історія видавничої справи: Підруч. 2-ге вид., випр. – К., 2007. – 496 с.

¹⁴ Там само. – С.128–131.

¹⁵ Там само. – С.131–133.

¹⁶ Щодо самої особи І.Федоровича, досі достеменно так і не з'ясовано ані його походження, ані де навчалася ця людина, зокрема друкарського мистецтва, ані чому разом зі П.Мстиславцем вони тікали в Литву, а пізніше чому І.Федорович із Заблудова перебрався саме до Львова, як і те, чому він отримав значні на той час кошти від місцевих міщан на реалізацію своєї ідеї? Отже на дослідників ще чекає велика робота у цьому напрямі.

Брауншвайга. До речі, Я.Ісаєвич уважав найстарішим дотепер відомим друком на слов'янських землях латиномовну листівку-календар на 1474 р., видану у Кракові¹⁷. На запитання, чому українська книжка вперше з'явилася не на етнічних українських територіях, відповідь дуже проста: Краків того часу був столицею держави, до котрої входили наші землі, тож це все пояснює. Але яка була реакція польської влади й, зокрема, латинської церкви? Друкар потрапив до рук інквізиції й мусив негайно тікати з такої «толерантної» до братів-слов'ян слов'янської країни! Отже саме Ш.Фіоль, як це цілком слушно відзначав проф. І.Огієнко, став першою в історії українського друкарства людиною, котра за допомогою верстата, сконструйованого за моделлю винаходу Й.Гутенберга, випустила у світ друковане кириличне видання. Це має бути аксіомою для всіх істориків українського друкарства. Якщо хтось не згоден із цим категоричним твердженням, пропоную такому добре ознайомитися з низкою праць проф. Я.Дашкевича. А для наочності бодай раз з'їздити до Німеччини, у місто Майнц, побувати в музеї Й.Гутенберга й побачити те розмаїття інкунабул, які з'явилися на світ у Німеччині, Франції, Італії, Голландії... Причому це були далеко не лише богослужбові книги, а й величезна кількість світської літератури¹⁸. А ми говоримо про якісь ефемерні друки на наших теренах, *не маючи жодної книжки*, ба навіть її фрагмента!

Урешті звернуся до авторитету великого Івана Франка. У своїй ранній, але глибокій статті 1878 р. український мислитель писав: «Винайдення письма стає підставою й головною умовою розвитку точних наук, дозволяючи нагромаджувати наукові матеріали ріжним людям і даючи можливість починати пізнішим від того пункту, де зупинилися попередники»¹⁹. А далі – найголовніше:

«[...] мабуть, жоден винахід не справив такого тривалого і потужного впливу на людство, як винайдення друку. Мала рухома літера, вирізана спочатку з букового дерева (букова паличка, Buchstabe), а пізніше відлита з м'якого металу, – стала велетенським рушієм поступу! Чому? Тому, що здобутки думки, досі з великим зусиллям сховані хіба що в кількох місцях, зробила тим, чим вони були по суті – спільним вічним добром усього людства; літера відкрила всім ворота для набування знань правди, бо понесла однакове благодотворне світло і до пишних палаців, і під солом'яну стріху. І то сталося завдяки малій рухомій літері!»²⁰.

Наполегливо прошу опонентів усвідомити – ідеться саме про *малу рухома літеру!*

У четвертому підрозділі, що називається «Концепція Ореста Мацюка і Якіма Запасака», автор підручника проф. М.Тимошик викладає те, з чого починається наша полеміка – так звану «дропаніаду», себто про друкарню у Львові, якою володів місцевий міщанин Степан Дропан. Про це питання, а також дотичні до нього – у деталях нижче.

¹⁷ Про все це докл. див.: Історія української культури: У 5 т. – Т.2 / Гол. ред. Я.Д.Ісаєвич. – К., 2001. – С.401–403. Тут також з'ясовано про т. зв. існування у Грушівському монастирі на Закарпатті в той час кириличної друкарні, про що досі не перестають писати аматори-краєзнавці.

¹⁸ Прихильників сумнівних гіпотез про кириличне друкарство закликаємо ознайомитися хоча б із такими виданнями: Gutenberg Aventure und Kunst: Katalog zur Ausstellung der Stadt Mainz anlässlich des 600. Geburtstages von Johannes Gutenberg 14. April – 3. Oktober 2000 Herausgegeben von der Stadt Mainz. – 716 S.; Börckel A. Gutenberg und seine berühmtesten Nachfolger im ersten Jahrhundert der Typographie: Im 2 B. – Leipzig, 2018. – 478+484 S.

¹⁹ Франко І. Наука і її взаємини з працюючими класами // *Його ж.* Зібрання творів: У 50 т. – Т.45. – К., 1986. – С.28.

²⁰ Там само. – С.29.

П'ятий підрозділ називається «Узагальнення наукових концепцій». На основі «грунтовного вивчення нововіднайдених архівних документів, збережених пам'яток, залишених писемних згадок сучасників» проф. М.Тимошик робить свої п'ять дискусійних висновків²¹. Із них лише 1-й і 5-й правильні та історично виважені, а 2–4-й, що стосуються друкарні С.Дропана й початків друкарства власне за технологією Й.Гутенберга, – з області безпідставних гіпотез.

Отже знову зринає запитання до проф. М.Тимошика: хіба варто було витягати на світ Божий давно спростовані і трактовані як сумнівні документи та намагатися довести існування дропанівської друкарні у Львові 1460 р.? Та ще й піднімати такий великий труд: аж у Житомирі шукати філолога-класика Михайла Лецькіна (ніби у Львівському національному університеті не існує кафедри класичної філології й тут ніхто не може прочитати та перекласти з середньовічної латини документ!). До того ж і перекладено ці маловірогідні й пізні документи українською не в найкращій редакції (щодо англійського перекладу не беруся судити, позаяк не є фахівцем-германістом). Викликає зауваження й коректа, адже через недогляд виникли помилки в даті – у перекладі 1409 р., а насправді йдеться про (хай і сумнівний) привілей польського короля Казимира IV від 1469 р.²² Мушу звернути увагу читача, що навіть Орест Мацюк, який уперше надрукував повідомлення про ці документи у журналі «Архіви України», не був таким категоричним, як проф. М.Тимошик. Набагато обережніше щодо реального існування друкарні С.Дропана висловлювався й мистецтвознавець Володимир Стасенко у студії, яку він умістив у виданій разом з Орестом Мацюком та класиком бібліології Якимом Запаском книжці²³.

Але що ж відбувалося насправді в 1460–1470-х рр.? Чи могла тоді у Львові існувати друкарня, яку фундував міщанин С.Дропан? Як не дивно, відповідаю: так! Але – яка друкарня? Це могла бути майстерня ксилографії, однак аж ніяк не друкарня з рухомими літерами – винахід генія людства Й.Гутенберга. Понад те, саме таким способом із виготовлених на Підкарпатті ксилографічних дощок століттям пізніше в московській анонімній друкарні за гроші українських магнатів із Великого князівства Литовського могло бути надруковане вузькошрифтове Четвероєвангеліє, про яке йшлося вище. І не тільки воно...

А тепер звернімося до самих документів 1791 і 1792 рр., котрі з великим пафосом опублікував проф. М.Тимошик у своєму часопису. Як людина, що пильно вивчала під керівництвом незабутніх Я.Ісаєвича й Я.Дашкевича таку допоміжну історичну науку, як *джерелознавство*, не можу втямити, що дають нам українсько- та англомовні переклади цих маловірогідних і давно спростованих класиками вітчизняної бібліології документів? Адже їх треба вміти читати, та й навряд чи їх можливо сповна зрозуміти, оскільки там надто багато різних суперечностей.

Повністю підтримую саме Огієнкову концепцію про першу українську книжку кириличного друку. І хочу закликати як проф. М.Тимошика, так і всіх істориків-краєзнавців не зосереджуватися на фантазіях, якими б спокусливими вони не виглядали, а шановним редакторам поважних українських періодиків – «Слова Просвіти», «Дня» – побажати консультуватися бодай із кількома провідними фахівцями в галузі, аби не поширювати серед масового читача недостовірні «сенсації».

²¹ Там само. – С.143–144. Див. також: *Тимошик М.* Концепція виникнення і розвитку українського друкованого слова // *Друкарство*. – 1994. – №1. – С.6–7.

²² Латинський текст у публікації М.Тимошика (с.43), також латинський відповідник до англомовного перекладу (с.50) мають такі прикрі помилки (див.: *Український інформаційний простір*. – 2019. – №2(4)).

²³ *Запаско Я., Мацюк О., Стасенко В.* Початки українського друкарства. – Л., 2000. – 222 с.

А ще слід нагадати всім, у будь-який спосіб причетним до книговидавничої справи, що книгознавство, виникнувши спочатку як допоміжна історична, сьогодні перетворилося на *спеціальну історичну та культурологічну дисципліну*. Тому рекоменду бібліотекарям, працівникам Книжкової палати України, фахівцям зі спеціальності «Інформаційні комунікації» регулярно читати «Український історичний журнал». А персонально колезі М.Тимошикові раджу обов'язково ознайомитися з уміщеною в «УІЖ» у 2017 р. статтею про події, до яких він колись мав пряму причетність²⁴.

Але чи не найбільше хвилює мене сьогоднішня ситуація як українці читають і купують рідномовну книжку. Направду, ми на порозі гуманітарної катастрофи – споживаємо щорічно у 25 разів менше книжок, аніж, наприклад, німці. А вітчизняні літературні часописи просто зникають із нашого культурного простору (тихо вмерли «Вітчизна», «Дніпро», «Сучасність», «Березіль», ледве животіють «Всесвіт», «Київ», «Дзвін»)… То хіба можна говорити про якийсь поступ національної культури? Звісно, книжки, видані за періоду незалежності України ніяк не можна порівнювати з підрадянськими. Але хто бачив, щоб за радянської доби українська книжка (не говоримо тут про якість чи науковість) виходила накладом 50–100 примірників, та ще й коштом того, хто її безоплатно підготував до друку?! Найсвіжіший приклад: у Харкові ентузіаст Сергій Пущенко за свої гроші тиражем 50 (!) екземплярів випустив «Кобзар» Тараса Шевченка, проілюструвавши його фотоколажами з нещодавніх подій²⁵. Цікаво, чи примірники цієї книжки є в Національній бібліотеці України ім. В.Вернадського та у Книжковій палаті України? А скільки видань, за словами генеральної директорки нашої головної книгозбірні чл.-кореспондентки НАНУ Любові Дубровіної, просто не доходять до її сховищ! У державі існують такі інституції, як Міністерство культури та інформаційної політики України, Український інститут книги, Український культурний фонд. А от видати достатню кількість книжок серії «Бібліотека українського воїна» (ініціатор у Києві Сергій Гальченко, у Львові – автор цих рядків) не можемо. Біда та й годі… Ось на такій вельми тривожній ноті мушу закінчити свій допис про часи значно давніші.

REFERENCES

1. Börckel, A. (2018). *Gutenberg und seine berühmtesten Nachfolger im ersten Jahrhundert der Typographie: Im 2 B.* Leipzig: Miniaturbuchverlag. [in German].
2. Chubarian, O. (Ed.). (2007). *Naryay istorii Rosii*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Hryhorchuk-Kots, L. (2008). Bilia dzherel kyrylychnoho knyhdrukuvannia. *Ukrainska mova*, 1, 50–68. [in Ukrainian].
4. Isaievych, Ya. (2002). *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy*. Lviv. [in Ukrainian].
5. Isaievych, Ya. (Ed.). (2001). *Istoriia ukrainskoi kultury*, 2. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Kappeler, A. (2005). *Rosiiia yak polietnichna imperiia: Vynyknennia. Istoriia. Rozpad*. Lviv. [in Ukrainian].
7. Kobryn, N., Tykholoz, B. & Yakymovych, B. (2017). Plagiat ne maie terminu давности (Vasylenko, M. Ivan Franko: Postup idei). *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 1, 183–197. [in Ukrainian].
8. Krypiakevych, I. (1953). *Zviazky Zakhidnoi Ukrainy z Rosiiciu do seredyiny XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
9. Krypiakevych, I. (1990). *Istoriia Ukrainy*. Lviv. [in Ukrainian].
10. Pushchenko, S. (Ed.). (2020). *Taras Shevchenko. Kobzar (Frontovyi kobzar)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
11. Sydorov, A. (1964). *Istoriia oformleniia ruskoi knigi*. Moskva. [in Russian].
12. Tymoshyk, M. (1994). Kontsepsiia vynykennia i rozvytku ukrainskoho drukovanoho slova. *Drukarstvo*, 1, 6–7. [in Ukrainian].
13. Tymoshyk, M. (2007). *Istoriia vydavnychoi spravy: Pidruchnyk* (2nd ed.). Kyiv. [in Ukrainian].
14. Tymoshyk, M. (2019). Pershyi ukrainskyi drukar Stepan Dropan, a ne Ivan Fedorovych. *Ukrainskyi informatsiinyi prostir*, 4, 24–62. [in Ukrainian].
15. Zapasko, Ya., Matusiuk, O. & Stasenko, V. (2000). *Pochatky ukrainskoho drukarstva*. Lviv. [in Ukrainian].

²⁴ Кобрин Н.В., Тихолоз Б.С., Якимович Б.З. Плагіат не має терміну давності (Василенко М. «Іван Франко: Поступ ідеї») // Український історичний журнал. – 2017. – №1. – С.183–197.

²⁵ Шевченко Т. Кобзар (Фронтний кобзар) / Авт. проекту «Фронтний кобзар», колажів і дизайну видання заслужений діяч мистецтв України С.Пущенко. – Х., 2020. – 792 с.

Bohdan YAKYMOVYCH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Department of the Local History,
I. Franko National University of Lviv
(Lviv, Ukraine), b.yakymovych@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1597-1128>

Apology of Some Modern Local Historians on the Beginnings of Ukrainian Printing

Abstract. The aim of the study is to elucidate the myth of the so-called movable type printing house based on the epoch-making discovery of the German Johannes Gutenberg, which was funded by Stepan Dropan, a Lviv burgher, and which allegedly operated in Lviv in 1460. Although this story was clarified in the works of prominent bibliologists of Ukraine and as a fait accompli even entered the modern Ukrainian textbooks on the history of publishing (by M. Tymoshyk), from time to time it becomes the subject of speculation of amateurs of bibliology. **Research methodology** is based on the principles of historicism and scientific objectivity using comparative-historical, problem-chronological, structural-systemic methods, as well as bibliological methodology. **The scientific novelty** contains the fact that the author gave a picture and definitions of the origin of the first Ukrainian printed editions, as well as formulated the most probable versions and hypotheses concerning printing houses and their products in Lviv in the 16th century and why there was an anonymous printing house in Moscow. The author also studied the role of Schweipolt Fiol and Ivan Fedorovych in Ukrainian book printing and learned who was most likely the person who printed the first dated book in Cyrillic in 1574 in Lviv, the original area of the Ukrainian people.

Keywords: Ukrainian book publishing, Lviv, Dropan, Fiol, Fedorovych (Fedorov), Tymoshyk.

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Заторський Н.

«Послання Мисаїла до папи Сикста IV» 1476 року: реконструкція архетипу. – 2-ге, випр. й доп. вид. – Л.: Вид-во УКУ, 2019. – 560 с. (серія «Київське християнство», т.XV)

Розлоге й пишномовне послання, адресоване в березні 1476 р. папі Сиксту IV митрополитом Мисаїлом і групою церковних та світських достойників, є унікальною пам'яткою, котра

яскраво репрезентує літературно-богословську традицію XV ст. на теренах Великого князівства Литовського. Епістоля засвідчує відданість її авторів принципам Флорентійської унії (1439 р.) та їх прагнення гармонізувати міжконфесійні взаємини в державі.

Відомо, що екстраординарність цього прямого звернення православних до римського первосвященника не раз викликала сумніви щодо автентичності документа – особливо з огляду на те, що першим його оприлюднив один з ініціаторів Берестейської церковної унії митрополит Іпатій Потій (1605 р.), демонструючи своїм сучасникам наявність проуїїних настроїв у Київській митрополії задовго до подій 1596 р. Відтак Потієве *editio princeps* (продубльоване того ж 1605 р. польською мовою) спричинило дискусію, яка тривала майже 400 років. Примітно, що від самого початку її учасники активно використовували філологічні, археографічні й історичні аргументи (відповідно до тогочасного рівня критики джерел)¹. Утім із бігом часу дедалі гучніше лунали голоси тих, хто заперечував думку про епістолю як фальсифікат, покликаний підкріпити посиланням на «давнину» правосильність Берестейської унії.

Крапку у цій полеміці було поставлено з виявленням у 1970–1980-х рр. двох списків пам'ятки з першої половини XVI ст. Один із них, Синодальний, із рукописного відділу Державного історичного музею в Москві, був надрукований двічі, у 1992 і 2002 рр.² Другий, дещо раніший, із фондів Смоленського обласного краєзнавчого музею, упровадив до наукового обігу Н.Заторський 2013 р.³

Обидва списки надруковано повторно в новітній монографії дослідника. Він успішно реабілітує Потія і як церковного діяча, і як археографа, котрому подеколи

¹ До історіографії проблеми можна додати щойно надруковану курсову роботу студента Київської духовної академії М.Калихевича (1883 р.), яка, утім, відставала від рівня тогочасних наукових досліджень (див.: *Калихевич М.* Про грамоту Мисаїла, митрополита київського, до папи Сикста IV / Публікація Д.Гордієнка // *Православ'я в Україні.* – К., 2020. – С.266–319).

² *Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века.* – Ч.5. – Москва, 1992. – С.951, 1064, 1071–1074; *Русина О.* Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // *Український археографічний щорічник.* – Вип.7. – К.; Нью-Йорк, 2002. – С.281–296.

³ *Заторський Н.* «Послання Мисаїла» за Смоленським списком // *Український археографічний щорічник.* – Вип.18. – К., 2013. – С.401–428.

закидали неточне відтворення списку послання, віднайденого ним у Крево й засвідченого у віленському магістраті. Це разом є підґрунтям для залучення Кревського списку (у знаних публікаціях) до реконструкції протографа пам'ятки – що, власне, і становить головну мету дослідження. Це завдання автор реалізує на підставі трьох вищезгаданих списків послання, а також пізніших джерел, чия вторинність подеколи позірна (чим і зумовлено їх відтворення у книзі Н.Заторського). Ідеться про документи, які постали на основі епістолії: послання митрополита Йосифа папі Александру VI (1500 р.) і написаний не пізніше 1542 р. лист невідомої опальної особи новгородському архієпископові Макарію⁴.

Структура дослідження Н.Заторського підпорядкована його кінцевій меті. Автор відтворює церковно-історичний контекст третьої чверті XV ст., докладно простежує рецепцію й історію дослідження послання та пов'язані з цим наукові контрверзи, установлює співвідношення його списків і тих пам'яток, котрі постали як продукт його переробки у XVI ст. й мають самостійну наукову цінність. Важливо також, що Н.Заторський ідентифікує джерела самого послання та формулює цікаві висновки щодо творчої манери й методів роботи його авторів. Це робить працю дослідника вагомим внеском в українське літературознавство (яке нині, на жаль, відстає від вимог часу).

Однак, зосередившись на реконструкції оригінальної версії документа та декларуючи її як своє головне завдання, Н.Заторський залишив за кадром чимало важливих питань, уже розглянутих ним раніше. Обмежуючись посиланнями на відповідні публікації, автор суттєво збіднює свою монографію у сенсі повноти викладу й доказовості окремих тверджень. «Провисає» цікава гіпотеза про сина Федора Більського як автора листа невідомого опального до архієпископа Макарія. Пунктирно окреслено проблеми ідентифікації адресантів послання, котрі, на наш погляд, доцільно було б розглянути в окремому параграфі чи у спеціальних біограмах, а не лише у примітках до українського перекладу відтвореного архетипу.

Оцінити його реконструкцію мають спеціалісти-філологи, ми ж зупинимось лише на деяких моментах послання, які потребують роз'яснення й уточнення. Так, усупереч думці Н.Заторського (с.399, прим.10), не є проблематичною присутня там згадка про великого князя литовського Андрія («брата в крові» князя Федора Більського). Ідеться про друге ім'я Казимира Ягайловича, яке час від часу зустрічається в різних джерелах⁵. За приклад тут можуть правити як білорусько-литовські⁶, так і московські літописи (зокрема Софійський другий і Львовський, де йдеться про підтримку «польським королем Андреем» попередника Мисаїла – митрополита Григорія Болгарина⁷). Слід згадати й Четью Мінею 1489 р., переписану в Кам'янці-Литовському «при великом королі Андреї»⁸.

⁴ До цих двох варто додати ще одну пам'ятку, шойно виявлену й надруковану Н.Заторським, – чолобитну, адресовану між 1533–1538 рр. тому-таки архієпископу Макарію князем Андрієм Михайловичем Шуйським, який активно користувався Мисаїловим посланням (див.: *Заторський Н.* Компіляція князя Андрія Шуйського на базі «Послання Мисаїла» // Український археографічний щорічник. – Вип.23/24. – К., 2020. – С.568–586). Вона є ще одним свідченням щодо поширення послання на північному сході Русі. Парадоксально, але на території, де Флорентійська унія була повністю відкинута, воно не лише копіювалося, а й використовувалось у прагматичних цілях – як набір епістолярних кліше.

⁵ «Братня» термінологія була характерною для взаємин між нащадками Ольгерда навіть у XVI ст. (типовим у цьому сенсі є послання Івана Більського Сигізмундові Августу (1567 р.): *Послання Івана Грозного.* – Москва; Ленінград, 1951. – С.245–246). Інша справа, що з двох онуків Володимир Ольгердович один (Михайло Омелькович) названий «братом по плоти» Казимира, а другий – його «братом в крові» (Федір Більський). Можливо, це пояснюється тим, що Більський був зв'язаний із Казимиром подвійними родинними узами: його матір доводилася сестрою матері короля – Софії Гольшанській.

⁶ *Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ).* – Т.35. – Москва, 1980. – С.192, 213, 234 (в усіх трьох випадках нотується смерть «Андрея Казимира»).

⁷ *Софийские летописи // Там же.* – Т.6. – Санкт-Петербург, 1853. – С.167, 169; *Львовская летопись // Там же.* – Т.20. – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1910. – С.254, 256.

⁸ *Німчук В.* Четья 1489 року в контексті сучасної україністики // *Українська мова.* – 2014. – №4. – С.13.

До речі, між цим Кам'янцем і посланням Мисаїла є певний зв'язок: серед його адресантів згаданий брат Івана Ходкевича – «пан Павел, наместник каменецкий». Залишається лише дивуватися тому, як мало уваги приділено йому в літературі. Його навіть не внесено до генеалогічної таблиці, присутньої в монографії, яка присвячена родині Ходкевичів⁹. Між тим подібна згадка не поодинокі: у Литовській метриці, наприклад, ідеться про існування «листа судового небожчика пана Михаила Монтовтовича а пана Ивана Ходкевича, а брата его пана Пацка» (1507 р.)¹⁰. До того ж інтригує те, що ім'я Павла Ходкевича у Смоленському списку послання виділено кіновар'ю разом з іменами князя Дмитра Вяземського й Андрія Солтана. На жаль, у книзі Н.Заторського цей факт був відзначений лише мимохідь і не отримав пояснення. Сам Іван Ходкевич фігурує в посланні як «в войсках гетман наивысший» – і, певно, цей момент вартий уваги фахівців, котрі ведуть відлік носіїв цього «уряду» від Петра Яновича Монтигирдовича¹¹.

Що стосується виділеного у Смоленському списку Андрія Солтана, який згадується серед адресантів послання як «пан Андрей с Попортеи», то питання про локалізацію його володінь цілком задовільно розв'язав ще митрополит Макарій (Булгаков), посилаючись на археографічні публікації XIX ст.¹² Відповідно, немає потреби в актуалізації цього сюжету, а водночас можна тільки вітати звернення Н.Заторського до питання про родинні зв'язки між згаданими в посланні Солтанами¹³. Щоправда, варто було б приділити більше уваги одному з них – «честному в боярех» Михайлові Загоровському, аби спростувати уявлення, що звернення до Сикста IV було проігноровано волинським нобілітетом¹⁴. Звісно, статус цього члена родини Солтанів не дорівнював княжому, та загалом Загоровські були помітними представниками тамтешнього панства¹⁵.

У контексті регіонального представництва слід зауважити ще одного підписанта послання – «благородного пана Евстафия Васильевича с Полоцка», визначного представника родини Корсаків. Рід започаткував боярин Федір, який жив десь на рубежі XIV–XV ст., а під прізвищем Корсак першим виступив його онук Василь Дмитрович – батько Євстафія Васильовича, котрий згадується у джерелах між 1440–1485 рр.¹⁶ Доволі цікава присутня в посланні характеристика останнього як «пребольшего в боярех». Не маючи прямих відповідників у лексичі синхронних документів, вона дуже точно окреслює специфічний статус Євстафія Корсака, успадкований ним від батька. Ідеться про верховенство у середовищі полоцьких бояр, яке фіксується в латиномовних джерелах як «*bagonum superioris*». Архаїчний за своєю природою, цей неформальний інститут забезпечував «старшому» боярину виняткову роль у житті Полоцка в XV–XVI ст.¹⁷

⁹ *Kirkienė G.* LDK politikos elito galingieji: Chodkevičiai XV–XVI amžiuje. – Vilnius, 2008. – II.1.

¹⁰ Lietuvos Metrika: Knyga №8 (1499–1514). – Vilnius, 1995. – №222. – P.203.

¹¹ Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku: Spisy / Oprac. H.Lulewicz, A.Rachuba (= Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: Spisy. – T.XI). – Kórnik, 1994. – S.40–41.

¹² *Макарий.* История русской церкви. – Кн.5. – Москва, 1996. – С.138, 394; Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.5. – Вильна, 1871. – №2. – С.3–4; Т.6. – Вильна, 1869. – №16. – С.25–26. Найраніша згадка про Попорті міститься, очевидно, в акті Ягайла 1387 р. (див.: Грамоти XIV ст. – К., 1974. – №40. – С.76).

¹³ *Заторський Н.* Родина Солтанів за свідченням «Послання Мисаїла до папи Сикста IV» // Гілея: Науковий вісник. – Вип.143(1). – К., 2019. – С.37–42.

¹⁴ *Ульяновський В.* Митрополит київський Спиридон. – К., 2004. – С.77. Тут-таки (с.77–78) дослідник демонструє дивне нерозуміння того, у чому полягали кар'єрні успіхи деяких адресантів послання Мисаїла. Пор.: *Jarmolik W.* Kariery polityczne dworzan litewskich Kazimierza Jagiellończyka // Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. – Toruń, 1996. – S.100–101.

¹⁵ *Ворончук І.* Рід Загоровських у приватному й публічному житті шляхетського соціуму Волині XVI – першої половини XVII ст. // Українознавство. – 2012. – №4. – С.61–69.

¹⁶ Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. – Т.2. – Москва, 2015. – С.420.

¹⁷ *Варонін В.* Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. // Беларускі гістарычны агляд. – Сш.1(8). – Мінск, 1998. – С.39–53.

Більш проблематичною є ідентифікація згаданих у посланні київських бояр Івашковичів – Романа, «старосты путивльського», та Іоанна, «посла мирного к поганом», котрий фігурує в дипломатичному листуванні як Івашенцо. Н.Заторський отожднює цих братів із Волчковичами (с.401, 550), керуючись традицією, започаткованою дослідженнями Н.Яковенко¹⁸, – хоча раніше було вказано на її помилковість¹⁹. Власне, вірну гіпотезу щодо родинних зв'язків між Івашковичами висловив ще А.Бонецький²⁰.

У цілому, гадаємо, дослідження виграло б від знайомства Н.Заторського як зі спеціальною генеалогічною літературою, так і з синодиками XV ст., важливими для розуміння соціокультурного тла послання²¹. Невідомим науковцю залишився і його міжнародний контекст: те, що в 1470-х рр. до Сикста IV апелював не тільки Михайло Олелькович, а і його зять – православний молдавський господар Стефан Великий, який прагнув створення антиосманської коаліції²². Вочевидь не випадково в посланні Мисаїла також присутній мотив активної протидії мусульманам: «Видящи они наше нестроение и немирную промежду нами нелюбовь, многие страны христианские поседоша и в свой закон Махметов многих от них обратиша; уже бо и самих нас поблизу они ныне суть, а [...] на таковых подобает вражду имети купно всему роду христианскому».

Принципово невірною є заувага Н.Заторського стосовно того, що в 1458 р. «папа Пій II поділив Руську Церкву на дві: верхню (пізнішу Московську) і нижню (власне Київську), пристосовуючись тим самим до тогочасних геополітичних реалій та виходячи з перспективи дотримання на цих теренах Флорентійської унії» (с.23–24). Насправді, окреслюючи територіальні межі духовної влади митрополита Григорія Болгарина володіннями Казимира (вона поширювалася на «Київ, Литву і всю Нижню Русь»), папа використав традиційну термінологію – архаїчну²³ й доволі аморфну, позбавлену чітких географічних орієнтирів²⁴. Крім того, у папських посланнях Григорій значиться і як митрополит «всієї Русі» («totius Russie») ²⁵.

Зупиняючись на питаннях термінології, слід відзначити ще один контрверсійний момент. У перекладі послання українською мовою, зробленому Н.Заторським, «Росия» передається як «Русь» – навіть якщо сам дослідник визнає кон'єктуру «Росия» первинною²⁶. Відповідно перекладається й визначення «росийский»²⁷ – і таким чином затушовується сюжет, вартий прискіпливої уваги фахівців.

¹⁸ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.154, 156–157, 159.

¹⁹ Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком. – С.290–291.

²⁰ Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887. – S.100.

²¹ Скажімо, наприкінці XV ст. ім'я уніата Ісидора (як і ім'я католика Вітовта) фігурувало в пом'янику Києво-Печерського монастиря (див.: Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.6. – Отд.3. – К., 1892. – С.4, 6). Див. коментар: Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком. – С.288.

²² Стефан був одружений із Михайловою сестрою Євдокією Олельківною (пом. у 1467 р.).

²³ Відомо, що ще давньоруські книжники ділили східнослов'янські землі на «нижні» та «верхні» (див.: Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Москва, 1962. – Ст.112, 359, 369, 645). Див. також: Чекин Л.С. О географических терминах «Понизье», «верх» и «низ» в древнейших восточнославянских летописях // Язык. Культура. Взаимопонимание: Мат. междунар. конф. – Львов, 1997. – С.111–115.

²⁴ Докл. див. у публікації, де ці моменти аналізуються у зв'язку з самоідентифікацією Василя Нікольського – православного ортодокса, автора «Сказания о исхождении Святого Духа» (1511 р.): Русина О. Політико-конфесійні орієнтири православних канцеляристів рубежу XV–XVI ст. // Український історичний журнал. – 2017. – №5. – С.14.

²⁵ Gudziak B. Crisis and Reform. – Cambridge (Mass.), 1998. – P.46, 315.

²⁶ Йдеться про наявність терміна «Русь» у титулатурі Мисаїла. Він названий митрополитом «всєа Русі» у Смоленському списку послання, тоді як Кревський список містить варіант «всєа Росиин», який Н.Заторський уважає первинним (див. с.256, 479 розглядуваної у цій рецензії праці).

²⁷ Автор пояснює це наступним чином: «Прикметник “русский” (у грамоті переважно вживається лексема “росийский”) укладачі прикладають до себе, тоді як для представників Московщини використовується прикметник “московський”» (див. с.416, прим.122; також с.427, прим.195 праці Н.Заторського, що становить предмет цього відгуку). Насправді визначення «московський» у посланні не має ніяких етнокультурних конотацій: воно міститься

У посланні Мисаїла є чотири словосполучення з лексемою «росийский», нехарактерною для тодішніх східнослов'янських земель Литовської держави: «нам сущим росииским словяном», «нам живуцим далече на северных странах в граде светлоросииския чреды», «нам сыновом светлоросииския чреды», «росииския сыны и весь наш великородныи и многии словеньский язык» (с.285, 309, 313, 328, 483, 487, 490, 506). Як бачимо, автори документа декларували, що являють собою «росийское» відгалуження численного слов'янського племені й «свет(л)оросийскую» частину Христової череди. Між тим, у XV ст. навіть у Московській Русі використання еллінізованих форм «Росия», «росийский» мало спорадичний характер²⁸. У межах Великого князівства Литовського вони поширилися століттям пізніше²⁹.

Унікальність цих визначень полягає в тому, що ми маємо справу з автохарактеристикою, украй рідкісною в тодішній письмовій традиції. На цьому тлі здається дивним, що у спеціальних працях, присвячених етнокультурній свідомості східного слов'янства, немає посилань на це цікаве джерело. Вочевидь, далася взнаки сумнівна «репутація» пам'ятки, яка наразі повністю «реабілітована».

Варта уваги й така лексична новація, як визначення «светлоросииский» / «светлоросииский»³⁰. Гадаємо, воно вписується у число прямих «попередників» терміна «Свята Русь», який з'явився століттям пізніше у творах Андрія Курбського часів його еміграції³¹. На нашу думку, на нього мають зважати фахівці, котрі цікавляться генезею святоруського дискурсу.

Резюмуючи, наголосимо, що праця Н.Заторського знаменує, поза будь-яким сумнівом, якісно новий етап у студіюванні послання Мисаїла. Вона виконана на високому науковому рівні, на основі сучасних принципів текстології, із використанням усього кола джерел і широкого спектра досліджень, дотичних до окресленої проблематики. А оскільки колега продовжує працювати над цією темою, сподіваємось, що йому стануть у пригоді висловлені нами зауваги.

Олена РУСИНА

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), erusina@ukr.net

Світлана КОСТИЛЄВА

докторка історичних наук, професорка,
завідувачка кафедри історії,
Національний технічний університет України «КПІ ім. І.Сікорського»
(Київ, Україна), s.kostyleva@ukr.net

тільки в титулі великого князя московського Івана III, що до нього, як зазначено в документі, папа відрядив легата Антонія (Бонумбре) (с.385 праці Н.Заторського).

²⁸ Клосс Б.М. О происхождении названия «Россия». – Москва, 2012. – С.29.

²⁹ На цьому робив акцент Б.Бучинський (див.: *Бучинський Б.* «Грамота Мисаїла» і «грамота Ніфонта» // Записки Українського наукового товариства. – Кн.ХІІІ. – К., 1914. – С.12). Див. щойно запропоноване пояснення: *Русина Е.* Флорентійська унія і русь: етнокультурний аспект // *Релігія і русь, XV–XVIII вв.* – Москва, 2020. – С.32–51.

³⁰ Зауважимо, що Н.Заторський перекладає ці визначення як «ясновельможний руський» (див. с.427, 430 його праці).

³¹ У сучасних дослідженнях відзначається слухність запропонованого О.Соловйовим зближення епітетів «святой» і «светлый» стосовно Русі (див.: *Дмитрисв М.В.* Парадоксы «Святой Руси» // *Cahiers du Monde Russe.* – Vol.53 (2012). – №2/3. – Р.322–323; *Его же.* «Израиль», Сион, Иерусалим как «место памяти» православной руси Речи Посполитой XVI–XVII вв. // «Места памяти» руси конца XV – середины XVIII в. – Москва, 2019. – С.241).

Білоус Н.

За крок до Вічності: Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть. – К.: Інститут історії України НАНУ; видавничий дім «Простір», 2021. – 536 с.

Кожен історик хоче працювати з документами, з яких він може отримати якнайбільше інформації про досліджуване минуле. Такими джерелами часто є наративи або еґо-документи, де люди, які їх створювали, відтворювали мотиви своїх учинків, розповідали про сучасні для них події як очевидці, оцінювали вчинки історичних осіб, виявляли особисте ставлення до державних чи церковних інституцій. Якщо говорити про історію середньовічного та ранньомодерного часу, то таких джерел залишилося на українських землях обмаль і більшість з них опублікована та прокоментована. Із цього періоду у сучасних архівних сховищах збереглося набагато більше актових, описово-статистичних документів, головні джерелознавчі переваги яких полягають у масовості та об'єктивному характері вміщених даних.

У цьому джерелознавчому ряді тестаменти (синонімічно в різній історичний період на наших землях вони називалися «заповітами», «духівницями») займають проміжне становище. Як акти останньої волі людини, що перед смертю розпоряджається своїм майном, їх можна віднести до еґо-документів, але на їхню форму впливали правові норми (обов'язкові свідки, формуляр, запис до актових книг), поза межі яких тестатор і його спадкоємці не могли вийти. Із цього погляду тестаменти відображають, з одного боку, суб'єктивні погляди авторів заповітів, котрі повідомляли унікальні дані зі свого життя, а з іншого, містять об'єктивні риси минулого, які дослідник вивчає з огляду на масовий характер цього джерела. З погляду соціальної, культурної, релігійної, економічної історії, розвитку ментальності епохи, відтворення реалій щоденного життя, побутових реалій та в інших ділянках досліджень гуманітарних наук про домодерне суспільство заповіти залишаються дуже недооціненими джерелами.

Донедавна в українській історіографії тестаменти переважно залишалися поза увагою фахівців, а окремі статті не змінювали ситуації¹. Відома дослідниця українського міста Наталія Білоус своїми останніми публікаціями зробила докорінний переворот у ставленні українських істориків до заповітів. Спочатку вона надрукувала низку статей і розвідок історико-джерелознавчого характеру на підставі тестаментів Києва² та міст Волині³, повний каталог збережених заповітів мешканців волинських міст⁴ і врешті – підсумовуючу монографію, яка й буде предметом нашої уваги.

¹ Як виняток можна вважати захист єдиної дисертації з цієї тематики (див.: *Винниченко О.* Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII ст. як історичне джерело: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2009).

² *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011.

³ *Білоус Н.* Тестаменти волинських міщан XVII ст.: джерелознавчий аналіз // Студії і матеріали з історії Волині 2012. – Кременець, 2012. – С.291–303; *Ії ж.* Тестамент острозького і лубенського міщанина Олександра Дзуси 1667 р. // Острозька давнина. – Вип.5. – Острог, 2016. – С.152–158; *Ії ж.* Тестамент як джерело міщанської писемності на Волині XVII ст. // Київська Академія. – Вип.17. – К., 2020. – С.39–67; *Bilous N.* Testamenty mieszczanów miasta Olyki z lat 1660–1670 // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 2011. – №3/4. – S.347–362; *Ії ж.* Testamenty wojskowych poległych i zmarłych na Wołyniu w XVII w. // *Ibid.* – 2016. – №64 (2). – S.211–224 та ін.

⁴ *Bilous N.* Testamenty mieszczanów miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII w.: Katalog. – Warszawa, 2017.

Під мешканцями волинських міст авторка мала на увазі не тільки міщан, чи громадян міста у правовому сенсі, але також представників шляхетського стану, що масово поселялися в містах як адміністративних осередках, економічних та культурних центрах території, притягаючи інтерес дрібної та середньої шляхти. У дослідницьку опцію потрапили також духівниці католицького і православного кліру, що складали важливу та впливову категорію домодерного міського суспільства. Хронологічно монографічне дослідження охопило період від Люблінської унії (точніше від перших збережених тестаментів кінця XVII ст.) до початку XVIII ст.

Сплеск зацікавлення тестаменами як джерелами важливих історичних відомостей на Заході був пов'язаний з представниками відомої школи «Анналів», зокрема Ф.Ар'єсом, М.Вовелле, Ж.Шифолльо (с.15). Вони розглядали заповіти з погляду ментальності, зокрема ставлення до життя та смерті. Монографія Ф.Ар'єса «Людина перед обличчям смерті» (1977 р.), яку він писав майже все своє життя, стала піонерським прикладом дослідження змін у поглядах на смерть у західному суспільстві впродовж різних епох.

У сучасній українській історіографії прихильником вивчення історії ментальності на основі історико-антропологічних підходів стала професорка Н.Яковенко та її наукова школа, до якої можна сміливо відносити й Н.Білоус. Авторка монографії простежує основні тенденції західної історичної думки, але особливо детально аналізує тенденції й напрями польської історичної науки з досліджуваної тематики, що стала надто популярною в останні тридцять років, від початку 1990-х рр. (с.18–23). В українській історіографії перша розвідка на цю тему вийшла 1927 р. (Кристер А. «Духівниці XVI–XVII віку»), але невдовзі традиція вивчення «тестаментарної» тематики була перервана репресіями тоталітарного комуністичного режиму, що встановив інтелектуальну «залізну завісу» перед українськими істориками на довгі десятиліття. В останні роки завдяки співпраці насамперед із польськими фахівцями виходять друком важливі джерелознавчі видання, присвячені тестаменам міщан і жителів українських міст XVI–XVII ст.⁵, а також шляхти українських земель⁶, що є запорукою та передумовою подальших серйозних наукових студій.

В основі монографічного дослідження лежать 170 виявлених авторкою і здебільшого неопублікованих тестаментів міщан, шляхти, духівництва. Порівняно невелике число цих текстів пояснюється знищенням упродовж бурхливої історії документів міських, шляхетських та духовних канцелярій волинських земель. Зокрема до нашого часу в кількох сховищах Польщі, України та Білорусі збереглося тільки вісім міських книг. Найбільше уціліло заповітів для Олики (78), Дубна (29), Ковеля (20). Інші міста представлені поодинокими актами останньої волі. Загалом у поле зору дослідниці потрапили тестаменти 15 волинських міст (с.36). Окрім заповітів, залучено також інвентарі та описи майна, створювані після смерті тестаторів, що їх варто розглядати разом як різновид «тестаментарної» документації.

Хоч заповіти стали основним видом джерельної інформації в дослідженні Н.Білоус, вона звертає увагу на численні джерелознавчі «пастки», що чекають дослідників при роботі з ними, зауважує, що ці документи створювалися не всіма прошарками суспільства, існувала архаїчна традиція усних заповітів, тому вони не можуть вважатися повністю репрезентативними. Специфіка тестаментів також полягала в тому, що в них утілені тільки наміри тестаторів, котрі не завжди ставали реальністю після їх смерті. Багато питань, що нібито стосувалися справи заповідання (наприклад, побожні пожертви), урегулювалися ще за життя та не вносилися до тестаментів (с.43).

⁵ Testamenty mieszkańców lwowskich z drugiej połowy XVI i z XVII w.: Katalog / Oprac. O.Winnyczenko. – Warszawa, 2017. Каталог тестаментів мешканців волинських міст XVI–XVII ст., опрацьований авторкою, див. у прим.3.

⁶ Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich i ziemskich ziemi halickiej z XVII w. / Wyd. P.Klint, K.Rzemieniecki, J.Węglorz. – Wrocław, 2018; Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich ziemi sanockiej z XVII w. / Wyd. P.Klint, K.Rzemieniecki. – Wrocław, 2021.

Дослідники минулого при роботі з джерелами часто занадто довіряють свідченням тестаторів, котрі могли помилятися у вартості предметів, їх кількості тощо. Авторка наголошує, що у заповітах та посмертних інвентарях часом важливим не ретельний і педантичний підрахунок кожного гроша, а розуміння того, яким був стиль життя міщанина, ієрархія його цінностей (с.175), на що насамперед звертають увагу історики ментальності, дослідники соціальної антропології та представники інших модерних методологічних підходів.

У розділі, присвяченому укладанню заповітів, Н.Білоус вивчає історію тестаментування на наших теренах, фактично тільки з XVI ст., простежуючи походження цього правового інструменту із Заходу, на підставі поширення інституту римського права (с.47). На мою думку, логічно було б включити у цю проблематику аналіз тестаментарної традиції з давньоруських часів. Зокрема в Галицько-Волинському літописі за 1287 р. не тільки згадується, але й повністю наводиться відоме «рукописання» (заповіт) володимирського князя Володимира Васильковича⁷.

Авторка детально простежує правовий бік укладання заповітів у волинських містах на підставі аналізу Литовського статуту, творів польського правника Б.Гроїцького, інших джерел юридичного характеру. Порядок успадкування, умови відновлення та скасування заповітів вивчаються як на підставі правових документів, так і з наведенням конкретних прикладів із волинських тестаментів XVI–XVII ст. Найчастіше укладанням документів, відповідно до існуючих формулярів та шаблонів, займалися писарі міських урядів міст Волині, реєстр яких наводить авторка (с.66–67). Характерно, що соціальний статус волинських писарів був доволі слабким, рідко хто з них міг зробити кар'єру міського лавника чи райці. Для порівняння, у Львові відомий міський хроніст, райця й бурмистер Б.Зиморович починав кар'єру міського урядника саме з посади писаря. Значна частина заповітів не вносилася на письмі, функціонувала в усній формі. Окрім зрозумілого фактора бідності волинського населення, на цю ситуацію впливала й поширена неписьменність, коли не тільки загал міських жителів, але навіть окремі урядники не володіли письмом, наприклад війт волинського міста Сокола (Сокуля) М.Іршинський (с.77). Подібний стан із неписьменністю, навіть елітних прошарків міського населення, особливо в малих містечках був характерний і для інших регіонів Центрально-Східної Європи.

Після глибокого та розгорнутого з'ясування історико-правової ситуації з укладанням тестаментів Н.Білоус переходить до вивчення соціальної картини волинського міста на підставі збережених заповітів. Зі 170 осіб тестаторів 84% були міщани, 12% складали шляхтичі, 3% мали духовне походження. За релігійною ознакою 48% із них становили православні, 28% – католики, 22% – уніати (с.83–84). Вибірка, яку отримала авторка на підставі актів останньої волі волинських мешканців, у загальних рисах репрезентативна і для всього населення Волині XVI–XVII ст.

Заповіти дозволяють привідкрити маловідомі аспекти родинного буття домого суспільства. Невелика тривалість життя, що часто переривалося через війни, пожежі, під час епідемій, смерті породіль і малих дітей зумовлювала й незначну тривалість шлюбу (пересічно 10–15 років; с.90). Звідси і чимало вдів та вдівців, які уклали акти останньої волі. Тестатори намагалися якнайдокладніше повідомити про кількість дітей у своїх шлюбах, наділяючи майном спадкоємців та прагнучі нікого не обділити. Втім інколи в деяких заповітах фігурували неперелічені за іменами «найменші діти», що можна пояснити особливо високою смертністю у цей період дитинства. На підставі заповітів авторка виводить середню кількість дітей у міській волинській

⁷ Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. – К., 1989. – С.439.

родині – 2,5 особи (с.93), що цілком узгоджується зі складом міщанської родини в інших українських містах того періоду (Львів, Полтава та ін.).

Аналізовані Н.Білоус документи дозволяють поглянути зсередини на шлюбне життя у волинських містах. Траплялися приклади доброго та безконфліктного багатолітнього подружнього співжиття, коли чоловіки та жінки взаємно заповідали значні суми й маєтки своїм партнерам. Утім нерідкими були конфлікти, коли причиною довголітніх суперечок ставали майнові претензії однієї зі сторін. Перед обличчям смерті багатьох тестаторів наздоганяли невдачі у вихованні дітей, і як наслідок вони позбавляли їх права спадкування. Інколи самі батьки при новому одруженні розтрачували гроші та майно своїх дітей від попередніх шлюбів (с.107–108). Але, як правило, тестатори, пишучи заповіт на смертному ложі, налаштовувалися на пошук порозуміння й компроміси зі своїми рідними та близькими, без чого вони, згідно з канонами християнського вчення, не могли розраховувати на спасіння та майбутнє загробне життя.

Релігійна сторона процесу тестаментування в українській історіографії досі майже не вивчалася. Н.Білоус у своїй монографії дослідила найбільше коло питань, пов'язаних із цією тематикою: особливості вшанування католиками та православними своїх святих, ставлення до смерті в іконографії (зокрема на іконах Страшного суду), розкриття теми смерті в літературі XVI–XVII ст. (збірниках проповідей, «Учительних Євангеліях» тощо). Авторка порушує невивчену проблематику поховальних практик і місць поховань, записів (легатів) на побожні цілі. Історики братств мають звернути увагу на широку участь мирянських організацій у поховальних церемоніях (с.136–137).

Як і в більшості європейських країн, місцями поховань вірних ставали цвинтарі при храмах та крипти всередині святинь, де знаходили вічний спочинок насамперед представники еліти. Втім інколи траплялися рідкісні місця поховань. Так, Анна Олізарівна Волчковна, заможна волинська шляхтянка, у жилах якої текла кров руських і польських предків, залишила розпорядження поховати себе на порозі храму бернардинців у Луцьку (с.167). Очевидно, тестаторка сподівалася, що таке посмертне впокорення її тіла, по якому щодня ходитимуть люди, наблизить її до Царства Небесного.

Авторка наводить інші унікальні свідчення, що відтворюють усю складність суспільних відносин у досліджувану епоху. Так, 1682 р. священник Мартин Жуковецький із Володимира у своєму заповіті не залишив жодних грошей на власний похорон, просячи для його організації продати вола й коня (с.149). Таку ситуацію сучасний дослідник може пояснити економічним колапсом Речі Посполитої та, як наслідок, зубожінням населення у другій половині XVII ст. Також не можна не прокоментувати того факту, що пастир, замість того, аби задовольняти духовні потреби своїх парафіян, займався сільським господарством. У той самий період шляхтич Олександр Дедеркало просив поховати його скромно, без проповідей, не організовувати бенкетів, «під час яких зазвичай пропивають душі» (с.153). Аскетичну настанову шляхетського тестатора можна пояснити як впливом на Волині протестантських настроїв, так і загальною вбогістю населення після воєнних лихоліть середини і другої половини XVII ст.

Побожні пожертви у заповітах зустрічаються у 47% актів останньої волі (с.165) Заповідали речі (коштовні пояси, срібло, оправы на ікони тощо), а в кожному десятому тестаменті йшлося про нерухомість. При цьому відсутність записів на церкву не означала, що тестатор не був релігійною людиною, адже жертва могла статися ще за його життя. Державна влада була зацікавлена, щоб нерухомість не потрапляла до рук духівництва через інститут тестаментування, оскільки тоді зменшувалися податкові та військові зобов'язання, що випливали з неї. Н.Білоус пише, що в 1676 р. вийшла сеймова заборона заповідання шляхтою земель церковним інституціям (с.166), але прихована й відкрита боротьба щодо успадкування церковниками земських маєтностей

існувала впродовж усього періоду XVI–XVII ст. Цікавим видається спостереження авторки, що уніати робили побожні записи як на православні, так і на католицькі святині у XVII ст., а православні почали вчиняти подібні легати на унійні храми тільки з 1660-х рр. (с.170).

У завершальному розділі своєї монографії Н.Білоус описує матеріальний світ тестаторів, що також дозволяє поглянути свіжим оком на економічні та соціальні взаємини у волинських містах. Численні приклади розпорядження міщанами земельними ділянками, ґрунтами, полями ще раз вказують на аграрний характер більшості міст регіону, мешканці яких переважно займалися сільським господарством, а меншою мірою торгівлею й ремеслом. Волинські тестаменти дозволяють нам уявити, як виглядало житло в домодерний час і навіть частково його реконструювати. Так, в інвентарі майна жителя Олики Станіслава Медзякевича з 1657 р. детально описано типове міське житло з інтер'єром, розташуванням житлових кімнат, підвалів, господарських приміщень, розміщених у них товарів, меблів, предметів побуту (с.182).

Зі сторінок монографії Н.Білоус дослідник може вивчати зміни в одязі тогочасних мешканців Волині, котрі приймали західні та східні взірці тканин і предметів гардеробу, водночас створюючи свій модний канон. Як пише авторка, в одязі поєднувалися європейські та східні запозичення, модні новинки йшли поряд з архаїкою. У XVII ст. з волинських міст зникли «душоґрії»⁸, що проникли з білоруського Полісся «під впливом московитів» (с.208).

Із предметів культурного побуту у волинських тестаменах рідко зустрічаються книги, переважно релігійного характеру, а у заповіті представника міської еліти олицького райці Валентина Жембецького єдиний раз згадується музичний інструмент – скрипка з футляром (с.199).

Книга написана доброю мовою, історичні терміни й цитати органічно вплітаються у виклад, помилки в тексті відсутні. У монографії міститься досконалий науковий апарат із реєстром тестаторів (зі вказівкою на статтю, соціальний стан, релігійну належність, місце й дату спорядження заповіту, мову джерела), публікованими заповідями мовою оригіналу (давньоукраїнською та польською), розбудованими іменним, географічним, термінологічним словниками, котрі дозволяють орієнтуватися не тільки в тексті, але й у публікованих документах. Текст вдало доповнюють 87 ілюстрацій, значна частина яких – це малюнки на маргінесах рукописів, гравюри з українських та європейських стародруків.

Зроблені в монографії висновки оригінальні, самостійні, відображають найсуттєвіші аспекти досліджуваної теми. Цілком можна погодитися з авторкою, що «заповіт сполучав два різних світи, оформлявся за життя тестатора, але виконувався після смерті» (с.211). Такий підхід дозволив дослідниці прояснити багато маловивчених сторін соціального, культурного, релігійного, економічного життя мешканців волинських міст домодерного часу. Н.Білоус вибудовує горизонти подальших дослідницьких кроків, перспективним видається вивчення уявлень містян про сакральне, аналіз поховальних церемоній, історії повсякденності, культури споживання їжі та напоїв тощо.

Мирослава КАПРАЛЬ

доктор історичних наук, професор,
керівник Львівського відділення Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України
(Львів, Україна), m.kapral@yahoo.com

⁸ Здається, «душоґрії»/«тілогрійки» прийшли ще раз на наші землі вже у XX ст. зі сходу.

Добржанський С.

Міське управління Правобережної України, Галичини і Буковини: порівняльний аналіз функціонування органів влади (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Друк Арт, 2021. – 452 с.

Пропонована до обговорення книга є свідченням того, що вивчення міст набирає якісно нового рівня, коли їх можна характеризувати через зіставлення перебування у трьох різних історичних регіонах України у складі імперій Російської і Австро-Угорської. Ми вже зауважили, що одним із найкраще розроблених аспектів

урбаністичної тематики в українській історіографії на сьогодні є історія органів міського самоврядування. Загалом напрацьовано достатній матеріал для переходу до певних синтезуючих робіт з історії міського самоврядування на українських землях у XIX ст., головною особливістю яких мала б стати компаративістська спрямованість. У них слід з'ясувати, які імпульси розвитку та елементи попереднього періоду переходили в наступний, а які відмирили. Це дало б певну відповідь на проблему тягlosti і зламів у еволюції міст»¹. Монографія Сергія Добржанського стала спробою саме такого компаративістського дослідження. Видана вона в рамках докторської дисертації, а тому містить усю стильову атрибутику відповідного типу робіт і не зайве вказує на авторську сміливість зіставляти міста через дослідження управлінських імперських практик. До такого задуму вдався свого часу, наприклад, знаний американський автор Б.Рубл, коли досліджував вибуховий розвиток Чикаго, Москви й Осаки, міст, які перебували на великих відстанях одне від одного, проте виявили спільні урбанізаційні риси².

У першому розділі дослідник характеризує досягнення та упущення попередників у вивченні українських міст, а саме намагається з'ясувати ступінь наукового осмислення проблеми керування містами. Цікаво, що він звертає увагу на ті аспекти міських реформ, на яких його попередники мало зосереджувалися. Ідеться про оподаткування, професійність міських управлінців, підпорядкування міської поліції, мову діловодства виборних органів.

У першій частині історіографічного огляду С.Добржанський, аналізуючи загальноросійські видання, мало звертає уваги на регіональні, як-от з історії Одеси, управління якою почали досліджувати ще в кінці XIX ст., а потім продовжувалося і в радянський час та увінчалось розкішною історією міста від П.Герлігі, в якій один із розділів присвячений муніципальному уряду³. Слід вказати, що доволі інтенсивно проблематика історії міст Галичини, їх мешканців, міського життя розробляється впродовж кількох останніх десятиліть у сусідній польській історіографії. Серед досліджень синтетично-монографічного характеру слід виокремити як згадані С.Добржанським

¹ Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2019. – С.18; Янишин Б. Міста та містечка Галичини другої половини XIX – початку XX ст. у працях сучасних українських та польських істориків // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.19. – К., 2011. – С.497.

² Рубл Б. Прагматизм і плюралізм як рушії розвитку великого міста. – К., 2010.

³ Герлігі П. Одеса: Історія міста, 1797–1914. – К., 1999.

праці К.Бронського⁴, так і Я.Шимчак-Гофф⁵. Остання змальовує роздробленість спільноти малого міста на різні групи типу товариських гетто, які у свою чергу ділилися на ще менші групи. Польськими дослідниками опубліковано також цілу низку збірників статей, присвячених історії польських міст (у тому числі й галицьких) ХІХ – початку ХХ ст. Серед останніх слід насамперед наголосити на тритомнику «Місто й польська культура промислової доби»⁶ за властиву йому концептуальну цілісність. В уміщених тут статтях розглядаються теоретичні проблеми стилю щоденного міського життя, міського самоврядування, розвиток міського простору і просторових форм, проблеми «робітники та місто», «місто й культура» в Польщі ХІХ–ХХ ст.

Чимало цінних матеріалів знаходимо в кількох ювілейних і тематичних збірниках: «Польське містечко ХІХ–ХХ ст. як культурно-звичаєве явище»⁷, «Польські містечка в ХІХ–ХХ ст.: з історії формування громади»⁸, «Локальні та середовищні спільноти в польських містах і містечках під окупаціями й після здобуття незалежності»⁹ та ін. З огляду на компаративістську спрямованість монографії С.Добржанського заслуговує на увагу спроба Е.Качинської проаналізувати й порівняти вплив модернізаційних процесів на спільноти малих міст у різних частинах польських земель у складі Австрійської, Російської та Пруської імперій.

Характеристика джерел здійснена автором достатньо повно, за винятком одного закону. Ідеться про акт від 29 квітня 1875 р., яким запроваджувалося положення 1870 р. на міста західних губерній Російської імперії¹⁰. По суті, це був спеціальний закон про те, як мало б здійснюватися керівництво містами Південно-Західного краю, ураховуючи їх етносоціальну специфіку, зумовлену тривалим перебуванням у складі Речі Посполитої.

Щодо методології дослідження, то автор уважав за доцільне використати міждисциплінарний підхід, вміло поєднуючи його з історичною урбаністикою та з історико-порівняльним аналізом. Без останнього неможливо було б з'ясувати відмінності та виявити спільні риси у становленні та вдосконаленні міського управління не лише у містах названих регіонів, а й у містах тих держав, до яких вони належали. Відповідно потребував уточнення категоріальний апарат, зокрема таких універсальних понять як місто, його соціальні страти, міське законодавство, міські інституції. Автор удався до двох понять – «самоврядування» й «самоуправління», однак не піддав сумніву правомірність їх уживання щодо монархічних держав: Російської та Австро-Угорської імперій. Адже там і там міське управління дуже тісно було підпорядковане адміністративній владі з її архаїчними, а почасти й консервативними інституціями.

У наступному розділі про загальні тенденції розвитку міст Правобережної України, Галичини та Буковини окремо виділено губернські центри Правобережжя, які автор характеризує за такими показниками, як чисельність населення, його

⁴ *Broński K.* Rozwój gospodarczy większych miast galicyjskich w okresie autonomii. – Kraków, 2003.

⁵ *Szymczak-Hoff J.* Życie towarzyskie i kulturalne Rzeszowa w dobie autonomii Galicji. – Rzeszów, 1993; *Idem.* Społeczność małego miasta galicyjskiego w dobie autonomii. – Rzeszów, 1992.

⁶ *Miasto i kultura polska doby przemysłowej.* – Т.1: Przestrzeń. – Warszawa, 1988; Т.2: Człowiek. – Warszawa, 1993; Т.3: Wartości. – Warszawa, 1993.

⁷ *Miasteczko polskie ХІХ–ХХ w. jako zjawisko kulturowo-obyczajowe.* – Kielce, 1998 (зокрема статті А.Зелецького про структуру галицького міщанства 1867–1914 рр., а також Р.Колодзейчика про маломістечкові еліти у Царстві Польському в ХІХ ст.).

⁸ *Miasteczka polskie w ХІХ–ХХ w.: Z dziejów formowania się społeczności.* – Kielce, 1992 (зокрема статті Т.Понсовського, Я.Гоффа, Е.Качинської, Д.Ольшевського, Р.Колодзейчика).

⁹ *Wspólnoty lokalne i środowiskowe w miastach i miasteczkach ziem polskich pod zaborami i po odzyskaniu niepodległości.* – Toruń, 1998.

¹⁰ О применении городского положения 16 июня 1870 г. к городам Западных губерний // Полное собрание законов Российской империи. 2-е изд. – Т.50: 1875. – Санкт-Петербург, 1877. – №54640.

щільність та облаштованість. Такі ж показники він використовує і для опису містечок, чисельності жителів, котрі інколи просто вражають своєю статикою, яка не змінювалася впродовж тривалого часу. Щоправда, історик урізноманітнив їх опис через з'ясування господарської спеціалізації. Вдалими для характеристики ситуації стали авторські спостереження про чисельність проживання людей у містах і містечках та становище у них соціальних послуг. А також важливість для зростання міст залізничного, водного і шляхового сполучення.

Що ж до галицьких і буковинських міст, то тут автор переглянув усталене ще з кінця XIX ст. твердження про їх відсталість та повільний розвиток. Для цього він навів приклади, коли міська комунікація Чернівців, Львова та інших міст випереджала західноєвропейські міста. З'ясовуючи причини, що впливали на ступінь їх зростання, автор більше, ніж для Правобережжя, зосереджується на етносоціальних показниках.

На сьогодні добре представлений в історіографії статистичний, кількісний, вимір демографічного розвитку Галичини австрійського періоду. Йому присвячено десятки спеціальних монографій, сотні статей, розділів у працях про соціально-економічний, політичний, культурний розвиток краю¹¹. Однак все ж більшу увагу належало б звернути на джерела поповнення міського населення у XIX ст., їх регіональні особливості. Одним із перших ці питання розглянув Т.Лонсовський у статті «Національна структура міського населення автономної Галичини»¹². Він проаналізував населення усіх галицьких міст за мовною та конфесійною ознаками, співвідніс отримані показники, вивів динаміку приросту кожної групи населення у 1880–1900 рр. На цій підставі автор виокремлює властиві лише міській спільноті риси демографічного розвитку, виразно унаочнив колонізаційні процеси в цьому середовищі наприкінці XIX ст., і паралельно – зростання національної свідомості українців та євреїв.

Слід знову привернути увагу дослідників на певний злам у методологічних підходах української та польської історичної демографії, її пошуках на нових полях студій. Найважливіші досягнення західноєвропейської історичної демографії відбулися більше півстоліття тому. Їх суть полягала у відході від підрахунків темпів заселення великих територій до студій над родиною, від статистичних досліджень до «демосупільних», а останнім часом – соціографічних¹³. Таким чином, метою історичної демографії стало розуміння механізму розвитку людської спільноти, а не лише його кількісні результати. Як зазначає Ц.Кукльо, програми демографічних студій за останні півстоліття виразно відходять від простих підрахунків стану, розміщення й структури людності та прагнуть оцінити зміни у структурі сім'ї і сімейного господарства, того «базового дослідницького атому світової історичної демографії»¹⁴.

¹¹ Макарчук С. Етносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983; *Wnęk K., Zyblikiewicz L., Callahan E.* Ludność nowoczesnego Lwowa w latach 1857–1938. – Kraków, 2006; Ludność wojskowa Austro-Węgier rekrutująca się i stacjonująca na terenie Galicji w latach 1869–1913 / W oprac. S.Szuro. – Kraków; Warszawa, 1990; *Broński K.* Rozwój gospodarczy większych miast galicyjskich w okresie autonomii. – Kraków, 2003; *Szymczak-Hoff J.* Społeczność małego miasta galicyjskiego w dobie autonomii. – Rzeszów, 1992. Найбільш повно у: *Zamorski K.* Ludność Galicji w latach 1857–1910 // Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. – Kraków; Warszawa, 1989. А також у його габілітаційній праці 1991 р. на основі цього статистичного видання: *Idem.* Transformacja demograficzna w Galicji na tle przemian ludnościowych innych obszarów Europy Środkowej w drugiej połowie XIX i na początku XX w. Див. також: *Budzyński Z.* Polskie badania demograficzno-historyczne Galicji: Przegląd kierunków i ocena ważniejszych osiągnięć // Galicja 1772–1918: Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań. – T.1. – Rzeszów, 2011. – S.115–133.

¹² *Gąsowski T.* Struktura narodowościowa ludności miejskiej w autonomicznej Galicji // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – T.MCCXIX. – Prace Historyczne, z.125. – Kraków, 1998. – S.89–108.

¹³ *Budzyński Z.* Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII w. – T.3: Studia z dziejów społecznych. – Przemyski; Rzeszów, 2008. – S.16.

¹⁴ *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009. – S.11.

У польській історіографії працюю, яка вповні базується на сучасних методах досліджень природного руху населення (т. зв. неномінативних), насамперед у галузі реконструкції родин, стала монографія рязівської дослідниці С.Рейман¹⁵. Вона дослідила понад 60 тис. трьох основних типів метрик певних місцевостей з околиць Ряшева, створивши відповідну комп'ютерну базу даних. На тій основі дослідниця провела детальну реконструкцію 238 родин із Красного й порівняла цілу панораму подій, пов'язаних з уродинами, шлюбом, смертю, функціонуванням родини у специфічному приміському середовищі. Дослідження охоплює період 1784–1880 рр., тобто від запровадження на Галичині метричної реформи та до появи перших (згідно із К.Заморським) симптомів демографічної революції.

Третій розділ книги С.Добржанський присвятив дослідженню законодавчого регулювання системи міського самоврядування, розпочавши його з Російської імперії. Спираючись на підготовчі матеріали для міського реформування 1870 р., дослідник виявив, що практично жодне місто Правобережжя не мало класичного поділу міських жителів, що їх передбачала свого часу жалувана грамота Катерини II 1785 р. Найбільше до цього поділу наближались міські громади Кам'янця-Подільського, Дубна і Старокостянтинова. Саме тому далеко не кожне містечко мало такі органи влади, як от: магістрат, ратушу, думу, сирітський і словесний суди, квартирну комісію, або взагалі їх не мали, приписуючись до інших. Відповідно до соцієтнічного та чисельного складу міст і містечок та їх бюджетів регіональна адміністрація пропонувала їм перехід на чинність положення 1870 р. або на іншу, спрощену форму керівництва. Аналізуючи міркування київського, подільського і волинського генерал-губернатора, автор доводить, що на темпи запровадження нових органів влади впливали не соціально-економічні, а національно-політичні чинники. Темпи їх запровадження практично збіглися з новою реформою 1892 р. Відрадно, що автор не зупинився на законах 1870 і 1892 рр., а спробував з'ясувати, як тривала підготовка нових законопроектів вже на початку XX ст.

Опис законів Галичини здійснено досить детально, зауважено чинність для Львова власного міського статуту та вказано на повноваження нових органів міської влади та посадовців. Причому, законодавець куди детальніше їх виписав, якщо порівнювати з відповідними законами в Російській імперії. У подальшому ставилося питання про розширення представництва міст у Галицькому сеймі.

Дещо інакше тривало законодавче впорядкування міст Буковини, що розпочалося із конституції 1849 р. та продовжилось 1862, 1863, 1864 рр. Згідно із цими законодавчими актами, кожне місто мало б отримати власний статут. Проте найбільше авторові йшлося про чернівецьку міську громаду з її повноваженнями, виборчими правами та як вони змінювалися за законом 1874 р. Оскільки різні етноси мали неоднакове представництво, то Буковинський сейм прагнув удосконалити виборчі процедури.

В останньому параграфі цього ж розділу йдеться про шляхи формування органів влади, на які держава покладала втілення реформи в життя. Спільними рисами виявилися такі як обмежене число виборців, адже виборчим правом наділялися ті, хто мав власність, з якої і сплачувались податки на розбудову міської інфраструктури. Не достатньо уваги приділено автором такому питанню, як державне забезпечення повноцінного контролю, яке здійснювала, наприклад, для міст Правобережжя губернська установа – присутствіє із міських справ, котре 1892 р. ввійшло до складу іншої установи – присутствія із земських і міських справ.

¹⁵ *Rejman S. Ludność podmiejska Rzeszowa w latach 1784–1880: Studium demograficzno-historyczne. – Rzeszów, 2006.*

Натомість вдало охарактеризував кращих очільників Львова і Чернівців, узявши за основу спорудження за час їхньої каденції водогонів та електростанцій, облаштування шляхів і будівництво театрів.

Саме у цьому параграфі С.Добржанському вдалося найбільш повно застосувати компаративістський метод дослідження, а надто при порівнянні виборчих процедур у містах трьох регіонів. Автор дійшов висновку про переважання демократичних підходів на Галичині й Буковині і тривале збереження адміністративного керівництва на Правобережжі. Водночас у розділі доволі часто зустрічаються повтори певних сюжетів, зокрема щодо законодавчого врегулювання міського управління у Австро-Угорщині.

Четвертий розділ монографії, який називається «Фінансово-господарська та регуляторна діяльність міського управління», складається, як і попередній, із чотирьох параграфів і становить чи не найбільший інтерес, адже тут аналізується розподілення коштів між містом та державою. Проте не тільки. Ідеться про пошуки містами додаткових ресурсів для наповнення міських бюджетів, аби забезпечити власні потреби. У більшості міст вони зводилися до зборів на прибуток, з алкогольних напоїв, за продаж м'яса, за уведення до міст худоби, утримання собак тощо. На думку автора, бюджет ставав показником економічного розвитку міст і свідчив про добробут містян, адже більшість витрат була пов'язана з міською інфраструктурою. Водночас він розмірковує, чим керувалися імперії, коли надавали містам самоврядні повноваження та як контролювали дотримання законів. Відповіді на ці питання автор дає в параграфі про модернізацію сфери комунального господарства, адже міста тривалий час перебували у занедбаному стані, не маючи змоги забезпечити елементарні соціальні послуги. Реформи сприяли появі ділових людей, які здатні були прислужитися власному місту й реалізуватися в конкретних справах, таких, як спорудження водопроводів, електричне освітлення, трамвайне сполучення, заснування банків.

Ще одне актуальне питання, яке автору вдалося з'ясувати, це управління комунальною власністю та найперше земельними угіддями, що перебували у власності міст. Для Південно-Західного краю вони були особливо важливим, оскільки тут традиційним було громадське користування. Вихід із ситуації пропонувався, як з'ясував С.Добржанський, шляхом установаження адміністративного контролю місцевої та центральної влади. Важливим стало й питання регуляторної політики у сфері планування та забудови, зважаючи на урбанізацію міст. Розбудові міст держава приділяла, як виявилось, набагато більше уваги, ніж іншим сферам міського життя. Ішлося про пожежну безпеку, захист від підтоплення, збереження будов, а тому кожний будинок споруджувався під наглядом магістратів і міських дум. Принаймні, так було у Львові, Чернівцях, Києві.

П'ятий розділ книжки присвячений соціально-культурній сфері міст і конкретному вирішенню державою цих назрілих питань. Автор стверджує, що практичне впорядкування благоустрою розпочалося у правобережних містах лише після реформи 1870 р. Тоді ж практично почали поліпшувати санітарний стан і у Чернівцях та інших буковинських містах. Крім епідемій містам загрожували пожежі, які навіть у другій половині XIX ст. все ще були стихійним лихом для містян. Саме тому діяльність міських органів влади значною мірою зосереджувалася на поліпшенні благоустрою, санітарно-медичного стану. Автор робить висновок, що за цими напрямками було досягнуто суттєвого прориву. Оригінальним авторським підходом стало й залучення до цього питання діяльності земських органів, які також прагнули покращити життя містян, якщо говорити про Правобережний регіон. У наступному параграфі цього розділу дослідник спеціально зупиняється на системі охорони здоров'я, зауважуючи успіхи

Київської міської думи. Серед модернізаційних заходів він виділив зростання кількості «вільних», сільських аптек, міських і приватних лікарень. В іншому параграфі цього розділу С.Добржанський аналізує освітню сферу, яка також вимагала суттєвого реформування. Масова потреба в освічених кадрах зумовлювала тісну співпрацю міського самоврядування й держави, причому це явище було характерним для міст усіх трьох регіонів. Натомість втручання держави в навчальний процес у правобережній освіті був на порядок вищим. Не однаковими були й підходи до оплати вчительської праці.

Продуктивними виявилися авторські спостереження про місця дозвілля містян, їх значення для сприяння міжособистісним контактам, зокрема про такі з них, як парки, театри, спільні свята та вчистості. Хоча подолати контрасти з європейськими містами не вдалося ні тим, ні іншим, стверджує С.Добржанський. Загалом четвертому та п'ятому розділу монографії очевидно не вистачає більш активного залучення саме порівняльно-історичного методу в дослідженні. Часом автор вдається до описовості при викладі матеріалу, так би мовити просто йде за ним, а не аналізує його.

Завершують монографію висновки і традиційний уже для таких видань список використаних джерел та літератури. Висновки цікаві тим, що автор набагато глибше вдається до порівняння параметрів розвитку міст трьох регіонів згідно із запропонованими ним розділами. Деталізуючи напрями розвитку міст, часом він не пояснює й не концептуалізує, якою була роль міської влади, а тому складається враження, що міста розвивалися самі собою. Причиною цього може бути те, що С.Добржанський недостатньо уваги приділив діяльності саме міської влади, її головних органів, управлінським механізмам, соціально активним міським діячам. Управління варто демонструвати не тільки тим, що зроблено та що не зроблено, а й тим, як міська влада взаємодіяла з державою, містянами, особливо тими, хто мав потребу в розвинутій інфраструктурі міст свого проживання та діяльності.

Безперечно, попри низку зауважень щодо тексту аналізованої монографії, варто відзначити, що Сергій Добржанський, здійснивши спробу порівняльного аналізу системи управління та функціонування органів влади міст Правобережної України, Галичини й Буковини другої половини XIX – початку XX ст., відкрив новий етап у містознавчих студіях в Україні.

Валентина ШАНДРА

докторка історичних наук, професорка,
старша наукова співробітниця,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ValShandra@gmail.com

Богдан ЯНИШИН

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), bogdanyanyshyn@gmail.com

Razyhrayev O.

Policja Państwowa w województwie wołyńskim w okresie międzywojennym. – Warszawa, 2019. – 456 s. (seria «Monografie», t.139)

Разиграев О.

Державна поліція у Волинському воєводстві в міжвоєнний період. – Варшава, 2019. – 456 с. (серія «Монографії», т.139)

Український історик Олег Разиграєв відомий читачам завдяки численним дослідженням з історії Волині першої половини ХХ ст. Зокрема він автор монографії з історії громадських організацій у краї в роки Великої війни, співавтор колективної праці, присвяченої революційним подіям у Росії 1917 р.

та їх регіональним відголосам, численних досліджень з історії злочинності, діяльності органів державної безпеки, функціонування пенітенціарної системи на Волині, Східній Галичині між двома світовими війнами.

Запропонована читачеві нова книга О.Разиграєва написана польською мовою і присвячена генезі, організації, особовому складу та діяльності на теренах міжвоєнної Волині державної поліції II Речіпосполитої – формування, покликаного забезпечувати правопорядок і громадську безпеку. Однак ознайомлення з текстом засвідчує, що на цю структуру покладалося багато інших функцій, як-от нагляд за суспільно-політичним життям, боротьба з антидержавним і диверсійним рухом, охорона кордону, контроль санітарного стану населених пунктів тощо. Варто додати, що 2011 р. О.Разиграєв уже опублікував українською мовою книжку «Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 рр.», однак зіставлення цих праць дозволяє стверджувати, що монографія 2019 р. має суттєво іншу структуру, а також нове як змістове, так і хронологічне наповнення.

Праця побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку літератури та джерел, переліку скорочень і таблиць, біографій окремих поліцейських, іменного й географічного покажчиків. Хронологічні межі охоплюють 1919–1939 рр.: від вступу армії Ю.Галлера в Луцьк у травні 1919 р. до початку Другої світової війни у вересні 1939 р. та ліквідації тут польського державного апарату.

Приємно вражає джерельна база. Автор використав документи, що зберігаються в її установах України, Польщі, Білорусі, зокрема в Архіві нових актів, Національному цифровому архіві, державних архівах у Любліні та Лодзі (Республіка Польща), Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному історичному архіві України в м. Львів, держархівах Волинської, Рівненської, Тернопільської обл. (Україна), Державному архіві Брестської обл. (Білорусь). До роботи залучено рукописи бібліотеки Католицького університету в Любліні, а також масив друкованих джерел. Насамперед це урядові й воєводські обіжники, статистичні відомості, парламентські матеріали, поліцейська документація та ін. Використано близько 20 найменувань міжвоєнної преси, спогади сучасників тощо.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, характеризується історіографія та джерельна база, виокремлюються аспекти, на які звертатиметься особлива увага, а саме

формування уніфікованої поліційної служби на Волині в контексті генези органів внутрішніх справ Польщі, процес творення корпусу державної поліції у Волинському воєводстві, чисельність, дисципліна, фінансово-господарська ситуація, обмундирування й озброєння, вишкіл і професійне шкільництво, громадсько-культурне життя поліцейських, територіальна та внутрішня структура й, звісно, найголовніше – практична діяльність, її результати.

У першому розділі – «Структура та завдання державної поліції на Волині в 1919–1926 рр.» – висвітлюється діяльність різних формацій, які відповідали за охорону громадської безпеки на Волині в 1919–1920 рр., розвиток територіальної організації державної поліції від заснування воєводства в 1921 р. до травневого 1926 р. перевороту Ю.Пілсудського, організація політичної поліції та слідчої служби, діяльність поліції щодо нагляду за легальним суспільно-політичним життям, її протидія нелегальній політичній та антидержавній активності, боротьба з кримінальною злочинністю, «патологіями» суспільного й господарського життя, участь поліцейських формувань в охороні східного кордону.

О.Разиграєв цілком слушно зазначає, що від вибору відповідної моделі організації безпекових структур у 1919 р. залежала не лише успішна розбудова політичної адміністрації, але й швидка інтеграція Волині в межі відродженої Польської держави. Рецензована монографія засвідчує, що поляки з цією справою впоралися досить успішно, хоча й не без труднощів. Лише впродовж 1919–1920 рр. на досліджуваних теренах функціонували кілька структур, які відповідали за громадську безпеку, а саме комунальна поліція, поліція Цивільного управління Волинської землі та Подільського фронту, польова жандармерія й поліція прифронтових та етапних теренів. Завершення війни з більшовиками, підписання попереднього перемир'я в Ризі восени 1920 р. зумовило запровадження в регіоні єдиної державної поліції, яка функціонувала на території колишнього Царства Польського ще з другої половини 1919 р.

Упродовж 1921–1926 рр. на Волині тривала розбудова як територіальної, так і внутрішньої організації поліцейської служби. Керівну функцію виконувало окружне (воєводське) управління, якому підпорядковувалися повітові управління, комісаріати й пости. До внутрішньої структури, окрім звичайного «мундиrowого» підрозділу, входила також політична та слідча поліція.

Монографія О.Разиграєва свідчить, що міжвоєнна Польща у цей час шукала оптимальну модель побудови «політичної» поліції, тобто структури, яка мала контролювати суспільно-політичне життя і протидіяти проявам антидержавної діяльності, іншими словами – виконувати роль цивільної спецслужби. Окрім несприйняття польських властей більшою частиною непольського населення краю, наростання опозиції та, як наслідок, отримання несприятливого для державної влади результату на парламентських виборах 1922 р., ситуація ускладнювала ще й зовнішнім фактором, а саме намаганням СРСР дестабілізувати ситуацію у II Речіпосполитій шляхом підтримки опозиційних до влади ліворадикальних угруповань (КПЗУ та ін.), розвитку та підтримки диверсійного руху.

Рецензована книга доводить, що 1921–1924 рр. стали справжнім випробуванням як для Польської держави, так і її силових структур. Варто згадати хоча б одну з найбільш зухвалих диверсійних акцій, здійснених більшовицькими збройними формуваннями на теренах Волинського воєводства в липні 1921 р., а саме напад на ряд державних установ у містечку Мізоч Дубенського повіту. Подія мала серйозний суспільний резонанс. Місцева поліція в листі до свого керівництва в Луцьку від 27 липня висловила навіть побоювання щодо повстання на Волині (с.111).

У монографії читач знайде й відомості про діяльність у Волинському воєводстві більшовицької спецслужби – Закордонного відділу ЦК КП(б)У («Закордот»),

Української національної повстанської організації, Української національно-революційної організації, Західноукраїнської національно-революційної організації та інших структур антипольського характеру. Масові поліцейські арешти 1924–1925 рр., створення Корпусу охорони прикордоння, а також трансформація партійної тактики комуністів частково стабілізували суспільно-політичне життя в досліджуваному регіоні.

Інтерес становлять сюжети першого розділу рецензованої монографії, де автор звертається до характеристики протидії поліції «звичайній» кримінальній злочинності, акцентуючи особливу увагу на превентивній і репресивній діяльності правоохоронців. О.Разиграєв також удається до спроби аналізу окремих видів злочинів, зафіксованих і розкритих поліцією. Найбільшу складність серед кримінальних становили різного роду крадіжки. Статистика свідчить про невисокий рівень їх розкриття. Значною проблемою для місцевого населення та поліції в першій половині 1920-х рр. був бандитизм.

Завершує першу частину книги висвітлення участі волинських поліцейських в охороні кордону з СРСР. Із цим завданням поліції було важко впоратися, урахувавши слабку підготовленість до таких невластивих функцій, а також диверсійну активність «східного сусіда». У підсумку все це призвело до створення восени 1924 р. воєнізованого Корпусу охорони прикордоння та відкликання поліцейських із державного рубежу.

У другому розділі – «Структура і завдання державної поліції на Волині в 1926–1939 рр.» – автор характеризує зміни, які відбулися в територіальній та внутрішній організації поліції, а також продовжує висвітлювати практичну роботу органів внутрішніх справ. Реорганізації в територіальній структурі в «післятравневий» період головно були пов'язані з адміністративними трансформаціями у краї (наприклад, приєднання Сарненського повіту до Волинського воєводства зумовило входження до місцевої правоохоронної системи Сарненського повітового управління державної поліції). Водночас ураховувалися також локальні потреби підтримання безпеки. Як і в попередньому розділі, О.Разиграєв подає імена та прізвища керівників воєводської, повітових ланок. Аналізуючи зміни у структурі Волинського воєводського управління державної поліції, автор указує на створення військового відділу, а також спеціальних резервних підрозділів (так, у 1933 р. такі загони дислокувалися в Луцьку, Ковелі, Сарнах). У цей час суттєві зміни торкнулися і слідчої служби, яка після ліквідації в 1926 р. політичної поліції фактично перейняла її функції, виконуючи водночас «традиційні» завдання протидії кримінальній злочинності.

Останній у міжвоєнний час начальник слідчого управління в Луцьку Є.Будзінський наприкінці 1930-х рр. активну роль відводив зміцненню дисципліни серед особового складу, насамперед дотримання внутрішнього розпорядку, відповідного санітарного стану службових приміщень, вчасного виконання посадових обов'язків і доручень. У 1938 р. в одному зі службових наказів він писав: «[...] приміщення слідчого управління брудне [...] працівники не завжди охайно вдягнені, часто виходять на службу неголеними. На підлозі, письмових столах, підвіконні шматки паперу та недопалки» (с.188).

Безумовний інтерес викликають сюжети про нагляд поліції за політичним життям у краї, про боротьбу з нелегальним політичним рухом і криміналітетом. О.Разиграєв зазначає, що поліція особливу увагу звертала на партії лівого спектру, а також угруповання, пов'язані з національними меншинами. Тут ми знайдемо інформацію про діяльність «Сільробу», Селянського союзу, УСРР, УНДО, інших партій і громадських організацій. Водночас під пильним контролем перебували й польські політичні середовища, нелояльні до «санаційного» режиму. Протидія поліції підпільному політичному руху торкалася насамперед КПЗУ та ОУН, котрі містили у своїх програмних

засадах тези, що підважували державний устрій і територіальну цілісність міжвоєнної Польщі, а отже перебували поза законом.

У досліджуваній період поліція провадила активну репресивну діяльність проти комуністів. Нерідко це характеризувалося необґрунтованим застосуванням сили під час допитів. Так, загибель керівника волинського окружкому С.Бойка зумовила суспільний розголос і кадрові зміни в керівництві волинської слідчої служби. Справжнім викликом для поліції став збройний виступ селян на порубіжжі Волинського й Поліського воєводств улітку 1932 р., який удалося нейтралізувати лише за допомогою стягнення на Полісся поліцейських резервів і залучення військ. У другій половині 1930-х рр. репресії супроти комуністів не припинялися. Наприкінці 1938 р. ситуація змінилася. Так, у звіті за листопад Волинське воєводське управління державної поліції констатувало відчутне послаблення комуністичного впливу серед місцевих українців саме внаслідок репресій із боку органів внутрішніх справ. Попри це комуністичний рух на Волині існував, навіть попри розпуск КПЗУ у 1938 р. (с.224–225).

Уже з початку 1930-х рр. слідча служба активно протидіяла також діяльності ОУН. Із монографії О.Разиграєва дізнаємося про найбільш помітні акції поліції на Волині. Наприклад, у 1933 р. такою стала «луцька ліквідація», що відбулася 9–10 квітня у селищі Лаврів Луцького повіту, коли заарештували 10 осіб, з яких 9 було засуджено на різні терміни ув'язнення. Читач дізнається маловідомі факти про підготовку замаху на знаного й суперечливого волинського воєводу, вірного соратника Ю.Пілсудського – Г.Юзевського (с. 236–239). Напередодні Другої світової війни тривала найбільша «ліквідаційна» акція на теренах Волині. 22 грудня 1938 р. керівник слідчого управління в Луцьку Є.Будзінський у листі до суспільно-політичного відділу Волинського воєводського управління писав: «[...] у зв'язку з проведенням ліквідаційної акції ОУН [...] прошу пана начальника збільшити місячні дотації для Луцького слідчого управління до суми 1800 злотих. Своє прохання обґрунтовую необхідністю розширення в регіоні мережі конфідентів, а також збільшенням загальних видатків, пов'язаних із ліквідацією» (с.241–242).

Дослідження О.Разиграєва свідчить, що після 1926 р. різного роду крадіжки й далі домінували серед видів злочинів. Натомість прояви бандитизму у другій половині 1930-х рр. значно зменшились порівняно з попереднім часом. Однак усе-таки факти індивідуального і групового грабежу, розбою поліція фіксувала й надалі. Убивства не належали до «масового виду злочинів». У досліджуваній період їх причинами були різноманітні майнові та земельні спори, помста, бійки, грабунки, зведення поррахунків, любовні справи.

В останньому, третьому розділі – «Корпус державної поліції на Волині в міжвоєнний час» – розповідається про співробітників досліджуваного формування від низової до керівної ланок. Тут читач знайде інформацію про чисельність поліцейських та її динаміку, джерела набору, дисципліну серед особового складу, освітній рівень і професійну підготовку, матеріальні умови служби, громадсько-культурне життя, а також сприйняття службовців місцевим багатонаціональним суспільством.

Упродовж міжвоєнного періоду найбільшу чисельність поліцейського корпусу на Волині зафіксовано восени 1923 р. Це було пов'язано зі стягненням у регіон додаткових сил з інших воєводств Польщі задля забезпечення охорони східних рубежів держави. У пізніші роки простежувалося поступове скорочення поліцейського корпусу. Із книги О.Разиграєва дізнаємося, що найменшою за весь міжвоєнний час стала чисельність поліції на Волині в 1939 р. Це може свідчити про підвищення якості її діяльності (с.273).

Автор характеризує національний склад поліцейського корпусу. Так, до 1921 р. він був дуже строкатим. Архівні джерела фіксують українців, росіян, поляків, німців, євреїв. Натомість після утвердження у краї єдиної державної поліції її керівництво проводило

кадрову політику, спрямовану на виключення з лав органів внутрішніх справ службовців непольської національності. О.Разиграєв стверджує, що після 1921 р. абсолютну більшість поліцейських становили поляки римо-католицького віросповідання.

Від стану дисципліни у щоденній роботі волинських поліцейських залежала не тільки ефективність діяльності, але й довіра з боку місцевого населення до органів правопорядку. Порушення каралися: від догани аж до звільнення. Із рецензованої книги дізнаємося, що очільники волинської поліції часто скаржилися на недостатню кількість зброї, обмундирування, засобів транспорту і зв'язку. Так, станом на червень 1934 р. на балансі воєводської поліції перебували 1978 карабінів, 1864 багнети, 25 автоматів, 25 шабель, 954 пістолети та револьвери (с.343). Велосипеди й коні були головними транспортними засобами поліціантів. У середині 1930-х рр. автопарк волинської поліції налічував лише 8 автомобілів і 4 мотоцикли. У міру можливості поліцейські намагалися підвищувати кваліфікацію. Це відбувалося як на місцях несення служби, так і у централізованих загальнодержавних відомчих навчальних закладах.

У третьому розділі знаходимо інформацію і про дозволя міжвоєнних луцьких поліцейських, у тому числі культурно-спортивне життя. Поліція мала службові бібліотеки, загальний книжковий фонд яких у другій половині 1920-х рр. становив близько 3400 одиниць зберігання. У 1929 р. в Луцьку виникла громадська організація «Поліцейська родина», покликана матеріально та морально допомагати сім'ям правоохоронців. О.Разиграєв зазначає, що наприкінці 1920-х рр. у Луцьку було створено поліцейський спортклуб. Перші на Волині спортивні змагання серед поліціантів відбулися 28–29 липня 1928 р. в Луцьку на майданчику 24-го піхотного полку під патронатом воєводи Г.Юзевського (с.384).

Поліетнічне волинське суспільство давало різні оцінки діяльності поліції, які залежали від багатьох об'єктивних та суб'єктивних факторів, зокрема ефективності, обґрунтованого чи необґрунтованого застосування репресивних заходів, службової дисципліни й, звісно, поведінки поліцейського, членів його родини поза службою. О.Разиграєв зазначає, що робота в поліції була пов'язана з ризиком втрати здоров'я або навіть життя. Особливо небезпечним став період першої половини 1920-х рр., який характеризувався високими темпами розвитку диверсійного руху та «звичайного» бандитизму. У рецензованій книзі знайдемо поіменні списки загиблих поліцейських, які зачитували щороку на врочистому богослужінні в Луцькому кафедральному костелі Петра й Павла 10 листопада – напередодні відзначення Дня державної поліції.

Висновки, сформульовані О.Разиграєвим, логічні та обґрунтовані. Серед побажань, які можна було б висловити авторові – більшу увагу приділити зіставленню організації та діяльності поліції на Волині та Східній Галичині. Хотілося б детальніше ознайомитися з долями поліцейських після вересня 1939 р. Який відсоток їх було піддано репресіям? Чи залучалися колишні міжвоєнні волинські поліціанти до служби в Армії крайовій у роки Другої світової війни? Чи хтось із них продовжив службу в міліцейських підрозділах ПНР? Загалом монографія О.Разиграєва становить собою ґрунтовне та оригінальне наукове дослідження, яке поза сумнівом буде належно поціноване читачами.

Віталій СКАЛЬСЬКИЙ

кандидат історичних наук,
науковий співробітник,

відділ історії Української революції 1917–1921 рр.

Інститут історії України НАН України

(Київ, Україна), skalskyw@ukr.net

Віднянський С., Вегеш М.

Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. – К.: Інститут історії України НАН України, 2021. – 372 с.

В оцінці ролі особистості в історії все ще спостерігаються велика амплітуда коливань – від сентенції Б.Рассела про те, що якби сто найвидатніших людей Європи були вбиті в дитинстві, то вся світова історія склалася інакше, ніж це відбулося, до твердження Г.Моно про те, що необхідно зображувати динаміку економічних умов та соціальних установ, як неперехідних складових людського розвитку, котрі впливають на самореалізацію особистостей.

Зокрема тезу О.Конта про написання «історії без імен» було реалізовано у творах радянських гуманітаріїв, вражених догмами «класової боротьби». Водночас антропологічний поворот на рубежі 1950–1960-х рр. у західній науковій рефлексії спонукав істориків розглядати особистість у новітніх контекстах: урахування, крім інституцій і структур, середовища побутування індивідуума й навіть його світогляду, ментальності, ієрархії цінностей тощо. Натомість автори присвяченої 30-річчю незалежності України рецензованої монографії Степан Віднянський і Микола Вегеш застосували синергетичну методологію, поєднавши модерний просопографічний підхід до змалювання історичного портрету Августина Волошина з класичними сцієнтизмом та історизмом до аналізу минувшини Закарпатського краю.

Як засвідчує 690 позицій у списку використаної авторами літератури, історія Карпатської України і постать А.Волошина як політика й державотворця вивчалася впродовж восьми десятиліть. Вагома, у тому числі інтелектуальним наповненням, низка публікацій про нього та Срібну Землю професора М.Вегеша і члена-кореспондента НАН України С.Віднянського, які належать до провідної когорти дослідників не лише рідного Закарпаття, а й багатьох проблем української та європейської історії. Проте нова публікація має певні концептуальні відмінності, що становить новизну та оригінальність рецензованого дослідження. Ідеться насамперед про окреслену тандемом істориків парадигму дослідження Карпатської України як одного з етапів українського державотворення, а також про джерелознавчий та історіографічний аналіз джерел, представлений авторами не в першому, як зазвичай прийнято, а в останньому розділі. Такий спосіб сприяв зосередженню на дискусійних питаннях дослідження, чіткішому виокремленню власної позиції в історіографічному дискурсі.

У першому розділі видання представлено нарис з історії українського Закарпаття – смуги українських етнічних земель на південних схилах Карпатських гір між верхів'ями річок Тиса та Попрад на заході. Застосувавши комплексний метод, автори, крім хронологічного розрізу, що дозволив висвітлити різні етапи буття українців краю, проаналізували всі наявні у закарпатському суспільстві горизонтальні зв'язки – політичні, економічні, соціальні, культурні, духовні, на тлі яких та в гущі яких А.Волошин формувався як священник, педагог, політик, учений. Історики простежили минуле Срібної Землі впродовж тисячоліття і наголосили, що початково вона була у сфері впливу Русі Київської й Галицько-Волинської, поширення православного та греко-католицького віровчення, що, попри наступне іноземне поневолення,

етнічну строкатість регіону, тривалу відірваність від Великої України, уможливило збереження місцевим українсько-руським анклавом своєї етнокультурної самобутності. Проаналізовано погляди А.Добрянського, О.Духновича та інших, хто нагадував, що русини Закарпаття є «єдним тілом» із русинами (українцями) Галичини й Наддніпрянщини (с.18–20). Водночас простежено діяльність галицьких народовців, яка сприяла національному відродженню у краї, та вплив М.Драгоманова, котрий закликав закарпатців до єдності, «щоб жити по своїй волі на своїй землі» (с.26).

Утім, як наголосили історики, найбільший імпульс посиленню проукраїнської орієнтації закарпатців надала Перша світова війна, котра принесла народу як важкі випробування, так й історичний шанс здобуття власної державності та соборності. Характерно, що автори поєднують свій фактографічний опис з аналізом причинно-наслідкових зв'язків, як, наприклад, у випадку пояснень проукраїнських рішень народних рад на Закарпатті. Досить детально розглянуто зміст і реалізацію закону Угорщини №10 від 21 грудня 1918 р., яким запроваджено самоврядування автономного краю Руська Країна у складі чотирьох (із восьми) жуп Закарпаття, та негативну реакцію місцевих українців на цей акт. Натомість високо оцінюється протокол Усенародного з'їзду угорських русинів 21 січня 1919 р. у Хусті, яким проголошено волю до возз'єднання з Україною, заявлену й під час ухвалення Акта соборності в Києві 22 січня. «Отже, за злуку з Україною Закарпаття проголосувало ще 100 років тому», – наголошують С.Віднянський і М.Вегеш (с.36).

Проте, як зазначили історики, доля краю була вирішена внаслідок післявоєнних геополітичних реалій, зафіксованих у Версальській системі угод, за якими Підкарпатська Русь (територія 12,6 тис.км², населення на 1921 р. 604 тис. осіб, з яких 62,7% русинів (українців)) передавалася Чехословаччині. Проаналізувавши розбіжні оцінки цього дійства, автори дійшли висновку, що акт не означав окупацію, але й не був добровільним. З іншого боку, вони солідарні з А.Волошиним, що входження Закарпаття до складу ЧСР на той час було єдиним реальним і водночас оптимальним варіантом (с.39–41).

С.Віднянський та М.Вегеш уважають, що метою президента ЧСР Т.Масарика й чехословацького уряду була інкорпорація Закарпаття до політичної та соціально-економічної систем держави з урахуванням його історично-національних особливостей. Цьому сприяла проаналізована авторами Конституція ЧСР 1920 р., що визначала, між іншого, устрій і місце Закарпаття. Утім, зауважено, що адміністративною реформою 1927 р. запроваджено централізовану систему управління: Підкарпаторуська земля стала однією з чотирьох провінцій ЧСР, обмежено права її сойму та губернатора тощо. Понад те, історики наголошують, що незважаючи на зволікання з наданням автономії до 1938 р., входження Закарпаття до складу ЧСР «означувалося глибинними зрушеннями в етнонаціональній і громадсько-політичній свідомості русинів-українців» (с.53). Дослідники нагадують, що в міжвоєнні роки у краї діяли понад 30 партій і 150 громадських організацій автономістського спрямування, зокрема товариство «Просвіта». Станом на 1938 р. функціонували 469 українських шкіл, виходили газети «Русин», «Наш рідний край», «Пчілка» тощо. Водночас відзначено, що використання назв «Закарпатська Україна», «українець» офіційна Прага вважала підбурюванням проти цілісності держави.

Автори встановили, що 20-річне перебування закарпатських земель у складі ЧСР принесло значно вищий рівень життя населення, ніж за угорських часів. У розвиток краю було вкладено більше коштів, ніж вилучено (с.50–54). Детально проаналізовано модернізацію різних галузей місцевої економіки. Водночас зауважено, що навіть після успішної аграрної реформи врожайність на Закарпатті станом на 1937 р. була на 64% нижчою, ніж у Чехії, а рівень безробіття складав до 70 тис. осіб на рік (с.57–68). Як підсумовують автори, економічна криза 1929–1933 рр. та зовнішні загрози посилили автономістський рух закарпатців. До нього активно приєднався й А.Волошин.

Детальну і жваву розповідь біографічного змісту про родину Августина Івановича Волошина, умови формування його світогляду та політичних поглядів автори подають у другому розділі своєї праці. На основі спогадів родичів і знайомих доведено, що інтелігентна родина спадкових греко-католицьких священиків Волошиних із мальовничого села Келечин виховувала дітей у душі християнської моралі та любові до рідної мови й українського народу. Як наголошують М.Вегеш і С.Віднянський, саме родина мала вирішальний вплив на формування національної ідентичності Августина, який, попри мадяризацію Закарпаття, добре знав українську мову й історію, здобув базові педагогічні знання на теологічному факультеті Пазманського університету в Будапешті. Автори навели факти про активну громадську діяльність А.Волошина і його дружини, засновниці Жіночого союзу Ірини Петрик, зокрема висвітлили передачу подружжям будинку під сиротинець. Історики послідовно простежили основні віхи діяльності А.Волошина як священика й директора Ужгородської вчительської семінарії. Значне місце в монографії займає характеристика його дружніх стосунків із відомими діячами, котрі вплинули на формування світогляду, зокрема зустрічей і листування з президентом Чехословаччини Томашем Масариком та митрополитом УГКЦ Андреем (Шептицьким) (с.86–95).

Третій розділ монографії відведено під характеристику культурно-просвітницької, громадської та душпастирської діяльності А.Волошина, який із березня 1897 р. служив капеланом Цегольнянської Преображенської церкви в Ужгороді, а 1900 р. в Будапештському університеті одержав диплом професора математики й фізики. Багато уваги надано боротьбі священика за збереження рідної мови богослужінь, шкільництва, кириличного друку. Він видав працю «Оборона кирилики», став співавтором меморандуму про неприпустимість заміни кириличної мови угорською, на нараді в держсекретаря Угорщини закликав не розбивати основ тисячолітнього розвитку народу (с.95–98). Так само актуальною, на думку істориків, стала гідна відповідь А.Волошина творцям «русинської» мови та прибічникам «двоязичія». У праці «О письменном язичі подкарпатських русинов» він заявив, що «сторонництво к московщині є у нас 1) анахронізмом, 2) шкодить культурной роботі, 3) шкодить церкві і духовной жизни, 4) шкодить економічним інтересам і 5) спиняє і політичну консолідацію» (с.113).

Автори дослідили також плідну книговидавничу та редакційну діяльність А.Волошина, який опублікував низку своїх шкільних посібників, праці політичного спрямування, а також художні твори – усього 42 назви. Історики проаналізували зусилля А.Волошина щодо заснування Вчительської громади та Педагогічного товариства, створення організації «УНІО» та інших осередків для відстоювання мовно-культурних прав і просвіти українців. С.Віднянський та М.Вегеш заповнили одну з «білих плям», якою донедавна була діяльність «Просвіти» на Закарпатті. Як один з її засновників й очільників, А.Волошин діяльно сприяв створенню читалень, бібліотек, мистецьких колективів. З'їзд 1937 р., який представляв близько 30 тис. просвітян з усіх куточків краю, засвідчив українську ідентичність місцевої людності (с.116–120). Історики відзначили сміливу громадянську позицію А.Волошина, котрий умістив на шпальтах газети «Свобода» низку передруків з іноземних часописів про голодові мори 1920–1930-х рр. в радянській Україні, про більшовицькі репресії тощо.

У четвертому розділі праці автори охарактеризували політичну діяльність А.Волошина, який із честю витримав іспит українського державника. Він визначився зі стратегічною проукраїнською орієнтацією не пізніше 1915 р., а не з 1919 р., як вважають чимало дослідників, які посилаються на його ситуативну підтримку автономії краю у складі Угорщини та Чехословаччини. Хоча ще 1918 р. А.Волошин входив до складу Ради угорських русинів, відправним пунктом для вироблення спільної позиції

закарпатського політикуму став ініційований ним у квітні 1919 р. «Руський клуб» та Українська центральна народна рада (с.129–130).

Детальніше висвітлено діяльність Руської хліборобської (земледільської) партії (РХ(З)П), одним із лідерів якої був А.Волошин. Організація вимагала від Праги демаркації кордонів Підкарпатської Русі, проведення виборів до сойму, створення «руського міністерства», призначення місцевих кадрів, збільшення прав губернатора тощо. Автори відзначають, що в 1920–1924 рр., коли у краї домінували ліві партії, РХ(З)П, а надалі заснована А.Волошином Християнська народна партія (ХНП) були єдиною політичною силою, яка дотримувалася народної української орієнтації (с.135–139). Щоправда, історики зауважують, що після резолюції Комінтерну 1926 р. комуністи також визнали українців корінним населенням Закарпаття. Наводиться низка акцій, проведених для Підкарпатської Русі А.Волошином як депутатом чехословацького парламенту, обраним 1925 р. від ХНП. Автори відзначають, що в 1930-х рр., унаслідок економічної кризи, зволікання з автономією й посилення політичного тиску центру, у краї зросли античеські настрої. Це засвідчили, зокрема, вибори 1935 р., коли найбільше голосів на Закарпатті набрали комуністи (24,4%).

У п'ятому розділі монографії досліджується відрізок часу від 26 жовтня 1938 р., коли А.Волошин був призначений прем'єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі, до 15 березня 1939 р. – обрання його президентом Карпатської України. За влучним визначенням авторів, це був «тріумф і водночас трагедія Волошина-політика» (с.158). Проаналізувавши передумови проголошення автономії Підкарпатської Русі, історики наголошують, що цей акт став наслідком насамперед багаторічної боротьби українських політичних сил, очолюваних А.Волошином. Вагому роль відіграв і міжнародний фактор (с.160–161). Відзначено, що перший уряд Підкарпатської Русі (прем'єр-міністр А.Бродій, держсекретар А.Волошин) проіснував лише з 11 до 26 жовтня 1938 р., коли прем'єром було призначено А.Волошина й утворився виразно український уряд. Проте 2 листопада 1938 р. Віденський арбітраж, унаслідок змови Німеччини, Італії та Угорщини, передав угорцям понад 12% території Закарпаття, включно з містами Ужгород, Мукачево, Берегове. Закарпатську делегацію у ході арбітражу було проігноровано, тож А.Волошин опублікував протестний заклик до українців світу, де вперше вжив назву «Карпатська Україна» (с.173–174).

Автори спостерегли, що уряд А.Волошина, переїхавши до Хуста, зіткнувся з комплексом соціально-економічних проблем, нападами угорських і польських терористів, підривною діяльністю угорської агентури, інформаційною війною. Зазначено, що у складних умовах кабінет А.Волошина налагодив роботу служби безпеки, управління поліції, відділу преси і пропаганди з бюлетенем та газетою «Нова свобода». Було реорганізовано як бойову одиницю Організацію народної оборони «Карпатська Січ» під проводом Д.Климпуша (с.176–179). Дослідники навели низку архівних даних про дієву підтримку Карпатської України. Уряд навіть змушений був удатися до відбору добровольців (найбільше – з Наддністрянщини), що йшли на допомогу молодій автономній державі (с.180–182).

С.Віднянський і М.Вегеш розцінили дозвіл Праги вживати, поряд із назвою «Підкарпатська Русь», також назву «Карпатська Україна» та запровадження державної української мови як завершення перемоги українства над русофільством. Проте загрози молодій державі спонукали владу до авторитарних заходів, як-от запровадження цензури, закриття русофільського «Общества им. Духновича» й низки антиукраїнських видань, створення табору для інтернованих Думен (с.185–187).

Аналізуючи виборчий процес до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р., автори відзначають, що у своєму зверненні до виборців 8 лютого А.Волошин учергове заявив про намір мирного співжиття у федерації з чехами і словаками. Вибори

продемонстрували сконсолідованість населення краю навколо курсу на утвердження національної державності. За Українське національне об'єднання проголосували 245 тис. із 265 тис осіб, які взяли участь у виборах (с.188, 192).

Автори підтверджують, що А.Волошин орієнтувався на Німеччину як єдину велику країну, що могла обіцяти своє заступництво, був толерантним до німецького населення краю. Натомість А.Гітлер запропонував правителю Угорщини М.Горті приєднати замість Словаччини Карпатську Україну. Відтак у ніч на 14 березня 1939 р. 40-тисячне угорське військо вторглося в Карпатську Україну. «Німці ганебно нас обманули!», – свідчив згодом А.Волошин. На першому засіданні Союму 15 березня 1939 р. було проголошено незалежність Карпатської України й обрано її президентом Августина Волошина. Жодна з країн світу не визнала «самопроголошеної української держави в Карпатах», а отже й не допомогла українцям. 18 березня 1939 р. більшу її частину було окуповано загарбниками. Лише 2 тис. бійців «Карпатської Січі» героїчно протистояли угорським військам (у горах – до кінця травня 1939 р.). Дослідники дійшли висновку, що «для українців Друга світова війна розпочалася ще в березні 1939 р., і Карпатська Україна першою в Європі не визнала умов нацистського перерозподілу світу, вчинила героїчний опір угорським загарбникам» (с.189–190, 198–204).

Загалом С.Віднянський і М.Вегеш уважають, що 14–15 березня 1939 р. Карпатська Україна заявила про себе світу як самостійна, незалежна держава. І це стало апогеєм українського національного відродження на Закарпатті, завершенням тривалого та складного шляху від «підкарпатських русинів» до «закарпатських українців». Утворення Карпатської України чітко продемонструвало всьому світові, що на Закарпатті живуть українці, які прагнуть своєї державності й соборності з Великою Україною (с.202–204).

Шостий розділ дослідження присвячений еміграційному періоду життя й діяльності А.Волошина. На основі документів румунських і російських архівів автори простежили його шлях в еміграцію. Зауважено, що він продовжував виконувати свій громадянський обов'язок. У березні 1939 р. у Загребі опубліковано його «Великоднє звернення до українців Югославії», де політик наголосив, що герої Карпатської України дали приклад оборони національного ідеалу, закликав українців творити «національний моноліт», щоб «у вирішальний момент осягнути і боронити своє право». Разом із Ю.Реваєм, С.Ключураком і А.Штефаном А.Волошин підготував меморандум, де вимагалось відокремлення Карпатської України від Угорщини (с.205–208). На думку авторів, обравши Прагу як місце постійного мешкання, він зважав на демократичні традиції цієї країни й перспективу роботи в Українському вільному університеті, де у жовтні 1938 р. отримав ступінь доктора права. Учений працював професором педагогіки до повторного арешту органами НКВС у травні 1945 р., коли він уже обіймав посаду ректора УВУ (с.210–217).

У сьомому розділі розкрито обставини арешту А.Волошина, який не захотів тікати на Захід, радянськими органами держбезпеки та ув'язнення його в Лефортовській тюрмі в Москві. Простежено численні допити впродовж травня – червня 1945 р. На основі архівних документів висвітлено події останніх днів життя А.Волошина, обставини його смерті 19 липня 1945 р. (с.218–232).

Восьмий розділ дає можливість переосмислити постать А.Волошина завдяки спогадам його соратників і сучасників. Зокрема ґрунтовно проаналізовано перші спомини В.Бірчака, П.Яцка, Д.Поповича, В.Лар, що з'явилися ще в 1920-х рр. Критично розглянуті, як історичні джерела, пізніші свідчення М.Бажанського, О.Ольжича, В.Гренджі-Донського, А.Штефана, Ю.Шерегія, В.Шандора, П.Стерча, Ю.Химинця, С.Єфремова, а також авторів збірника «Карпатська Україна в боротьбі», що побачив світ у Відні 1939 р. Здійснено огляд спогадів А.Куциньського, С.Ключурака, В.Маркуся, М.Папа, М.Химинець, М.Бандуська, С.Ленкавського та ін. (с.233–275).

Цінність останнього розділу монографії полягає, найперше, у тому, що С.Віднянський і М.Вегеш усебічно й об'єктивно окреслили ресурсну базу, узагальнивши практично всі наявні на сьогодні джерела, літературу про Карпатську Україну та А. Волошина, виокремили дискусійні питання, перспективні напрями подальшого дослідження теми. Зокрема, аналізуючи джерельну базу, історики не обмежилися переліком установ і фондів зберігання документів, а охарактеризували дотичні до теми справи з Держархіву Закарпатської обл., архівів України, Угорщини, Чехії, Румунії, приватних зібрань. Такий підхід, як і авторський огляд матеріалів, зокрема двотомника «Карпатська Україна: Документи і матеріали: Хроніка подій. Персоналії» (2009–2010 рр.), періодичних видань та аналіз історіографічного дискурсу, безумовно, сприятиме науковій орієнтації й поглибленню аргументації у сучасних студіях історії Закарпаття.

Розглядаючи дотичні публікації, автори відзначили, що історики з Ужгородського університету ще в 1990 р. в рамках круглого столу та на наступних наукових конференціях започаткували процес повернення А.Волошина й Карпатської України в поле наукових студій і суспільної історичної пам'яті (с.292, 306). Як впливає з монографії, першими, хто в 1990-х рр. спростували радянські інсинуації про нібито «ворога народу», «українського буржуазного націоналіста» були М.Вегеш, М.Болдижар, О.Мишанич, П.Чучка, В.Гомоннай, М.Зимомря та ін. На думку авторів, педагогічні погляди А.Волошина найповніше проаналізовано у праці М.Зимомрі, В.Гомоннай, М.Вегеша «Августин Волошин» (1994–1995 рр.), а освітню, культурну, просвітницьку діяльність, мовознавчі дослідження – у публікаціях Ю.Балеги, В.Галаса, В.Гомоннай, М.Кляп, П.Німчука, П.Федаки, П.Чучки та ін. (с.293–299).

Упродовж 1990-х рр. низку монографій і статей про А.Волошина як політика опублікували М.Вегеш, С.Віднянський, Г.Дем'ян, О.Колянчук, М.Литвин, К.Науменко, О.Мишанич, П.Чучка, Г.Павленко, І.Підкова, Р.Шуст, І.Хланта. Водночас автори піддали критиці М.Болдижара й В.Лемака за закиди ними А.Волошину щодо створення концтабору, розпуску партій, неналежних виборів. Не заперечуючи, що його режим був авторитарним, С.Віднянський і М.Вегеш довели, що наприкінці 1930-х рр. він не міг бути іншим, якщо враховувати зовнішні та внутрішні фактори по суті тодішньої «гібридної війни», що велася проти молодого держави. «Неправомірно також зводити трагедію Карпатської України і драму А.Волошина до присутності ОУН у краї, як це роблять М.Болдижар і В.Лемак», – переконані дослідники (с.305).

Попри те, що корпус літератури з історії Карпатської України й діяльності А.Волошина охоплює понад 1,5 тис. назв, автори, дотримуючись принципу всебічності, охарактеризували також зарубіжні студії на закарпатську тематику. Зауважено, що на Заході, за браком джерельних матеріалів, перевага надавалася політичній спадщині. Відзначено оригінальність праць О.Данка, В.Косика, П.Р.Магочія, В.Маркуса, П.Стерча, І.Фляйшгауера, В.Шандора та інших, в яких А.Волошина зображено на тлі бурхливих політичних подій кінця 1930-х рр. Детальніше характеризується комплексна монографія Т.Беднаржової «Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель», де введено в науковий обіг низку документів із празьких та київського архівів. С.Віднянський і М.Вегеш солідаризувалися з дослідницею в тому, що глибокі педагогічні ідеї, рекомендації вченого актуальні й тепер для розбудови української національної школи (с.309–310). На завершення автори зазначають, що, попри велике розмаїття оцінок Августина Волошина, більшість науковців справедливо вважають його визначною постаттю національної історії ХХ ст.

Завершуючи огляд рецензованого видання, зазначимо, автори монографії ефективно реалізували набуті професійні якості й великий досвід розробки історії Срібної Землі, здобутків її славетного сина. М.Вегеш одним із перших за роки незалежності

нашої держави опублікував праці з історії Карпатської України та, окремо, про її президента, а С.Віднянський першим увів закарпатську тематику до академічних студій вітчизняних істориків як органічну складову процесів державотворення. Якщо врахувати, що С.Віднянський і М.Вегеш представили дослідження своєї малої батьківщини, то стає зрозумілим їхнє стереобачення історії Закарпаття зсередини, із проникненням у гущу подій, глибін часу, соціальну психологію політичних акторів, – насамперед А.Волошина. Знані науковці поєднали високий рівень аргументованості й об'єктивності, забезпечений потужною джерельною базою, знанням проблематики історіографічного дискурсу, із живим і водночас логічним стилем викладу матеріалу, доречним використанням мемуарів та офіційних реляцій. Приємно вражає методологічний арсенал авторів, який надає дослідженню синергетичного ефекту всебічності, системності, сприяє створенню яскравого образу президента Карпатської України та відображенню його державницького чину.

Утім, попри широке охоплення ментального портрета та життєпису А.Волошина, здається, його деякі риси й політичні дії, зокрема рішення залишитися у Празі, незважаючи на прихід Червоної армії, могли б мати чіткіше окреслення з більшим залученням до аналізу його автобіографічних «Споминів» та свідчень соратників. Рельєфнішими, як на нашу думку, могли б бути виписані й погляди А.Волошина на політику керівництва ОУН(м) і представників організації в уряді Карпатської України в контексті орієнтації їх на Німеччину. Думається, що в напруженій ситуації 1939 р., тон якій завдавала Німеччина, Карпатській Україні не допомогла б ані внутрішня демократизація, ані пошук компромісів зі своїми сусідами – Угорщиною та Польщею, про що пишуть науковці.

У підсумку, С.Віднянський і М.Вегеш представили високоякісний зразок конструювання інтелектуальної біографії Августина Волошина з акцентацією на його зусилля щодо творення української ідентичності та її державницьких форм на теренах Закарпаття. Авторам удалося синтезне поєднання історії Центрально-Східної Європи, регіональної історії, просопографії, історіографії, джерелознавства для змалювання реалій міжвоєнного Закарпаття, на якому рельєфно виписано монументальну постать «батька карпатоукраїнського народу». Водночас дослідники виявили глибоке розуміння значення державності Карпатської України, чие існування актуалізувало українське питання в Європі й дало приклад патріотичного державотворчого чину, який став сигналом світу про те, що на Закарпатті живуть люди, котрі усвідомлюють свою єдність із Великою Україною.

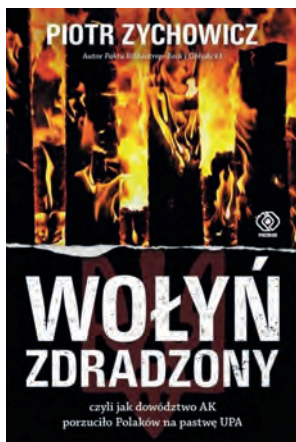
Загалом С.Віднянському та М.Вегешу вдалося предметно продемонструвати власне розуміння людей, обставин, явищ через пласти часу, щоб воскресити минуле з безпам'ятства і змусити заговорити «мовчання історії» (Ж.Мішле). Тож постає завдання донести зрілі ідеї й висновки поважних дослідників до української спільноти та політикуму для врахування історичних уроків і значущості досвіду Карпатської України й національно-державницького чину її очільника.

Віктор ГУДЗЬ

доктор історичних наук,
доцент кафедри історії та археології,
Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б.Хмельницького
(Мелітополь, Україна), goodz-klio@ukr.net

Олександр СИТНИК

доктор історичних наук,
професор кафедри історії та археології,
Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б.Хмельницького
(Мелітополь, Україна), oleksander_sytnyk@i.ua

Zychowicz P.

Wołyń zdradzony, czyli jak dowództwo AK porzuciło Polaków na pastwę UPA. – Poznań: Dom Wydawniczy Rebis, 2019. – 456 s.

Зихович П.

Зраджена Волинь, або Як командування АК покинуло поляків на милість УПА. – Познань: Видавничий дім «Рєбіс», 2019. – 456 с.

Оскільки український читач практично не знайомий з автором рецензованої книжки, декілька слів про нього. Пьотр Зихович – знаний польський історичний публіцист. Випускник історичного інституту Варшавського університету, був журналістом провідної газети «Rzeczpospolita» й тижневика «Do Rzeczy», заступником головного редактора «Uważam Rze Historia», а нині – головний редактор місячника «Historia Do Rzeczy». Цікавиться переважно подіями Другої світової війни, комуністичними злочинами та європейською геополітикою ХХ ст. Упродовж останніх років багато писав про резонансні історичні події першої половини минулого століття, причому не просто в науково-популярному стилі, а в розрізі альтернативної історії¹. Його численні книжки на історичну тематику ставали бестселерами, викликали жваві дискусії в польському суспільстві. Можливо через те, що він декларує неприйняття чорно-білого розуміння історії². Або ж тому, що пише про дражливі події минулого, яких чимало в історії чи не кожного європейського народу.

Не стала винятком і праця П.Зиховича, якій присвячено наш відгук. Цілком прогнозовано, уперше її представили громадськості 2 липня 2019 р. – напередодні «Кривавої неділі». Згодом була номінація в конкурсі «Історична книга року» на нагороду ім. О.Галецького (зауважимо, що супроводжуваний скандалами захід тоді взагалі не відбувся³).

Найперше наголосимо, що праця П.Зиховича не належить до наукових (немає навіть формальних ознак – науково-довідкового апарату). Та й, заради об'єктивності, слід визнати, що нових фактів про волинські події автор особливо не додає. Головним завданням публіциста радше було розбудити емоції та цікавість читача, спонукати вкотре повернутися до дражливої сторінки історії. Саме цьому завданню, імовірно, підпорядковане широке використання П.Зиховичем спогадів свідків та учасників українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни на Волині, Східній Галичині, Холмщині, Підляшші. Ба більше, через них мову емоцій можна трансформувати в мову пізнання. Адже як можуть залишити байдужими, до прикладу, слова польки з Волині: «Навколо трупи та жертви. Кожен поляк зараз смердить трупом, ходячий живий труп» (с.153).

¹ Див., напр.: Zychowicz P. Pakt Ribbentrop – Beck: Czyli jak Polacy mogli u boku III Rzeczy pokonać Związek Sowiecki. – Poznań, 2012; *Idem*. Oblęd'44: Czyli jak Polacy zrobili prezent Stalinowi, wywołując Powstanie Warszawskie. – Poznań, 2013; *Idem*. Opcja niemiecka: Czyli jak polscy antykomuniści próbowali porozumieć się z III Rzeczą. – Poznań, 2014; *Idem*. Pakt Piłsudski – Lenin: Czyli jak Polacy uratowali bolszewizm i zmarnowali szansę na budowę imperium. – Poznań, 2015; *Idem*. Żydzi: opowieści niepoprawne politycznie. – Poznań, 2016; *Idem*. Sowietci: opowieści niepoprawne politycznie II. – Poznań, 2016; *Idem*. Niemcy: opowieści niepoprawne politycznie III. – Poznań, 2017; *Idem*. Żydzi 2: opowieści niepoprawne politycznie IV. – Poznań, 2018; *Idem*. Skazy na pancernach: czarne karty europejskiej Żołnierzy Wyklętych. – Poznań, 2018.

² Piotr Zychowicz: «Historia nigdy nie jest czarno-biała» (Rozm. J.Rojewski) // Rzeczpospolita. – 2020. – 21–22.IV (№93).

³ Konkurs niezgody, czyli bić się czy nie bić // Dziennik Gazeta Prawna: prawo, biznes, polityka. – 2019. – 31.X–3.XI (№212).

М.Гадзінський у своїй рецензії пише про працю П.Зиховича як про книгу-обвинувачення: «Звинуваченими є перш за все виконавці злочину – українські націоналісти з УПА, умотивовані злочинною ідеологією. Однак не лише вони, також і герої з рідної історичної оповіді – Польська підпільна держава, Армія крайова»⁴. Запитання про те, де ж була Армія крайова та чому вона бездіяла, чому бездіяв еміграційний уряд у Лондоні, коли на Волині розгортався конфлікт між українцями й поляками, червоною ниткою проходить крізь текст. На переконання П.Зиховича, це найбільша пляма на АК (с.44). Тож він бачить та описує наслідки помилок польського проводу, які призвели до людських жертв. Стверджує, що схильність співвітчизників до внутрішніх чвар дестабілізує країну (с.69).

Автор ретранслює позицію тієї частини польського суспільства, яка ставить в один ряд турецькі, татарські, московські й козацькі вторгнення (с.156). Він акцентує увагу читачів на постійній обороні поляками «своїх східних рубежів», оминаючи, водночас, історичні права українців на ці терени. Більше того, польський публіцист вважає, що на Волині ворогом №1 були «українські шовіністи», котрі прагнули фізично винищити поляків, а не німці, як у Варшаві (с.49, 101).

Слідом за численними польськими істориками П.Зихович стверджує про спланованість «екстермінаційної акції» проти поляків, заперечуючи позицію тих українських дослідників, які говорять на спонтанний «селянський бунт» проти «польських панів» (с.33). Він наполягає, що волинська УПА від початку свого існування головним завданням ставила винищення поляків (с.56). Отже це був елемент холоднокровно спланованого геноциду (с.273). На переконання польського публіциста, події на Волині мали на меті не лише вбивство, а й узагалі стирання будь-яких слідів присутності його співвітчизників на цих теренах (с.80).

Автор «Зрадженої Волині...» не шкодує епітетів для опису жорстокості українців. Не гребує він і неперевіреними твердженнями (як-от про «табір праці» упівців біля Горохова, з якого ув'язнених тут поляків визволив загін польської жандармерії; с.230). У книжці неодноразово повторено тези про «особливо жорстокий геноцид» («genocidium atrox»).

П.Зихович згадує про факти реквізицій і знищення поляками українських сіл. Однак у його трактуванні ці села були «партизанськими базами» (с.275), а «відплатні акції» й усі злочини проти мирних українців, учинені вояками 27-ї Волинської дивізії АК у 1943 р., стали результатом індивідуальних рішень конкретних офіцерів, котрі діяли всупереч отриманим наказам (с.268).

Автор не заперечує фактів співпраці польської самооборони на Волині з німецькою окупаційною владою та радянськими партизанами. Навіть стверджує, що німецька допомога полякам перед лицем «бандерівського геноциду» виявилася значно більшою, ніж допомога Армії крайової (с.194). Зрештою ця теза майже дослівно повторює твердження деяких свідків Волинської трагедії⁵. За словами П.Зиховича, у ситуації, коли волинські поляки не отримували належної допомоги від еміграційного уряду в Лондоні, вони шукали її будь-де, навіть у ворогів, вступаючи у спілку з радянськими партизанами й німецькою окупаційною владою. Імовірно, саме тому не приховує він спільних дій партизанських загонів та польських шутцманів, якими керували німецькі офіцери (с.240). Не залишилася поза оком автора відмінність ситуації на північно-східних теренах (Віленщина, Новогрудщина), де відділи АК воювали з радянськими партизанами,

⁴ *Gadziński M. Piotr Zychowicz. „Wolyń zdradzony” – recenzja i ocena* [Електронний ресурс]: <https://histmag.org/Piotr-Zychowicz-Wolyń-zdradzony-recenzja-i-ocena-18981>

⁵ „Ocalala z rzezi wołyńskiej: Niemcy i Sowietci pomogli nam bardziej niż AK” [Електронний ресурс]: <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2019-11-07/ocalala-z-rzezi-woylinskiej-niemcy-i-sowieci-pomogli-nam-bardziej-niz-ak/>

і на Волині, де вони тісно співпрацювали через наявність тут спільного ворога – бандерівців (с.304).

Викликає подив рішуче заперечення П.Зиховичем впливу на українсько-польські взаємини в роки Другої світової війни «третьої сторони». Він стверджує: «За важке випробування Волині відповідальність несе винятково Організація українських націоналістів та її бойове формування – Українська повстанська армія. Немає жодних доказів того, що бандерівців нацькували на поляків німці або радянці» (с.168). У цьому контексті варто звернути увагу на ставлення автора до операції «Буря», яку він вважає найкращим подарунком, що його міг собі бажати Й.Сталін (с.321), та вплив її реалізації на волинські події.

Окремо слід зауважити про віртуозне володіння словом – стиль викладу, контраверсійні питання, які автор ставить читачеві, метафоричність образів і нестандартність суджень змушують аудиторію невідривно стежити за думкою П.Зиховича, замислюватися над прочитаним. Виразний дизайн обкладинки – полум'я пожежі на чорному тлі – не просто привертає увагу, але й емоційно налаштовує на важкий сюжет.

Ураховуючи «розкрученість» в останні роки в Польщі порушеної проблематики, книжку неможливо не помітити, є всі підстави припускати, що для чималої частини польського суспільства візія П.Зиховича на волинські події стане знаною, а отже кількість антипатиків спільної українсько-польської історії побільшає. Водночас запропоноване ним поєднання волинської теми та дій польського еміграційного уряду й Армії крайової в роки Другої світової війни доволі вибухонебезпечне.

П.Зихович переконаний, що правда – найважливіша, а історія повинна бути «вчителькою життя». Помилки минулого належить описувати та аналізувати так, щоб уникати їх у майбутньому.

Оксана КАЛІЩУК

докторка історичних наук,
професорка кафедри історії України та археології,
Волинський національний університет ім. Лесі Українки
(Луцьк, Україна), kaliszczuk.oksana@gmail.com

Людмила СТРИЛЬЧУК

докторка історичних наук,
завідувачка кафедри всесвітньої історії та філософії,
Волинський національний університет ім. Лесі Українки
(Луцьк, Україна), strilczuk@ua.fm

ХРОНІКА

Дмитро Ващук (Київ)

Сергій Калущкий (Кам'янець-Подільський)

Круглий стіл «Від аристократії до еліти: домодерні та модерні ідентичності, ієрархії та середовище правлячої верстви»

Проблеми становлення, ролі у суспільстві та статусу домодерних правлячих спільнот (аристократій) недостатньо вивчені в українській історіографії. Мало розкриті й питання формування модерних еліт. У вітчизняних гуманітарних науках по сьогоднішній день відчутні впливи основних положень народницького напрямку та марксистсько-ленінської методології, а національна елітологія фактично перебуває на етапі зародження. Для їх висвітлення співробітники Інституту історії України Національної академії наук України (Київ) й Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника організували та 17 червня 2021 р. провели круглий стіл. У заході, що відбувався в галереї мистецтв КПДІМЗ, узяли участь вітчизняні та іноземні дослідники.

Перше засідання круглого столу (модератор Сергій Калущкий) розпочалося з доповіді д-ра іст. наук, проф., завідувача кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету ім. Івана Франка *Леонтія Войтовича* «Феномен галицької еліти і її стосунків з князями (XII–XIV ст.)». Дослідник розкрив теоретичні аспекти феномену феодалізму; стверджував, що васально-ленна система була поширена на руських землях, адже «Русь розвивалася однаково з сусідніми слов'янськими та скандинавськими краями». Її розвиток і прагнення галицьких бояр добитися права передавати земельні наділи у спадок суперечили політичному курсу Романовичів на централізацію влади за візантійським зразком. Л.Войтович звернув увагу, що на формування аристократичної верстви, зокрема боярства Русі, впливало зобов'язання захищати населення тих земель, з яких вони отримували прибуток.

Д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії Академії наук Молдови (Кишинів) *Валентин Константинов* у доповіді «Виникнення й еволюція політичної еліти Молдови у XIV–XVII ст.: загальні міркування» окреслив внутрішні та зовнішні фактори складного процесу становлення її «політичного народу». Зазначив про впливи на формування аристократичної верстви Молдавського князівства раніше існуючих татарських політичних структур і політичної системи Візантійської імперії. Дослідник обґрунтовано розкрив питання різноманітності молдавських політичних еліт за їх походженням і виокремив: 1) місцеві еліти – нащадків тих правлячих родів, які були складовою частиною низки політичних структур іще до утворення незалежної Молдавської держави; саме вони, на думку В.Константинова, стали однією з основних складових політичної еліти Молдови в перші століття її існування; 2) представників трансильванської аристократії (як румунського, так й угорського походження), що переселилися до Молдавії та започаткували відомі боярські роди Теуту, Міклауш, Гегедиш, Шандру та ін.; 3) грецький елемент – представників сімей Кантакузіно, Фортуна, Грама, Палеологул та ін. Саме з цих аристократичних груп наприкінці XIV – на початку XV ст., на думку автора, сформувався «клас політичних еліт Молдавської держави», який, особливо велике боярство, забезпечив стабільність і згуртованість країні у часи політичних катаклізмів, спричинених як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками.

У доповіді «Елітарна свідомість військово-службового населення Київського князівства (воеводства)» д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАН України (Київ) *Борис Черкас* звернув увагу на його різноманітність у XV–XVI ст. Основу служилої верстви становила шляхта, серед котрої дослідники виокремлюють князів, панів, зем'ян. Б.Черкас з'ясував, що для забезпечення обороноздатності краю київські князі компенсували нестачу шляхтичів збільшенням чисельності слуг. У відповідності до особливостей їхньої служби документи містять відомості про слуг панцерних, путніх, посольських, ординських, людей ясачних. Згодом ці верстви влилися до лав козацтва. Дослідник актуалізував дискусійне питання: чому, отримавши від слуг поштовх до розвитку як військова сила, козацтво ще й успадкувало саме «князівську» ідею свого походження, яка в подальшому лише гіперболізувалася?

Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України (Київ) *Дмитро Ващук* у доповіді «Походження та зберігання архіву князів Чорторійських у другій половині XV – першій третині XVI ст. (на прикладі литовської гілки роду)» висловив припущення, що архівне зібрання почало формуватися з 1440-х рр. і сьогодні може складатися з двох колекцій: спадщини нащадків Олександра Васильовича та Михайла Васильовича Чорторійських. Як з'ясував Д.Ващук, ключовими різновидами родинного архіву стали королівські привілеї, приватні документи, різноманітні акти судочинства (окрему частку яких склали позови, описи розгляду справ і вироки). Він зазначив про наявність інформації щодо місця зберігання перших документів архіву князів Чорторійських. Припустив, що це могло бути помешкання Богуша Петковича, з яким судився князь Олександр Васильович. За словами дослідника, «вивчення історії сімейного архіву Чорторійських має велику перспективу продовження через волинську гілку».

Канд. іст. наук, наук. співроб. Європейського гуманітарного університету (Вільнюс) *Андрій Мацук* у своїй доповіді висвітлив роль і місце впливових родів Великого князівства Литовського (Паців, Сологубів та ін.) у боротьбі за політичний вплив упродовж 1730–1760-х рр. Утім, як зазначив дослідник, їх представники так і не зуміли посісти найвищі уряди в державі та здобути статус, рівний Радзивіллам, Чорторійським, Сапегам.

Друге засідання (модератор Леонтій Войтович) відкрила доповідь канд. іст. наук, ст. викладача Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка *Віталія Степанкова* «Проблема формування політичної протоєліти та її особливості в Україні (1622–1648 рр.)». Дослідник з'ясував, що до 1648 р., тобто до «початку Національної революції, її становлення відбувалося в надрах старшини козацького стану». Автор розкрив низку факторів, які, на його думку, мали вагомий вплив на становлення політичної протоєліти: 1) активне відстоювання козацтвом національно-релігійних прав руського народу, починаючи з 1622 р., і перетворення його в такий спосіб на виразника інтересів українського суспільства; 2) зміцнення «органів козацької влади» «на волості» в 1620–1630-х рр.; 3) залучення козацькими старшинами до національно-визвольної боротьби посіпльства, яке проживало за межами козацької України; 4) утвердження у свідомості старшин погляду на козацький регіон як «самодостатню територіально-політичну одиницю з особливим статусом»; 5) активна зовнішньополітична діяльність, що перетворювала «Військо Запорізьке» на суб'єкта міжнародних відносин. В.Степанков з'ясував, що процес трансформації козацької еліти в політичну протоєліту було перервано сеймовою «Ординацією» 1638 р., яка передбачала ліквідацію козацького стану.

Д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри всесвітньої історії КПНУ ім. Івана Огієнка *Валерій Степанков* виступив із доповіддю «Втрата елітних якостей козацької старшини у 1663–1665 рр. та її політичні наслідки», зазначивши, що дана проблема не стала предметом окремого дослідження; в історіографії висвітлювалися лише окремі її аспекти. Дослідник торкнувся питання методологічних основ трактування феномену політичної еліти. На його думку, статусно-функціональний підхід не дає можливості висвітлити процес її становлення, розвитку й занепаду. Натомість «застосував запропонований В.В.Степанковим аксіомеритократичний (ціннісно-владодостойний) підхід, використання якого дозволяє вважати політичною елітою правлячу верхівку не тому, що вона формально (де-юре) виконує свої управлінські обов'язки, а лише на підставі виключно ефективної (якісної) реалізації нею владних функцій». Історик розкрив причини втрати елітою Гетьманщини елітних якостей, висвітлив прояви її занепаду та політичні наслідки цього процесу.

У доповіді «Аспекти становлення подільського загальногубернського істеблшменту в системі діяльності земських установ» аспірант кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін КПНУ ім. Івана Огієнка *Олександр Починок* торкнувся питань,

які є актуальними «з огляду на проблеми сучасного українського регіонального політикуму та формування регіональних еліт». Він спробував розкрити питання співвідношення між представниками земських установ Подільської губернії за етнічною ознакою. Висвітлив протистояння російських імперських органів центральної влади домінуванню польських шляхтичів як найбільших землевласників у Правобережній Україні, зокрема й на Поділлі. З'ясував, що одним із «важливих аспектів подільського громадсько-політичного життя був розвиток українського національного руху».

Магістерка образотворчого мистецтва, завідувачка художнього відділу Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника *Алла Ковальчук* у доповіді «Український портрет як атрибут шляхетності та аристократичного стилю життя» описала як зображувальні джерела гербові портрети Міхала Францішека Потоцького (бл. 1697–1760(?) рр.), Самуїла Миславського (1731–1796 рр.) і тринні портрети подружжя Миколи та Софії Чайковських, що зберігаються у фондах КПДІМЗ.

Круглий стіл продовжила канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Ольга Гончар* доповіддю «Проблема формування української еліти у творчості Миколи Костомарова». Дослідниця зазначила, що знаний історик, зосередивши увагу «на народницькій тематиці», не лише першим створив неперервну схему історичного розвитку українського народу, але й вивчав проблеми лідерства. Як наслідок побачили світ його праці у жанрі історичного портрету. Зокрема монографія «Богдан Хмельницький», галерея портретів князів і гетьманів. «Він, фактично, створив такий собі український історико-біографічний гранд-наратив», – вважає О. Гончар. А це йшло врозрід з офіційною ідеологією Петербурга, що нав'язував думку про нездатність українців породити політичну еліту, а не самих лише бунтарів і «зрадників».

Канд. іст. наук, завідувач сектору «Старий замок» КПДІМЗ *Сергій Калущий* у доповіді «Національна аристократія як рушій історичного процесу: до питання основ філософії історії В'ячеслава Липинського» розкрив розуміння творцем державницького напрямку української історіографії феномену аристократичної верстви, проаналізувавши його монографії «Станіслав Михайло Кричевський», «Україна на переломі», трактат «Листи до братів-хліборобів» та інші праці. На думку доповідача, саме В. Липинський «повернув» аристократію до наративу вітчизняної історичної науки 1910–1920 рр., розкрив роль шляхти в історії України, адже вона стала ключовим явищем у його філософії історії.

На завершення заходу його учасники обговорили можливість організації і проведення в майбутньому аналогічного круглого столу в даному форматі та під тією ж назвою.

Юрій Латиш (Київ)

Міжнародна наукова конференція «Алкоголь і тверезість: минуле та сучасність»

Організований історичним факультетом Київського національного університету ім. Тараса Шевченка захід відбувся в режимі онлайн 4–5 березня 2021 р. Участь у ньому взяли понад 130 науковців, викладачів, аспірантів, студентів, представників органів влади та місцевого самоврядування, громадських, релігійних діячів, медиків і приватних підприємців із 7 країн світу.

Відкриваючи конференцію, декан історичного факультету д-р іст. наук, проф. *Іван Патрисяк* підкреслив, що історія вживання алкогольних напоїв та історія боротьби за тверезість надзвичайно тривалі. Довгі роки історіографія приділяла цій тематиці мало уваги, хоча ці проблеми щодня турбують мільйони людей на планеті. Сьогодні наразі необхідність розставити акценти, коли та як алкоголь з'явився у житті людини, як виникли уявлення про його шкідливість, чи приносила позитивні результати боротьба за тверезість, чи лише використовувалася з політичною метою.

Із вітальними словами до учасників звернулися канд. екон. наук, голова Тернопільської обласної ради *Михайло Головка*, голова ГО «Твереза Україна» *Зіновій Станішевський*, митрополит черкаський і чигиринський Православної церкви України *Іоанн (Яременко)*, голова Комісії душпастирства тверезості Української греко-католицької церкви *о. Ігор Козанкевич*.

Пленарне засідання розпочалося доповіддю докторки філол. наук, чл.-кор. НАН України, пров. наук. співроб. Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України *Лесі Мушкетик* «Погляди на пияцтво як моральний гріх в українській фольклорній традиції». На основі широкої джерельної бази доповідачка дійшла висновків, що пияцтво у традиційній українській культурі вважалося гріхом, а горілка – винаходом чорта, адже п'яниця ставав поганим працівником, губив моральну подобу, занепащав родину, був схильним до злочинів і правопорушень, чим створював проблеми для громади.

Канд. іст. наук, доц. кафедри давньої та нової історії України КНУ ім. Тараса Шевченка *Олексій Сокирко* в доповіді «Жовнірський Бахус: алкоголь у вояцькій субкультурі ранньомодерної України» зосередився на питанні алкоголю у житті козаків. Він підкреслив, що в популярній свідомості козацтво часто асоціюється з пияцтвом, та здійснив деконструкцію міфу про гетьмана-пияка Б.Хмельницького, створеного польською публіцистикою. Споживання козаками алкоголю мало чим відрізнялося від питійних традицій вояцьких верств ранньомодерної Європи. Із XVI ст. у Східній Європі ферментаційні напої (пиво, мед) витісняються зерновими дистилатами, а вояки сприяли розповсюдженню традицій споживання міцного алкоголю й великих обсягів уживання.

Проблему поширення пияцтва порушила канд. іст. наук, доц. кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій *Олена Пивоваренко* в доповіді «Запій і похмілля: суспільне ставлення у XVIII ст.». Головною причиною цього вона вважає надприбутки, які отримували держави від виробництва алкоголю, зокрема в досліджуваний період горілчані акцизні гроші були другою статтею прибутків Російської імперії.

Докторка філософії, доц., деканка історичного факультету Софійського університету ім. Св. Климента Охридського (Болгарія) *Міра Маркова* виголосила доповідь «Виробництво і споживання вина в болгарській обрядовій системі: традиційні практики та сучасний стан». На її думку, у Болгарії сформувалася середземноморська модель споживання алкоголю, в якій вино вважається витвором Бога, а самогон-ракія – диявола.

Питанням історії та сучасності рухів за тверезість були присвячені доповіді заступника голови ГО «Рух «Твереза Україна» *Юрія Оробця* «Утвердження тверезого способу життя», президента Міжнародної академії тверезості, д-ра пед. наук, проф. *Олександра Маюрова* «Злам «сухого закону» в радянській Росії та СРСР», д-ра юрид. наук, проректора Університету Короля Данила (Івано-Франківськ) *Олега Андрухів* «Практика впровадження тверезого способу життя в Івано-Франківську». Завершилося пленарне засідання дискусією представників громадянського суспільства та органів влади «Громадський у боротьбі за тверезість: практичний досвід роботи».

Надалі робота конференції тривала в п'яти секціях. Секцію «Алкоголь і тверезість у культурі, мистецтві, публіцистиці та публічній історії» відкрила доповідь докторки іст. наук, доц., пров. наук. спіроб. Інституту історії України НАН України *Ольги Ковалевської* «Атрибути застілля та вживання алкогольних напоїв у творах образотворчого мистецтва». Докторка філол. наук, проф. Бердянського державного педагогічного університету *Ольга Новик* представила дослідження «Переосмислення пияцтва у творчості барокового митця: поезія Климентія Зиновієва як дзеркало епохи». Дослідження алкоголю з перспективи цивіліології стало темою доповіді докторки іст. наук, проф. КНУ ім. Тараса Шевченка *Тетяни Орлової*. Координаторка Науково-освітнього проекту «Іжакультура» *Світлана Богданець* презентувала розвідку з історії української алкогольної літератури XII–XVIII ст. Д-р іст. наук, доц. Львівського національного університету ім. Івана Франка *Ігор Лиліо* проаналізував ринок імпортного алкоголю у Львові у другій половині XVI–XVII ст. Д-р філол. наук, проф. Харківського національного університету ім. В.Каразіна *Олександр Борзенко* виголосив доповідь «Алкоголь у літературному побуті середини XIX ст. (випадок Віктора Забіли)». Алкогольні напої як атрибут поховально-поминальної обрядовості (на польових фольклорно-етнографічних матеріалах Українського Полісся) стали предметом аналізу докторки іст. наук, ст. наук. спіроб. Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф *Олени Борях*. Докторка іст. наук., доц. Житомирського державного університету ім. Івана Франка *Вікторія Венгерська* виголосила доповідь «Історики й письменники “втраченого покоління” та алкоголь». Висвітлення проблем тверезості в роки Першої світової війни на шпальтах «Києвских епархиальных ведомостей» стало предметом аналізу докторки іст. наук, доц. Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» ім. Ігоря Сікорського *Антоніни Кізлової*.

Секція «Алкоголь і суспільно-політичні процеси» працювала над питаннями взаємовпливу алкогольної політики та звичаїв і розвитку суспільства. Канд. іст. наук, проф. *Ігор Кривошея* та докторка іст. н., проф. *Ірина Кривошея* (Уманський державний педагогічний університет ім. П.Тичини) представили дослідження «Алкоголь в житті населення Уманського повіту Київської губернії (кінець XVIII – початок XX ст.): виробництво, споживання, наслідки». Роль громади в боротьбі з пияцтвом у губерніях Київського навчального округу (друга половина XIX – початок XX ст.) висвітлює кандидатка іст. наук, доц., ст. наук. спіроб. Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України *Віталіна Горова*. Канд. іст. наук, доц., ст. наук. спіроб. Інституту історії України НАН України *Володимир Молчанов* проаналізував особливості споживання алкоголю в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Спиртні напої в повсякденному житті студентства другої половини XIX – початку XX ст. стали предметом дослідження кандидатки іст. наук, доц. Державного університету «Житомирська політехніка» *Марини Кругляк*. Темою виступу канд. іст. наук, доц. спіроб. Інституту історії України НАН України *Віталія Скальського* були «Г'яні бунти в Україні наприкінці 1917 р.», а докторка іст. наук, доц. Українського державного хіміко-технологічного університету (Дніпро) *Наталія Ковальова* виголосила доповідь «Вплив алкоголю на перебіг селянської революції в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.)». Д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри нової і новітньої історії зарубіжних країн КНУ ім. Тараса Шевченка *Олег Машевський* розглянув боротьбу О.Кромвеля зі зловживанням алкогольними напоями в період Англійської революції середини XVII ст. Проблему алкоголізму в корпусі службовців поліції та пенітенціарної служби Волинського воєводства (1921–1939 рр.) проаналізував канд. іст. наук, доц. Волинського національного університету ім. Лесі Українки *Олег Разиграєв*. Д-р іст. наук, доц. Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка *Володимир Старка* виступив із доповіддю «Алкоголь в повсякденному житті селянства Східної Галичини в умовах суспільних трансформацій 1939–1953 рр.». Роботу секції завершив виступ кандидатки іст. наук, доц. Подільського державного університету (Білорусь) *Олени Сумко* «Самогон у системі соціальних комунікацій сільського населення Північної Білорусі (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х рр.)».

Робота секції «Історія виробництва та споживання алкоголю» розпочалася з доповіді докторки іст. наук, проф. Українського католицького університету *Тетяни Гошко* «Виробництво, продаж і споживання пива у Львові в XVI – першій половині XVII ст.». Наук. спіроб. Національного музею історії України *Владислав Безпалько* розкрив тему «Місце зустрічі – корчма: Алкоголь та часопроводження (за актовими джерелами другої половини XVI ст.)». Канд. іст. наук, завідувач відділу Національного музею народної архітектури та побуту України *Вадим Назаренко* проаналізував роль алкоголю у житті особового складу київського гарнізону у другій половині XVII–XVIII ст., а д-р іст. наук, доц. Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу (Кам'янець-Подільський) *Анатолій Скрипник* зробив доповідь

«Пияцтво і алкоголізм серед військовослужбовців російської імператорської армії у XIX ст. як соціальна проблема». Д-р іст. наук, проф. *Григорій Казьмирчук* (Київ) присвятив свій виступ винокурінню у селі Кальнику в XIX ст., а докторка іст. наук, проф. КНУ ім. Тараса Шевченка *Марія Казьмирчук* – винокурінню в Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Пияцтво у студентському та гімназійному середовищах Галичини й боротьба з ним наприкінці XIX – на початку XX ст. стали предметом дослідження кандидатки іст. наук, доц., ст. наук. співроб. Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України *Наталії Мисак*. Кандидатка іст. наук, ст. наук. співроб. Національного музею історії України *Тамара Куцаєва* розглянула націоналізацію виробництва алкоголю більшовицькою владою в Україні 1919 р. Радянські стандарти алкогольного законодавства Закарпаття 1944–1946 рр. проаналізував д-р іст. наук, доц. Ужгородського національного університету *Василь Міщанин*. Канд. іст. наук, доц. ЛНУ ім. Івана Франка *Роман Генега* зробив доповідь «Алкогольні метаморфози сталінського Львова 1944–1953».

Секція «Національні традиції, народні звичаї та літературні образи вживання алкоголю» об'єднала етнологів, літературознавців, істориків та медиків. Кандидатка іст. наук, доц. КНУ ім. Тараса Шевченка *Оксана Смержевська* виголосила доповідь «Алкоголь в релігійних практиках: табу та традиції». Ст. викл. Ужгородського національного університету *Сергій Ганус* презентував дослідження «Обличчя пороку та обличчя доброчесності у ментальній культурі та мистецтві Західної Європи доби Просвітництва». Семантику тостів і мовних формул припрошування в українській традиції застїлля проаналізувала кандидатка філол. наук, проф. Харківського державного університету харчування та торгівлі *Світлана Руденко*, а чоловічий і жіночий алкоголізм у традиційній культурі українців розглянула кандидатка іст. наук, доц. КНУ ім. Тараса Шевченка *Ірина Ігнатенко*. Молодша наук. співроб. Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського *Олена Доніць* представила дослідження «Алкоголь і наркоманія в українському друкованому плакаті XX ст. (за матеріалами зібрання НБУВ): особливості візуального втілення». Канд. іст. наук, доц. Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка *Володимир Окаринський* розкрив тему «“Товариство мочемордія”: алкогольний вимір суспільного нонконформізму в підросійській Україні першої половини XIX ст.». Керівниця Міжнародного медичного центру в Ісламабаді (Пакистан) *Марина Баканова* виголосила доповідь «Концепція заборони споживання алкоголю в ісламі».

На засіданні секції «Державна алкогольна політика і рух за тверезість: історія та сучасність» було заслухано доповіді кандидатки іст. наук, завідувачки кафедри історії України Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара *Ольги Посуцько* «Справи, пов'язані з алкоголем, у судовій практиці Південної України кінця XVIII – першої половини XIX ст.», докторки іст. наук, проф. ДНУ ім. Олеся Гончара *Тетяни Литвинової* «Витоки антиалкогольної публіцистики в Україні XIX ст.», докторки філол. наук, проф., завідувачки кафедри історії журналістики КНУ ім. Тараса Шевченка *Наталії Сидоренко* «Боротьба з “зеленим змієм” на сторінках преси початку XX ст.». Кандидатка іст. наук, доц. Українського католицького університету *Лілія Питльована* проаналізувала відображення руху за запровадження сухого закону у США в карикатурах кінця XIX – початку XX ст. Тема доповіді кандидатки іст. наук, заступниці директора Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького *Валерії Лавренко* була «Катеринославці в контексті адаптації до сухого закону в роки Першої світової війни: соціальні практики та музейні реценсії». Участь представників інтелігенції українських губерній Російської імперії в роботі антиалкогольних з'їздів на початку XX ст. дослідив д-р іст. наук, доц. Одеського національного університету ім. І. Мечникова *Олександр Музичко*, а антиалкогольний рух у селах Галичини (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.) став темою доповіді кандидатки іст. наук, доц. Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника *Оксани Дрогобицької*. Про наркоманію як причину інвалідності розповіла докторка філософії, доц. Бакинського державного університету (Азербайджан) *Рена Мамедова*. Завершили роботу конференції доповіді, присвячені антиалкогольним кампаніям у СРСР. Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Віктор Крушина* проаналізував боротьбу з алкоголізмом в УРСР у 1960-х рр., а канд. іст. наук, доц. КНУ ім. Тараса Шевченка *Юрій Латиш* присвятив свій виступ антиалкогольній кампанії періоду «перебудови», зацентрувавши увагу на причинах її провалу й досвіді для сьогодення.

Конференція продемонструвала значний інтерес дослідників і громадськості до алкогольних студій, перспективність в Україні таких напрямів, як крос-культурні дослідження алкоголю, історія алкоголю, історія руху за тверезість тощо. Доповіді учасників доступні на YouTube-каналі конференції¹.

¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.youtube.com/channel/UC94FnTpLHXRN-Ls85V9mA/videos>

ЮВІЛЕЇ

Геннадій Корольов (Київ)

До 80-річчя доктора історичних наук, професора Р.Пирога

Колись невідомий сказав, що Бог не може змінити минуле, але історики можуть. Це твердження показує наскільки величезною є відповідальність тих, хто пише, а не творить історію. Саме відповідальність перед близькими, колегами, наукою та Батьківщиною є чесною Руслана Яковича Пирога, відомого українського вченого та державного діяча. Колись він серйозно сказав про те, що роль історичної науки в тому, щоб теперішнє і майбутнє не перетворилися

на пекло. Сьогодні його слова звучать як застереження перед тим, коли нехтують наукою та цінностями, а обирають ідеологію й політичні гасла.

16 червня знаний історик відзначає 80-річчя з дня народження. Цей вік доводить, у наскільки різний та суперечливий час (декілька історичних періодів) йому випало жити. Дитина воєнної, підліток післявоєнної доби, юність припала на часи «відлиги», молодість – на брежнєвський «застій», а зрілість – на період горбачовської «перебудови» та вже незалежної України.

Нижче буде представлено спробу інтелектуальної біографії Р.Я.Пирога, написану на основі аналізу його життєпису, наукових праць і здобутків. Окрема увага приділятиметься концептуальній розробці історії Української гетьманської держави 1918 р., яка відображена у серії праць дослідника. Життя й діяльність ученого вже були розглянуті в декількох ювілейних статтях, енциклопедіях, довідниках про українських істориків, у виданнях з історії НАН України¹.

Щоб зрозуміти взаємовплив і залежність між діяльністю та ідеями, наукою й політикою варто звернутися до відтворення важливих етапів у біографії вченого, особливостей формування наукового світогляду, до подальших наукових пріоритетів. Як відомо, у теоретичному вимірі інтелектуальна біографія має дати відповідь на питання про вплив соціалізації, буденного життя, професійної кар'єри на постання творчого продукту й результатів наукової праці.

Народився Руслан Якович 16 червня 1941 р. у Львові у сім'ї вчителів історії. На другий день війни – 23 червня – під час авіанальоту загинула старша сестра Людмила. Мати змушена була швидко евакуюватися до рідної Полтавщини. Батько майбутнього історика – офіцер Червоної армії – загинув восени 1943 р., так ніколи й не побачивши сина. Про його народження та ім'я він дізнався з листів дружини. Дитинство минуло у селі Супротивна Балка на Полтавщині, де мати викладала історію в місцевій школі. Величезний вплив на юнака справив дід Павло, який брав участь у Першій світовій війні та називав себе «брусиловським солдатом». Саме тоді з'явився інтерес до історії, до пізнання минулого свого народу.

¹ Пиріг Руслан: Біобібліографічний покажчик: До 60-річчя від дня народження / Укл.: Г.В.Боряк, І.Б.Матяш. – К., 2001. – 44 с.; Васюк Л., Ковальчук О. Пиріг Руслан Якович // Українські історики ХХ ст.: Біобібліографічний довідник. – Ч.1. – К.; Л., 2003; Руслан Якович Пиріг: Біобібліографічний покажчик: До 70-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності / Упор.: Г.В.Боряк, І.Б.Матяш. – К., 2011. – 86 с.; Смалій В. Слово про вченого та людину // Студії з історії Української революції 1917–1921 рр.: Зб. наук. пр. на пошану д-ра іст. наук, проф. Р.Я.Пирога з нагоди 70-річчя з дня народження та 40-річчя наук.-пед. діяльності / Гол. редкол. В.Верстюк. – К., 2011. – С.5–9; Верстюк В.Ф. До 70-річчя доктора історичних наук, професора Р.Я.Пирога // Український історичний журнал. – 2011. – №3. – С.224–229 та ін.

Успішно (з медаллю) закінчивши середню школу, юнак за наполяганням матері вирішив обрати фах лікаря та вступив до Полтавського медичного училища. Кілька років працював сільським фельдшером. У 20 років став членом КПРС. Потім служив у радянській армії (в повітряно-десантних військах). Планував продовжити навчання в медичному університеті, однак усе ж таки йому судилося обрати фах батьків – історію.

У 1965–1970 рр. навчався на історичному факультеті Харківського державного університету, який закінчив із відзнакою. Його викладачами були відомі вчені В.І.Астахов, С.М.Королівський, І.К.Рибалка, Є.П.Шаталіна та ін. До університету Р.Я.Пиріг прийшов у зрілому віці, з певним життєвим досвідом, сформованими обставинами того часу, світоглядом, вірою в комуністичне майбуття. Під час навчання він займав активну громадянську позицію, працював у комсомольській організації. Вагомі організаційні здібності та успіхи в навчанні дозволили йому бути обраним до керівництва комсомольської та партійної організації університету. Одночасно молодий дослідник готував дисертаційне дослідження про партійне будівництво в Україні (в липні 1918 – березні 1919 рр.). У цій роботі на основі архівних матеріалів проаналізовано формування осередків і центральних органів КП(б)У. У червні 1976 р. кандидатську дисертацію під керівництвом доцента Ю.В.Шиловцева було успішно захищено. Р.Я.Пиріг працював деканом у Харківському університеті, а 1977 р. був запрошений на роботу до ЦК КПУ й переїхав у Київ.

У столиці УРСР він обійняв посаду інструктора відділу науки та навчальних закладів ЦК КПУ, пізніше працював консультантом сектору суспільних наук, завідувачем архіву ЦК КПУ, заступником директора Інституту історії партії. У 1990 р. Р.Я.Пиріг став упорядником першого офіційного видання про Голодомор 1932–1933 рр.² Цю важливу в його розумінні справу історик продовжив 2007 р., коли після декількох наукових візитів до московських архівів опублікував фундаментальне видання, яке досі не має аналогів ані в Україні, ані у світі³. Обидві публікації знаменували величезний прорив у розумінні механізму терору, його масштабу, дійових осіб та наслідки Голодомору 1932–1933 рр. для українського народу.

Цей досвід допоможе під час роботи в архівній службі незалежної України, яку він очолював у 1998–2002 рр. Учений усвідомлював необхідність демократизації архівної справи, до чого й прагнув, будучи керівником центрального архіву та цілої архівної системи. За його ініціативи архівісти отримали статус державних службовців, дістали в календарі свят свій професійний день, який відзначається щороку 24 грудня. Парламентом України було прийнято кілька важливих законів, які врегулювали правовідносини в архівній сфері. У першу чергу, обрано принцип доступності та відкритості у функціонуванні архівної системи.

По за тим, учений ніколи не полишав дослідницької роботи, брав участь у конгресах, круглих столах і конференціях, активно публікувався. У 1994 р. в Інституті історії України Національної академії наук України Р.Я.Пиріг успішно захистив докторську дисертацію. Це було новаторське та добре удокументоване дослідження останнього (радянського) періоду життя й діяльності М.С.Грушевського. У 1995 р. у співавторстві зі знаним істориком професором В.Ф.Верстюком була опублікована книга про хроніку життя та діяльності М.С.Грушевського⁴. Студії з грушевськознавства він і надалі не полишав⁵. Найбільшим їх підсумком стало опублікування 2016 р. життєпису (у співавторстві з професором В.В.Тельваком) М.С.Грушевського⁶. Ця книга стала однією з успішних спроб написання академічної наукової біографії вченого як «синтетичного міждисциплінарного проекту»⁷. Автори зуміли добре показати формування оцінок і ставлення до М.С.Грушевського як до політика, його історіографічний образ та значення історичних праць, їх суспільне сприйняття.

Варто також зазначити, що в 1994–1995 рр. історик брав участь у підготовці публікації спогадів гетьмана П.П.Скоропадського. Тоді ж з'явився інтерес до періоду гетьманату 1918 р., який згодом дістане оригінальну концептуальну розробку у працях Р.Я.Пиріга.

² Див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упор. Р.Я.Пиріг. – К., 1990. – 605 с.

³ Див.: Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р.Я.Пиріг. – К., 2007. – 1128 с.

⁴ Верстюк В.Ф., Пиріг Р.Я. М.С.Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – 144 с.

⁵ У 2016 р. з-під пера історика вийшло кілька знакових текстів про М.С.Грушевського (див.: Пиріг Р.Я. Михайло Грушевський і Академія: нереалізоване президентство (1924–1928 рр.) // Вісник Президії НАНУ. – 2016. – №7. – С.3–18; *Його ж.* Відзначення ювілею Михайла Грушевського 1926 року в контексті подальшої долі вченого // Архіви України. – 2016. – №5. – С.7–19; *Його ж.* Михайло Грушевський: суспільне усвідомлення історичної постаті // Український історичний журнал. – 2016. – №4. – С.4–10).

⁶ Пиріг Р.Я., Тельвак В.В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. – К., 2016. – 576 с.

⁷ Там само. – С.9.

У 2002 р., після завершення держслужби у статусі голови Державного комітету архівів України, учений переходить працювати до академічного інституту історії. Там він став головним науковим співробітником, у 2007–2010 рр. очолював відділ історії Української революції. Робота в Інституті історії України стала часом найбільшої наукової активності. За нашими підрахунками, лише за період 2011–2021 рр. Руслан Якович опублікував 74 праці (з них 4 монографії, 1 брошура), виголосив доповіді на 105 наукових форумах, конференціях, круглих столах. Учений активно опонував на захистах дисертацій, входив до редакційних колегій престижних періодичних і продовжених видань, таких, як «Український історичний журнал», «Архіви України», «Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.», «Харківський історіографічний збірник», «Часопис дослідження війн та революцій».

Сучасні історіографічні підходи до подій Української революції 1917–1921 рр. характеризуються існуванням кількох самодостатніх концепцій і пояснювальних парадигм. З одного боку, можна виокремити формування плюралістичної тенденції в її розумінні, а, з іншого, констатувати наявність кількох наративів істориків різних поколінь та академічних шкіл. Постать Р.Я.Пирога належить до кількох поколінь істориків і різних традицій історієписання. У цьому немає нічого незвичайного, а навпаки – величезний привілей для будь-якого дослідника. Загалом національний наратив Української революції, якщо його розуміти як звернення до політичних, ідеологічних, соціально-економічних сюжетів, формувалася в пострадянський час дослідниками різних політичних і світоглядних орієнтацій, або з подвійним багажем декількох історіографічних шкіл та напрямів. Тому сучасна концепція Української революції 1917–1921 рр. радше є сукупністю візій і пояснювальних парадигм, проте вже має власну аналітичну мову та основні визначення. У цьому величезна заслуга також і Р.Я.Пирога.

Свої погляди на той складний час та загалом концепцію Української революції він виклав у науковій доповіді, виголошеній на засіданні Президії НАН України 22 листопада 2017 р.⁸ Спираючись на наукові здобутки попередників та новітні історіографічні оцінки, Р.Я.Пиріг виокремив декілька періодів Української революції: перший – національно-демократичний (березень 1917 – квітень 1918 рр.), другий – консервативно-ліберальний (квітень – грудень 1918 р.), третій – «Друга УНР» (грудень 1918 – листопад 1921 рр.), який був найтривалішим і найдраматичнішим для національної державності⁹. Саме пошук та з'ясування причин поразки Української революції у широкому історичному контексті, на думку Р.Я.Пирога, може дати відповідь на важливе питання, чому українцям у 1917–1921 рр. не вдалося втримати державу. Свої пояснення вчений сформулював так: відсутність авторитетної державно-самостійницької еліти; революційно-романтичний нігілізм політичних лідерів; політична, економічна й культурна асиметрія між селом і містом, домінування селянства у суспільній структурі; ідею соборності не було до кінця втілено, вона залишилася символом і політичним гаслом; постання більшовицького режиму, ворого до української національної держави; проголошення і зміцнення УСРР¹⁰.

Загалом Українська революція 1917–1921 рр. стала своєрідним підсумком розвитку національного проекту в «довгому ХІХ ст.». Тому зміст її самоназви, який у нього вклали її творці та сучасники, а пізніше – історики міжвоєнного часу та періоду «холодної війни», відбивав державо- й націєтворчі процеси, що мали опертя в ідеї утвердження національної державності. У студіях Р.Я.Пирога Українська революція визначається не тільки як політичне явище чи великий соціальний катаклізм, а складна система суспільних взаємовідносин і період становлення національної політичної влади. Однак звернення до цієї проблеми неминуче ставить питання про готовність українського соціуму до створення своєї держави. Практично всі тогочасні діячі й сучасники революції погоджувалися з тим, що тодішнє суспільство не було готове до такої трансформації. Один із лідерів національного руху В.К.Винниченко назвав той процес «недорослістю нації». Варто нагадати також думку відомого соціолога О.-І.Бочковського про те, що «з національного боку український народ не був і не міг бути належно підготовлений до цього великого здвигу»¹¹. Суголосно оцінював це явище один із лідерів Центральної Ради знаний публіцист С.О.Єфремов. Він, зокрема, писав, що «повна безвиглядність на ближчі часи – от як можна характеризувати становище українства в останні перед революцією дні»¹². Чи справді було так? На це питання українські історики досі не мають однозначної відповіді.

⁸ Пиріг Р.Я. Українська революція 1917–1921 років: сучасний історіографічний образ і дослідницький потенціал // Вісник Національної академії наук. – 2018. – №1. – С.45–54.

⁹ Там само. – С.47.

¹⁰ Там само. – С.48–49.

¹¹ Бочковський О.-І. Вступ до націоналії: курс лекцій. – Регенсбург; Франкфурт, 1947. – С.156

¹² Єфремов С. Стаття «Пів року». 27, 29. 08. 1917 р. // Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали / В.Ф.Верстюк (упор.) та ін. – К., 2003. – С.702.

Проблема легітиматії держави та формування новочасної національної ідентичності, що з нею зіткнулися як провідники Української Центральної Ради, так і гетьманська еліта, завжди була на внутрішньо- й зовнішньополітичному порядку денному. Це методологічне питання дістало широку розробку в дослідженнях Р.Я.Пирога на прикладі Української гетьманської держави 1918 р., історія котрої досі залишається однією з дискусійних проблем у сучасній науці, має різноманітне та суперечливе інтерпретації в історіографії, публічному дискурсі, історичній пам'яті. Однак за останні кілька років відбулася значна зміна – визнання її вагомим історичного значення та поступовий відхід від ідеологізованих оцінок, які беруть початки ще від дискусії між унерівцями й гетьманцями в міжвоєнний період ХХ ст.

Найкраще тенденція переосмислення історії гетьманату 1918 р. увиразнена у студіях Р.Я.Пирога. Історик написав спеціальні розділи й частини в декількох фундаментальних публікаціях, таких, як «Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ ст.» (2007 р.), «Політична система для України: історичний досвід та виклики сучасності» (2008 р.), перший том п'яти-томної «Історії державної служби» (2009 р.), «Історична і політична наука та суспільна практика в Україні» (2009 р.), «Історія українського парламентаризму» (2010 р.), «Нариси історії Української революції» (2011 р., у співавторстві з Т.С.Осташко), «Національне питання в Україні ХХ – початок ХХІ ст.: історичні нариси» (2012 р.). Як бачимо, на початку 2000-х рр. гетьманська тематика отримала доволі повне висвітлення у працях Р.Я.Пирога. У його текстах простежуються елементи нової концепції історії гетьманату 1918 р., які виразно різняться від оцінок та підходів, напрацьованих гетьманцями й унерівцями в минулому столітті.

Варто визнати, що за останні кілька десятиріччя внесок Р.Я.Пирога в напрацювання оригінального бачення історії гетьманської держави є беззаперечним. За останнє десятиріччя з-під пера вченого вийшли чотири фундаментальні монографії («Гетьманат Павла Скоропадського: між Росією і Німеччиною», «Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси», «Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір», «Відносини України з Центральними державами: нетипова окупація 1918 року»), брошура «Донбас у складі Української гетьманської держави (травень – листопад 1918 року)», 41 наукова тематична публікація, низка газетних статей. У 2015 р. було опубліковано двотомний збірник документів «Українська держава (квітень – грудень 1918 року)», підготовлений групою впорядників на чолі з Р.Я.Пирогом¹³. Сьогодні це є одне з найповніших зібрань архівних матеріалів з історії функціонування гетьманату 1918 р., в якому відтворено комплекс документів вищих органів влади.

У своїх працях Р.Я.Пиріг пропонує спокійну й виважену ревізію діаспорного та апологетичного бачення історії гетьманської держави. Проблемність діаспорної візії в амбівалентності оцінок режиму П.П.Скоропадського – від різко негативних до виправдовувальних. Унерівський табір критикував його постання та історичну роль як явище, що зупинило розвиток національно-демократичного характеру Української революції 1917–1921 рр. Гетьманський (державницький) напрям, навпаки, наголошував на значному внеску в національно-визвольні змагання, оцінюючи Українську Державу 1918 р. як приклад інституційного та правового порядку, під час якого було реалізовано низку доленосних реформ.

Як відомо, описане розділення було відгомном старого історіографічного поділу на «народників» і «державників», що сприяло значній міфологізації революції в діаспорі¹⁴. Ця ж дискусія з новою інтенсивністю відновилася в пострадянський час, спричинивши формування історіографічних напрямів щодо оцінки подій.

Власне Р.Я.Пиріг дискутує з цими обома історіографічними напрямками, які ідеологізовано зображують гетьманат 1918 р. або на догоду політичній кон'юнктурі, або особистим ідейним переконанням. На його думку, дискусія 1920-х рр., коли сучасники шукали причини поразки й не гребували звинуваченнями в бік опонентів, має сьогодні лише емпіричний вимір та потребує осмислення як предмет дослідження.

Сучасне розуміння гетьманату 1918 р. зводиться до кількох основних історіографічних позицій. По-перше, це була своєрідна українська державність, яка постала після падіння царату та на завершальному етапі Першої світової війни. По-друге, доба відновлення законності, правопорядку та втілення успішних ініціатив у сфері культури, освіти, науки. По-третє, особливий етап боротьби за українську окремішність у період національної революції 1917–1921 рр.

¹³ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року): Документи і матеріали: У 2 т. / Упор. Р.Я.Пиріг та ін. – К., 2015.

¹⁴ Див.: *Гирич І.* «Народництво» та «державництво» в українській історіографії: проблема змістового наповнення поняття // Молода нація. – Ч.4. – К., 2000. – С.5–30; *Корольов Г.* Українська революція 1917–1921 гг.: мифы современников, образы и представления историографии // *Ab Imperio*. – 2011. – №4. – С.357–372.

На цій підставі можна виокремити декілька тематичних напрямів у студіюванні гетьманату в дослідженнях Р.Я.Пирога: проблема національної ідентичності еліти; українська природа політичної системи; роль російського фактора; концептуальне питання окупації Німеччиною й союзниками України в 1918 р.

У сучасній історіографії досить популярна тема національної ідентичності П.П.Скоропадського і його оточення. На цій засаді Р.Я.Пиріг окреслює феномен територіального патріотизму серед гетьманських еліт, які переважно сповідували ліберально-консервативні цінності. Себто їм передусім ішлося про захист приватної власності та відновлення старих прав для колишньої аристократії Російської імперії. Зрозуміло, що значна частина гетьманців усвідомлювала неможливість повного повернення до імперських нормативно-правових порядків, що підтверджує підготовка гетьманської грамоти та законодавчої бази¹⁵. Історик висловив твердження, що гетьманський режим у правовому вимірі став політичною реставрацією.

Ця характеристика дозволила Р.Я.Пирогу переконливо довести, що гетьманат 1918 р. був передовсім українсько-російською державністю, і виник у результаті втілення німецької східної політики¹⁶. Звідси його оцінка німецької та австро-угорської військової присутності в Україні як нетипової окупації. З одного боку, наявність виразних елементів окупаційної практики у відносинах між Україною й Центральними державами, що підпадають під тогочасні міжнародно-правові норми, а з іншого – міжнародні угоди, добровільне прийняття українською владою військової допомоги, виконання ними функцій захисту країни перебування, установа економічних відносин дозволяють говорити саме про нетипову окупацію¹⁷.

Ця концептуальна проблема досі викликає масу контроверсій та емоцій серед дослідників. Проте відомо, що німецьке військо командування оцінювало свою присутність як тимчасову окупацію, а задля надання їй законності визнавало правочинність гетьманського режиму. Тому поява історіографічного дискурсу про окупацію була відображенням оцінок сучасників, а не виводом дослідників. Тобто йшлося про правове окреслення стану, який виник на українських землях після підписання Брестського договору 9 лютого 1918 р., а не про міжнародно-правові відносини. Якраз «нетипова окупація» як категорія аналізу вміщує співіснування української державності та військової окупації в 1918 р., а не конфлікт між Центральними державами й Україною.

У своїх працях Р.Я.Пиріг показав, що гетьманат мав усі формальні ознаки самостійної держави: тимчасову конституцію, очільника держави, уряд як виконавчу й законодавчу владу, судову систему, армію, визнання та дипломатичні стосунки з іншими країнами, нарешті міжнародні угоди.

Теза про українсько-російську природу гетьманату 1918 р. була обґрунтована на основі аналізу ставлення тодішніх еліт та урядовців до ідеї української самостійності та їх персональної національної (етнічної) самоідентифікації. Окрім того, історик звернув увагу на використання правових норм імперського часу, які були адаптовані до тодішніх реалій. Р.Я.Пиріг дійшов висновку, що гетьманській еліті була притаманна роздвоєна політична і громадянська лояльність. З одного боку, більшість її представників мали власну національну (етнічну) самосвідомість, а з іншого – після падіння царату виказували політичну прихильність до новопроголошених державностей¹⁸.

Однак очевидним стало те, що політичні ідентифікації Української революції 1917–1921 рр. були класово й національно обмежені. Це в повній мірі стосується періоду гетьманату, в історії якого симбіоз власницько-корпоративних і політичних об'єднань відіграв ключову роль. На думку Р.Я.Пирога, намагання побудови нового гетьманського режиму вилилося в масштабну соціально-політичну реставрацію. Держава дістала форму правління, сконструйовану за «лекалами віджилої давньоукраїнської традиції»¹⁹. Деякі дослідники проголошення гетьманату визнають як природний підсумок еволюції нації. Окрім того, у сучасній українській історіографії феномен 1918-го року пояснюють також у контексті теорії консервативної революції²⁰.

¹⁵ Пиріг Р. Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип. 15, ч. 1. – К., 2009. – С. 66–95.

¹⁶ Пиріг Р. Проблеми національної ідентифікації правлячої еліти Української Держави 1918 року // Краєзнавство. – 2013. – № 2. – С. 95–106.

¹⁷ Пиріг Р. Відносини України з Центральними державами: нетипова окупація 1918 року. – К., 2018. – С. 41.

¹⁸ Див.: Пиріг Р. Гетьманська держава 1918 року: роздвоєна лояльність правлячої еліти // Україна крізь віки: 36. наук. пр. на пошану академіка НАН України В.А.Смоля. – К., 2010. – С. 744–752.

¹⁹ Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. – К., 2011. – С. 322.

²⁰ Клименко В. Українська гетьманська держава 1918 року: місце в українській революції // Нова політика. – 1996. – № 4. – С. 61; Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 19–37.

Ця інтерпретаційна розбіжність задає більш широку концептуальну рамку для осмислення революції. Коли, з одного боку, історія гетьманату 1918 р. пояснюється як історично обумовлений процес формування новочасної української ідентичності, а з іншого – як консолідована реакція на соціальний радикалізм Української Центральної Ради²¹. Р.Я.Пиріг має цілковиту рацію, коли стверджує, що Українська гетьманська держава виникла в результаті збігу прагматичних інтересів місцевих консервативно-ліберальних кіл і німецько-австрійських союзників. В історичному вимірі це був ліберально-консервативний режим, який на певний час перервав розвиток національно-демократичної революції. Остання теза дає пояснення про те, чому гетьманат 1918 р. деякі дослідники не зараховують до загальної візії Української революції 1917–1921 рр.

Р.Я.Пиріг критикує «гетьманофільство» істориків, себто звеличення здобутків Української Держави у процесі державного будівництва та формування уявлення про неї як про «апогей розвитку національної державності». Іншими словами, надзвичайно важливу проблему мови описання автор аналізує на основі деконструкції ідеологізованих тверджень. Тому він висловлює сумніви щодо унікальності гетьманату 1918 р. для українського державотворення у ХХ ст. Дослідник кілька разів ставив питання про важливість перегляду історіографічної глоорифікації гетьманської держави 1918 р.

Загалом історіографічна модель гетьманату 1918 р. у студіях Р.Я.Пирога має кілька основних положень: це було державне утворення, яке проводило політику соціально-політичної реставрації; його еліти сповідували територіальний патріотизм і ліберально-консервативні цінності; для гетьманської еліти будівництво української держави було невідривним від російського контексту. У підсумку в багатьох аспектах гетьманат був саме українсько-російською державністю, і його історія належить Українській революції 1917–1921 рр.

Отже внесок Р.Я.Пирога в розробку нового тлумачення історії Української гетьманської держави 1918 р. має вагоме значення. Його погляд синтетично зображує її виникнення, розвиток і падіння. У працях фахівця вона постає самодостатнім періодом в історії Української революції та Центрально-Східної Європи 1918 р. Сьогодні більшість провідних українських і зарубіжних дослідників визнають внесок ученого як пріоритетний для осмислення процесів українського державотворення в той час. Оригінальна концепція гетьманату, запропонована Р.Я.Пирогом, надає можливості переосмислення історичної релятивізації Української революції 1917–1921 рр.

Державницьку й наукову діяльність ученого гідно оцінено: заслужений діяч науки і техніки України (2001 р.), орден «За заслуги» III ст. (2007 р.), Почесні грамоти Кабінету Міністрів (2001 р.) та Верховної Ради (2011 р.) України, Подяки Президента (2002 р.) і Кабінету Міністрів (2002 р.) України, відмінник освіти України (2001 р.), почесний архівіст України (2010 р.), почесний краєзнавець України (2016 р.). У 2000 р. учений удостоєний премії ім. В.І.Веретенникова. Символічно, що у 2020 р. історик отримав престижну премію НАНУ ім. М.С.Грушевського – постаті, яка багато у чому визначила його наукові погляди.

Руслан Якович зустрічає свій ювілей сповненим сил і творчих планів, здійснення яких збагатить історичну науку й сучасні уявлення про період революційного державотворення. Колеги, друзі, учні щиро зичать йому міцного здоров'я та наснаги!

²¹ Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. – С.11.

Олена Любовець (Київ)

До 75-річчя доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України В.Солдатенка

13 квітня 2021 р. виповнилося 75 років знаному вітчизняному історику, доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України Валерію Федоровичу Солдатенку.

Наукова діяльність ученого розпочалася понад 50 років тому. За цей час з-під його пера вийшло близько 850 публікацій, із них 35 – індивідуальні, 70 – колективні монографії. Праці написані переважно українською, окремі російською, деякі перекладені англійською, німецькою, польською, шведською, китайською мовами.

Домінуючою тематикою наукових розвідок фахівця став один із найскладніших, найсуперечливіших і надто політизованих етапів вітчизняної історії – період Української революції. Ще в аспірантські роки Валерій Федорович виявив інтерес до цього історичного відрізка. Предметом дослідження в його кандидатській дисертації стала тогочасна більшовицька преса як один з основних засобів ідеологічного впливу на суспільну свідомість широких верств населення.

Становлення В.Солдатенка як історика припадає на 1970-ті рр., коли в умовах радянської системи історичні дослідження призначені були обслуговувати ідеологічну державну доктрину і провадилися строго в методологічному полі марксизму-ленінізму. Висвітлення революційного руху початку ХХ ст. можливо було тільки крізь призму діяльності більшовицької партії. З огляду на це, на тому етапі науковість дослідження визначали інші критерії – широта джерельної бази, новизна постановки проблеми, об'єктивне висвітлення історичних фактів і подій незалежно від ідеологічної інтерпретації.

Із цих позицій праці В.Солдатенка, присвячені революційним подіям початку ХХ ст., історії більшовицької партії та преси, що вийшли друком упродовж 1970–1980-х рр., і досі не втратили свого історіографічного значення. У ці роки він став автором кількох індивідуальних монографій, співавтором низки фундаментальних колективних праць (історичні хроніки, збірники документів, довідники, узагальнюючі монографії). Цінність цих студій полягає в тому, що до наукового обігу залучалися невідомі досі архівні матеріали, а це значно розширювало фактологічну основу вивчення революційної доби, давало можливість скласти об'єктивну картину незалежно від загальних заїдеологізованих висновків. Ці розвідки й нині використовують дослідники.

Падіння всіх «догматичних меж» та «ідеологічних настанов» після проголошення незалежності України уможливило вільне й об'єктивне дослідження вітчизняної історії. У нових умовах студювання революційних процесів початку ХХ ст. набуло іншого якісного рівня – події того карколомного періоду почали аналізуватися та оцінюватися не з позицій загальноросійської революції, а українських національних інтересів. Із тенет забуття поверталися імена лідерів національно-визвольного руху – М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюри та інших діячів, їхні праці стали доступними для вивчення. До наукового обігу повернувся термін «Українська революція», що виник у процесі революційної боротьби, був запроваджений ідеологами національно-визвольного руху й широко використовувався діаспорою історіографією. Одним із перших вітчизняних істориків, котрий сприяв ствердженню цього терміна в історичній літературі, став В.Солдатенко.

Розробку концепції Української революції він здійснював на основі ретельного вивчення та аналізу насамперед праць її керівників, а згодом й історіографів – М.Грушевського, В.Винниченка, П.Христюка, Д.Дорошенка, М.Шаповала. Наприкінці 1990-х рр. світ побачили ґрунтовні індивідуальні монографії: «Українська революція: концепція та історіографія» (Київ, 1997 р.), «Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.)» (Київ, 1999 р.). Обидві книги пов'язані єдиною концептуальною ідеєю – відтворити основні події Української революції крізь призму творчого спадку її лідерів. Учений довів, що керманічі та ідеологи, оцінюючи тогочасні суспільно-політичні процеси в Україні, наполягали на їх відмінності від загальноросійського революційного поступу, акцентуючи увагу на двох складових визвольного руху – національному й соціальному аспектах.

Значний резонанс у науковому середовищі мала наступна фундаментальна праця: «Українська революція: Історичний нарис» (Київ, 1999 р.). На момент її появи це була фактично єдина комплексна студія, в якій найповніше відтворено панорамну картину революції, запропоновано критерії її періодизації, з'ясовано причини, характер і мету боротьби,

розкрито історичне значення та уроки. Розмірковуючи над місцем в історичному розвитку нації, В.Солдатенко визначає її як своєрідний апогей, вищу точку цивілізаційного поступу. На його переконання, події революційної доби варто ставити в один ряд із визвольною війною середини XVII ст. під проводом Б.Хмельницького і здобуттям Україною незалежності в 1991 р. У монографії Українська революція показана як масштабне, різнопланове зрушення, метою якого було відродження нації в усіх сферах суспільного буття – економічній, політичній, духовній. У контексті цього, на думку автора, її не можна трактувати лише як боротьбу за створення національної державності, адже поряд із національним проходило й соціальне визволення. Тому процеси, спрямовані на створення та зміцнення власної держави розглядаються як один із важливих і визначальних аспектів загального національного відродження.

Запропоновані в монографії підходи до вивчення феномену Української революції набули подальшого розвитку в індивідуальних і колективних працях. Зокрема у другому томі («Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920)») шеститомного видання «Політична історія України XX століття», де В.Солдатенко став одним із двох авторів, а також у розділах схожого видання «Україна: політична історія XX – початку XXI ст.» (Київ, 2007 р.).

Упродовж 2008–2010 рр. вийшло чотири томне дослідження «Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки», в якому у хронологічній послідовності відтворено перебіг основних подій, що відбулися кожного окремого року. У центрі уваги – аналіз протиставлення, взаємодій і взаємовпливів різних політичних сил, які боролися за владу в Україні, а також розмірковування щодо причин поразки одних та перемог інших. Узагальнюючий характер має робота, видана у форматі збірника статей: «Революційна доба в Україні 1917–1920 роки: Логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди» (2011 р., переклад, 2012 р.).

У своїх працях В.Солдатенко прагне проаналізувати та осмислити всі аспекти і складові революційних процесів початку XX ст., виявити взаємозв'язки між ними, розкрити багатогранність внутрішніх та зовнішніх чинників, що зумовлювали хід тогочасних подій. У центрі уваги історика – проблема державотворення. Практично в кожній студії присутній аналіз різних форм державності, які виникали на українських теренах упродовж революційної доби – республікансько-демократичної, радянської, авторитарно-монархічної, регіонально-консервативної. Предметом ретельного вивчення й аналізу стали насамперед моделі національно-державного будівництва – Українська Народна Республіка періоду Центральної Ради та Директорії, Українська Держава гетьмана П.Скоропадського, Західноукраїнська Народна Республіка тощо. Характеризуючи ці державні утворення, учений висвітлює позиції та ідеологічні доктрини політичних сил, котрі сприяли їх становленню; виокремлює чинники, що впливали на ставлення різних верств населення щодо відповідних владних органів і структур; намагається зрозуміти, чому вітчизняні державні моделі не змогли ствердитися та розвинутися, чому так і не стали повноправними державами. Як складова проблеми державотворення розглядається й питання соборності українських земель, оцінюються конкретні заходи національних урядів щодо втілення споконвічного прагнення українського народу до єдності всіх етнічних територій.

У процесі наукового дослідження революційної доби В.Солдатенко використовує принцип альтернативності, згідно з яким прогностично й на практиці постійно існують можливості здійснення різних, іноді дуже відмінних, варіантів-альтернатив суспільно-політичного розвитку. На його думку, урахування наявної альтернативності дозволяє по-новому, із більшим рівнем об'єктивності, оцінити шлях кожної нації, держави, побачити невикористані потенції, винести повчальні уроки на майбутнє; тоді як ігнорування альтернативних ситуацій збіднює уявлення про історичну реальність, не дозволяє відтворити ту чи іншу ситуацію у всеосяжності її осмислення й оцінок. Тому ще на межі 1980–1990-х рр. учений активно включається в дискусію щодо альтернатив 1917-го року, наголошуючи, що тогочасна політична ситуація містила різні, змінювані час від часу можливості політичного розвитку.

Аналіз реальних і гіпотетичних альтернатив суспільно-політичного розвитку України докладно здійснено в монографії «Революційні альтернативи 1917 року й Україна» (Київ, 2010 р., у співавторстві з О.Любовець). На основі широкого кола джерел обґрунтовується думка, що 1917-й можна називати «роком політичних альтернатив», адже з початком Лютневої революції й до кінця року у суспільстві об'єктивно існували істотно відмінні латентні можливості, потенції, тенденції подальшого поступу, представлені конкретними політичними силами. У праці охарактеризовано ключові політичні сили, відтворено перебіг боротьби між ними за втілення тієї чи іншої альтернативи.

Із позиції альтернативності Валерій Федорович розглядає й конфлікт між російською та українською революціями. Він доводить, що запропоновані російськими політичними силами варіанти суспільно-політичного розвитку земель колишньої імперії не відповідали прагненням українського народу. Так, моделі державного устрою та економічного розвитку, які намагалися втілити у життя Тимчасовий уряд, Раднарком, військово-політичні режими А.Денікіна, П.Врангеля, не

сприймалися широкими верствами українського суспільства, наражалися на спротив з його боку, стимулювали виникнення альтернативних моделей організації влади і владних структур. Водночас, на переконання вченого, українцям не вдалося сформулювати власну завершену альтернативну концепцію революційних перетворень і власної державності, не вистачило потенції для їх реалізації.

В.Солдатенко став одним із провідних фахівців у вивченні такого суперечливого феномену, як український націонал-комунізм. Ті чи інші аспекти цього явища висвітлюються практично в кожній його праці. Безпосередньо цьому присвячено монографію «У пошуках соціальної й національної гармонії (Ескізи до історії українського комунізму)» (Київ, 2006 р.). Крізь призму націонал-комунізму історик намагається показати основну проблему, що постала перед українським політичним проводом – визначення пріоритетності національного чи соціального в революції. У його студій аналізуються ідейно-політичне протистояння всередині українських соціалістичних партій та особливості організації українських комуністичних груп, а згодом і партій. Водночас аналіз не обмежується лише українськими комуністичними осередками, паралельно ретельно досліджуються й суперечливі ідейно-теоретичні процеси, що відбувалися у середовищі більшовиків, унаслідок чого частина з них ставала на позиції українського національного руху, намагалася корегувати політику своєї партії відповідно до його потреб і завдань. На основі цього робиться висновок, що джерелом формування українського націонал-комунізму стали партійні течії як усередині українських соціалістичних партій (УСДРП, УПСР), так і КП(б)У.

Невід'ємною складовою дослідження революційних процесів у працях В.Солдатенка є партійна історія. Розгляд будь-якої проблеми звичай супроводжується аналізом ставлення до неї різних політичних партій і груп, їхніх пропозицій, заходів щодо розв'язання та вирішення нагальних питань. На думку вченого, саме політичним партіям належить визначальна роль у революційних подіях, адже саме вони розробляли стратегії й тактику суспільно-політичних змін. Аналізу особливостей багатопартійності революційної доби присвячено монографію «Деміурги революції: нариси партійної історії України 1917–1920 рр.», що вийшла ювілейного 2017 р. з посвятою «До 100-річчя Української революції». Показово, що це одна з небагатьох наукових розвідок, де висвітлюється діяльність усіх політичних партій – українських, загальноросійських, партій національних меншин. Тобто автор зробив спробу показати весь партійний спектр від лівих до правих – відтворити етапи становлення та розвитку політичних партій, розкрити особливості еволюції їхніх програмних засад і політичних доктрин, оцінити результативність стратегічних рішень, урядової й опозиційної діяльності тощо. Предметом особливої уваги стали міжпартійні та внутріпартійні взаємовідносини, умови, причини співпраці чи протистояння.

Серед пріоритетних напрямів досліджень В.Солдатенка можна виділити і проблему організації вітчизняних збройних формувань революційної доби. В узагальнюючих монографіях, окремих статтях неодноразово порушується суперечливе, складне питання щодо українізації військових частин, ролі у цьому процесі політиків (М.Грушевського, С.Петлюри, М.Порша, М.Міхновського та ін.). На основі документальних джерел історик спростовує поширену в історіографії тезу щодо нібито нерозуміння Центральною Радою необхідності власних збройних сил, розкриває об'єктивну неможливість створення всередині російської армії осібно національного війська. Інтерес вченого привертають і спроби військових переворотів на чолі з П.Болбочаном, В.Оскілкою, він намагається зрозуміти їх причини та охарактеризувати політичні сили, котрі стояли за цими спробами. Безпосередньо військовій історії присвячено праці «Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр.» (Київ, 2002 р., у співавторстві з Л.Халом) та «Галицька армія у Великій Україні» (Київ, 2004 р., у співавторстві з Б.Савчуком).

Валерій Федорович багато працює над розробкою питань досвіду вітчизняної дипломатії, зовнішньополітичної діяльності національних урядів революційної доби. Найвищим досягненням молоді української дипломатії, на його думку, стало підписання Брестського мирного договору, без чого подальше існування УНР було проблематичним.

Упродовж усієї наукової діяльності В.Солдатенко захоплюється історичною персоналістикою, ефективно досліджуючи внесок у політичне життя, суспільну думку таких визначних постатей, як М.Грушевський, В.Винниченко, Д.Дорошенко, С.Петлюра, П.Христюк, М.Порш, М.Міхновський та ін. Їх політичні біографії висвітлено у статтях, розділах монографій, в окремих книгах. Значну зацікавленість викликає праця «Проект “Україна”: 1917–1920 рр. Постаті» (Харків, 2011 р.), що містить короткі нариси про 37 найголовніших діячів революційної доби, які репрезентують практично повний тогочасний політичний спектр сил, що впливали на долю народу, нації.

Предметом особливої уваги історика виступають дві ключові діючі особи Української революції – В.Винниченко та С.Петлюра. Першого, якому присвячено аж п'ять монографій, численні статті в науковій періодиці, умовно можна віднести до когорти «улюблених героїв». У цих працях, незважаючи на об'єктивність подачі фактаж, відчувається ще й особиста прихильність автора до цієї неординарної, непересічної постаті. Загалом внесок В.Винниченка в розробку концепції Української революції, його діяльність на важливих державних та урядових посадах

оцінюються позитивно. Щодо С.Петлюри у Валерія Федоровича більш критична позиція, порівнюючи цих двох діячів, перевага надається В.Винниченкові. Прикладом слугує монографія «Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби» (Київ, 2007 р.).

Поряд із вивченням біографій та діяльності представників українського національно-визвольного руху, В.Солдатенко аналізує й заходи інших політичних таборів, насамперед членів більшовицької партії. Значний резонанс у науковому середовищі мали книги, присвячені таким непересічним і суперечливим постатям, як М.Скрипник, Г.Пятаков. Через біографії діячів історик аналізує позицію більшовицької партії, оцінює її вплив на поточні суспільно-політичні процеси в Україні.

Окремою цариною в науковому доробку вченого стали історіографічні сюжети – практично в кожній праці міститься розширений і ґрунтовний аналіз наявної літератури з досліджуваної проблематики.

Загалом головною метою всіх наукових розвідок В.Солдатенка можна вважати спробу зрозуміти, чому, попри високий потенціал, Українська революція зазнала поразки, чому одне з її основних завдань – ствердження національної держави – не було реалізоване жодною з українських політичних сил. Розмірковуючи над цими надто складними питаннями, дослідник доходить висновку, що основними причинами стали неготовність нації до масштабних революційних і державотворчих зрушень; брак національної еліти, здатної очолити революційні процеси (відсутність політичного досвіду та організаційного хисту в більшості лідерів українського руху); відсутність конструктивної програми та державотворчої концепції моделі державно-національного будівництва; наявність суттєвих суперечностей у національному таборі; несприятлива зовнішньополітична ситуація.

В.Солдатенко є автором численних статей у фундаментальних енциклопедичних виданнях. Зокрема «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (1987 р.), «Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX в.» (1996 р.), «Енциклопедія історії України», «Юридична енциклопедія», «Українська дипломатична енциклопедія», «Політологічний енциклопедичний словник» (2004 р.), «Політична енциклопедія» (2012 р.), «Велика українська енциклопедія» (2016 р.) та ін.

Викладацький досвід учений реалізував як автор підручників для вишів. Так, він узяв участь у підготовці навчального посібника «Історія України: Нове бачення» (витримав три перевидання: 1997, 2000, 2002 рр.), «Дипломатичної історії України (XIX – перша чверть XX ст.» (Київ, 2011 р.), низки методологічних розробок.

Досягнення вченого відзначено нагородами. За двотомну монографію «Українська революція: концепція та історіографія» Президія НАН України 2000 р. присудила йому премію ім. М.Костомарова, а за книгу «Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень» (2005 р.) його удостоєно Міжнародної премії ім. В.Винниченка.

В.Солдатенко не тільки скрупульозний дослідник, а й ефективний організатор наукової справи. Керовані ним дослідницькі колективи завжди займалися розробкою актуальної, суспільно значимої проблематики.

Валерій Федорович був і є багатовітним членом редколегій низки фахових періодичних та продовжених видань з історії України. Серед них добре відомі «Український історичний журнал», «Історичний журнал», «Історія України», «Діалог», «Пам'ять століть», «Національна та історична пам'ять», «Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ», «Гілея» та ін.

Упродовж багатьох років входить до складу спеціалізованих учених рад із захисту докторських і кандидатських дисертацій. Як визнаного фахівця його часто запрошують офіційним опонентом.

Валерій Федорович не тільки авторитетний і знаний учений, а й педагог, який тривалий час одночасно з науково-дослідною роботою займається викладацькою діяльністю. Він розробив низку нормативних та спеціальних історичних дисциплін для Київського національного університету, інших вишів. Під його керівництвом підготовлено й захищено п кандидатських, 5 докторських дисертацій.

Звичайно, не всі погляди та позиції історика зустрічають схвальні відгуки або беззаперечну підтримку з боку наукового загалу. Так, він займає особну позицію щодо визначення хронологічних меж Української революції, не сприймаючи домінуючу впродовж останніх років періодизацію 1917–1921 рр. На його думку, революція вичерпала свій потенціал уже в 1920 р., адже на українських територіях колишньої Російської імперії було встановлено радянську владу, а західноукраїнські землі опинилися в межах Польщі, Румунії, Чехословаччини. Часто його самого звинувачують у схильності до лівих поглядів, а праці піддаються критиці за «перебільшення» соціальної складової революційних подій. Викликають дискусію й інші позиції вченого. Але в контексті розвитку історичної науки це – позитивний процес, який стимулює науковий пошук, наштовхує на нові підходи та міркування в оцінці невідомої доби. Загалом мабуть ні в кого не виникає сумніву, що В.Солдатенко за своїм внеском у розробку концепції Української революції є однією з ключових постатей вітчизняної історіографії.

Наукова громадськість, колеги, друзі щиро вітають Валерія Федоровича Солдатенка з 75-річчям, бажають міцного здоров'я, натхнення й наснаги в науковому пошуку, реалізації всіх задумів, родинного благополуччя!

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ 2020 р.

АВТОРСЬКІ ВИДАННЯ

Бикова Т.

Історичні передумови й перебіг ленінсько-сталінської кампанії татаризації в Кримській АСРР (1921–1928 рр.) / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 578 с.

Булгакова О.В.

Вища школа України (середина 1950-х – перша половина 1960-х рр.): антропологічний вимір / Наук. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 235 с.

Кот С.

Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX) / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 1020 с.

Матяш І.

Іноземні представництва в радянській Україні (1919–1991): протистояння і співпраця. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 503 с.

Реєнт О., Сердюк О.

Чорносотенний рух у Російській імперії на початку XX ст. та у часи Першої світової війни і України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 114 с.

Старченко Н.

Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст.: Джерела та інтерпретації / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 503 с.

Томазов В.

Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): між традиціями національного самозбереження та практиками соціокультурної адаптації / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 354 с.

Удод О., Ясь О.

Культурний простір української історіографії у світлі радянізації та соціокультурних трансформацій XX – початку XXI ст. / За ред. В.Смоляя; упор. наук. апарату С.Блащук, Ю.Трищенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 400 с.

Удод О., Ясь О.

Просторова-регіональна сегментація української історіографії: радянська спадщина, сучасний стан і перспективи: Аналітична записка / За ред. В.Смоляя. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 48 с.

КОЛЕКТИВНІ ВИДАННЯ

IV Міжнародна зброєзнавча конференція:

Тези доповідей (3–4 листопада 2020 р., Київ). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 80 с.

IX Міждисциплінарні гуманітарні читання:

Міжнар. науково-практична онлайн конф. (21–22 лист. 2020 р., м. Київ): Тези доповідей / Редкол.: Боряк Г.В. (відп. ред.), Блануца А.В., Сегеда В.В.; оргкомітет: Гриценко П.Ю., Жулинський М.Г., Калініна А.А., Кривошея І.І., Смолій В.А., Фюльдарві Ш., Шемшученко Ю.С., Юсупович А. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 93 с.

Зовнішня політика України в умовах глобалізації:

Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2017–2019) / А.Ю.Мартинов (авт. ступ. ст. та упор.), С.В.Віднянський (відп. ред.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 310 с.

Історична класика: Антологія української

історичної думки XIX–XX ст. / Відп. ред. і авт. вступ. слова В.Смолій; авт. супровідних ст., уклад. О.Ясь. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 600 с.

Історія давньої зброї: Дослідження 2018: 36.

наук. праць Третьої міжнародної зброєзнавчої конференції (12–14 черв. 2018 р., Київ) / Редкол.: М.Ф.Дмитрієнко (гол. редкол.), Г.В.Боряк, О.О.Попельницька, В.М.Прокопенко, Д.В.Тоїчкін, В.В.Томозов; упор. Д.В.Тоїчкін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 412 с.

Каталог видань Інституту історії України

НАН України за 2019 рік / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Острівська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 42 с.

Людина, суспільство, влада в давній та

ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 616 с.

Міжнародні зв'язки України: Наук. пошуки і

знахідки / Редкол.: С.В.Віднянський (відп. ред.), О.Г.Бажан, Є.В.Безюк, Г.В.Боряк, М.М.Вереш, М.М.Волощук, Л.Гарбульова, Н.Д.Городня, А.В.Грубіно, О.А.Іваненко, С.П.Качараба, С.Конечни, А.І.Кудряченко, О.Є.Лисенко, А.Ю.Мартинов, І.Б.Матяш, Д.В.Миколенко, Д.Міхалюк, Я.Рихлік, В.Є.Снапковський, М.Шмігель. – Вип. 29. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 341 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. /

Редкол.: О.П.Реєнт (гол. редкол.), В.Й.Борисенко, О.І.Гуржій, О.В.Добрянський, Г.Д.Казьмирчук, І.А.Коляда, В.П.Коцур, О.А.Удод, Л.Ф.Циганенко, В.С.Шандра, В.В.Шевченко, Н.А.Шип. – Вип. 30. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 200 с.

Революційна доба 1917–1921 років

у системі координат сучасної історіографії / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 251 с.

Речі і образи: Мат. конф. «Спеціальні історичні дисципліни в контексті “речового” та “візуального” поворотів європейської гуманітаристики» (4 жовтня 2019 р., Київ) / Редкол.: О.Ковалевська (відп. ред.); упор.: С.Блащук, Г.Боряк, О.Ковалевська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 368 с.

Соціум: Альманах соціальної історії / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), В.Горобець (відп. ред.), Н.Білоус, Г.Боряк, Ю.Волошин, М.Капраль, В.Мордвінцев, Р.Рагаускене, Н.Старченко, Р.Щигел. – Вип.15/16. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 386 с.

Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), В.Даниленко (відп. ред.), П.Бондарчук, О.Добржанський, Ю.Зінько, М.Зовчак, С.Кульчицький, К.Латак, О.Лисенко, Н.Мезга, І.Романюк, Р.Сербин, М.Смольницька, О.Стяжкіна, В.Швидкий, Л.Якубова. – Вип.25. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 416 с.

Україна в історії Європи XIX – початку ХХІ ст.: Історичні нариси / Редкол.: С.В.Віднянський (відп. ред., кер. авт. кол.), О.А.Іваненко (відп. секр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 814 с.

Українська сліпа в історичній ретроспективі: Круглий стіл: Програма та матеріали (25 червня 2020 р., Кам'янець-Подільський) / Оргкомітет: Смолій В.А., Блащук С.М., Ващук Д.П., Заремба О.О., Калущкий С.С., Майоров Р.І., Нестеренко В.А., Черкас Б.В. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 80 с.

Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи / Наук. ред. В.Ричка, П.Толочко. – Т.ХVI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 246 с.

Літературу підбрали: завідувачка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Муха та головна бібліографка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Острівська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

- Sochacki J. (Słupsk, Poland).** Relations Between the East Frankish State and Kyivan Rus in the Tenth – Eleventh Centuries 4
- Posokhova L. (Kharkiv).** The Status of the Ancient Greek Language in the “Latin Schools” in Hetmanshchyna and Sloboda Ukraine (Eighteenth – Early Nineteenth Centuries) 16
- Melnychuk K. (Kyiv).** Peasant Self-Government in the Right-Bank Ukraine in the Second Half of the Nineteenth – Early Twentieth Centuries: the Personnel Formation 28
- Koshel O. (Chernivtsi), Nikolaieva T. (Kyiv).** Orthodox Clergy and National Intelligentsia of the Right-Bank Ukraine in the Second Half of the Nineteenth – Early Twentieth Centuries: Contribution to the Development of Culture and Enlightenment 41
- Hai-Nyzhnyk P. (Kyiv), Furman I. (Kyiv).** State Gendarmerie of WUPR–WR UPR: Organization and Institutionalization (1918–1919)..... 49
- Hrytsiuk V. (Kyiv), Lysenko O. (Kyiv), Kydon V. (Kyiv).** Prologue to the German-Soviet War: Political and Military-Strategic Aspects 56
- Pogorielov A. (Mykolaiv).** Unknown Stories of Ukrainian Ostarbeiters: Labor Experience of Women from Southern Ukraine in Ordensburg Krössinsee (1943–1945) 80
- Danylykha N. (Lviv).** Political Motives and Consequences of the Resettlement of Ukrainians from Poland to the Ukrainian SSR in 1944–1950 (Based on Materials from the Western Ukrainian Regions) 103
- Antoniuk Ya. (Kyiv), Trofymovych V. (Ostroh).** Confrontation Between Special Services of the OUN Foreign Centers and KGB (1960-s – Early 1990-s) 114
- Bevziuk Ye. (Uzhhorod).** S.Uvarov’s Imperial Ideology as a Principle of Modernization of the Educational Environment 126

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- Zhvanko L. (Kharkiv), Koliada I. (Kyiv).** Diplomatic Missions of the Republic of Poland in Kharkiv (1921–1937): Review of Issues and Author’s Reflections of Modern Polish Historiography 137
- Kovalchuk H. (Kyiv).** Research of Old Prints and Rare Editions: From the History of Attribution of Book Monuments 148
- Kazmyrchuk M. (Kyiv), Mekh N. (Kyiv).** The Manor Estate Culture of Ukraine in Modern Humanitarian and Natural Science Researches 157

PERSONALITIES

- Danylenko O. (Kyiv), Danylenko S. (Kyiv).** People’s Commissar of Finance of UkrSSR M.Poloz: Political and Economic Priorities (1920’s) 170

MISCELLANEA

- Yakymovych B. (Lviv).** Apology of Some Modern Local Historians on the Beginnings of Ukrainian Printing 182

BOOK REVIEWS and SURVEYS

- Zatorskyi N. “Message of Misail to Pope Sixtus IV” in 1476: Reconstruction of the Archetype (**O.Rusyna, Kyiv; S.Kostylieva, Kyiv**) 191
- Bilous N. A Step to Eternity: Dwellers of Volynian Towns in the Light of Testaments, End of the Sixteenth – Seventeenth Centuries (**M.Kapral, Lviv**) 196
- Dobrzhanskyi S. City Administration of the Right Bank of Ukraine, Halychyna and Bukovyna: A Comparative Analysis of the Functioning of Authorities (Second Half of the Nineteenth – Beginning of the Twentieth Centuries) (**V.Shandra, Kyiv; B.Yanyshyn, Kyiv**) 201
- Razyhrayev O. Policja Państwowa w województwie wołyńskim w okresie międzywojennym (**V.Skalskyi, Kyiv**) 207
- Vidnianskyi S., Vehesh M. Avhustyn Voloshyn and Carpathian Ukraine in the History of Ukrainian State Building (**V.Hudz, Melitopol; O.Sytnyk, Melitopol**) 212
- Zychowicz P. Wołyń zdradzony, czyli jak dowództwo AK porzuciło Polaków na pastwę UPA (**O.Kalishchuk, Lutsk; L.Strilchuk, Lutsk**) ... 219

CHRONICLES

- Vashchuk D. (Kyiv), Kalutskyi S. (Kamianets-Podilskyi).** Round Table “From Aristocracy to Elite: Pre-Modern and Modern Identities, Hierarchies and the Environment of the Ruling Stratum” 222
- Latysh Yu. (Kyiv).** International Scientific Conference “Alcohol and Sobriety: Past and Present” 225

ANNIVERSARIES

- Korolov H. (Kyiv).** To the 80th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor R.Pyrh 228
- Liubovets O. (Kyiv).** To the 75th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine V.Soldatenko 234